December- 2020

UGC-CARE List

You searched for "**The Journal of Indian Art History Congress**". Total Journals : **1**

Search:

Sr.No.	Journal Title	Publisher	ISSN	E-ISSN	Action
1	Kala: The Journal of Indian Art History Congress (print only)	Indian Art History Congress	0975-7945	NA	View

Showing 1 to 1 of 1 entries

Previous 1 Next

Khandeshi

Copyright © 2021 Savitribai Phule Pune University. All rights reserved. | Disclaimer

UGC CARE Group I Journal

ISSN : 0975-7945

KALĀ

The Journal of Indian Art History Congress

Certificate of Publication

Certificate of publication for the article titled:

SOURCES OF IRRIGATION AND AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN INDIA

Authored by

Dr. Vilas Khandare

Professor & Head, Department of Economics, Shree Assaramji Bhandwaldar College, Deogaon, Tq. Kannand Dist. Aurangabad. Member of Academic Council, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Volume No. **26** No. **2(XIX)**: 2020 - 2021

in

KALA : Journal of Indian Art History Congress

Impact Factor = 6.125

Editor:
Kala Journal

Principal
Sh. Assaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science College Deogaon-R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
University Grants Commission
Approved Journal

Kala : The Journal of Indian Art History Congress
ISSN : 0975-7945

"SOURCES OF IRRIGATION AND AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN INDIA"

Dr. Vilas Khandare Professor & Head, Department of Economics, Shree Assaramji Bhandwaldar College, Deogaon, Tq. Kannand Dist. Aurangabad. Member of Academic Council, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Introduction: The total geographical area of India is 328.7 million hectare. As per census 2011 the population of India is 121 crore. The average annual precipitation including snowfall is 4000 billion cubic meters. The estimated annual rainfall in 2011 was 3669.35 BCM and the average annual water resources potential are 1869 BCM in India. Per capita water availability was 1544 cubic Meter in 2011. The completed projects live storage capacity in India was only 253.38 BCM. So it is clear that the India's live storage capacity of water is six times low than the estimated annual rainfall of 3669.35 BCM in 2011.

Water is a critical resource for farmers. Securing water access is crucial to poverty alleviation in rural areas because it underpins food security for all. "Farmers and water go together. Without water there is no agriculture and therefore no food security", is the key message of IFAP member organizations. Over the past years and especially, since the World Summit on Sustainable Development, water has rightly been ranked high on the international agenda.

India has a very formidable and challenging task of feeding 17.5 percent of the world's human population from a meager 2.3 percent of land area which is further constrained by the fact that the country has only 4 percent of the global water resources at its disposal. In addition to the second largest human population, the country has to also provide feed and fodder to 11 percent of the world's livestock population. Combination of high yielding varieties, enhanced availability of water and fertilizers, the three key inputs in agriculture, transformed India from a country of begging bowl to one with over-flowing granaries (Singh, 2013). It has imparted stability and resilience to the agricultural production system in the country. With a food grain production touching an all-time record level of 263 plus million tons (Mt) in 2013-14, Indian agriculture has made stupendous progress in ensuring food security to its vast population. The new emerging demands of the relatively more-affluent Indian population, particularly its middle class, coupled with a net cultivated area unlikely to exceed 143 Mha in 2050 as well as an estimated rain fed agriculture to cover around 45 percent of the net sown area, are further compounded with the harsh reality that highly productive agricultural land is being continuously lost out to the industry and urban sectors. How will the country meet the target of 400 Mt of food grain production is the mute question, in a situation where the natural resources base is continuously degrading and climate change with its attendant impacts is adversely affecting the agricultural production system.

Although India has the largest irrigated area in the world, it has a very sizeable area under rain fed agriculture (nearly 80 Mha) which caters largely to pulses, oilseeds, minor millets, cotton and even rice 45 percent but the productivity of which is very low (<1 t ha-1). The average annual rainfall in India is 117 cm which is higher than the global average of 110 cm but there is a wide spatial and temporal variation in its distribution and intensity. The ratio of the minimum, average and maximum is of the order of 1:10:100 with the maximum being around 11000 mm in Cherrapunji (Meghalaya) to 100 mm in the Thar Desert. The number of rainy days can vary from 4 days to over 300 days a year and the intensity can vary anywhere from <1 cm hr-1 up to 15 cm hr-1. It has also been estimated that almost 80% of the rain occurs in only 100 hr in a year. Soil and nutrients loss due to run off is of the order of 5.34 billion tones and 6 million tones, respectively, resulting in production losses estimated to be in excess of Rs. 115 billion.

Water Resources in India:

The agriculture and allied sector has continuously playing a pivotal role in the sustainable growth and development of the Indian economy. It meets the food and nutritional requirements of 1.3 billion Indians, and also contributes significantly to production, employment and demand generation through various backward and forward linkages. Moreover, the role of the agricultural

sector in alleviating poverty and in ensuring the sustainable development of the economy is well established.

Figure 1 shows the various sources of irrigation in India during 2012-13. The main source of irrigation in India was tube-well i.e. 46 percent followed by 24 percent Canals, 16 percent other wells, 11 percent other sources and 3 percent tanks. So it is clear that in India 62 percent irrigation is depend upon ground water.

Figure 1: Various Sources of Irrigation in India (2012-13)

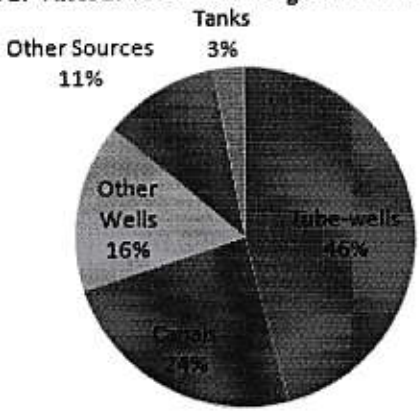

Ground water Position in India:

India has 431 BCM annual replenishable ground water potential. Table 1 shows the annual replenishable ground water resources by State with share 2.5 percent or more. It is observed 14 States comprise 91percent of ground water potential. Among the States, Uttar Pradesh ranks first (17.5%) in terms of share of replenishable ground water resources followed by Maharashtra (8.3%), Madhya Pradesh (7.9%), Andhra Pradesh (7.8%), West Bengal (7.1%) and Assam (7.0%). CGWB classified the country into safe, semi critical and over exploited ground water resources. However, the units used were not uniform over the States. Units were blocks, talukas, water-sheds, mandals, island, district, and region.

Table 1: Annual Replenishable Ground Water Resources in India

State	Annual Replenishable Ground Water Resources (BCM/Year)	%
Andhra Pradesh	33.83	7.8
Assam	30.35	7.0
Bihar	28.63	6.6
Chhattisgarh	12.22	2.8
Gujarat	18.43	4.3
Karnataka	16.81	3.9
Madhya Pradesh	33.95	7.9
Maharashtra	35.73	8.3
Orissa	17.78	4.1
Punjab	22.56	5.2
Rajasthan	11.86	2.8
Tamil Nadu	22.94	5.3
Uttar Pradesh	75.25	17.5
West Bengal	30.50	7.1
Others	40.19	9.3
Total	431.02	100.0

Sources: Central Ground Water Board, Min. of Water Resources

Land Use and Irrigation in India:

As irrigation accounts the maximum utilization of water, it is pertinent to look at the irrigation statistics vis-à-vis availability of land in the country and its use especially in relation to

water use. The relevant data available from Ministry of Agriculture at National level has been presented in table no. 2 for the period 2000-2010. Over the decade the table shows that Net Sown Area is undulating while Total Cultivable Area has a declined trend but Forest Area, Gross Sown Area, Gross Irrigated Area, Net Irrigated Area have a slow increasing trend. However, it indicates only about 45% of area cropped in the country is irrigated during the period 2006-07 to 2009-10 thereby indicating that 55% of the sown area – gross or net – doesn't have irrigation facility.

Table 2: Land Use and Irrigation Statistics – All India ('000 ha)

Year	Population (000)	Geographical Area	Forest Area	Net Sown Area (NSA)	Total Cultivable Area (TCA)	Gross Sown Area (GSA)	Gross Irrigated Area (GIA)	Net Irrigated Area (NIA)
2000-01	1028610	328726	69843	141336	183455	185340	76187	55205
2001-02	1045547	328726	69720	140700	183551	188286	78420	56920
2002-03	1062388	328726	69821	132051	183449	174108	73094	53884
2003-04	1079117	328726	69968	140708	183132	189669	78038	57046
2004-05	1095722	328726	69960	140642	182946	191119	81076	59218
2005-06	1112186	328726	69994	141162	182685	192756	84280	60831
2006-07	1128521	328726	70002	139848	182508	192408	86756	62744
2007-08	1144734	328726	70020	141377	182691	195138	87980	63291
2008-09	1160813	328726	70034	141929	182514	195357	88867	63740
2009-10	1176742	328726	70042	140022	182466	192197	86423	63256

Source : Ministry of Agriculture, Directorate of Economics & Statistics;
Office of the Registrar General of India

Irrigated Area under Principal Crops:

For having an idea about the quantum of water used for irrigation it is important to know irrigated area under different crops as requirement of water varies from crop to crop. From the published data of Ministry of Agriculture giving gross irrigated area for a few selected crops has been presented in table no. 3. It shows that gross irrigated area during 2009-10 was 86.4 Mha of which food grain crops contributed about 67.9 percent. Among the cereals, it is observed that irrigated area under rice varied between 24.3 and 26.6 Mha during the period 2000-01 to 2009-10. The irrigated area under wheat remained between 22.8 to 26.2 Mha during the same period.

Table 3: Gross Irrigated Area for a Few Selected Crops – All India ('000 ha)

Crop/year	1950-51	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	2000-01	2007-08	2008-09	2009-10
Wheat	3402	4233	9924	15553	19511	22798	26101	25681	26209
Rice	9844	12523	14339	16364	19469	24337	25199	26597	24545
Rapeseed &	N.A.	138	356	990	3076	2759	4203	4449	3866
Foodgrains	18317	22065	30117	37851	44866	53609	59450	60372	58641
Cotton	465	967	1358	2115	2487	2766	3487	3313	3542
Total Gross	**22563**	**27980**	**38195**	**49775**	**63204**	**76187**	**87980**	**88867**	**86423**

Source : Ministry of Agriculture, Directorate of Economics & Statistics;
Office of the Registrar General of India

Dams Scenario in India:

Central Water Commission maintains the National Register of Large Dams. Figure 1 shows the State-wise distribution of number of dams in India. It reveals that there are 5169 Dams in the country out of which 4900 are completed. The maximum number of dams completed in the country is in Maharashtra (1845) followed by Madhya Pradesh (906), Gujarat (666), Andhra Pradesh (334), Chhattisgarh (257), Karnataka (231) and Rajasthan (211). The number of dams under construction is the highest in Maharashtra (152) followed by Gujarat (45), Andhra Pradesh (44) and Jharkhand (28).

Decadal Growth Rates of Net Irrigated Areas in India:

The figure 2 presents the net irrigated area and the decadal growth rates in India during 1950-51 to 2010-11 decades. The net irrigated area was 20.9 million hectare in the decades 1950-51 it continuously increased and gone up to 63.7 million hectare in 2010-11 with an average annual decadal growth rate of 20.46 percent per decades. Whereas, the net irrigated areas were highest 26.1 percent during 1970-71. After 1970-71, the growth rate fell to around 15 per cent and 15.3 percent each in the next two decades 2000-01 and 2010-11. It is found that on an average decadal growth was bellow one percent during 1950-51 to 2010-11 decades. Besides declining public investments in major and medium irrigation projects, issues related to rehabilitation and resettlement have become more prominent and difficult to address, especially after 1970. A major hurdle has been the underdevelopment of institutions required to effectively manage water resources, especially at the micro level. Undertakings of large irrigation projects are facing numerous hurdles, including in land acquisition, environmental issues, rehabilitation and resettlement.

Management and maintenance of irrigation canal networks and field channels is also proving to be a major institutional challenge. These factors together make the expansion of surface irrigation difficult. Secondly, the lack of a clear policy on the utilization of groundwater and the supply of subsidized electricity by state governments is encouraging unchecked wasteful exploitation of groundwater resources.

Figure No.1: state-wise completed dams in India

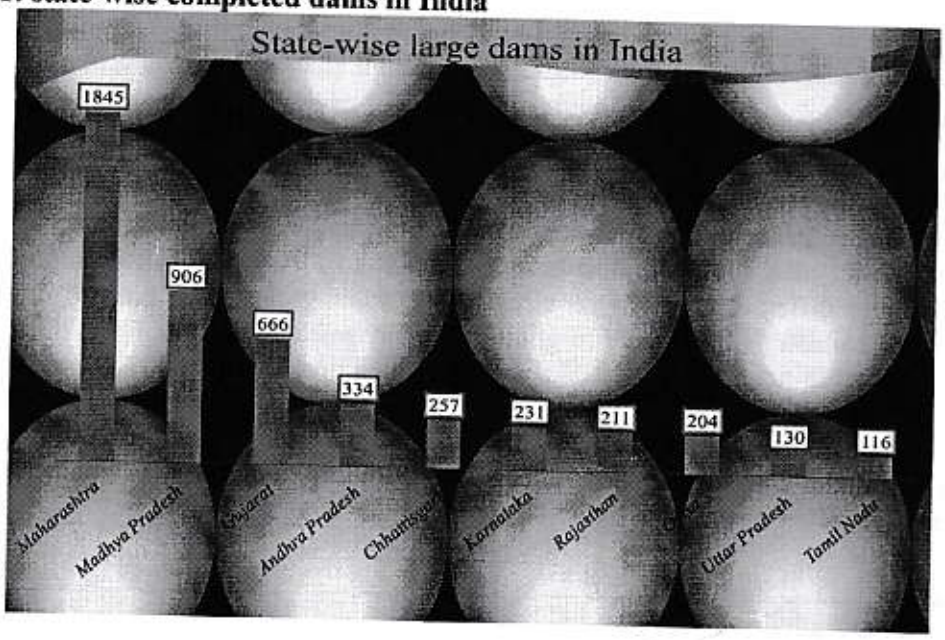

Figure 2: Net Irrigated Area and Decadal Growth

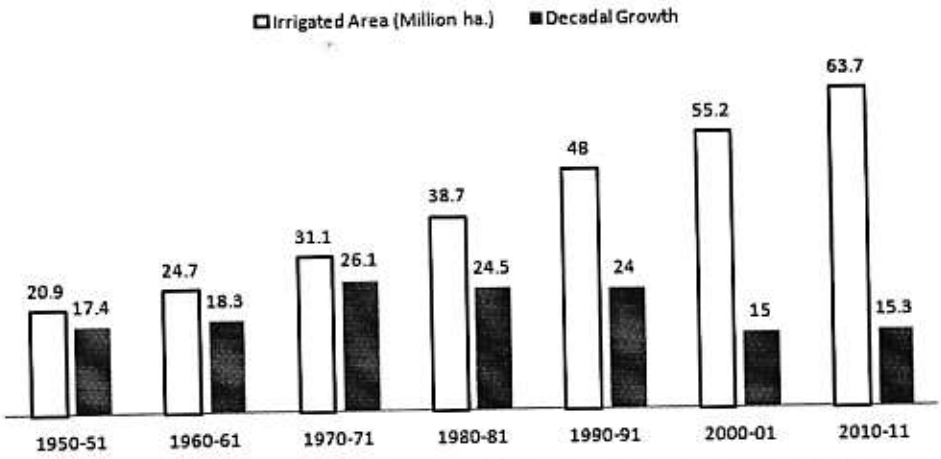

Source: Directorate of Economics and Statistics, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare

Growth of the Agricultural Sector in India:

Since the beginning of economic reforms in 1991, growth in agricultural GDP has shown high volatility. It has fluctuated from 4.8 percent per annum in the Eighth Five Year Plan to a low of 2.4 percent during the Tenth Plan before rising to 4.1 percent in the Eleventh Plan, as shown in Figure 3.

To assess the performance of the agricultural sector during the last decade, the period since 2004- 05 is divided into two—the first period being between 2004-05 and 2007-08 and the second period being between 2008-09 to 2013-14. The annual average growth rate of the agriculture sector was 3.45 per cent between 8th plan to 11th plan. During the same periods, the economy grew at an annual average of 6.95 per cent. Volatility in economic activity is normal but it was much higher in the agriculture and allied sector. Between 2005- 06 and 2013-14, the coefficient of variation was only 0.27 in the case of overall GDP growth but 0.69 for agricultural GDP. One major factor to which this high volatility may be attributed is the continued dependence on the vagaries of the monsoon. The preponderance of small and marginal holdings makes this high volatility even more worrisome for policy makers, as small and marginal farmers are highly vulnerable to adverse climatic conditions.

Figure 3: Agricultural Growth rate during the different plan period

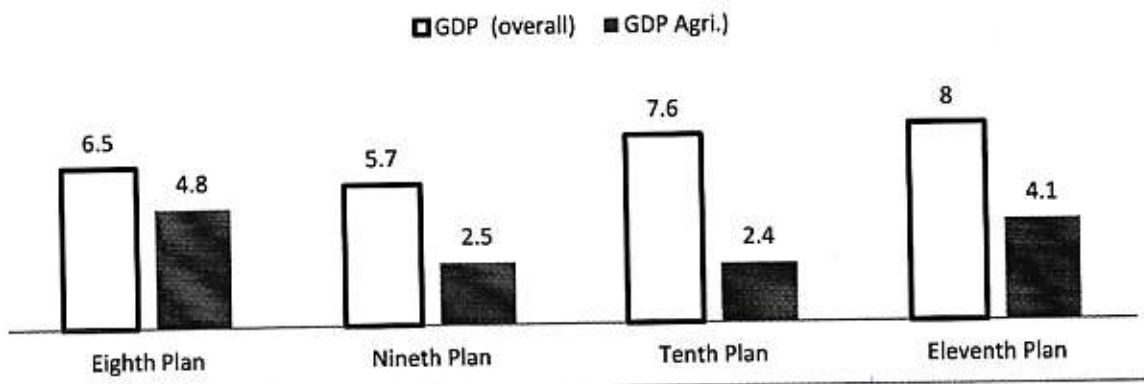

Source: Central Statistics Office (CSO)

As a natural consequence of economic growth and structural changes in the economy, the share of agriculture and allied sectors in the total GDP declined from around 17.4 per cent in 2006-07 to 13.9 per cent in 2013-14, calculated at 2004-05 constant prices (Figure 4). If the shares of forestry and fishing are removed, agriculture (including livestock) accounted for about 12 per cent of the national GDP. However, with around 50 percent of the population still dependent on agriculture

Figure 2: Net Irrigated Area and Decadal Growth

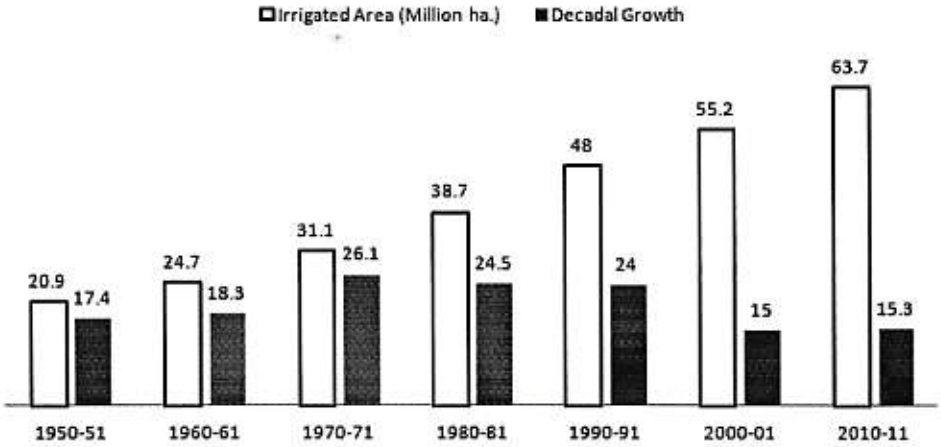

Source: Directorate of Economics and Statistics, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare

Growth of the Agricultural Sector in India:

Since the beginning of economic reforms in 1991, growth in agricultural GDP has shown high volatility. It has fluctuated from 4.8 percent per annum in the Eighth Five Year Plan to a low of 2.4 percent during the Tenth Plan before rising to 4.1 percent in the Eleventh Plan, as shown in Figure 3.

To assess the performance of the agricultural sector during the last decade, the period since 2004- 05 is divided into two—the first period being between 2004-05 and 2007-08 and the second period being between 2008-09 to 2013-14. The annual average growth rate of the agriculture sector was 3.45 per cent between 8th plan to 11th plan. During the same periods, the economy grew at an annual average of 6.95 per cent. Volatility in economic activity is normal but it was much higher in the agriculture and allied sector. Between 2005- 06 and 2013-14, the coefficient of variation was only 0.27 in the case of overall GDP growth but 0.69 for agricultural GDP. One major factor to which this high volatility may be attributed is the continued dependence on the vagaries of the monsoon. The preponderance of small and marginal holdings makes this high volatility even more worrisome for policy makers, as small and marginal farmers are highly vulnerable to adverse climatic conditions.

Figure 3: Agricultural Growth rate during the different plan period

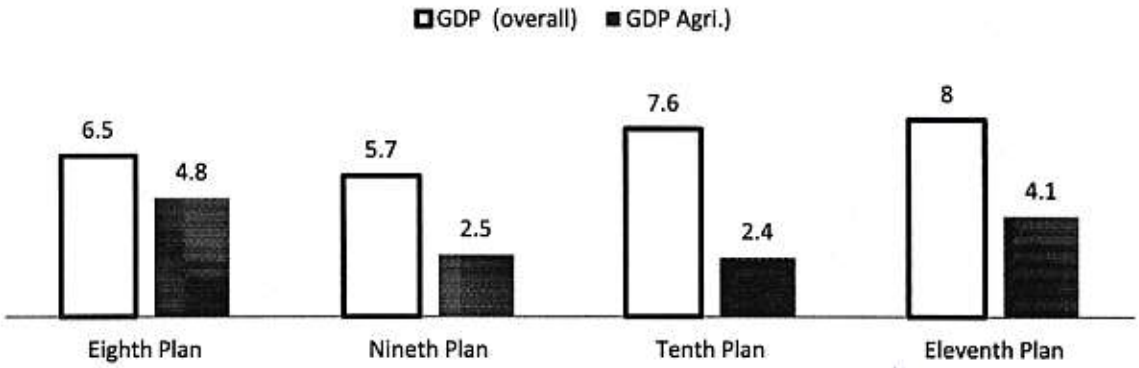

Source: Central Statistics Office (CSO)

As a natural consequence of economic growth and structural changes in the economy, the share of agriculture and allied sectors in the total GDP declined from around 17.4 per cent in 2006-07 to 13.9 per cent in 2013-14, calculated at 2004-05 constant prices (Figure 4). If the shares of forestry and fishing are removed, agriculture (including livestock) accounted for about 12 per cent of the national GDP. However, with around 50 percent of the population still dependent on agriculture

for its livelihood, the sector continues to play a vital role through its multiplier impact on the economy. The service sector recorded highest 56.9 percent average annual share in GDP, followed by industrial sector 27.92 percent and the share of agriculture and allied sector was on an average 15.18 percent during 2006-07 to 2013-14.

Regional Variations in Agricultural Growth in India:

At the national level the share and growth of the agriculture and allied sector at the state level presents a very different picture. At the national level, the agriculture and allied sectors contributed about 14 per cent to the GDP in 2013- 14 (at constant 2004-05 prices), a number of states showed a much larger share of agriculture in GSDP. As shown in Table 4, only Arunachal Pradesh state earn over 30 percent of their GSDP from agriculture and allied sector, while, 13 states earn over 20 per cent of their GSDP from agriculture and allied sector, 9 state earn over 15 percent of their GSDP from agriculture and allied sector and 7 states earn less than 15 per cent of their GSDP from agriculture and allied sector.

Figure 4: Sector-wise Share in GDP at Constant (2004-05) prices

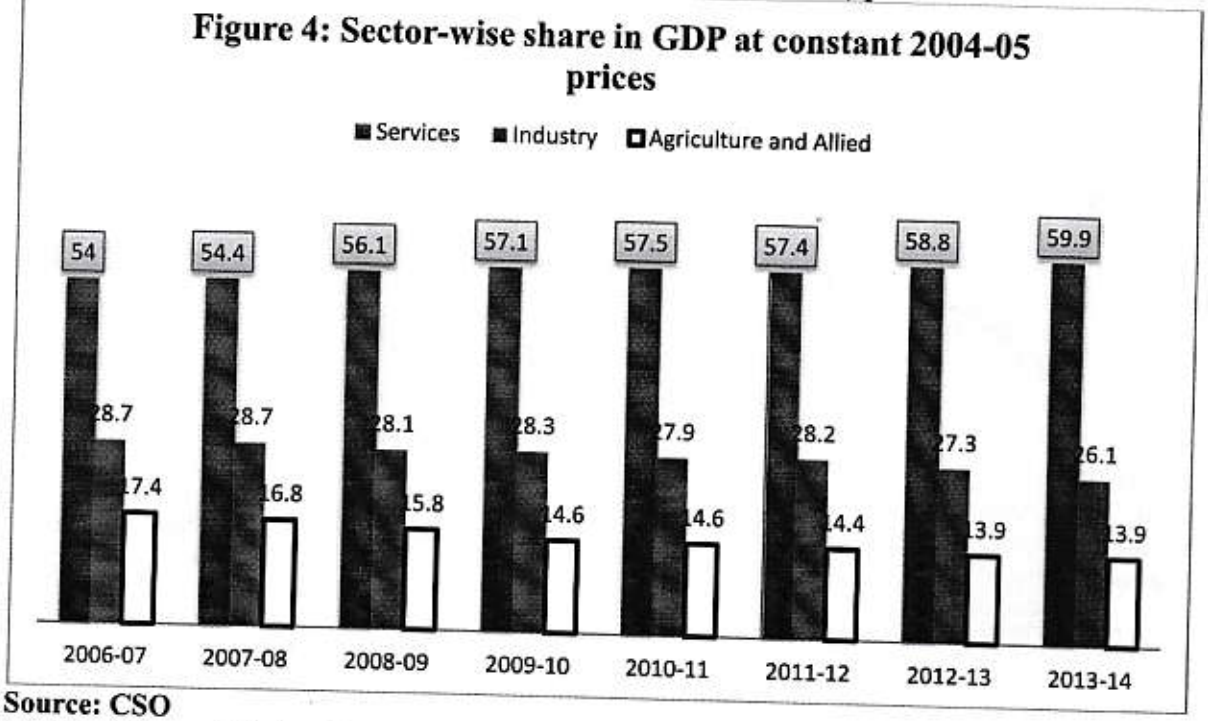

Source: CSO

Table 4: Share of Agriculture and Allied Activities in State GSDP at constant 2004-05 prices

30% and above	Arunachal Pradesh
20 – 29 %	Andhra Pradesh, Assam, Bihar, Chhattisgarh, Jammu and Kashmir, Madhya Pradesh, Manipur, Nagaland, Punjab, Rajasthan, Tripura Uttar Pradesh
15-19%	Haryana, Himachal Pradesh, Jharkhand, Karnataka Meghalaya, Mizoram, Odisha, Telangana, West Bengal
Less than 15%	Goa, Gujarat, Kerala, Maharashtra, Sikkim, Uttarakhand, Tamil Nadu

The recent NSSO report on Employment and Unemployment Situation in India (68th Round) also reinforces the accepted wisdom that employment in agriculture declines with the increase in economic growth and development. The figure 5 shows that the share of the primary sector in total employment has gone below up to 54.6 per cent in 2011-12 with compare to 69.9 percent of 1951. So it is better that the Indian employment sifting from agriculture sector to service sector and industrial sector. The share of agriculture and allied sector in GDP has come down sharply from 51.9 per cent in 1951-52 to 14.4 per cent in 2011-12, whereas, share in workforce remained

high at 54.6 per cent, declining by merely 15 percentage points during the same period. The slow pace of structural transformation in agriculture can be attributed to lack of non-farm employment opportunities in rural areas to absorb a larger proportion of the workforce from agriculture. The resultant high level of dependence on agriculture makes the sector more vulnerable, as any drop in agricultural production, can affect incomes and expenditure of large number of population and have a direct impact on poverty.

Figure 5: Share of Agriculture and Allied Sector in Employment and GDP

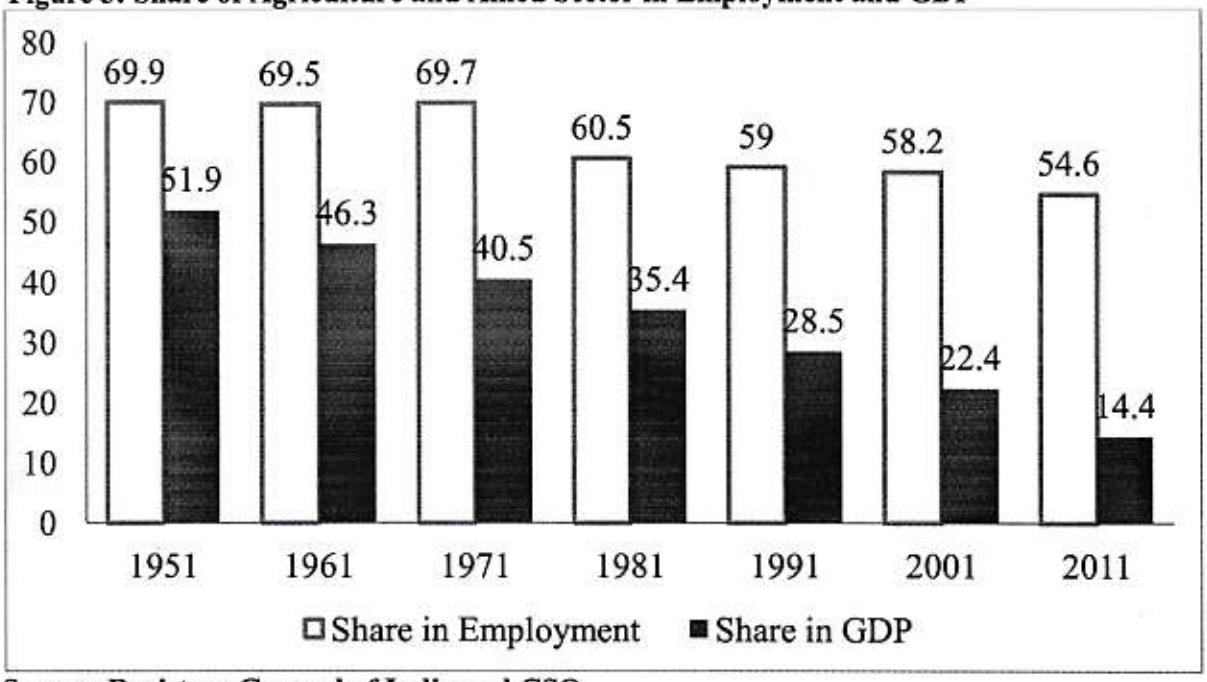

Source: Registrar General of India and CSO

Conclusion:

The total geopraphical area of India is 328.7 million hectare. As per census 2011 the population of India is 121 crore. The average annual precipitation including snowfall is 4000 billion cubic meters. The estimated annual rainfall in 2011 was 3669.35 BCM and the average annual water resources potential are 1869 BCM in India. Per capita water availability was 1544 cubic Meter in 2011. The completed projects live storage capacity in India was only 253.38 BCM. So it is clear that the India's live storage capacity of water is six times low than the estimated annual rainfall of 3669.35 BCM in 2011.

The main source of irrigation in India was tube-well i.e. 46 percent followed by 24 percent Canals, 16 percent other wells, 11 percent other sources and 3 percent tanks. So it is clear that in India 62 percent irrigation is depend upon ground water. It is observed 14 States comprise 91percent of ground water potential. Among the States, Uttar Pradesh ranks first (17.5%) in terms of share of replenishable ground water resources followed by Maharashtra (8.3%), Madhya Pradesh (7.9%), Andhra Pradesh (7.8%), West Bengal (7.1%) and Assam (7.0%).

The Net Sown Area is undulating while Total Cultivable Area has a declined trend but Forest Area, Gross Sown Area, Gross Irrigated Area, Net Irrigated Area have a slow increasing trend. However, it indicates only about 45% of area cropped in the country is irrigated during the period 2006-07 to 2009-10 thereby indicating that 55% of the sown area – gross or net – doesn't have irrigation facility. It shows that gross irrigated area during 2009-10 was 86.4 Mha of which food grain crops contributed about 67.9 percent. Among the cereals, it is observed that irrigated area under rice varied between 24.3 and 26.6 Mha during the period 2000-01 to 2009-10. The irrigated area under wheat remained between 22.8 to 26.2 Mha during the same period.

Since the beginning of economic reforms in 1991, growth in agricultural GDP has shown high volatility. It has fluctuated from 4.8 percent per annum in the Eighth Five Year Plan to a low of 2.4 percent during the Tenth Plan before rising to 4.1 percent in the Eleventh Plan. The annual average growth rate of the agriculture sector was 3.45 per cent between 8th plan to 11th plan. During the same periods, the economy grew at an annual average of 6.95 per cent. Volatility in economic activity is normal but it was much higher in the agriculture and allied sector. As a natural consequence of economic growth and structural changes in the economy, the share of agriculture and allied sectors in the total GDP declined from around 17.4 per cent in 2006-07 to 13.9 per cent in 2013-14, calculated at 2004-05 constant prices. The service sector recorded highest 56.9 percent average annual share in GDP, followed by industrial sector 27.92 percent and the share of agriculture and allied sector was on an average 15.18 percent during 2006-07 to 2013-14. Only Arunachal Pradesh state earn over 30 percent of their GSDP from agriculture and allied sector, while, 13 states earn over 20 per cent of their GSDP from agriculture and allied sector, 9 state earn over 15 percent of their GSDP from agriculture and allied sector and 7 states earn less than 15 per cent of their GSDP from agriculture and allied sector.

References:

1. Anil Kumar Singh, Sustainable Management of Water Resources: Issues and Strategies, ISSS Bulletin No. 29, Indian Society of Soil Science New Delhi , 2014. International Federation of Agricultural Producers, Good Practices in Agricultural Water Management Case Studies from Farmers Worldwide, United Nations Department of Economic and Social Affairs, April, 2005.
2. Annual Report, Government of India, Ministry of Water Resources, River Development and Ganga Rejuvenation, New Delhi, 2015-16.
3. Annual Report 201-16, Ministry of Statistics and Programme Implementation.
4. Asian Development Bank Report on India: Support for the Implementation of the National Water Mission by State Governments in India: Scoping Study for a National Water Use Efficiency Improvement Support Program, November-2014.
5. Central Water Commission, Report On The Spot Study of Water Situation In Drought Affected Areas Of The Country (2015-16), June-2016.
6. David Molden, A Comprehensive Assessment of Water Management in Agriculture, International Water Management Institute, 2007.
7. Government of India, Ministry Of Water Resources, National Water Policy (2012).
8. Handbook on Water and Related Information, Central Water Commission, January-2016.
9. ISSS Bulletin No. 29, Efficient Water Management for Sustainable Agriculture, Indian Society of Soil Science, New Delhi, 2014.
10. M. Dinesh Kumar, Food Security and Sustainable Agriculture in India: The Water Management Challenge, International Water Management Institute, Working Paper 60, 2003.
11. S. Parminder Singh Dhindsa, Sustainable Management of Water Resources: Issues and Strategies, ISSS Bulletin No. 29, Indian Society of Soil Science, New Delhi, 2014.
12. State of Indian Agriculture, Government of India Ministry of Agriculture & Farmers Welfare Department of Agriculture, Cooperation & Farmers Welfare Directorate of Economics and Statistics New Delhi, 2015-16.
13. Sustainable Management of Water Resources In Agriculture, Organization For Economic Co-Operation and Development, OECD-2010.
14. USAID, Water and Development Strategy, 2013-2018.
15. Water and Related Statistics, Water Resources Information System Directorate, Information System Organization Water Planning & Project Wing, Central Water Commission, December 2013.

2020 - 2021 - Solapur Mar

श्री. आसारामजी भांडवलकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय देगाव (वै.) ता. कन्नड जि. औरंगाबाद
कार्यालय

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

Principal
Shri Asaramji Bhandavalkar Arts, Commerce & Science College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431125

Scanned by CamScanner

2020 - 2021

22	भक्ती चळवळ व महिला संताचे योगदान	प्रा. डॉ. सिंधू बाबाराव सोनापूरे	94-99
23	प्राचार्य सोनोपंत उर्फ श.बा.दांडेकर यांचा कीर्तन-प्रवचनाचा वसा व वारसा	डॉ.वसंत रघुनाथ शेंडगे	100-105
24	नाट्य संमेलन संकल्पना : हेतू व उद्देश	श्री.बाबळे नरेंद्र पांडुरंग प्रा.डॉ.माहेश्वरी वीरसिंग गावीत	106-110
25	अशांना असं होतं' मधील आत्मनिष्ठ जीवन जाणिवा	डॉ.नारायण शिवशेट्टे	111-115
26	मुस्लिम सत्यशोधक मंडळ आणि हमीद दलवाई यांच्या कथा	प्रा.डॉ.संजय शांताराम पाटील	116-121
27	वृत्तपत्रीयनिबंध साहित्यप्रकार	सहाय्यक प्रा.सोमनाथ रामचंद्र गावडे	122-125
28	महात्मा फुले यांचा साहित्य विषयक दृष्टीकोण	प्रा.डॉ.बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	126-131
29	स्वदेश दीपक के 'काल कोठरी' नाटक में पात्रों का मोहभंग	श्री. नानासाहेब रामदास चोरमले डॉ. बाळासाहेब सोनवणे	132-135
30	संत ज्ञानेश्वर और उनका पसायदान	डॉ.शंकर रामभाऊ पजई	136-140
31	बहिष्कृत हाशिये की दुनिया	ग्रीष्मा एलिजबथ के.ए.	141-145
32	भारताच्या सार्वत्रिक निवडणूकीत स्त्रियांचा सहभाग: एक अभ्यास	ज्योती श्रीपती जोगदंड(वैद्य)	146-152
33	ग्रामसमृध्दीचा मुलमंत्र : ग्रामगीता	प्रा. डॉ. आनंदराव शिंदे	153-159
34	Covid-19, स्थलांतर : वास्तव आणि अपेक्षा	प्रा.डॉ.रत्नाकर रामराव कांबळे	160-165
35	संयुक्त कुटुंबाच्या विघटनाची कारणे आणि परिणाम	प्रा. डॉ. नवनाथ शिंदे	166-171
36	सुरक्षित मातृत्वामध्ये जननी सुरक्षा योजनेची भूमिका	प्रा. डॉ. संजय मारोतराव देवडे	172-179
37	नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	झाल्टे विनोद विश्वनाथ प्रा.डॉ.एस.जी.चव्हाण	180-184
38	आरक्षणावरील ५०% च्या मर्यादेचे गौड बंगाल	डॉ.राजेंद्र शेजुळ	185-190
39	छत्रपती शिवाजी महाराज आणि इंग्रज संबंध	डॉ. शेख हुसेन इमाम	191-196

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431117

Scanned by CamScanner

Power of Knowledge Peer Review Journal, April Special Issue VI 2021 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

भक्ती चळवळ व महिला संताचे योगदान

प्रा. डॉ. सिंधू बाबाराव सोलापूरे
मराठी विभाग प्रमुख,
श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगांव रंगारी,
ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.

मध्ययुगीन महाराष्ट्रामध्ये समाजात अनेक अनिष्ठ रुढी व परंपरामुळे समाज रसातळाला पोहोचला होता. या अनिष्ठ प्रथा व रुढींविरुद्ध अडिच हजार वर्षापूर्वी तथागत गौतम बुध्दानी समतेचा संदेश दिला होता. यानंतर अनेक धर्म व सांप्रदायांनी सर्वसामान्य लोकांना जगण्यासाठी नवीन आशेचा किरण दाखवला. याच काळात साधारणतः १३ व्या शतकात वारकरी सांप्रदाय निर्माण झाला या सांप्रदायाचे दैवत हे पंढरपूरचा पांडुरंग होता. या सांप्रदायालाच भक्ती सांप्रदाय असेही म्हणतात. अनेक संतांनी आपल्या कार्याने एक नवा दृष्टिकोन दिला. म्हणूनच असे म्हणतात की, या संतमेळयाची अभंगवाणी म्हणजे महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचे पुनरुज्जीवन होय. नामसंकीर्तन हा सोपा मंत्र जपला म्हणजे ईश्वरप्राप्ती होते या समजुतीने संतमेळयातील समस्त स्त्री-पुरुष संतानी विठ्ठल भक्तीची कास धरली, पांडुरंगाच्या प्रेमभावनेने सर्व संत एकाविचाराने बांधले गेले. वारकरी सांप्रदायाचा पाया रचन्याचे कार्य संत ज्ञानेश्वरांनी केले व त्यानंतर अनेक संतानी हे कार्य पुढे चालु ठेवले याविषयी संत तुकाराम शिष्या संत बहिणाबाई म्हणतात,

'संतकृपा झाली। इमारत फळा आली ।।
ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारले देवालया ।।

तत्कालीन समाजामध्ये पांडित्य व संस्कृत भाषेला अतिशय महत्व होते. ती भाषा व साहित्य सर्वसामान्यासाठी नव्हते म्हणूनच महानुभाव व वारकरी (संत) सांप्रदायांनी लोकभाषा म्हणजेच मराठी भाषेचा आग्रह धरला. ऐवढेच नाही तर दोन्ही सांप्रदायांनी स्त्रीयांना व शुद्रांना आपल्या सांप्रदायामध्ये सामावून घेतले. वारकरी सांप्रदायामध्ये अनेक महिला संत उदयास आल्या. ज्यांना आजपर्यंत माणूस म्हणून प्रतिष्ठा मिळाली नव्हती असे स्त्री-शुद्रादी या सांप्रदायात दाखल झाले. आणि त्यांना भक्तीच्या पातळीवर समतेचा अनुभव आला. या संतानी आपल्या विठ्ठलाशी भक्त म्हणून संवाद साधला त्याला आपली सुख दुःखे सांगितली. संतमेळयातील वारीचा आनंद मिळाला तो त्यांना सागांवासा वाटला. त्यांना मिळालेला अनुभव सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनाला समृद्ध करणारा होता. त्यांनी सांगितलेला भक्तीमार्ग चारित्र्यशुद्धीचा मार्ग बनला म्हणून त्यांना हा मार्ग जवळचा वाटला.

संत वाङ्मयाबद्दल व तत्वज्ञानाविषयी गं.बा. सरदार म्हणतात, "विज्ञानपूर्व काळात धर्म हाच सामाजिक जीवनाचा मध्यबिंदू होता. तत्कालीन धर्मकल्पना व्यापक व गुंतागुंतीची होती. संतानी समाजातील हा गुणधर्म जाणला आणि समाजाला उपदेश करताना धर्म आणि भक्तीचा मार्ग अनुसरला." या धर्मभोळया लोकांना यातून बाहेर काढायचे असेल तर त्याला भक्तीची जोड दिली पाहिजे हे त्यांनी ओळखले व आपले कार्य पुढे अंखडपणे चालु केले. यामध्ये संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, चोखामेळा, सावता माळी, गोरा कुंभार, सेना न्हावी, एकनाथ, तुकाराम इ. पुरुष संत तसेच या वारकरी सांप्रदायामध्ये अनेक महिला संत उदयास आल्या

Scanned by CamScanner

त्यात संत मुक्ताबाई, जनाबाई, कान्होपात्रा, सखुबाई, मिराबाई, बहिणाबाई आदी महिला प्रमुख संत होऊन गेल्या.

१. संत मुक्ताबाई

मराठवाड्यातील पैठणजवळ आपेगाव येथे एका ब्राम्हण सन्याशाच्या कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. संत निवृत्तीनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपान यांची सर्वात धाकटी बहिण मुक्ताबाई होय. सन्याशांची मुले म्हणुन त्यांना तत्कालीन समाजातील उच्चभ्रू समाजणा-या स्वकियांकडून प्रचंड त्रास सहन करावा लागला. निवृत्तीनाथ हा थोरला भाऊ गुरू मानुन आत्मज्ञानाच्या क्षेत्रात तिने मोठा अधिकार मिळविला एक आलौकिक योगिनी म्हणून तिची तेजोमय मूर्ती महाराष्ट्रातील सर्वसामान्याच्या मनावर कायमची विराजमान झाली आहे. त्यांच्या अल्प अभंगातून दिव्य ज्ञानाची झळाळी प्रकाशमान करते. संत मुक्ताबाई यांनी योगमार्गाने अनुभव सांगणारी कूट अभंगरचना केली आहे.

मुंगी उडाली आकाशी। तिने गिळले सूर्याशी ।।
थोर नवलाव झाला। वांझे पुत्र प्रसवला।।

किंवा संत ज्ञानेश्वर निराश होऊन ताटि लाऊन बसले तेन्हां त्यांनी म्हटलेले अभंग ताटीचे अभंग म्हणून प्रसिध्द् आहेत.

योगी पावन मनाचा। साहि अपराध जनाचा।।
विश्वपट ब्रम्हदोरा। ताटि उघडा ज्ञानेश्वरा।।.....
मजवर कृपा करा। ताटि उघडा ज्ञानेश्वरा।।

चांगदेव सारख्या योग्याची ती गुरू झाली. तर संत नामदेवाच्या अंहकाराचा फुगाही तिनेच फोडला 'अखंड जयाला देवाचा शेजार कारे अहंकार नाही गेला' अशी नामदेवाची संभावना ती करते.

लहानशी मुक्ताबाई अशी सनकांडी।
केले देशोधडी महान संत।।

या शब्दामधून संत मुक्ताबाईचे मोठेपण व्यक्त होते. आध्यात्म, आत्मज्ञान आणि दिव्य अशा भावंडा संग यामुळे मुक्ताबाईचा काव्यप्रपंच बहरला आहे.

२. संत जनाबाई

मराठी संत कवी परंपरेतील संत जनाबाई या एक प्रसिध्द संत कवयित्री होत. त्यांचा जन्म परभ जिल्ह्यातील गंगाखेड येथे झाला. त्या लहान असतानाच आईचा मृत्यु झाला. त्यानंतर तिच्या वडि पंढरपूर येथे दामाशेटी यांच्याकडे ठेवले. पुढे वडिलांचेही निधन झाले. या पोरके झालेल्या जनाबाईनां दामाशे घरी संत नामदेवांचा सहवास लाभला. त्यांच्या स्फूर्तिदायक सहवासात व भक्तीमार्गाने जनाबाईचे क फुलत गेले. त्या नामदेवाच्या संतमेळयात दाखल झाल्या. नामदेवामुळे जनी विठ्ठलाची भक्त झाली. आपला आईबाप विठ्ठलच आहे असे म्हणत तिने स्वत:ला विठ्ठलाला अर्पण केले. अनेक संकटसमयी तिच्यासाठी धावून आला व तिला मदत केली.

जनाबाईच्या जीवनात अनेक समस्या आल्या तरी ती कधीही डगमगली नाही. कधीच का दुबळेपणा जाणवू दिला नाही. तिने लौकिक व अलौकिक जीवनाची सांगड घातली. जनाबाई नाम

Scanned by CamScanner

घरची दासी होती. एक निरक्षर स्त्री पण नामदेवाच्या परिस स्पर्शाने तिच्या आयुष्याचे सोने झाले. जनाबाई म्हणजे संत वाटिकेतील जाईची वेल आहे असे वर्णन केले जाते. संत जनाबाईचे अभंग म्हणजे सुंदर भावगीते आहेत. विठ्ठल भक्तमंडळीच्या परिवाराविषयी ती म्हणते, विठू माझा लेकुरवाळा। संगे संताचा मेळा।। ती विठ्ठलाची आराधना करताना, तन्मयतेने नाते सांगते,

येगं येगं विठाबाई । माझे पंढरीचे आई।।
भीमा आणि चंद्रभागा। तुझे चरणाची गंगा।।

तसेच

दळिता कांडीता तूज गाईन अनंता।
ना विसंबे क्षणभरी तुझे नाम गा मुरारी।।

जनाबाईचे अभंग हे जात्यावरच्या ओव्या म्हणूनही प्रसिद्ध आहे.

धरीला पंढरीचा चोर। गळा बांधुनिया दोर ।।
हृदय बंदिखाना केला। आत विठ्ठल कोंडिला।।

किंवा

कोणी एके दिवशी। विठू गेला जनीपाशी।।
हळूच मागतो खायाशी। काय देऊ बा मी तुसी।।

संत जनाबाईचे असे अनेक अभंग प्रसिद्ध आहेत. विठ्ठलभक्ती हे त्यांच्या अभंगाचा मुख्य विषय आहे.

नाम विठोबाचे घ्यावे। मग पाऊल टाकावे।।
नाम दळाणि कांडणी । म्हणे नामयाची जनी।।

किंवा

सख्या पंढरीच्या राया। घडे दंडवत पाया।।
वेध माझ्या चित्ता। हाची लागो पंढरीनाथा।।

अशा प्रकारे विठ्ठलाच्या दर्शनाने कृतकृत्य होणारी जनाबाई विठ्ठलाला अधिकार वाणीने म्हणते,

अरे विठया, अरे विठया। मूळ मायेच्या कारटया।।
तुझी रांड रंडकी झाली। जन्म सावित्री चुडाल्याली।।

जनाबाईवर सोन्याचा हार चोरीचा आळ आणला जातो तेव्हा त्या न केलेल्या अपराधाची शिक्षा भोगण्याची पाळी देवाने आपल्यावर आणली असे तिला वाटते. म्हणून ती वरील उद्गार काढते. तो तिचा अधिकार आहे.

३. संत कान्होपात्रा

कान्होपात्रा ही पंढरपुरजवळच्या मंगळवेढा येथील श्यामा नावाच्या नायकिणीची (वेश्या) मुलगी. ती अतिशय सुंदर व उत्कृष्ट नर्तकी असल्यामुळे तिचे नृत्य पाहायला श्रीमंत व्यक्ती येत असत. ती एकदा वारक-यांबरोबर पंढपूरला आली आणि विठ्ठलभक्त झाली.

एक नायकीनसुध्दा विठ्ठलभक्त होऊ शकते. संतमेळयामध्ये वावरु शकते हे समतेचे मूर्तीमंत उदाहरण

Scanned by CamScanner

होते. एक नर्तिका आपला व्यवसाय नाकारते ते फक्त विठ्ठलभक्तीमुळे व एक संत म्हणूनच होय. मी वेश्या व्यवसाय करणार नाही हे ठणकावून सांगताना ती आईला म्हणते, मनातील पवित्र भावनांना दाबून टाकून मी वासनांच्या चिखलात पडणार नाही. आपला धर्म व सतीत्व हे समाजातील वाईट लोकांच्या हाती पडू देणार नाही. कान्होपात्रा पंढरीस असतांना तिच्या सौंदर्याची किर्ती बिदरच्या बादशहाच्या कानावर गेली. त्याने तिला आणण्यासाठी शिपाई पाठवले. या संकटाची जाणीव होताच तिने विठाई माऊलीजवळ विनवणी केली. देवाने तिची प्रार्थना ऐकली व तिची प्राणज्योत पांडुरंग तत्वात विलीन झाली. कान्होपात्राच्या अभंगातून विठ्ठलभक्तीची आर्तता प्रत्येक अभंगामध्ये काठोकाठ भरली आहे.

पतित तू पावन। म्हणविसी नारायणा।।
तरी संभाळा वचन। ब्रीद म्हणविसी जाण।।

अशा शब्दात सामाजातील विषारी नजरा आणि दाहक वास्तव यापांसून विठ्ठलाने तिचा सांभाळ करावा म्हणून ती त्याला शरण जाते.

नको देवराया अंत आता पाहु। प्राण हा सर्वथा फुटो पाहे।।
हरिणाचे पाडस व्याघ्रे धरियले। मज लागी जाहले तैसे देवा।।

अशी आर्त साद ती विठ्ठलाला घालते.

किर्तनाचे रंगी आनंद नाचता। कान्होपात्रा चित्त समाधान।।

या अभंगात विठ्ठलभेटीने तिला झालेला आनंद ती व्यक्त करते. जन्मजात बुध्दीमत्तेचा प्रत्यय तिच्या अभंगातून स्पष्ट होतो. संत कान्होपात्राचे काव्य म्हणजे स्त्री मनाच्या अंतरिक भावनांचा खळखळता झरा होय.

४. संत मिराबाई

संत मिराबाई राजस्थानातील मेवाडचा राजा रतनसिंह यांची सुंदर कन्या होय. सगळे सुख, वैभवात मीराबाई वाढल्या. तिचे आई वडिलही लहानपणीच स्वर्गवाशी झाले. लहानपणी घरी आलेल्या साधुच्या हातातील कृष्णमूर्ती पाहून ती वेडावली व हट्ट करुन कृष्णमूर्ती मागून घेतली. ती दिवसरात्र कृष्णाच्या भक्तीत दंग होऊ लागली. पुढे वयात आल्यावर मेवाडचा महाराणा संगाचा जेष्ठपुत्र कुंवर भोजराज याच्यांशी मिराबाईचा विवाह झाला. पण थोडयाच दिवसात मिरा विधवा झाली. तिच्या दिराने तिला प्रचंड त्रास दिला. दुःख भार हलका करण्यासाठी तिची कृष्णभक्ती उपयोगी पडली. त्यापुढे तिने कृष्णालाच आपला पती मानले व त्याच्या सेवेत रममान झाली. सासरचा त्रास असाहाय्य झाल्यावर तिच्या शब्दांना बहार आला. तिथे साधुसंताचा सहवास त्यांना लाभला. त्यांनी अनेक पदे रचिले. त्या द्वारकेत राहू लागल्या. श्रीकृष्णाबद्ल त्या म्हणतात,

मोर मुकुट पीतांबर शोभे। कुंडलकी छबी न्यारी।।
मीरा के प्रभू गिरीधर नागर। चरणकमल बलहारी।।

मीराबाईचे सर्वच साहित्य वाचकांना मंत्रमुग्ध करुन सोडणारे आहे.

५. संत बहिणाबाई

संत बहिणाबाई यांचा जन्म देवगांव (रं) येथे जानकी व आऊजी यांच्या पोटी झाला. त्यांचे संपूर्ण

Scanned by CamScanner

कुटुंब वारकरी सांप्रदायात असल्याने आई वडिलांनी धार्मिक व ईश्वरभक्तीचे संस्कार केले. बहिणाबाई ५ वर्षांच्या असतांना शिऊर येथील रत्नाकर पाठक नावाच्या ३० वर्षे वयाच्या विधूराशी विवाह झाला. बहिणाबाई आपल्या माहेराविषयी म्हणतात. 'माझे माहेर देवगाव वेरुळ त्याच्या पूर्वभागी' म्हणजेच त्यांच्या माहेराच्या पूर्वेला त्या काळातील प्रसिद्ध गाव वेरुळ आहे. त्यांचे ५०० पेक्षा जास्त अभंग उपलब्ध आहेत. या अभंगातून त्यांचे आत्मचरित्र उलगडत जाते. बहिणाबाई संत तुकारामांची शिष्या बनली. त्यामुळे तिच्या अभंगातून संत तुकारामाचे वर्णन येते. बहिणाबाईना सुरुवातीला घरातील मंडळींनी त्रास दिला परंतु पुढे तेही भक्तीमार्गाला लागले. या संत कवयित्रीच्या काव्यामधून तत्कालीन समाजजीवनाचे, रिती-रिवाजांचे आकलन होते. जीवनाच्या शेवटी अभंगातून तिने यापूर्वी १३ जन्म घेतल्याचे सांगून त्या त्या जीवनातील प्रसंगाचे वर्णनही केले आहे. स्त्रीदेह हा कितीही मोठा अडसर असला तरीही वैराग्याची उर्मी आणि निश्चय ठाम असेल तर स्त्री किती मोठ्या संतपदास पोहचू शकते याचे उदाहरण म्हणजे संत बहिणाबाईची चरित्रगाथा होय.

त्यांनी लिहिलेला प्रसिद्ध अभंग असा.....

संतकृपा झाली। इमारत फळा आली।।
ज्ञानदेवे रचिला पाया। उभारिले देवालया।।
नामा तयाचा किंकर। तेणे रचिले आवार।।
जनार्दन एकनाथ। स्तंभ दिला भागवत ।।
तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश।।

वारकरी सांप्रदायाचा इतिहास या अभंगातून बहिणाबाईने अत्यंत सोप्या शब्दात सांगितला आहे.

अशाप्रकारे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये मध्ययुगातील वारकरी सांप्रदायाचा व संताचा मोठा वाटा आहे. या भक्ती चळवळीतील महिला संतानीही अर्थगर्भ व आत्मचिंतनपर काव्यरचना केली. संताची चळवळ समाजाच्या उद्धारासाठी उभी राहिली. लोकांच्या सहवासात जाऊन, लोकभाषेची निवड करुन लोकांना उपदेश करण्याचे काम संतानी केले. त्याकाळातील स्त्रीया व शुद्रांना प्रचंड त्रास सहन करावा लागे भक्ती चळवळीने मात्र सर्वांना समान मानले म्हणून स्त्री संत आपल्या भावना व्यक्त करुन विठ्ठलभक्ती करु शकल्या हे फार मोठे सामाजिक परिवर्तन या भक्ती चळवळीने केलेले आहे.

सारांश :-

१. मध्ययुगातील अनिष्ठ रुढी, परंपरा विरुध्द् निर्माण झालेल्या सांप्रदायापैकी भक्ती सांप्रदाय एक महत्वाचा सांप्रदाय आहे.

२. भक्ती चळवळीचे, वारकरी सांप्रदायाचे दैवत हे पंढरपूरचा पांडुरंग आहे व पंढरपूरची वारी हे याचे प्रतिक आहे.

३. वारकरी सांप्रदायामध्ये स्त्रीया व शुद्रांना समान वागणूक दिली जाते.

४. भक्ती चळवळीने आपले विचार व साहित्य लोकांच्या भाषेत सांगितले म्हणून सामान्याना ही चंळवळ आपली वाटली.

५. संतांनी आपले जीवनानुभव अभंग व ओव्याच्या माध्यमातून व्यक्त केले.

६. संत कवयित्रींनी आपल्या जीवनात स्त्री म्हणून येणारे अनुभव प्रभावी भाषेत मांडले.

Scanned by CamScanner

७. तत्कालीन समाजजीवनातील अनिष्ठ रुढी व उच्च वर्णीयाकडून सर्वच संताना अपमानास्पद वागणूक मिळाली.

८. संतश्रेष्ठ नामदेव व योगी चांगदेव यांचा अहंकार संत मुक्ताबाईने घालवला तसेच विश्वाची माऊली म्हटल्या जाणा-या संत ज्ञानेश्वरांना त्यांनी ताटीच्या अभंगाद्वारे उपदेश केला.

९. संत जनाबाईच्या अभंगातून स्त्री-सुलभ भावना व्यक्त होतात, त्यात कधी लडीवाळपणा आहे तर कधी विठ्ठलालाही जाब त्या विचारतात.

१०. एका नायकिनीची कन्यासुद्धा स्वतःच्या कर्तृत्वाने संत पदावर विराजमान होवू शकते हे संत कान्होपात्रा यांनी दाखवून दिले.

११. श्रीकृष्णाच्या भक्तीपुढे सर्व सुखाचा त्याग करणारी, तेजस्वीनी संत मिरा सर्वश्रेष्ठ कृष्णभक्त ठरली.

१२. वारकरी सांप्रदायाचा इतिहास एका अभंगातून मांडणारी संत तुकारामाची शिष्या वारकरी सांप्रदायाच्या मंदिराच्या कळसाची पताका झाली.

१३. भक्ती चळवळ जीवंत ठेवण्यामध्ये स्त्री-संताचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.

१४. सर्वच स्त्री-संतानी जीवनसंघर्षाचे भांडवल केले नाही त्यांनी अलौकिक आणि लौकिक जीवनाची सांगड घातली.

१५. भक्तीचळवळीने स्त्री-पुरुष समता स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. या चळवळीने स्त्रीयांना आत्मबळ आणि आत्मभानही दिले.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. सरदार गं.बा., संत वाङ्.मयाची सामाजिक फलश्रुती, लोकवाङ्.मयगृह, मुंबई. चौथी आवृत्ती १९८२

२. जावडेकर शालिनी (संपा.), संत बहिणाबाईची गाथा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. तृतीय आवृत्ती २००३

३. पोतराज राजेंद्र, १११ महान संत, सरस्वती बुक कंपनी, पुणे. प्रथम आवृत्ती २०१३

४. डॉ. अवलगावकर रमेश, ढेरे अरुणा, महानुभाव व संत वाङ्.मय, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक. पुर्नमुद्रण जून २००६

◆◆◆

Scanned by CamScanner

ijindex

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

November - 2020
Vol. I No. 14

EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD

CHIEF EDITOR

Dr. W. K. SARWADE
M.com, M.B.A. Ph.D.
Dean Faculty of Commerce and Management Science
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad 431004

EDITORIAL BOARD

Piet Kommers
Faculty Member,
Behavioral Sciences
University of Twente,
Netherlands.

Brady Wagoner
Dept. of Communication
& Psychology,
Aalborg University Kroghstæde,
Aalborg, Denmark

Phrakhrupalad S
Sawai Chotiko
Vice- Rector for Foreign
Affairs Mahachulalong -
kornarajavidyalaya University,
Thailand

DR Inthga Siriwan
Assistant Professor
Mahachulalongkornarajavidyalaya
University
Wat Mahadhatu Bangkok, Thailand

Susana Finquelievich
Faculty of Social Science
University of Buenos Aires
Uriburu , Piso
Buenos Aires, Argentina

Meltem Ince Yenilmez
Faculty of Gender Economics
Yasar University
AgacliYol Univ.-Turkiye

Prof. Malabika Deo
Head, Dept. of Commerce
and Mgt. Science
Pondicherry University
Pondicherry , India

Dr. Sharfunnihar
Chairman, BOS Urdu and
Management Council Member,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad

Prof. Gaikwad D.S.
Head, Department of History
University of Pune

Prof. Sharda Gangwar
Institute for Excellence in
Higher Education-Bhopal (M.P.)

Prof. Alone
Professor of History
Jawaharlal Nehru University
New-Delhi

Prof. Nawab Ali Khan
Department of Commerce
Aligarh Muslim University,
Aligarh, (U.P.) India.

ADVISORY BOARD

Prof. Mohd. Akbar Ali Khan
Former Vice - Chancellor
Telangana University
Nizamabad. (A.P.)

Prof. P. Purushotam Rao
Ex-Dean,
Faculty of Commerce
Osmania University,
Hyderabad.

Prof. Singh H.K.
Banaras Hindu University,
Varanasi-(U.P)

Prof. B.R. Ananthan
Vice-Chancellor
Rani Chennamma University
Belgum ,
Karnataka

Dr. Dekate M.K.
Dept. of Commerce
University of Mumbai.

Prof. Mishra Shivshankar
Ex-Dean, Faculty of
Management Science,
Dr. B.A. M. University Aurangabad

Prof. Jayanta K. Paradia
Utkal University
Bhubaneshwar
Odisha

Prof. Pramila Krish
Dept. of Languages
and social sciences
Malaysia

MANAGING EDITORS

Dr. Mohd. Abdul Raffey
Mobile: 9921555069
Email: editor@excelpublication.com

Dr. M.C. Dalvi
Mobile : 9545162848
Email: contact@excelpublication.com

About Excel Publication

The Philosophy:

Excel's International Journal of Humanities and Social Science (EIJHSS) is an open access, peer-reviewed and refereed journal published by Excel Publication House India. The main objective of EIJHSS is to provide an intellectual platform for the international and Indian scholars. EIJHSS aims to promote interdisciplinary studies in humanities and social science.

Submissions should indicate an understanding of the relevant literature and the contribution of the submissions to this body of research. Empirical articles should have an appropriate methodology and be able to relate their findings to the existing literature. Methodological articles must attempt to show how they further existing theory.

The review process: The review process followed by Excel Journal is systematic and thorough. Articles submitted to the journal are initially screened by the editor for relevance and overall quality as judged by the presentation of concepts, methodology and findings. Inappropriate or weak submissions are not forwarded for a formal review. Those considered appropriate are submitted to a double blind review process.

Potential contributors: Every research-oriented individual and institution, and every research student, faculty working anywhere in the world is invited to explore fruitful connections with Excel Publication.

Contents

1) **Rural Entrepreneurship Development in India** — 01
Dr. Vikas Motiram Choudhari

2) **A Study of Effectiveness & Value in Google Ad Words** — 07
Mr. Gaikwad Deepak Devendra

3) **Mental Health Through Physical Exercises and Sports** — 13
Dr. Shaikh Afser Rasheed

4) **Agha Shahid Ali: Diasporic Imagination** — 18
Dr. Shaikh M. A. Raheman Bagwan

5) **Secular Communalism: Exploring a new dimension** — 23
Arun Kumar Singha

6) **Culture and Cultural Studies** — 29
Dr. Kakasaheb Dhondiba Dhaygude

7) **Different role in Digital reasons using email marketing can help your business growing** — 37
Mr. Shirsath Rahul Dnyaneshwar

8) **Digital Research Library: Activities and Responsibilities** — 41
Dr. Bhagyashri Yeshwantrao Keskar

9) **Educational Mobile Apps** — 54
Mirza Mahefooz Baig

10) **Gandhian Approach for Rural Development** — 60
Dr. Yogesh A. Patil

11) **Gender issues in Alice Walker's *Possessing the Secret of Joy*** — 65
Salem Ahemad Nasser Albasiri

12) **Impact of GST on Electronic Sector in India** — 69
Sayyad Abdul Aziz Maheboobsab

13) **History of Naxalites Movement in West Bengal** — 80
Joykrishna Gorai

14) **The Muslim rulers in Bengal: A Critical outlook** — 95
Niamat Ali Khan

15) **An Overview of Financial Literacy among Women - Need and Practice**
Dr. Bhusare Anjali Jairam 103

16) **Entrepreneurial Challenges in the Fashion Industry: A Study on Indian Women Entrepreneurs**
Dr. Bhusare Anjali Jairam 114

17) **Industrial Finance Corporation of India and Its Financial Resources**
Dr. Dapke Vilas G. 124

18) **A Facebook Addiction among College Students**
Khan Zeenat Muzaffar 132

19) **Regional Planning and Development in India**
Dr. Thavare Bhalachandra Baburao 136

20) **New Economic Geography and Economic Integration: A Review**
Dr. Thavare Bhalachandra Baburao 141

21) **Project Finance with predetermined lease for expansion of business**
Dr. Misal Dilip Mohanrao 145

22) **Make in India and Delhi-Mumbai Industrial Corridor (DMIC)**
Dr. Misal Dilip Mohanrao 153

23) **Challenges to Indian Democratic Election: Influence of Money and Muscle**
Nur Alam Mollah 160

24) **Geographical Review on Spatial Pattern of Irrigation Wells in Beed District**
Dnyaneshwar H. Chaudhari 169

25) **Attitude towards the Theory Lectures of Physical Education Subject as compared with Practical Lectures -A Survey of Higher Secondary Boys and Girls of Pune District**
Mr. Darshan Gandhe, Dr. Mohit Shinde, Miss. Mansi Patankar 176

26) **The Most Effective Strength Training for Children**
Dr. Prasad Prabhakar Karandikar 184

27) **Water Conservation : Rainwater Harvesting**
Dr. Ghodke J.V. 188

28) **Health and Nutrition New Age Women's**
Dr. Manisha Pandurang Wanjari 193

29) **Kamala Das : 'The Revolutionary Voice'**
Dr. Maniyar Abdulkadar Rafik 197

30) **Absurdity of Internal Caste Conflict in Bapu Ghokshe's *Vishaari Paalwi***
Dr. Manojkumar S. Prakash 201

31) **Attitude of Mathematics Teachers towards Pedagogical Scaffolding in Teaching Learning Strategy**
Dr. Shaheen Parveen 207

32) **Problems and Perspectives of Women Participants in Local Politics**
Sujata Gorai 217

33) **Dr. Babasaheb Ambedkar Views on Indo-Pak Partition and Social Concern**
Dr.Sunil Pimple, Prof. Madhukar Laxman Hiwale 226

34) **Communication Strategy for Rural Markets: A Study on India**
Dr. Waghmare Manik Sadhu 234

35) **Orhan Pamuk's The White Castle : A Critical Study On The Quest For Identity**
Asst.Prof. Kadam Sambhaji, Asst.Prof. Shaikh Rashid 241

36) **संत साहित्य आणि दलित संवेदनाविष्कार**
गणेश दिगंबर सावजी 247

37) बंजारा बोली भाषा पर अन्य भाषाओं का प्रभाव
प्रा. डॉ. उत्तम जाधव 254

38) स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा सहभाग
प्रा. सुनिल जाधव 259

39) बचत गटात स्त्रीयांचे कार्य आणि त्यांच्या जीवनावर झालेला परिणाम
डॉ. पुरुषोत्तम वारलू रामटेके 262

40) प्राणायाम
शेजवळ सुनिता उत्तमराव 266

41) औरंगाबाद शहरतील माध्यमिक स्तरावरील मराठी माध्यम, उर्दू माध्यम व इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक चिंतेचा तुलनतात्मक अभ्यास
डॉ. शेख सुभान हसन 269

42) الخطابة فی العصر الأموی ـدراسة فنية
ڈاکٹر خلیل احمد 276

43) ذکر المکان فی شعر صدر الاسلام
ڈاکٹر خلیل احمد 283

44) مولانا حسرت موہانی کی صحافتی خدمات
محمد فرحان الدین محمد تاج الدین صدیقی 288

EXCEL'S INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & HUMANITIES
(An Peer Reviewed International Journal)
Vol. I No.14 - November 2020
ISSN 2277-7539 (Print)
Impact Factor 5.631 (SJIF)

Communication Strategy for Rural Markets: A Study on India

* Dr. Waghmare Manik Sadhu

Introduction

The census of India defines rural as any habitation with a population density of less than 400 per sq.km., where at least 75 per cent of male working population is engaged in agriculture and where there exists no municipality or board. Of the nearly 6.4 lakh villages in India, only 20,000 villages have populations more than 5,000.Leaving aside Hindustan Lever and ITC, most companies in the FMCG sector would define rural as any place with a population up to 20,000.Similarly,durable and agri-input companies would consider any town with a population below 50,000 as rural.

Companies face many challenges in tackling the rural markets, some of the more critical being: understanding rural consumers, reaching products and services to remote rural locations and communicating with vastly heterogeneous rural audiences. Sadly, not many companies have invested sufficient effort and money in research and nor have they spent enough time in the field to understand rural consumers, their values, aspirations, needs and usages habits. Marketing is all about 'getting to know your customer', but having largely ignored this cardinal principle, most corporate in rural markets find that success has eluded them.

* Head, Dept. of Commerce, A.B. Arts & Comm. College, Deogaon (R), Dist.Aurangabad

Communication Strategy

Advertising goes hand in hand with economic growth. With economic liberalization and increasing rural prosperity, marketers are keen to inform villagers about the benefits of buying and consuming their products and services. Prior to the introduction of economic liberalization in 1990s, there was little incentive for marketers to advertise their products and services, as rural markets were predominantly a seller's market. The influence of the electronic media, in particular television, video and the Hindi film industry, is contributing to the growth of rural aspirations, which are being manifested in rural India in the form of increasing consumerism.

The rural environment is different from the urban and therefore communication to potential customers in a proper and effective manner is a major challenge for corporate marketers. The majority of advertisements designed by corporate marketers, are largely urban oriented and extend themselves to rural areas without any consideration to the values and sensitivities of the rural audience, which are often in striking contrast to those of their urban counterparts. This has led to a negative perception in the minds of villagers, about urban media planners and advertisers. Rural communication is not a 'peripheral activity'. It does not, for instance, involve taking an audio-visual van to a village and assuming that this step is enough to reach out to customers. It requires an entirely different mindset, which demands getting rid of many mental barriers. Companies have to realize that rural is a long-haul market, as gains in the short term are neither immediate nor large.

Challenges In Rural Communication

There are many challenges to communication in rural. Low literacy level; poor media reach and exposure and vast, heterogeneous and diversely spread rural audiences characterized by variations in language, culture and lifestyle-all these factors pose multiple challenges to marketers looking to take their messages to the largely media-dark or media-grey areas, of rural markets.

Heterogeneity and spread

The communication pattern in any society is a part of its culture. No communication medium can exist in a cultural vacuum. Communicating the message to rural consumers

ha posed enormous challenges to the rural marketer, because of the large numbers of consumers scatters across the country. The problem is further compounded by the heterogeneous nature of consumers there are 16 scheduled languages and 114 local vernaculars. For example, the dialect used in the Vidharbha region ,in konkan region, in costal Maharastra.

Limited Media Reach

The limited reach of the mass media imposes limitations on universal communication to rural consumers. These factors lead to poor message comprehension and negligible impact, which fail to translate into consumer awareness and hence fail in generating consumer pull.

Understanding the Rural Audience

It is not sufficient to understand rural communication challenges as stated above: rather, what is equally crucial is the need to understand the behavioral and psychographic characteristics of the rural audience, in order to develop an effective rural communication strategy.

Creating Advertis

ements For Rural Audiences

Communication experts need to keep the following factors in mind when creating advertisements for rural audiences.

* Understanding the mindset of potential customers, including their hopes, fears, aspirations and apprehension conducting a qualitative study among the target audience would help in better understanding of the consumer mindset.
* Pick up 'gems' in the form of idioms, expressions, words, etc. in relation to the product category for later use in the creative.
* Tricky, clever, gimmicky, or even suggestive advertising does not work with rural audiences. 'Flicks' using very expensive computer graphics without any human presence go over the heads of rural audiences.
* Combining education with 'entertainment is a good route to take when targeting rural audiences. Using locally popular film stars or even featuring religious events (melas) popular in the region, helps strike a chord with rural audiences. According

to a study, it is Govinda and Sharukh Khan who is most popular among rural folk in north India.

* 'Quickies' (short television commercials) do not register well with rural audiences. Advertising agencies need to provide for ample time and space to communicate a message properly and effectively to the intended audience. This is seen for instance, in the popularity of the two-minute theatre commercials screened in rural cinemas.

Rural Media

* Rural media can be classified broadly into conventional mass, non-conventional media and personalized media. The various media vehicles are as follows:

Conventional Mass Media	Non-Conventional Media	Personalized Media
Television	Haat and mela	Direct mailer
Radio	Folk media (puppet show, magic show)	Point of sale (demonstration, leaflet)
Press	Video van	Word of mouth
Cinema	Mandi	Interpersonal communication
Outdoor: wall painting, hoarding		Animator

Inovative Media

Outdoor Media: Wall Painting

* This medium is the most widespread form of advertising and is the favorite of the Indian rural masses, as they can view it at their leisure. Wall paintings are important because they constantly remind rural people about name and logos in addition to highlighting the key brand promise. They also reflect the vibrant economic and social life of the area.

Characteristics of wall paintings

* They are economical as compared to other traditional media forms, as the manpower and infrastructure requirements are low.
* They can easily be customized in accordance with regional language variations without this impacting their artistic content.
* Audience recall rates are high.

Limitations

* The lack of availability of wall space at prominent locations is an issue.
* The quality of the wall space available is not always satisfactory. The base of rural wall structures is generally not smooth and this impacts the final output.
* No exclusive wall rights are given to the company. It may happen that a company gets a wall painted and after sometimes when the company executive passes through, he finds that the painting has been replaced by the advertisement of some other company.
* The quality of the painters available is also low. Companies prefer hiring painters locally as they are familiar with the area and the cost of hiring them is lower when compared to the cost of hiring painters from outside.

Folk Media

* Folk media consist of folk songs, folk dances and other theatrical forms, including puppetry, street theatre and magic shows, which are an intrinsic part of the culture and heritage of the land.
* They are capable of communicating message about contemporary issues, topics and concerns as per the needs and demands of a changing society.
* They are a face-to-face and personal form of communication.
* The essential characteristics of folk media are that are interactive, repetitive and narrative

Kinds of Folk Media

* Folk theatre
* Magic show
* Puppet shows
* Interactive games
* Folk Theatre

Folk theatre, interspersed with folk song and dance, is a simple and entertaining form of communication. It can also be informative and educational. In the past, folk theatre has been used to arose public opinion against the British Raj, to draw attention to atrocities against the girl child and raise public consciousness about other socially relevant issues.

*** Folk songs**

Folk songs are basically simple and direct compositions that are usually transmitted orally from one generation to the next and not through the written word. The structure of the folk song is characterized by simplicity and uniformity in rhythm. The songs consist of many stanzas sung in more or less the same tune. Each region and state has its own particular traditions of folk songs and ballads.

*** Folk Dances**

Folk dances are basically simple and rhythmic and mostly religious in nature. Communication takes place through dramatic gestures and the accompanying music. Folk dances are visually very arresting, attracting audiences with their elaborate costumes and stage settings.

*** Magic shows**

Magic shows are another very entertaining form of folk entertainment and draw large crowds, particularly because of the curiosity factor and the use of hypnotic effects.

*** Puppet Shows**

The kathputli puppet performance is the most common form of this folk tradition.The origin of puppet theatre is closely linked to the performance of religious ceremonies. The connection between rituals and the use of puppets is found in almost all the states in India. Traditional puppeteers were mostly itinerant performers who depended on royal patronage for their survival. Even today tales of chivalrous kings like Prithiviraj C hauhan and Amar Singh Rathor are narrated through puppet performances in the villages and towns of Rajasthan. The different forms of traditional puppetry are glove, rod, string-rod and shadow puppets. The differences exist not only in name but also in form, structure, manipulation techniques and geographical origin spread.

Conclusion

To sum up, it is clear that in any form of rural communication, while we may have a national strategy, we have to think and act locally. The need for focused communication aimed at the rural market, should not be underestimated. This calls for innovation and

substantive changes in marketing strategies and approaches. The innovation should be carried out within the framework of what can best be characterized as the 4-R principle:

* Relevance
* Reliability
* Reach
* Reincarnate innovation

If the Indian advertising industry is to reach out to rural India in an effective and efficient manner, it has to be grounded firmly in rural perceptions, value and traditions. It has to immerse itself in local colours, customs and modes of communication in order to make itself relevant to the needs and desires of rural society. It has to gain the trust of the masses by undercutting its own excessive dependency on western styles of advertising, on the one hand and on its use of deceptive and manipulative claims, on the other. It has to reach out to rural consumers and relate to them at an appropriate level, so that it can bring about the desired behavioral changes. Finally, it has to find ways to reincarnate innovation. The four components are not mutually exclusive; they share an interdependent relationship.

Reference

1) Badi, R.V and Badi ,N.V(2006), "Rural marketing environment," Himalaya Publishing House, Mumbai.
2) Gopalaswamy, T.P(2008), "Rural Marketing Environment, problems and strategies," Vikas Publishing House.
3) Kashyap, Pradeep and Raut, Siddartha (2007), "The Rural Marketing Book, Biztantra, New Delhi.
4) Krishnamoorty, R(2008), "introduction to rural marketing," Himalaya Publishing House, Mumbai.
5) Velayudhan, Sanal Kumar (2007), "Rural Marketing; Targeting the non urban consumers", SAGE Publication.
6) Dogra, Balaram and Ghuman, Karminder (2008), " Rural Marketing: concepts and practices" TATA McGraw Hill Publishing Company ltd, New Delhi.

M.S.

श्री. आसारामजी भांडवलदार कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
कार्यालय
मा. कन्नड जि. औरंगाबाद

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

ENGLISH PART - I / HINDI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Shri. Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "**AJANTA**".

Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, 7030308239 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Safiqur Rahman
Assistant Professor, Dept. of Geography,
Guwahati College Bamunimaidam, Guwahati,
Assam.

Dr. Shekhar Ghunagarvar
Principal, Vasantrao Naik Mahavidyalaya, Nanded.

Prof. A. G. Venugopal
Vasantrao Naik Mahavidyalaya, Nanded.

Prof. Dr. Renuka More
Vasantrao Naik Mahavidyalaya, Nanded.

Prof. Dr. S. B. Shinde
Vasantrao Naik Mahavidyalaya, Nanded.

Prof. Dr. S. B. Gire
Vasantrao Naik Mahavidyalaya, Nanded.

Prof. Dr. V. R. Rathod
Vasantrao Naik Mahavidyalaya, Nanded.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salman Bin Adbul Aziz University, KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Rachareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerece, Nizwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Dr. B. R. Ambedkar: As an Economist **Dr. B. N. Mahajan**	1-4
2	Dr. Babasaheb Ambedkar and Water Resource Management **Mr. Borase Sudhakar Jagannath**	5-10
3	Dr. B. R. Ambedkar: Vision towards Justice and Equality in Women Empowerment **Drakshamala Bhagwan Jawale**	11-15
4	The Role and Responsibility of Education in Emerging of Schedule Caste and Schedule Tribe Women in Rural Area in Nanded District - A Study **Janardhan Tolbaji Khade** **Dr. Sunita Y. Patil**	16-20
5	Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar as a skilled Organizer in the Development of India **Dr. Waghmare Manik S.**	21-25
6	Dr. B. R. Ambedkar - A Journalist **Shri. R. K. Nandagawali**	26-30
7	Dr. Ambedkar on Women Emancipation and Empowerment **Dr. S. B. Garud**	31-34
8	Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution to the Development of Women **Lt. Sujit S. Chavhan**	35-38
9	Supporter of Men & Women Equality: Dr. Babasaheb Ambedkar **Dr. Sunil S. Bidwaik**	39-45
10	Dr. B.R.Ambedkar: The Vision of Community Impartiality in India **Dr. B. K. Shep**	46-51
11	Buddhism is Greater than Communism: A Brief Study of Dr. Babasaheb Ambedkar's 'Buddha or Karl Marx' **Dr. Bharat Arvind Tupere**	52-56
12	Versatile Dr. Babasaheb Ambedkar **Prof. Pradeep Ingole**	57-60

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Dr. Ambedkar's Role in Framing Indian Constitution and its Various Aspects **Pradnya Kisan Khobragade**	61-67
14	Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar **Dr. R. M. Khilare**	68-71
15	Dr. B. R. Ambedkar: The Maker of Indian Constitution **Dr. Varsha Gosavi**	72-74
16	Bhim Jayanti: Celebration versus Comprehension **Dr. Ashok Sadhu Kandhare** **Dr. Anil Ganpatrao Gacche**	75-79

5. Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar as a skilled Organizer in the Development of India

Dr. Waghmare Manik S.
Shri. A. B. College Deogaon (R.), Tal. Kannad, Aurangabad.

India is a major country in south Asia, one of the oldest cultures in the world; it is the seventh largest country in the world by area and the second largest by population. People of different castes and creeds live in this country. Its main occupations are agricultural after the industrial revolution agriculture and agriculture based secondary business in India, industrial and service sectors have gained momentum. Today's through the internet, trade and business have become closer to all countries in the world but from ancient time till independence and even after independence many issues and problems remain unanswered in front of Indian citizens including lack of social, educational, religions and political justice, capitalism, workers peasants, hard working extortion, superstition, religious strife and castes it seems to be mainly.

In the early 19th century and the period of independence Dr. Babasaheb Ambedkar blew the trumpet to solve the problems that were hindering the development of the country.In considering the development of scientific management Dr. Federick Taylor, Henry Feyoal, and Mery Parker Foyalet have made significant contributions. He seems to have elaborated on objectives, planning, organization, command, coordination and control in the scientific management work. Till this management work was done by Dr. Babasaheb Ambedkar seems to have been adopted. While doing his social work he seems to have organized , planned and led in a proper manner by building different organization. The meaning of management can be understand from his work.

In fact, the work of organization or management is adopted for the success of businesses, industry and trade but Babasaheb's aim was not to engage in industry, trade, and commerce but to lead the people who have been enslaved for generation in the country and who are far from social justice. He led the organization with the aim of giving individuals freedom, equality and social justice. He played a proper role of leadership by organizing the masses while doing any social work as a skilled organizer in the development of India, the main purpose of this research paper is to understand the contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar as a skilled organizer in the development of India.

Objectives of the Research

The main objectives of the research study are given below

i. To understand the meaning of organization and constituent.

ii. The work of Dr. Babasaheb Ambedkar should be reviewed.

iii. To understanding the Management work of Dr. Babasaheb Ambedkar.

iv. To seeing the role of Dr. Babasaheb Ambedkar as an organizer in the development of India.

Research Methodology

The research work depends upon secondary data to be used purpose of contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar as a skilled organizer in the development of India. This data includes various books, articles, Magazines, research papers published by government of Maharashtra and authors.

Without proper management of any task, we cannot set any goal. Planning and organizing to make the task is an important for success. Organization is important part of this. Organization is a management of task. No one can achieve his goal without any perfect organization and planning of his work. For this many people can come together and do what they cannot do easily. A person who accomplishes a goal by bringing together several individuals through organizational work is called an organizer or leader. For this, the organizer needs to have dynamic personality, intellectual and mental ability, initiative, foresight, honesty, empathy, character and courage or bravery etc for being an ideal leader or organizer all these qualities were easily obtained by Dr. Babasaheb Ambedkar. When a leader puts his group of thoughts and suggestions into the decision making process, takes into account the voting rights of all, protects the interests and relationships of all, gives equal opportunity and fair treatment to all, and does not bring any kind of oppression. He plays a role as a skilled organizer while carrying out the organizational work of social justices. Dr. Babasaheb Ambedkar leads the society building social, educational, religious, economic and political organizations.

Dr. Babasaheb Ambedkar himself led the organization for the holistic development of social, educational, religious and political justices for the people of different castes, labors, workers, and farmers. In fact he has set up many organizations in various fields, but due to the limitations of words to write research articles ,it would be appropriate to mention the work done by Dr. Babasaheb Ambedkar.

Formation of Bhahiskurat Hitkarni Society

On July 20, 1924, Dr. Babasaheb Ambedkar announced its establishment of Bhahiskurat Hitkarni Society, and many people were given membership in this society. The main objectives of this organization was to establish social, political, and economic equality in exploitation, to run a newspaper, to run a hostel for men and women, to run children's schools etc. Dr.Babasaheb Ambedkar played an important role and actually succeeded in order to get social justice for the deprived and deprived in the daily life of the country.

Satyagraha of Mahad Movement

Dr. Babasaheb Ambedkar has organized the Satyagraha of Chavdar talab at Mahad on 20th March 1927, in fact, the purpose of providing water to the untouchables were not behind the stayagraha but their role was to get social justice. The people from Mahad and colleagues of dr.Babasaheb were ready to build this stayagraha .after several meetings and exchanges of views among his colleagues, deciding when and how and to carry out the stayagraha ,a similar resolution was taken from the mahad municipality and finally the date was fixed as march 20.the objectives, planning, control and coordination of this Satyagraha was done by Dr. Babasaheb Ambedkar in a proper manner. In this way by the role of managerial organizer, he led millions of people from different villages and made the Satyagraha a success.

Kalaram Temple EntryMovement

After the Satyagraha of Chavdar talab at Mahad, Dr. Babasaheb Ambedkar did not stop at the social movement by explaining the reason for its success or unsuccess . He took up the torch again to get social justice while being deprived and in 1930 he started the kalaram temple entrance movement. To make this movement a success it was properly planned and organized by him. Entering the kalaram temple was not just about gaining access to the untouchable temple but it was about gaining freedom through social justice while being neglected. As per planning for the success of the temple entry movement, he called a meeting of his colleagues from time to time, planned the time and how to carry out the temple entry process and sent letters to several key activists and informed the date Dr. Babasaheb Ambedkar made the temple entry movement success,finally on march 20,1930, leading a crowd of millions Dr. Babasaheb made the temple entry movement a success, until the goals of achieving social justice is achieved Dr. Babasaheb continued to lead against inequality with perseverance and courage from this .the role of a true skilled organizer is nothing but to constantly work for the fulfillment of the objective, which we can see this in his work.

Agricultural, Farmer Labor Movement

All though the number of Indian farmers was innumerable and unorganized however, as an efficient organizer with an emphasis on the problem of Indian agriculture, agricultural labor He tried to solve the problem of farmers and fought against khoti and in 1927 blew the trumpet against social inequality.

In 1938 Dr. Babasaheb has arranged Shetkarycha Morcha on the legislature and he met the government with 15, 20 activists for the minimum wages for farm labor, context subdivision of land, credit facility for agricultural, purchases and seals association, context of water and electricity supply concept etc. for the development of agricultural in India. He said the government to resolve the issues of interest of the farmers. The skillful leadership to solve the problems of the farmers by organizing the farm laborers was done by Dr. Babasaheb Ambedkar.

Workers and Servants Movement

In 1928-29, a large strike of textile mill workers was organized by the workers federation in this edit about one and a half lakh workers, were on strike . Seeing the economic condition of the workers, the number of patients, the hunger, Dr. Babasaheb himself was motivating the workers to go to work and it is the responsibility for the mill owners to cure the disease without making the patient's condition worse. They provide justice to the workers in different parts of the country so that they can get facilities for the welfare of the workers. They get primary service, workers state insurance, working hours from 12 to 08, union recognition, paid leave, inflation allowance , right to legal strike, health insurance, workers welfare fund, subsistence fund, pregnant paid leave and pension to all etc. convener , established government should pay the workers. If not it should be converted into law isn't a skilled organizer that Dr. Babasaheb suggested and made constitutional laws in the matter of workers and servants.

Women's Movement

At the all India Bhaskurat conference of 1927, Dr. Babasaheb Ambedkar has introduced a resolution on women's education in which he said that people should compulsorily send their children to school wherever there are school such was the warning to the umpires if nor , they should be punished .

Not only this, in order to give equal opportunity to women, he prepared a Hindu Code Bill for women and introduced it in parliament on 5th Feb. 1951 but some Sanatani musicians opposed him and the womens from the women's class staged a protest against the bill. Dr. Babasaheb says that if the class for which I made this bill are going to oppose it and if this bill cannot be passed by the parliament then I will resigned this post. Dr. Babasaheb resigned from

his post as law minister on Sep.27,1951. No leader, organizer or minister can do that just by being a skilled organizer only Dr. Babasaheb can do that.

Conclusion

Today we see that the leader or the organizer is doing organizational work with the aim of his own self interest, form this organization we are looking at whether our personal financial advancement is or how it can be done. A skilled organizer has a dynamic intellectual capacity, initiative, vision, honesty, character empathy and courage, Dr. Babasaheb had these qualities. He had never used his leadership qualities for the economic upliftment, progress, and profit of himself or his relatives. He used his valuable leadership for those who have been away from universal justice from long years ago.

Dr. Babasaheb Ambedkar used his invaluable leadership for the upliftment of people of all communities, castes and religions all over India for economic and social progress for the classes which were away from universal justice. The construction of the organizational movement he did then he included the expelled hitkarni Sabha, the mahads satyagraha, the entry into the kalaram temple, the movement for the benefit of the workers or servants, the farmers, the hard working peoples, other backward class, in the context, equal status for women , in the context of agricultural development ,in the context of the structure of financial institutions, whether it is academic, political, students movement by leading the organization in the right way, by providing social political, educational and economic justice to the deprived people in the country . These works done by Dr. Babasaheb Ambedkar are incomparable. Salute to the works of his great luminary.

Reference

i. Chakruwarti Anitesh, Principles of Management, Kalany Publication New Dehli.
ii. Problems of Farmers, Dr. Babasaheb Ambedkar writing and speeches.
iii. Khairmode C. B., Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar, Sugawa publication Pune.
iv. Dr. Ambedkar B.R., Unnati and awnniti of Hindu women, Sugawa publication Pune.
v. Adhikari Chandrakant, Khoti Vrudh Ladha, Sabdhalaya publication Shrirampur.
vi. Dr. Chopde B.A., Bhart Ratana Dr. Babasaheb Ambedkar, Kailash publication aurangpur Aurangabad.

Certificate

This is to certify that the Research paper entitled Environmental Accounting and its practices in India submitted by "Dr. Waghmare Manik Sadhu" has been published in" Excel Journal of Engineering Technology and Management Science" Vol. -I No.-XVIII, June-July 2020 issue (ISSN 2249-9032 Print) (ISSN 2277-3339 Online) (Impact Factor 2.119 IIFS). The Research contribution was greatly appreciated and well received by the Review Board Members. The excel publication house would like to express deep sense of gratitude for your esteemed contribution.

Date: 1-7-2020

(Managing Editor)

M. S.

ISSN 2249-9032 (Print)
ISSN 2277-3339 (Online)
Impact Factor 2.119 (IIFS)

Index In
ijindex

Excel Journal of Engineering Technology & Management Science

(An Peer Reviewed International & Multidisciplinary Journal)

June-July - 2020
Vol. 1 No. 18

EXCEL PUBLICATION HOUSE, AURANGABAD.

CHIEF EDITOR

Dr. W. K. SARWADE
M.com, M.B.A. Ph.D.

Former Dean, Faculty of Commerce and Management Science,
Professor, Dept. of Commerce,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad-431004

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Marc Augier
Head Organization & Information Systems Department
SKEMA Business School, China

Prof. Venkatratnam
Vice-Chancellor
Kakatiya University, Warangal.

Dr. Raghunath Reddy
Prof. and Head
Department of Commerce and Business Administrative
Sri. Venkateshawara University, Tirupati

Prof. S.W.S.B. Dasanayaka
Faculty of Engineering
University of Moratuwa, Sri Lanka.

Prof. K. Ramkrishna Reddy
Vice-Chancellor
Shri Krishna Devaraya University, Anantpur.

Prof. Shivshankar Mishra
Former Dean Faculty of Management Science
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Prof. Alin Veronika
Civil Engineering Department,
University of Indonesia
Depok, Indonesia

Dr. N. Choudhary
Indian Institute of Tourism and Travel Management
Gwalior, MP, India

Dr. N. Hanmantrao
Prof. and Head
Department of Commerce and Business Administration
Kakatiya University, Warangal.

Dr. Rajesh M. Naik
Assistant Professor,
T.M. Nagpur University
Nagpur

Prof. Nawab Ali Kh
Department of Commer
Aligarh Muslim Univer
Aligarh, (U.P.) India

Dr. Zahid Zaheer Ahm
Principal
Y.B. Chavan College of Pha
Dr. Rafiq Zakaria Camp
Aurangabad.

ADVISORY BOARD

Prof. Mohd. Akbar Ali Khan
Vice-Chancellor
Telangana University
Nizamabad. (A.P.)

Prof. Jain S. K
Department of Commerce
Central University
Bhopal (M.P.)

Prof. Purushotam Rao
Former Dean Faculty of Commerce
Osmania University, Hyderabad.

Prof. S. Banerjea
Department of Commerce
University of Kolkata
West Bengal.

Dr. Shivare. T.A
Principal,
Hinduja College Mumbai & Former Dean University of Mumbai

Prof. Munjraju
Department of Commerce
Bangalore University, Bangalore.

Dr. Kaptan Sanjay
Prof. and Head
Department of Commer
University of Pune, Pune.

Dr. Kishor. L. Salv
Principal
Dr. Babasaheb Ambedk
College of Arts & Comm

MANAGING EDITORS

Dr. Mohd. Abdul Raffey
Mobile: 9921555069
Email: editor@excelpublication.com

Dr. Akther Anwar
Mobile: 8446641608
Email: contact@excelpublication.com

About Excel Publication

The Philosophy:
Excel Journal of Engineering and Management Science invites innovative and preferably research-based articles in any area of Engineering & Management.

Practicing Engineer & Managers are welcomes to submit database case studies for publication. All authors should aim at advancing existing thought and/or practices in the relevant field and hence should endeavor to be original and insightful.

Submissions should indicate an understanding of the relevant literature and the contribution of the submissions to this body of research. Empirical articles should have an appropriate methodology and be able to relate their findings to the existing literature.
Methodological articles must attempt to show how they further existing theory.

The review process: The review process followed by Excel Journal is systematic and thorough. Articles submitted to the journal are initially screened by the editor for relevance and overall quality as judged by the presentation of concepts, methodology and findings. Inappropriate or weak submissions are not forwarded for a formal review. Those considered appropriate are submitted to a double blind review process.

Potential contributors: Every research-oriented individual and institution, and every research student, faculty working anywhere in the world is invited to explore fruitful connections with Excel Publication.

Contents

1) **Orthosis of the Shoulder Muscles In Terms of Their Electrical Activity as an Indicator to Improve Their Functional Condition in Weightlifters with Muscle Tear after Rehabilitation**
Dr. Nateq Abdul-Rahman, Dr. Diaa Salem Hafez.....01

2) **1/f Noise Pattern in Time Series of Varve Thickness from Sedimentary Lake Deposits**
Shaikh Aamir, Vijayashri A. Losarwar.....13

3) **Study of the E-learning**
Dr. Madrewar S.G 20

4) **Global Financial Crisis and Strengthening the Banking Industry in India through Mergers and Acquisitions**
Prof. Sharda P. Budhawant.....25

5) **E-marketing Challenges and Opportunities**
Shrikant Sakharam Jogdand 35

6) **Need of Green & Eco-Friendly Business Ideasto Protect Environment**
Dr. Savita G. Joshi.....42

7) **Government Policies for SC, ST Women Entrepreneurs in India**
Ms. Snehal A. Bagul 49

8) **Science-Technology & Economic Development**
Dr. Yogesh A. Patil.....62

9) **Impact of Competency Mapping on Training & Development**
Bharati Amol Ahire.....70

10) **Role of oil and natural gas in the achievement of sustainable development in the Arab countries**
Dr. Rukhsana Tabassom, Dr. Zaid Ali Zaid 78

11) **Online Teaching in Higher Education in India**
Dr. Mohammed Abdul Raffey 88

12) **Audit Committee Mechanism on Intellectual Capital Disclosure Evidence from Indian listed companies**
Dr. Dapke Vilas G 93

13) **Environmental Accounting and its practices in India**
Dr. Waghmare Manik Sadhu.....99

EXCEL JOURNAL OF ENGINEERING TECHNOLOGY AND MANAGEMENT SCIENCE
(An Peer Reviewed International Multidisciplinary Journal)
Vol. 1 No.18 - June-July 2020
ISSN 2249-9032 (Print)
ISSN 2277-3339 (Online)
Impact Factor 2.119 (IIFS)

Environmental Accounting and its practices in India

*** *Dr. Waghmare Manik Sadhu***

Introduction:

Business elements exist in an environment where, an assortment of outer and inward perspectives influence their reality, endurance and development. On the off chance that a specific choice has positive or negative effect on the budgetary presentation of a substance, it will deliver an effect on its environment. In this manner, business environment is the entirety of the apparent multitude of elements that impact a business, for example, clients' needs and inclinations, flexibly and request, representatives, client desires, the board, customers, government guidelines, providers, mechanical advancement, market patterns, financial changes, etc.As these environmental factors straightforwardly or in a roundabout way contribute towards associations achievement, there ought to be contemplations with respect to the substances to return what it has gotten with an in-win methodology. Not many ages back individuals were totally centered around the financial aspects of their business exercises, just barely any idea past the financial

*Head, Dept. of Commerce, A.B. Arts & Comm. College, Deogaon (R), Dist. Aurangabad

matters of their fiscal summaries. The individuals who thought of their own financial aspects gave practically zero thought to their prompt environment and the individuals who thought past it went over the idea of environmental accounting. Individuals like John Muir advocate the conservation of environment and gave significance for the commitment of human towards assurance and valuation for the nature. As the overall familiarity with enterprises and open towards environmental issues grew, a significant arrangement they recognized was environmentalism.

Environmental accounting carries out its responsibility by recognizing environmental asset utilization, measures it, conveys cost and evaluates its effect on the environment. Environmental accounting is regularly seen as far as organization's social obligation and thus it is otherwise called "social accounting" or "manageability accounting". To put it plainly, Environmental accounting is the act of ascertaining the expense of business choices on environment utilizing the regular accounting methods and its standards. This examination attempts to recognize the idea of environmental accounting and its practices in India.

Proclamation of the issue:

Business elements need to recognize and gauge the effect they make on the environment and the fundamental move they are making. The sharpest among those recognizes to do it so that it won't just be naturally and socially dependable, yet additionally monetarily and monetarily feasible.Financial wellbeing and prosperityof businesses will never happen without legitimate guaging and methodology encircling, for which the association need to require arranged exertion for environmental enactment and social revealing. Environmental accounting is of colossal significance to an association to balance out its money related wellbeing, with its more prominent commitments. This investigation spot lights the idea and procedure of environmental accounting in India.

Target of the examination:

1. To recognize the hypothetical foundation of environmental accounting.
2. To acquaint the accounting rehearses received in India.

Wellsprings of information:

The investigation has been directed based on auxiliary information, writing audit. Diaries, research papers, and web assets were utilized for social occasion important information.

Survey of Literature:

(Kumar, Pranitha, and Kumar) This elucidating research article is an endeavor to comprehend the idea and legitimate perspectives identified with Green Accounting. A money saving advantage investigation is likewise done to assess the financial impacts of it on individuals. Auxiliary Data were utilized as the source. It proposes that as a creating nation India ought to receive Green Accounting Practice with much significance.

(Malik and Mittal, 2015) The specialists of this article required a push to draw out the significance of examining the money saving advantage related with Green Accounting. The phases through which the Environmental revealing is to be completed has been portrayed in detail in it. The degree to which India is rehearsing this announcing in Corporates is likewise shrouded in this. This is a clear examination article utilizing optional information. It finishes up by referencing that for a reasonable improvement our nation ought to go for an all around characterized environmental strategy. It should rehearse normal development and create appropriate, technique to execute it.

(Vandna, 2018) The analyst centers around the idea of green accounting and different types of environmental accounting in this article. The worldwide activities with respect to green accounting is remembered for the investigation while referencing about the lawful edge work so far surrounded by our India govt. This illustrative article causes us to comprehend the extent of Green Accounting. It wholes ups by saying that the assurance of common freedoms through environmental thought is a urgent idea to be revealed.

Importance of the investigation:

The explanations behind going Environmental Accounting can be perceived from the accompanying; today clients are worried about the environment while choosing any item. They are educated about the unfavorable impacts of poor environmental conduct appeared by the business. This may make an awful picture about the firm in the brains

of clients and they may evade results of those organizations. Eventually it prompts loss of offer. Business firms should pay substantial fine charged by the Government against their exercises which may hurt the environment towards environment. To dodge such fines and punishments, organizations need to spend tremendous sum by tidying up those contaminations made by them. At the point when we consider Employees, they are essential for society. So they show truthfulness and devotion in working just when they feel that the firm is working for the advancement of society and not making benefit by misusing them. Partners are likewise intrigued to think about the environmental acts of organizations. More over to satisfy the administration guidelines identified with environmental issues, firms are constrained to bring about immense expense. All these requires a legitimate accounting framework and practices.

Highlights and Benefits:

1. It arrangements with the expenses and advantages that an environment brings to a business concern.
2. Green accounting thinks about the necessities of present just as group of people yet to come with equivalent significance.
3. It assists with estimating how far administrative necessities with respect to environment assurance have been met.
4. It assists with checking the activities taken for tidying up existing contamination appropriate removal of the perilous material.
5. Present and potential speculators can get a thought regarding the sum spent and preventive advances taken towards environmental security exercises.
6. Operations of organization can be arranged without harming environment.
7. It prompts get high operational and material effectiveness to contend in the Global market.
8. It guarantees better asset the executives through decreased wastages is conceivable and this may lessen cost.
9. Strategic arranging about the environmental issues are conceivable under green accounting.
10. It builds up an environmental conduct in business firm and this may lessen the expense related with it.

11. It encourages the organizations to ensure environment by safe guarding the enthusiasm of individuals and planet.
12. Environmental accounting guarantees whether the organizations are proficiently releasing duties towards environment.

Requirement for Environmental accounting:

Environmental Accountinghelps the business organizationsto determinethe supportability of their business in the transnational market. By receiving environmental Accounting, corporatescan upgrade its accountabilitytowards its prompt environment. Coming up next are a portion of the significant advantages of environmental accounting;

- To survey the hierarchical exhibition by receiving green practices.
- To measure the environmental dangers and perils.
- To measure yearly environmental consumption.
- To realize the environmental approach embraced by the association in line with the enactment of the nation.
- To structure eco-accommodating ventures.
- To evaluate the environmental and social duties of the association.
- Organization can distinguish the investment funds and expenses of biological activities.
- Create and employenvironmental the executives frameworks.
- Development of execution measures, guidelines, pointers, assessment strategy, for interior and externalenvironmental elements and divulgence of costs, advantages, openings and liabilities of these components.
- To plan viable strides for distributing maintainable revealing.
- To distinguish and embrace diverse deterrent measures and its exposure by the administration.
- Operating such that a feasible advancement with no environmental harm or devastation.

Environmental Protection Laws in India:

Environment insurance lawsin Indiaexisted evenbefore Independence, however significant activity was takenafter the UN Conference on Human Environment

(Stockholm, 1972) for placing in power a very much created framework.The National Council for Environmental Policy and Planning was built up after the Conference in 1972, inside the Department of Science and Technology to build up an administrative andmonitory body for the environment related issues. This Council was later renamed as Ministry of Environment and Forests (MoEF) in 1985.MoEFis the summit body in the nation for controlling, oversee and guaranteeing environmental assurance in India and sets out the lawful and administrative framework.Some of the significant laws focused on environment insurance are as per the following:

1. The National Green. Council Act, 2010
2. The Air (Prevention and Control of Pollution) Act, 1981
3. Forest (Conservation) Act, 1980 and so forth.
4. The Water (Prevention and Control of Pollution) Act, 1974
5. The Hazardous Waste Management Regulations
6. The Environment Protection Act, 1986

Environmental accounting procedure:

Substances can utilize three basic techniques to execute environmental accounting. They can usefinancial accounting, public salary accounting andmanagerial accounting. Monetary

References:

- Kumar, N. A., Pranitha, T. S., & Kumar, N. K. (n.d.). A Study on Green Accounting and Its Practices in India. Name of Conference: International Conference on "Paradigm Shift in Taxation, Accounting, 32 |Page, (pp. 30-34). Retrieved from www.iosrjournals.org
- Malik , P., & Mittal, A. (2015, December). A Study of Green Accounting Practices in. IRACST – International Journal of Commerce, Business and Management (IJCBM), 4(6), 779-787.
- Vandna. (2018). GREEN ACCOUNTING. IJESC,International Journal of Engineering Science and Computing, 8(3), 16281-283. Retrieved from http:// ijesc.org/

Bibliography:

- https://www.researchgate.net/publication/323376894_Environmental_Accounting_Reroting_Practices_in_India-Issues_and_Challenges
- http://www.iosrjournals.org/iosr-jbm/papers/Conf.17037-2017/Volume-1/6.%2030-34.pdf
- http://www.iracst.org/ijcbm/papers/vol4no62015/10vol4no6.pdf
- https://www.academia.edu/31239542/A_study_of_Environmental_Accounting_in_India_with_special_reference_to_BPCL_and_ONGC

ISSN-2320-4439
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME : I ISSUE II JULY- SEP.2020

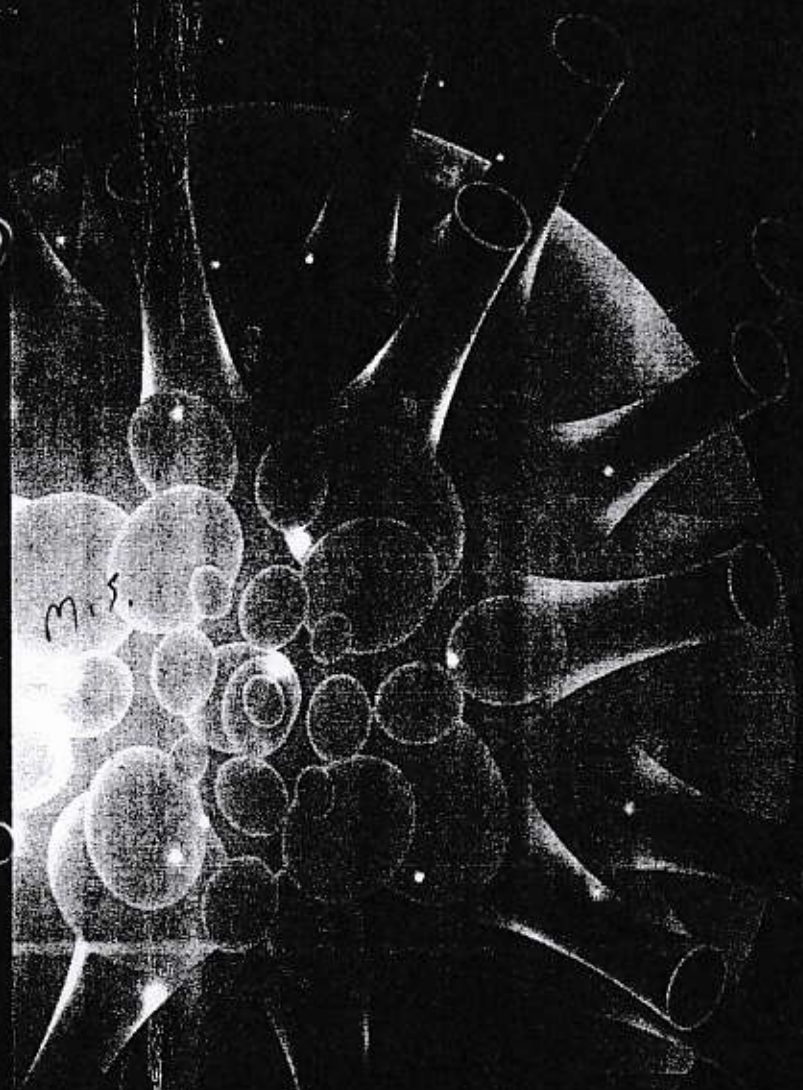

ART'S I COMMERCE I SCIENCE I SOCIAL SCIENCE I EDUCATION I MANAGEMENT I MEDICAL I ENGINEERING & IT I LAW I PHARMACY I PHYSICAL EDUCATION I AGRICULTURE I JOURNALISM I MUSIC I LIBRARY SCIENCE I

Editor: **Dr. Sadashiv H. Sarkate**
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
www.powerofknowledge.co.in

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC

ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

SValume : 1, Issue : II
July to Sept. 2020

Editorial Officer
Kranti Publication
Georai Dist.Beed
Beed -431 127
Contact : 7875827115
E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Ex.Vice Chancller Y.C.M.U. Nasik
& Professor of Mass Communication
& Jornalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. V. B. Bhise
Ex-Professor, Dept. of Economics
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept.of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonsia

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidayala, Beed

Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist.Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi ,Collage
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr. Kadam Mangal S.
PG Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partnr Dist Jalna

Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad'

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College,
Mantha. Dist. Jalna

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science
College, Gadhi Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

PEER REVIEW / REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit.Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare

Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

Guidelines for Writers

- "Power of Knowledge" the referred research journal has permission and registered of RNI, Ministry of Information and Broadcasting, Govt, of India.

  Research papers in all subjects of all faculties in Hindi, English, Marathi will be published in "Power of Knowledge".

- Research scholars should sent their papers in Marathi, Hindi and English on one side typed papers. It should be in Pagemaker or word format with a CD. Scholars should send their papers through registered / speed post. A Xerox copy of papers should be enclosed.

- The writer should give a letter of undertaking that he / she has not violated copy right act and the whole responsibility will not be liable of any legal action. This undertaking is compulsory with the research paper.

- Directions regarding fonts

  English **Times New Roman or any 12** font

  Hindi & Marathi **ISM DVB TT- Surekh Pagemaker, Font 14**

- Research paper should be in A-4 size upto 4-5 pages, value language and references should be mentioned.

- There should not be grammatical mistakes.

- If the research paper published in "Power of Knowledge" not accepted by Research Recognition Committee/University Body/other research related committees, the Editor/Printer/Publisher will not take any responsibility of the same.

- All the postal contact should be to the address of editor through registered post only.

- Despute shall be subject to hearing at Hon'ble BEED (M.S.) Jurisdiction only.

Ideas expressed in "Power of Knowledge" belongs to the writer exclusively. The editor, publisher & printer of "Power of Knowledge" have nothing to do it with them. At the same time it is made clear that if writers violate copyright act, they will be responsible for their own action. Hence, it is clarified from editor, publisher and printer's side.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	Overview of Pranayama in the Hatha Yoga texts: Hatharatnavali and Siddha-Siddhatnt -Paddhati	Dr.Dipak Bhagwanrao Dirange	1-6
2	Internet Banking and Its Impact on Customers Behavior Special Reference to Aurangabad District in Maharashtra.	Dr.Waghmare M.S.	7-13
3	Significance Of Digital Education Resource During Covid-19 Pandemic Period :A Conceptual Approach	Dr. Alpna Jyoti	14-19
4	Primary Teacher's Perception On Dysnomia In Papum Pare District Of Arunachal Pradesh.	Dai Haring	20-30
5	A Study Of Groudwater Quality In Selu City Dist Parbhani (M.S.)	Devidas U. Thombal	31-34
6	" A Study Of Challenges Faced By Small And Medium Women Entrepreneurs Development In The Rural Area"	Prof.Dr.Dattatraya S. Tambe	35-41
7	Molecular Characterization of Fusarium species from seeds of Legumes.	Ram S. Bajgire	42-45
8	Violence and Misogyny in Anuradha Roy's Sleeping on Jupiter	Sashi Bhushan	46-52
9	"A Critical Analysis of Digital Marketing in India"	Dr. M. S. Waghmare Surekha Bhimrao Wahule	53-58
10	Role of Parliament in Decriminalization of Politics	Patil Vaishali Ganeshrao,	59-65
11	Gandhiji's Perspectiv E On Child Marriage,Sati,Widow Remarriage:The Triple Social Evils And Injustices Inflicted On Women	Dr. Aneesa Iqbal Sabir,	66-72
12	A Study On Recent Developments Towards Merchant Banking In India	Surbhi Tiwari	73-78
13	Role Of Electronic Media During Covid-19 Pandemic	Pratima Sudam Bansod Dr. Aparna Kottapalle	79-85
14	नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय उद्योगधंदे :- एक भौगोलिक अभ्यास.	प्रा. डॉ. यू.एस. कानवटे	86-90
15	मराठी साहित्या मधून आलेली जातपंचायत	प्रा.डॉ. भारत विट्ठलराव शिंदे	91-94
16	अण्णाभाऊंची जानपद कविता	डॉ. लक्ष्मण बळीराम थिट्टे	95-97
17	मराठीतील समीक्षक आणि त्यांचे योगदान	प्रा.डॉ.मीनाक्षी देव (निमकर)	98-103
18	रा.रं.बोराडे यांचा संयत दुष्काळी हुंकार : चारापाणी	प्रा.शिवाजी सिरसाठ	104-107
19	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील शिक्षणविचार	प्रा.रेखा व्ही. इंगोले	108-112
20	कोकणातील लेखिकांच्या साहित्यातील संस्कृतीचा शोध	मार्गदर्शक - प्रा.डॉ.चंद्रकांत वाघमारे अभ्यासक - प्रा.शंकर मारुती जाधव	113-119
21	नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पर्जन्याचे वितरण एक: भौगोलिक अभ्यास.	प्रा. डॉ. यु. एस. कानवटे	120-125.

22	कादंबऱ्यांची नाट्यरूपांतरणे : एक तौलनिक विचार	प्रा.प्रशांत चौधरी	126-135
23	भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रीन बँकेचे भवितव्य	श्रीमती मनिषा वासुदेव चौधरी प्रा.डॉ.ए.जी.सोनवण	136-143
24	नांदेड जिल्ह्यातील प्रमुख पिकांचा भौगोलिक अभ्यास.	प्रा. डॉ. यू.एस. कानवटे	144-148
25	महाराष्ट्रातील जलाशय साठ्याचा वापर समस्या व उपाययोजनाचा भौगोलीक अभ्यास.	प्रा. डॉ घोडके जितेंद्र विठ्ठलराव	149-151
26	ज्ञानेश्वरी : एक आकलन	श्रीम.सुलोचना दौलत शिंदे	152-159
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि साऊथबरो कमिशन	प्रा. किशोर शेषराव चौरे	160-163
28	कर्मयोगिनी पंडिता रमाबाई सरस्वत	डॉ.विकास बापूराव बहुले	164-170
29	राक्षसभुवनची लढाई - एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ.सावंत के.डी.	171-177
30	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील समता–संघर्ष प्रा.डॉ. निगडे सुनिल जगन्नाथराव	प्रा.डॉ. निगडे सुनिल जगन्नाथराव	178-182
31	सचेतन समाज निर्मितीसाठी समर्थ रामदासांचे साहित्य	प्रज्ञा भगवान बागुल	183-192
32	मूकनायक मधील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निवडक लेखांचे विश्लेषण	डॉ. धनंजय वसंत वाघमारे	193-196

Internet Banking and Its Impact on Customers Behavior Special Reference to Aurangabad District in Maharashtra.

Dr.Waghmare M.S.
Shri.A.B.CollegeDeogaon (R.), Tal- Kannad, Aurangabad

Introduction:

Globally the Banking business has always been in the fore front of harnessing technology to improve its service and efficiency. Banks have quickly to adopt rapidly evolving electronic and telecommunication technology to deliver an extensive line of value added products and service to their customers.

Internet banking evolved in the mid 1990s when internet and the world web began to catch on soon many major banks in US and Europe began to use the internet to provide banking service. E-banking is a web based service that enables the banks authorized customers to access their account information. It allows the customers to log on to the banks web site with the help of a bank issued identification and a personal identification number.

The most benefit of e-banking is the ready an accessibility of bank accounts at all times. The inconvenience of visiting and waiting at the banks is also eliminated.

However India witnessed a huge change in the banking system when the internet banking invaded Indian banking system in the late of 1990, 1996 ICIC was the first bank in India, introduced internet banking to its customers with lower interest costs. The ICICI contributed to increase the awareness about electronic Medias, online banking, HDFC and City bank followed ICIC bank.

Many other banks are also adopting such practices, e-banking hold lots of potential with the emergence of growing internets awareness among customers, integration of banking service with e-commerce service the increasing reach of the internet and the entry of the global players in the banking sector.

Even the Reserve Bank of India has come out with e-banking related guidelines. On other hand internet banking has attracted the attention of all Indian banks securities of banking customers.

The Aurangabad is one of the districts witnessing fastest industrial development. Now due to linking of Aurangabad with broad gauge railway line more industrial growth estates have established in chikhalthana, paithan,waluj. So also cooperative industrial estates are coming up at kannad, sillod, vaijapur Lasur station and shivoor. The existing MIDC areas are MIDC railway station. Chikalthana.waluj,paithan, shendara. Aurangabad has good network of bank branches. There are 401 banks operating in the district of which 317 are public sector banks, 01 Regional Rural Banks, 27 private banks and 01 cooperative banks .The total number of branches are 401 in the district.

The recent studies showed that the internet banking has a tremendous impact on customer's satisfaction in business, industries, companies and banks in Aurangabad district.

Therefore it changed both the banking industry as well as banks service to its customers that emphasize the success internet banking which has attracted a bulk of customers who were using offline banking and eliminated all barriers that they were facing in the offline system. Therefore this change is observed through the numbers of customers before the period of internet banking and after the period of using internet banking with the banks, companies, firms etc. hence as it shown through the previous studies on customers behaviors. The new phase of innovative banking contributed to increase the satisfaction of customers in Aurangabad district. Currently the motivation of introducing internet banking also included new business potential, additional funds from new and existing customers, expansion in geographical reach in Aurangabad district. Public banks in Aurangabad district initially viewed internet banking as insecure were therefore hesitant. But finally, State Bank of India, Canada Bank, Bank of Hyderabad, Bank of Baroda and Bank of Maharashtra. The biggest bank in India State Bank of India lastly accepted launched internet banking in 2001 and experienced good response. Generally internet banking provided an exponential rise in users.

Today's the banks in Aurangabad district encourage their customers to use online banking which contribute to increase the credit transactions in the banking sectors. Beside cost and revenue impacts those factors also recognize that self control transactions have greater potential for customer satisfaction and retention. Internet banking has come thus the most essential banking service of the banks in the Aurangabad district.

Generally customers open three types of bank account in the various banks i.e. current account, saving account and fixed account. Maximums customers use those account for the transaction of bank through internet banking .in this paper attempt has been made banking customers are satisfied or not satisfied for the service provided by internet banking.

Objectives of the Study:

The present research paper was conducted to understand the impact of the internet banking on bank customers for the period of internet banking in Aurangabad district with selected banks from both private and public sectors as main objective of the study.

The main objectives of the study are given below:

i. To study and understand the internet banking.

ii. To find out the internet banking transaction in various accounts.

iii. To examine the impact of internet banking on customers behavior with the selected banks in Aurangabad district.

iv. To study the role of Internet banking in customers satisfaction in Aurangabad district.

Hypotheses:

The hypotheses that explained in this research paper have to test as below:

(i) There is no significant importance for internet banking in public and Private Banking sectors in Aurangabad district.

(ii) There is no use of internet banking in the six selected banks from Aurangabad District.

(iii) An offline is better than internet banking in the banking sectors in Aurangabad District.

(iv) The internet banking has no impact on customers' behavior in selected banks.

Research Methodology:

The understand the real impact of internet banking on customers behavior in Aurangabad district, the primary and secondary data were conducted to Complete the research paper following are the given research methodology.

i) Primary data collection:

The required primary data were collected through interviews with six banks customers from both private and public sector banks.

ii) Secondary data:

The required secondary data were collected through books, journals, periodicals, magazine, published office records, thesis and websites etc.

Sample of the study:

In order to satisfy the objectives of the study some of the leading banks in Aurangabad district were selected. The simple random sampling method was used in this study. Today's 401 private and public banks working in the Aurangabad district out of them six banks were chosen as sample of the study complete this study. Bank of India, Bank of Maharashtra and Canada banks were selected from the public sector and ICICI, HDFC and Axis Banks were selected from private sector. After the selection of banks the next step is the selection of respondents within the banks or selection of respondents from the sampling frame. However randomly ten customers of each bank were selected as respondents for the study purpose and were interviewed with them by the researcher.

Data Analysis:

To fulfill the objective of the current study the researcher conducted a interview with the respondents of the selected banks from Aurangabad district. The questions of the interview were designed for the data collection which is considered as the primary data of the research study.

Knowledge about internet banking:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	10	---	100	---
2.	Bank of Maharashtra	10	10	---	100	---
3.	Canada banks	10	10	---	100	---
4.	ICICI	10	10	---	100	---
5.	HDFC	10	10	---	100	---
6.	Axis Banks	10	10	---	100	---
	Total	60	60	---	100	---

Above table show that the Bank of India(10), Bank of Maharashtra(10), Canada banks(10), ICICI(10), HDFC(10) and Axis Banks(10) total sixty customers selected from six banks. The sixty customers given the positive remark. It means 100 percent respondents have knowledge of internet banking.

Significance importance of internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	10	---	100	---
2.	Bank of Maharashtra	10	10	---	100	---
3.	Canada banks	10	10	---	100	---
4.	ICICI	10	10	---	100	---
5.	HDFC	10	10	---	100	---
6.	Axis Banks	10	10	---	100	---
	Total	60	60	---	100	---

The table indicates that the significance importance of internet banking in Aurangabad District 100 percent Customers of six selected internet banking are registered the Positive Response in Aurangabad District. It is clear that the very much significance importance of internet banking in Aurangabad District.

Use of internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	10	---	100	---
2.	Bank of Maharashtra	10	10	---	100	---
3.	Canada banks	10	10	---	100	---
4.	ICICI	10	10	---	100	---
5.	HDFC	10	10	---	100	---
6.	Axis Banks	10	10	---	100	---
	Total	60	60	---	100	---

The six selected internet banking customers from both public and private sectors enjoy the privilege of using internet banking in their internal system. Nevertheless aggregate of customers answered as positive 100 percentage of all selected banks Aurangabad District.

Good Service provided by internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	10	---	100	---
2.	Bank of Maharashtra	10	10	---	100	---
3.	Canada banks	10	10	---	100	---
4.	ICICI	10	10	---	100	---
5.	HDFC	10	10	---	100	---
6.	Axis Banks	10	10	---	100	---
	Total	60	60	---	100	---

The table revels that the Good Service provided by internet banking out of 60 selected Customers, 100 percent Customers of six selected banks are given Positive remarked of good service provided by internet banking in Aurangabad District. There is a more relation between internet banking in Aurangabad District.

Security provided by internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	10	---	100	--
2.	Bank of Maharashtra	10	10	---	100	--
3.	Canada banks	10	10	---	100	--
4.	ICICI	10	10	---	100	--
5.	HDFC	10	10	—	100	--
6.	Axis Banks	10	10	---	100	---
	Total	60	60	--	100	--

The table indicates that the Security of internet banking for the accounting transactions out of 60 Customers, 100 percent Customers of internet banking said 'Yes' it concluded the selected internet banking taken responsibility of the customers banking transaction and provided security of his various accounting transactions..

High cost charge by internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	.05	05	50	50
2.	Bank of Maharashtra	10	05	05	50	50
3.	Canada banks	10	05	05	50	50
4.	ICICI	10	05	05	50	50
5.	HDFC	10	05	05	50	50
6.	Axis Banks	10	05	05	50	50
	Total	60	30	30	50	50

The above table shows that the internet banking charge the high cost of accounting transaction. The selected internet banking Customers was registered the 50 percent positive remarks and 50 percent Customers are registered negative remarks. It is means public and private sectors internet banking charge the maximum cost of transaction on Customers.

The Satisfaction of service provided by internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	07	03	70	30
2.	Bank of Maharashtra	10	07	03	70	30
3.	Canada banks	10	07	03	70	30
4.	ICICI	10	07	03	70	30
5.	HDFC	10	07	03	70	30
6.	Axis Banks	10	07	03	70	30
	Total	60	42	18	70	30

Above table revels that the customers satisfaction of service provided by internet banking,70 percent customers said 'Yes' and 30 percent customers said 'No' it is clear that the 70 percent customers are satisfied of internet banking service in Aurangabad District.

The Impact of internet banking on customers Behavior in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	07	03	70	30
2.	Bank of Maharashtra	10	07	03	70	30
3.	Canada banks	10	07	03	70	30
4.	ICICI	10	07	03	70	30
5.	HDFC	10	07	03	70	30
6.	Axis Banks	10	07	03	70	30
	Total	60	42	18	70	30

The above table indicates the impact of internet banking on customers Behavior. The 18 respondents of the total number answered as "No" they represent 30 percent in addition seven respondents answered as "Yes" with positive percentage of 70 percent based on the responses of the customers the internet banking has positive impact on customers behavior of the 06 selected banks both public and private sector.

Hypothesis tested:

The first hypothesis is that there is no significant importance for internet banking in public and Private Banking sectors in Aurangabad district:

This study proved that there is crucial significance of internet banking which impact the banking sector in Aurangabad district positively. However all respondents who represent 60 with 100 percent responded as 'Yes' internet banking has a crucial impact on the banking sector in Aurangabad district. Moreover this hypothesis found positive.

There is no use of internet banking in the six selected banks from Aurangabad District:

60 out of 60 customers with 100 percent answered "Yes" there is intensive use of internet banking in the 06selected banks from Aurangabad district. This means that all banks use the internet banking as an essential service. The hypothesis found positive.

An offline is better than internet banking in the banking sectors in Aurangabad District:

The interview with the customers of the selected banks responded they all prefer using internet banking more than using the offline service. The hypothesis found positive.

The internet banking has no impact on customers' behavior in selected banks:

The high percentage of the respondents answered as "Yes" they represent 48 out of 60 respondents with 70 percent and it is positive percentage. Thereof the internet banking has very important impact on the customer's behavior of the slected banks whereas 18 respondents answered as "No" they represent 30 percent and it is negative percentage. The hypothesis found positive.

Conclusion:

The current study conducted to understand the real impact of internet banking on the customer's behavior of the banking sector in Aurangabad district. Therefore 60 customers from both public and private sector were selected to complete this study. 30 customers from public sector and 30 customers from private sector were targets of the interview. The interview was only the primary data conducted to collect the data base for the empirical part of the study. The current study found that all the customers had the knowledge about internet banking. And also found that all the 60 customers are using internet banking as an essential however there is a very significant impact of internet banking on the customers behavior of selected banks from Aurangabad district which found from the responses of the respondents. Aurangabad is one of the districts witnessing fastest industrial development. Now due to linking of Aurangabad with broad gauge railway line more industrial growth estates have established in chikhalthana, paithan,waluj. So also cooperative industrial estates are coming up at kannad, sillod, vaijapur Lasur station and shivoor. The existing MIDC areas are MIDC railway station. Chikalthana.waluj,paithan, shendara. Aurangabad has good network of bank branches. There are 401 banks operating in the district of which 317 are public sector banks in Aurangabad district. The study showed that the real impact of internet banking on his customers behavior of the selected banking from the private and public sector. it found that the current system of the internet banking is maximum sufficient for the provided internet banking service to his customers.

References:

1. R.K.Uppal and Rimbijatana,(2007), E-Banking in India, challenges and opportunities, New Century publication New Delhi.
2. B.Manoharan, (2007) Indian E-payment systems and their performance,profession banker.
3. Vasu Deva,(2010), E-Banking, Commonwealth publisher Roshan offset printers Delhi.
4. www.expresscomputeronline.com/20020916/indtrend1.shtm1.
5. www.indianmba.com/Facultycolumn/FC908/fc908.html.
6. www.icmrindia.org/free%20resources/casestudies/banking1.htm.

◆◆◆

ISSN-2320-4439
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME : I ISSUE II JULY- SEP.2020

ART'S I COMMERCE I SCIENCE I SOCIAL SCIENCE I
EDUCATION I MANAGEMENT I MEDICAL I ENGINEERING & IT I
LAW I PHARMACY I PHYSICAL EDUCATION I AGRICULTURE I
JOURNALISM I MUSIC I LIBRARY SCIENCE I

Editor: Dr. Sadashiv H. Sarkate
E-mail : powerofknowledge@gmail.com

RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

SVolume : 1, Issue : II
July to Sept. 2020
Editorial Officer
Kranti Publication
Georai Dist.Beed
Beed -431 127
Contact : 7875827115
E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Ex.Vice Chancller Y.C.M.U. Nasik & Professor of Mass Communication & Jornalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. V. B. Bhise
Ex-Professor, Dept. of Economics
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept.of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonsia

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidayala, Beed

Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist.Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi ,Collage
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr. Kadam Mangal S.
PG Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partnr Dist Jalna

Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad'

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College,
Mantha. Dist. Jalna

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science
College, Gadhi Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

PEER REVIEW / REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit.Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Gholsbe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare

Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	Overview of Pranayama in the Hatha Yoga texts: Hatharatnavali and Siddha-Siddhatnt -Paddhati	Dr.Dipak Bhagwanrao Dirange	1-6
2	Internet Banking and Its Impact on Customers Behavior Special Reference to Aurangabad District in Maharashtra.	Dr.Waghmare M.S.	7-13
3	Significance Of Digital Education Resource During Covid-19 Pandemic Period :A Conceptual Approach	Dr. Alpna Jyoti	14-19
4	Primary Teacher's Perception On Dysnomia In Papum Pare District Of Arunachal Pradesh.	Dai Haring	20-30
5	A Study Of Groudwater Quality In Selu City Dist Parbhani (M.S.)	Devidas U. Thombal	31-34
6	" A Study Of Challenges Faced By Small And Medium Women Entrepreneurs Development In The Rural Area"	Prof.Dr.Dattatraya S. Tambe	35-41
7	Molecular Characterization of Fusarium species from seeds of Legumes.	Ram S. Bajgire	42-45
8	Violence and Misogyny in Anuradha Roy's Sleeping on Jupiter	Sashi Bhushan	46-52
9	"A Critical Analysis of Digital Marketing in India"	Dr. M. S. Waghmare Surekha Bhimrao Wahule	53-58
10	Role of Parliament in Decriminalization of Politics	Patil Vaishali Ganeshrao,	59-65
11	Gandhiji's Perspectiv E On Child Marriage,Sati,Widow Remarriage:The Triple Social Evils And Injustices Inflicted On Women	Dr. Aneesa Iqbal Sabir,	66-72
12	A Study On Recent Developments Towards Merchant Banking In India	Surbhi Tiwari	73-78
13	Role Of Electronic Media During Covid-19 Pandemic	Pratima Sudam Bansod Dr. Aparna Kottapalle	79-85
14	नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय उद्योगधंदे :- एक भौगोलिक अभ्यास.	प्रा. डॉ. यू.एस. कानवटे	86-90
15	मराठी साहित्या मधून आलेली जातपंचायत	प्रा.डॉ. भारत विट्ठलराव शिंदे	91-94
16	अण्णाभाऊंची जानपद कविता	डॉ. लक्ष्मण बळीराम थिट्टे	95-97
17	मराठीतील समीक्षक आणि त्यांचे योगदान	प्रा.डॉ.मीनाक्षी देव (निमकर)	98-103
18	रा.रं.बोराडे यांचा संयत दुष्काळी हुंकार : चारापाणी	प्रा.शिवाजी सिरसाठ	104-107
19	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील शिक्षणविचार	प्रा.रेखा व्ही. इंगोले	108-112
20	कोकणातील लेखिकांच्या साहित्यातील संस्कृतीचा शोध	मार्गदर्शक - प्रा.डॉ.चंद्रकांत वाघमारे अभ्यासक - प्रा.शंकर मारुती जाधव	113-119
21	नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पर्जन्याचे वितरण एक: भौगोलिक अभ्यास.	प्रा. डॉ. यु. एस. कानवटे	120-125.

22	कादंबऱ्यांची नाट्यरूपांतरणे : एक तौलनिक विचार	प्रा.प्रशांत चौधरी	126-135
23	भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रीन बँकेचे भवितव्य	श्रीमती मनिषा वासुदेव चौधरी प्रा.डॉ.ए.जी.सोनवण	136-143
24	नांदेड जिल्ह्यातील प्रमुख पिकांचा भौगोलिक अभ्यास.	प्रा. डॉ. यू.एस. कानवटे	144-148
25	महाराष्ट्रातील जलाशय साठ्याचा वापर समस्या व उपाययोजनाचा भौगोलीक अभ्यास	प्रा. डॉ घोडके जितेंद्र विठ्ठलराव	149-151
26	ज्ञानेश्वरी : एक आकलन	श्रीम.सुलोचना दौलत शिंदे	152-159
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि साऊथबरो कमिशन	प्रा. किशोर शेषराव चौरे	160-163
28	कर्मयोगिनी पंडिता रमाबाई सरस्वत	डॉ.विकास बापूराव बहुले	164-170
29	राक्षसभुवनची लढाई - एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ.सावंत के.डी.	171-177
30	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील समता–संघर्ष प्रा.डॉ. निगडे सुनिल जगन्नाथराव	प्रा.डॉ. निगडे सुनिल जगन्नाथराव	178-182
31	सचेतन समाज निर्मितीसाठी समर्थ रामदासांचे साहित्य	प्रज्ञा भगवान बागुल	183-192
32	मूकनायक मधील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निवडक लेखांचे विश्लेषण	डॉ. धनंजय वसंत वाघमारे	193-196

"A Critical Analysis of Digital Marketing in India"

Dr. M. S. Waghmare
Dept. of Commrece
A. B. Arts, Commerce & Science College,
Devgoan Rangari Aurangabad Dist Aurangabad

Surekha Bhimrao Wahule
Research Student
Dept. of Commerece
Dr. B.A.M.U. Aurangabad

Key words: Digital Marketing, SEO, E-Commerce, Web portals, Google & Wikipedia.

Introduction: -

Digital Marketing is a part of a Digital Economy. India is a fast moving nation towards digital economy and this movement has been accelerated with the demonetization of the Indian Currency in the last quarter of year 2016.With it various government digital payment promotion schemes has been launched. Digital market requires digital promotion and marketing strategies. The telecom sector is also playing an important role in the digitalization movement. Recent launch of reliance telecom Jio with the free & unlimited internet facilities has played a revolutionary roll. The other prominent companies like Airtel, Idea, Vadaphone & BSNL are also offering attractive internet plans. Indian banks are also providing more customers friendly & secure money transaction services. Now Indian consumer is spending more time on social media and internet surfing. Thus the visibility of any product is more through digital medium than traditional marketing techniques. Digital marketing techniques include Content Marketing, Marketing Automation, Ad Words, SEO, Social Media, Email Marketing and Website Design. The key player's role players and infrastructure providers in Digitization of an Economy are government, banking system, Shopping Portal in India, Internet Service Providers and Software Service Providers.

The use of the Internet and other digital media and technology to support "modern marketing? has given rise to a bewildering range of labels and jargon created by both academics and professionals. It has been called digital marketing, Internet marketing, e-marketing and web marketing and these alternative terms have varied through time Digital marketing methods such as search engine optimization (SEO), search engine marketing (SEM), content marketing, influencer marketing, content automation, campaign marketing, data-driven marketing, e-commerce marketing, social media marketing, social media optimization, e-mail direct marketing, display advertising, e-books, and optical disks and games are becoming more common in our advancing technology. In fact, digital marketing now extends to non-Internet channels that provide digital media, such as mobile phones (SMS and MMS), callback, and on-hold mobile ring tones. In essence, this extension to non-Internet channels helps to differentiate digital marketing from online marketing, another catch-all term for the marketing methods mentioned above, which strictly occur online. By using Internet platforms, businesses can create competitive advantage through various business and also enterprise and also to reach the maximum potential of digital marketing, firms use social media as its main tool to create a channel of information through this a business can create a system in which they are able to pinpoint behavioral

patterns of clients and feedback on their needs. This means of content has shown to have a larger impingement on those who have a long-standing relationship with the firm and with consumers who are relatively active social media users. Relative to this, creating a social media page will further increase relation quality between new consumers and existing consumers as well as consistent brand reinforcement therefore improving brand awareness resulting in a possible rise for consumers up the Brand Awareness Pyramid. Although there may be inconstancy with product images maintaining a successful social media presence requires a business to be consistent in interactions through creating a two way feed of information; firms consider their content based on the feedback received through this channel, this is a result of the environment being dynamic due to the global nature of the internet. Effective use of digital marketing can result in relatively lowered costs in relation to traditional means of marketing Lowered external service costs, advertising costs, promotion costs, processing costs, interface design costs and control costs.

Digital Marketing is a piece of a Digital Economy. India is a quick moving country towards the digital economy and this development has been quickened with the demonetization of the Indian Currency in the last quarter of the year 2016. With it, different government digital payment promotion schemes have been propelled. The digital market requires digital promotion and marketing strategies. The telecom segment likewise assuming an imperative part of the digital marketing development. Late dispatch of dependence telecom Jio with the free and boundless web offices has played a progressive role. The other noticeable organizations like Airtel, Idea, Vodafone, and BSNL are additionally offering appealing web designs. Indian banks are additionally giving more client amicable and secure money transaction services. The Presently Indian shopper is investing more energy in online networking and web surfing. In this manner, the permeability of any item is more through the digital medium than conventional marketing strategies. Digital marketing systems incorporate Content Marketing, AdWords, SEO, Social Media, Email Marketing and Website Design.

The key players part players and framework suppliers in Digitization of an Economy are government, managing an accounting framework, Shopping Portal in India, Internet Service Providers and Software Service Providers. The marketing of products or services using digital channels to reach consumers. The key objective is to promote brands through various forms of digital media. Digital marketing extends beyond interne tmarketing to include channels that do not require the use of the internet. Digital Marketing. Definition. Digital Marketing can be understood as a well-targeted, conversion-oriented, quantifiable, and interactive marketing of products or services by utilizing digital innovation to achieve the customers, and transform them into clients in a sustainable fashion. Medium of communication is more powerful and involves social media websites, chats, apps and Email. Digital marketing campaigns can be developed quite rapidly and with digital tools, channelizing Digital Marketing campaigns is easier. It is very effective for reaching global audiences. Definition of digital marketing. The marketing of products or services using digital channels to reach consumers. The key objective

is to promote brands through various forms of digital media. Digital marketing extends beyond internet marketing to include channels that do not require the use of the internet. Simple terms, digital marketing is the promotion of products or brands via one or more forms of electronic media. Physical shops, digital marketing campaigns are becoming more prevalent and efficient.

Opportunities for digital marketing in India

Digital Market in India is apparent that the Digitization is occurring with a fast manner. Web-based business site is giving every one of the products and ventures through online entrances online today. The expanding number of internet business sites. WARC Survey demonstrates that 35% of sponsors would build their mobile advertising spend by half or more by 2020 in India As per the Group M report, product manufacturers will remain the most overwhelming area regarding marketing going through with a 28% offer of the aggregate user. Numerous sponsors will build their advertising spending to goad request, helped by the support gave by low product costs, which have decreased their info costs. Accordingly, all reports and studies led far and wide are demonstrating that the digital marketing will develop more in coming years. The youth of India is particularly innovation well disposed. By 2017, cell phones are relied upon to stretch around 3 billion units around the world. So as more individuals utilize cell phones, tablets, and other cell phones, the capability of the portable market keeps on developing.

Importance of digital marketing in India:-

- Encourage engagement through digital media
- Get ahead of your competitors
- Go beyond the boundaries
- Business reputation first
- Cost effective
- Reach mobile consumer
- Content connects customers
- Get high RIO

Types & Methods of Digital Marketing:-

- Social Media Marketing.
- Content Marketing.
- Search Engine Optimization (SEO)
- Search Engine Marketing (SEM)
- Pay-Per-Click Advertising (PPC)
- Affiliate Marketing
- Email Marketing
- Radio advertising

Objective of Digital Marketing:-

1. Increase sales.
2. Build brand awareness.

3. Grow market share.
4. Launch new products or services.
5. Target new customers.
6. Enter new markets internationally or locally.
7. Improve stakeholder relations.
8. Enhance customer relationships.

Digital marketing techniques:-

- Content marketing Communities (Branded niche or vertical communities)
- Conversion rate optimization (CRO) / improving website experiences
- Display (Banners on publishers, ad networks social media including retargeting and programmatic)
- Marketing applications
- Marketing Automation (CRM, behavioral Email marketing and web personalization)
- Mobile marketing (Mobile advertising, site development and apps)
- Search marketing, Google Ad Words Pay Per Click
- Online PR (including influencer outreach)
- Partnerships including affiliate and co-marketing
- Search Engine Optimization (SEO or organic search)
- Social media marketing including Social CRM and Social Customer Care

Analysis of Digital Marketing and its Growth: Search

In India Search market grew 35 % overall in Dec-2014-2017 Search growth indicates India internet users are increasingly using search for navigation, rather than typing a URL into the address bar.

Table No. 1.1

In India explicit core search percentage change			
	Research	Search Unique research	Research per Research
Total Internet	12%	4%	8%
Google site	24%	7%	12%
Yahoo Site	7%	6%	9%
Microsoft Site	35%	10%	15%
ASK Network	5%	8%	-2%
AOL LLC	-10%	-16%	14%

Source:- Internet & Wikipedia Dec-2014-2017.

Graf of Table No. 1.1

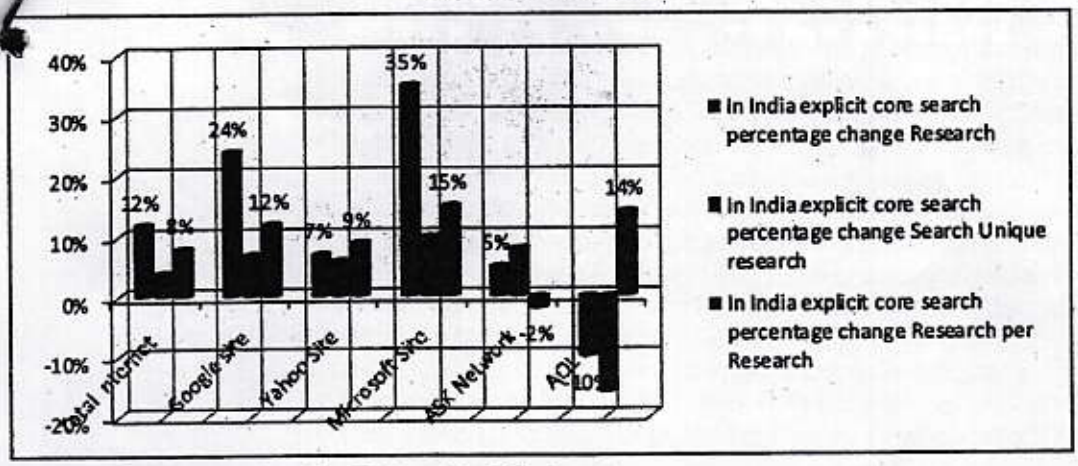

Integrated Communication Plans: Positioning

Strategic challenge:

How do you clearly & consistently communicate your position across digital and offline media? Potential Digital Tactics

- IAB Media
- Paid Search
- Online/Mobile sweepstakes
- Dedicated website/mobile site/mobile app
- Online couponing (or partnership with local coupon site like Groupon)
- Face book ads
- Sponsored Tweets
- Video game integration
- Microsoft TAG integration
- Augmented Reality
- Viral Video release - YouTube integration.

Top 6 Digital Marketing Trends to look out for in 2017 - 2018 in India

- Social Influencer Campaigns. ...
- Rich SEO Implementation. ...
- Video Content is set to dominate. ...
- Aggregator's Aggregator Apps will be the way forward. ...
- Growth Hacking. ...
- Baby steps in AR & VR Advertising.

Successful Ways of Digital Marketing

With a specific end goal to make progress one assume to move in an accompanying way

- Plan - Create an organized arrangement and guide by checking on your present shortcomings and the chances to help online leads and deals.
- Oversee - Review your marketing exercises, with the goal that you know where to center to get the Quick Wins which will have the greatest effect
- Enhance - Learn the accepted procedures and achievement elements to enable you to contend to show signs of improvement comes about

It is no embellishment that you live in a digital world and from that point of view; it is

basic that your business has an amazing nearness in the digital space. Digital marketing is the great future of marketing on the planet with the additional favorable circumstances that it is less expensive than traditional marketing and is quantifiable. Let's list the diverse ways you can utilize the digital medium to advance and drive transformations for any startup or business.

Digital marketing started to develop fast in 2016. Add spending in India will grow 15.5% of every 2016 to Rs 5,486 crore with digital marketing extending with the quickest pace of 4.5% media office Group M said in its. 2015 and 2016 report. Digital marketing represented 12.7% of all advertisement spending in 2016, the organization evaluated up from 9.9% out of 2015.Television and radio will see a slower development that in 2015. Again, while every other industry are battling hard to achieve 5% to 10% development rate digital marketing industry is blasting tall with 40% development rate, versatile, convenient mobile contributed more development in web availability than PCs that?s on account of moderateness information designs and these start development figure that over the next 5 years: Mobile advertising incomes development rate will tend to increment 27% with an abundance of $27 billion income in 2017. With the expanding in digital marketing share - reports anticipate that it offers will reach to $185.4 billion by 2017. Digital marketing principle development originates from web-based social networking, individuals these days invest their energy in online networking and that is an or more point for marketing, there are more than 82 million month to month dynamic clients for Facebook and in India it is normal that the country will have the world?s biggest Facebook populace by 2017. 2.2.

Research Methodology:-

Both primary and secondary data were used for the study. However, the study is based mainly on primary data collected from the sample beneficences by using structures and interview schedule both from the borrowers and various agencies officers. As well as given by separate interview and prepared administered of various business and enterprise officers for collection relevant information.

Reference :-

1. Dr. Amit Singh Rathore1, Mr. Mohit Pant2 , Mr. Chetan Sharma3 1Director & Professor, 2,3Associate Professor, Om Kothari Institute of Management & Research, Kota
2. Harris, R.G. (1995). Trade and communication costs. Canadian Journal of Economics, 28:S46-S75 (Special Issue).
3. Harvey, A. (1976). Estimating regression models with multiplicative heteroscedasticity. Econometrica, 44:461-465.
4. INE (2006). Lista de productos de alta tecnología según códigos SITC y correspondencias con códigos CNPA-96 y PRODCOM. Instituto Nacional des Estadística. Madrid.
5. Jones, R.W., and Bhagwati, J. (1970). The role of technology in the theory of international trade. In: The technology factor in international trade, ed. by R. Vernon, New York, NY : Columbia Univ. Press.
6. Keller, W. (2004). International technology diffusion. Journal of Economic Literature, 42(3):752-782.
7. Kuznets, S. (1962). Inventive activity: Problems of definition and measurement. In: The rate and direction of inventive activity: Economic and social factors, ed. by Richard R. Nelson, Princeton. Princeton University Press.

◆◆◆

ISSN-2320-4439
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal
Volume : II Special Issue Oct.2020

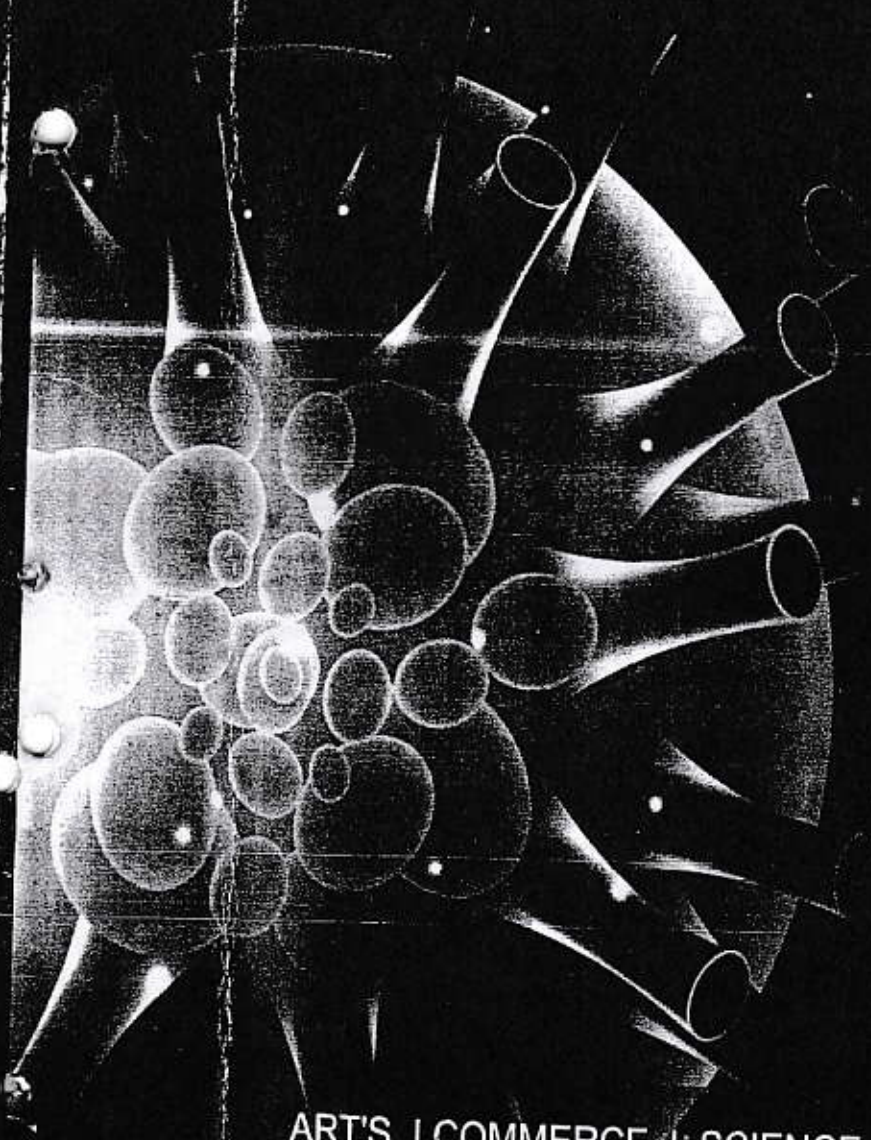

ART'S I COMMERCE I SCIENCE I SOCIAL SCIENCE I
EDUCATION I MANAGEMENT I MEDICAL I ENGINEERING & IT I
LAW I PHARMACY I PHYSICAL EDUCATION I AGRICULTURE I
JOURNALISM I MUSIC I LIBRARY SCIENCE I

Editor: **Dr. Sadashiv H. Sarkate**
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
www.powerofknowledge.co.in

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	Challenges and transformation in education	Dr. Surekha Sharma	1-2
2	Gandhi, the Proto- feminist: A study with Reference to its validity in Twenty First Century	Prof .Prajakta Raut	3-8
3	Mobile Technology And Its Application For Library Services	Mrs. Deepa Dilip Patil	9-12
4	Time and Narrative: William Faulkner's The sound and the fury	Dr.Kivne Sandipan Tukaram	13-14
5	Histological Studies On Changes In The Basic Protein And Tyrosine Of Digestive Gland Of Lymnea Luteola Infected With Larval Trematodes.	Bhausaheb Shivaji Pagar	15-20
6	Study of Some the Nomedicinal Plants of Osmanabad District used to Cure Diabetes Mellitus.	Ram S. Bajgire	21-24
7	The Effect Of Larval Trematodes On The Glycogen Deposition In The Digestive Gland Of Lymnea Luteola.	Bhausaheb Shivaji Pagar	25-30
8	Women Empowerment Role Of Health & Nutrition	Assist. Prof. Dr. Manisha Pandurang Wanjari	31-34
9	Thestudy ofGender Discrimination in Deborah Ellis'sNovel'The Breadwinner	Kailas BaburaoGiri	35-37
10	Geomorphic Analysis Of Aland Facets For Conservation Planningusing Remote Sensing Technique	Dr. Ghodke .J.V.	38-46
11	Innovation Technologies and Library services An Scenario	Sarika Bhagwanrao Rengunthwar	47-50
12	Public Health in India: Issues and Challenges	Geeta K. Toravi	51-55
13	"E- Retailing: Challenges And Opportunities In Global Scenario"	Dr. M. S. Waghmare	56-59
14	"A Critical Analysis of Self Help Group in Marathwada Region"	Surekha Bhimrao Wahule	60-63
15	Dalit Literature: The realistic image of voiceless natives	Dr .S. S.Sasane	64-67
16	The Contribution of Annabhau Sathe to Literature	Mr. ManiyarAbdulkadar Rafik	68-70
17	A Correlation between of Academic Achievement and Aggression in Rural and urban Students	Dr. Sunita Madhavrao Watore	71-77
18	Evaluation of course change detection of Aner River (Godhsagon Gully)	Vaishampayan M. R.	78-85
19	Study Of Self-Esteem And Life Satisfaction Among Employed And Un-Employed Men And Women	Dr. Ajit Baburao Chandanshive	86-92
20	महात्मा फुले – आणि कृषिजीवन	प्रा.डॉ.बाळासाहेब गावडे	93-95
21	वारकरी संप्रदायाची पार्श्वभूमी	प्रा.डॉ.जगतवाड एस.पी.	96-98
22	दृक्श्राव्य माध्यमासाठी लोकसाहित्याचे उपयोजन	प्रा.डॉ.पोपट सिनारे	99-102

RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC

ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Valume : II,
Special Issue Oct. 2020
Editorial Officer
Kranti Publication
Georai Dist.Beed
Beed -431 127
Contact : 7875827115
E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Ex.Vice Chancller Y.C.M.U. Nasik
& Professor of Mass Communication
& Jornalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. V. B. Bhise
Ex-Professor, Dept. of Economics
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept.of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonsia

Dr. Kadam Mangal S.
PG Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidayala, Beed

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partnr Dist Jalna

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad'

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist.Jalna

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College,
Mantha. Dist. Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi ,Collage
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science
College, Gadhi Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

PEER REVIEW / REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit.Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare

Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

23	जागतिकीकरण आणि मराठी कविता	प्रा.डॉ. प्रियदर्शनी वसंतराव देशमुख	103-107
24	चरित्रात्मक लेखनाच्या प्रेरणा	डॉ. व्ही.एस. केदारी	108-111
25	भटक्या मसणजोगी समाजाची लोकपरंपरा व संस्कृती : एक अवलोकन	प्रा.डॉ. सुभाष निवृत्ती शेकडे	112-117
26	स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी समीक्षा	प्रा. डॉ. विजय रैवतकर	118-123
27	"वडार समाज": देवता, यात्रा, देव्हारा	डॉ. मनिषा नेसरकर सौ.विजयालक्ष्मी विजय देवगोजी	124-129
28	त्र्यं.वि.सरदेशमुख यांची नाटके	प्रा.डॉ.विनोद दे. राठोड	130-135
29	स्त्रीवादी साहित्य	प्रा.रगेश बलभीम जाधवर	136-142
30	डॉ.विनायक तुमराम यांच्या काव्यातील आदिवासी जिवनचित्रण	डॉ.सुधीर भगत कु.रुपा घोनमोडे	143-148
31	महिलांचे अधिकार आणि समाजाची बंधणे	प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर,	149-153
32	'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा सामाजिक चळवळी विषयाचा दृष्टीकोन"	प्रा.डॉ.तानाजी लोखंडे	154-157
33	माध्यमिक स्तरावर विद्यार्थ्यांमध्ये गाभाभूत घटक विकसित करण्यासाठीच्या कृतीकार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास	भाग्यश्री विलास उबाळे	158-162
34	मानव विकास संकल्पनेचे अध्ययन	डॉ.संतोश तु. कुटे	163-168
35	भारतातील दलित चळवळीत दलित महिलांचे योगदान	प्रा.डॉ.जाधवर बी.डी.	169-173
36	रयतेचा राजा : छत्रपती शिवबा	डॉ. किरण आगतराव जगदाळे	174-178
37	भारतातील शैक्षणिक पद्धतीचा विकास आणि आजची शैक्षणिक स्थिती : समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. कालिदास मारुती भांगे	179-186
38	कोविड - १९ चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ.धेडे डी.आर.	187-194
39	आदिवासी कविता की पड़ताल	डॉ.अरविंद कुमार	195-199

"E- Retailing: Challenges And Opportunities In Global Scenario"

Dr. M. S. Waghmare
Dept. of Commerce
A. B. Arts, Commerce & Science College Devgaon Rangari,
Aurngabad Dist Aurangabad

Abstract

This paper is outcome of review of various research studies carried out on E-Retailing. It examines different opportunities of E-retailing viz, E-business, E-banking E-commerce education. its raises key challenges that are being faced by consumer relating to e-commerce viz., ethical issues perceptions of risk in e-service encounters, challenges for e-commerce education, it act 2000 and legal system, finally many companies, organizations and communications and communities in India are beginning to take advantage of the potential of e-commerce critical challenges remain to be overcome before e-commerce would become an asset for common people.

Key Words: - E- Retailing, E-Business, E-Banking & Challenges and opportunities

Introduction:-

Electronic Business is more than just buying and selling products online. It also includes the entire online process of developing, marketing, selling, delivering, servicing and paying for products and services. . India is showing tremendous growth in the E-business. India has an internet user base of over 100 million users. The penetration of e-business is low compared to markets like the US and the UK but is growing at a much faster rate with a large number of new entrants. India is yet to witness a breakthrough E-commerce success story particularly in online retail. E-commerce creates new opportunities for business; it also creates new opportunities for education and academics line. It raises key challenges that are being faced by consumers relating to e-commerce viz., Ethical issues, Perceptions of risk in e-service encounters, challenges for e-business education and legal system.

E-commerce is anything that involves an online transaction. This can range from ordering online, through online delivery of paid content, to financial transactions such as movement of money between bank accounts. The e-business is one of the biggest things that have taken the Indian business by storm. It is creating an entire new economy, which has a huge potential and is fundamentally changing the way businesses are done. It has advantages for both buyers as well as sellers and this win-win situation is at the core of its phenomenal rise. Rising incomes and a greater variety of goods and services that can be bought over the internet is making buying online more attractive and convenient for consumers all over the country. Electronic commerce is presently an essential ingredient of India's trade facilitation policy. Since 1991, after economic reforms explicitly took place in India as a result of opening of the economy with a view to integrate itself with the worldwide economy, the need to facilitate international trade both through policy and procedure reforms has become the foundation stone of India's trade and fiscal

policies. Resultantly, last few years have witnessed a technological revolution accompanied by the wide spread use of the Internet, web technologies and their applications. Electronic Business (e-commerce) as part of the information technology revolution became widely used in the world trade in general and Indian economy in particular. As a symbol of globalization, e-business represents the cutting edge of success in this digital age and it has changed and is still changing the way business is conducted around the world. The commercialization of the Internet has driven electronic commerce to become one of the most capable channels for inter-organizational Business processes.

Concept of E-Retailing:-

For the purposes of the trade focus of this brochure, e-commerce is the sale or purchase of goods or services conducted over computer networks by methods specifically designed for the purpose of receiving or placing of orders. Even though goods or services are ordered electronically, the payment and the ultimate delivery of the goods or services do not have to be conducted online.

An e-commerce transaction can be between enterprises, households, individuals, governments, and other public or private organizations. Included in these electronic transactions are orders made over the web, extranet or electronic data interchange. The type of transaction made is defined by the method of placing the order. Normally excluded are orders made by telephone calls, fax or manually typed e-mails.

Objective of E- Retailing:-

- To study the current position of E-business in India.
- To analyze the future of electronic Business in India.
- To study the challenges faced by E-Business players in India.

Global Trade:

E-business is one of the major factors in the globalization of business. Other factors include decreases in trade barriers, globalization of capital markets. Indian e-business has grown at a compounded annual growth rate of 30% since FY09, and is expected to be $18 billion (around Rs 1,116,00 crore) opportunity by FY15.

Advantages of E-Retailing to Businesses in India:

There is a rising awareness among the businesses in India about the opportunities offered by e-commerce. Ease of Internet access is the critical factor that will result in rapid adoption of Net commerce. Safe and secure payment modes are fundamental along with the need to invent and popularize innovations such as Mobile Commerce. E-commerce provides a new place for connecting with consumers and conducting transactions. Virtual stores operate 24 hours a day, 7 days a week. Many virtual retailers represent a single company while others, such as Top Online Shopping (toponlineshopping.com), represent a association of companies

Increased spending power of Indian consumer

Annual disposable income per household is expected to increase at a CAGR of 5.1% from2005 to 2025.7

Source: ResearchInIndia

The last decade saw high GDP growth in India, leading to enhanced income levels. This helped position India among The fastest-growing consumer markets in the world. Discretionaryspending is expected to rise from 52% in 2005 to 61% in 2015 and 70% in 2025.8.

Discretionary vs non-discretionary spend (%)

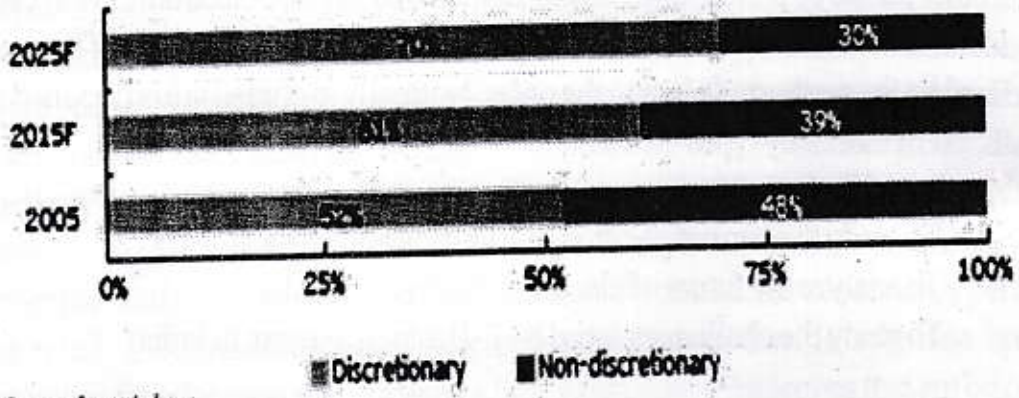

Source: Oppenheimer

Declining prices of PCs (on the back of technological advances) and increasing disposable income make it affordable for the majority of people to buy PCs, which are now available ata low a price of US$400-500. PC sales have been improving steadily in India over the years(stood at 89.3 million in 2011 and f orecast to rise to 217.3 million by 2015).9

Internet penetration in India among the lowest in the world

IInternet penetration in India was 11.4% as of June 2012, one of the lowest worldwide.12 Internet penetration by country (June 2012)

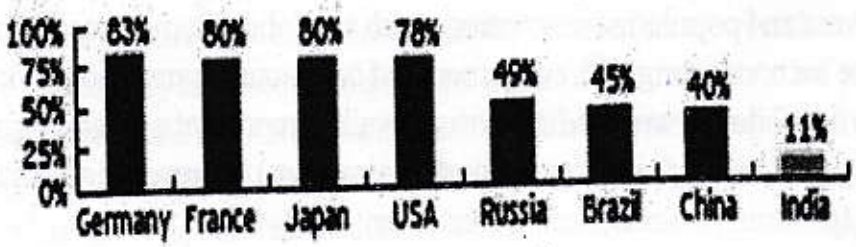

China's growth story of internet penetration inspiring India… The current internet user base and penetration levels in India are similar to those of China's in2005, when the country crossed the 100 million user mark. The Chinese netizen populationhas more than since quadrupled, driven by favorable policies, e.g., its 2006-2020 NationalInformatisation Development Strategy and its Eleventh and Twelfth Five-Year Time spent by Indians on internet has been increasing over the years. The average time spent online per person per month rose from 12.9 hours in 2006 to 17.4 hours in 2011. It is forecast to increase to 21 hours by 2015.

Continuous reduction in the cost of internet access

The tariffs of data plans and prices of data cards/USB dongles are on a decline, thus reducingthe total cost of ownership (TCO) of an internet connection.17 As a case in point, the monthlycharges of data plans for fixed line and wireless internet connections dropped by 50% eachbetween 2009 and 2011.

Mode	2009		2011		Speed/data
Charges (INR)	Installation	Monthly	Installation	Monthly	
Fixed line	1,000	1,300	500	699	512Kbps/ unlimited
Wireless	2,500	1,250	1,800	500	Up to 3Mbps/2GB

Source: IIFL Institutional Equities

Conclusion:

With the word development of computer technology the world wide has become the connections medium for the networked world. Computer from locations that are geographically dispersed can talk with each other through the internet. As with any new technology there is an information agent that provided buyer and seller. With information on products and other participant in the market. As well as however, rapidly changing technology is continually bringing new goods and wearies to the market accompanied by new strategies to sell them. New ethical issues must be identified and immediate ate steps and actions should be taking.

Reference:-

1. Dr. S. Sharishra puthiran prof. & Head Dept. of Management Studies, Indian Institute of Engineering and Tchnology Thiruvallur 631203.
2. International journal of Marketing Financial Services & Management Resarch Vol.01 No.03 March 2012 ISSN 2277 3622.

◆◆◆

Certificate

This is to certify that the Research paper entitled "Communication Strategy for Rural Markets: A Study on India" submitted by Dr. Waghmare Manik Sadhu has been published in "Excel's International Journal of Social Science and Humanities (An International Multidisciplinary Journal)" Vol. 1 No.14 November 2020 Issue, ISSN 2277-7539 (Print) Impact Factor (5.631 SJIF) The Research contribution was greatly appreciated and well received by the Review Board Members. The excel publication house would like to express deep sense of gratitude for your esteemed contribution.

Date: 01-11-2020

(Managing Editor)

Pawar
2020-2021

Research Journal of English Language and Literature (RJELAL)
A Peer Reviewed (Refereed) International Journal
Impact Factor 6.8992 (ICI) http://www.rjelal.com;
Email:editorrjelal@gmail.com ISSN:2395-2636 (P); 2321-3108(O)

Vol.8.Issue 3. 2020
(July-Sept)

RESEARCH ARTICLE

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
2395-2636 (Print):2321-3108 (online)

FUTILITY OF THE HUMAN STRUGGLE IN ARTHUR ADAMOV'S *LE PING-PONG*

YAHYA ALI MUTAHER AL-QADHI[1], Dr. SADASHIV R. PAWAR[2]
[1]Ph.D. Scholar, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad-MS
Email:alqadhiyahya123@gmail.com
2Research Guide and Head, Dept. of English, Shri A. B. College, Deogaon Rangari, Kannad, Aurangabad-MS, India.
Email:sadapawar73@gmail.com

YAHYA ALI MUTAHER AL-QADHI

Article Received:19/07/2020
Article Accepted: 16/08/2020
Published online:20/08/2020
DOI: 10.33329/rjelal.8.3.197

Abstract
Albert Camus in his *The Myth of Sisyphus* (1943) has avowed his evaluation of a man in the world of fragmented traditions, beliefs, and circumstances. So, he has psychologically noted that due to absurdness, one can be obliged to commit a suicide as the way to get rid of the surrounded frustrated life and the unbearable quandaries. Though Adamove adopted patently Camus' approach but in compensation he leads to feel the reader that the absurdness is more than truth or beyond the truth, as one can significantly experience the inner reality of life; may be due to the spiritual realization or depth of understanding the supreme truth of human kind. So, after the WWII, a large number of people in USA, Russia, Europe, and Japan undeniably felt their life is futile and pessimistic. Therefore, a lot of playwrights aimed to depict such futility of human struggles in non-conventional dramaturgical method. Adamov seems of multi-geographical culture that he is from Arminian origin, born in Russia, studied in Germany, and settled in France. So, such cultural diversity surely could affect the intuitive ideology of Adamov. Thus, as a splendid playwright in the field of absurd drama, Martin Esslin has included him among the other four exponent playwrights of the absurd in his fabulous book *The Theatre of the Absurd* (1963).
Keynotes: Futility, Human Struggle, Modern Ideology, Absurd Theatre, *Le Ping-Pong*.

Introduction

It is indeed a hard-pressed act to dig behind the autobiographical and critical analysis of Arthur Adamov and his dramatic feats because of his neurosis and commitment. His neurosis is displayed in his plays and it is clear for the spectators of his spectacles. The oscillation of the Adamovs' life between luxury and poverty had govern the artistic attitudes of their son Arthur. The harsh factors under which Adamov was living such as the oppressive nature of his mother, the poorness at one phase of his life, his financial failure, the Spanish civil war, the feeling of being puppet in the hands of unseen or invisible forces, and his failure to join the French resistance against the Nazi Germans had shaped the psychological and individual image of his life particularly during the first two decades of his age and the outcome was normally the futility of his tries to establish a favorite, safe, successful, and accepted life. He was influenced by Kafka, Artaud, and Strindberg. Therefore, a nature of pessimism was born on him. *Le Ping-Pong* (1955) is a marvelous absurd play written by Arthur Adamov in which he refers to the endless, objectiveless, and futile game of chance. Moreover, it proves the tyranny of the

KY Publications

machine as an ideological instrument against the human efforts in the modern era and how an individual becomes mere a doll for the invisible pillars of his community. Also, *Le Ping-Pong* depicts explicitly the individual commitment to unnecessary intensions. Thus, this article will attempt to tackle the futility of human endeavors among the ideological aimless policies in the post-war societies.

Arthur Adamov (1908-1970) is regarded as one of those famous dramatists who added new concepts to the theatre of the absurd, rejecting of the realism on the stage, and displaying or unveiling the human ordeal in absurd representation. Arthur Adamov is highly obsessed with gathering of the elusive self-fragments. He is suffering from both the shattered familial relationships as represented by the barbarianism of his mother in addition to his isolated nature as well as from his communal barriers which impose certain political ideologies to be mandatorily converted. Susan Lesely Moss posits that,

> Adamov's metaphysic of absence and separation is suspect at numerous points, but it remains a vast rationalization of human motivation as stemming from fear and solitude. Man endless humiliation of himself projects from his inner sense of guilt. In Adamov's case that guilt is personal, but, just like his fellows, he feels a need of pardon. Man's sense of alienation, his failure to comprehend the universe terrifies him, and is unbearable for those whose neurosis affords them particular vision. In the face of these superior issues, it is man's difficult problem to find a true sense of being. (54)

In the abovementioned quoted speech, Moss refers to the isolated psyche of Arthur Adamov that cultivates the feeling of fear and fury. He avows that an individual is humiliating and oppressing himself because he always sees himself as guilty. In other words, a man is afraid from the reality that he is oppressed by his social and political authorities but he is too weak to confess such and the otherwise is accusing himself with the sin. Therefore, he is often found searching to forgive himself to get rid of his neurosis. Thus, a man explicitly is unable to find the correct position of his hopes and dreams and that is why he still looks for a suitable meaning of his life. Thereof, Adamov is an absurd playwright who deals with the life as meaningless and free from any meaningful circumstances and factors.

Arthur Adamov visualizes the Marxist perspective regarding the inevitable contact with the instrumental and industrial world. The characters of *Le Ping-Pong* seem preoccupied keenly with existence not because of its decisiveness but rather because of its modernity and hence they engage themselves in very thorough discussion about the mechanical ideology and its role in the development of community. Margaret Dietemann confirms that,

> Le Ping-Pong is the first of a series of plays with an essentially political slant. The machine generates around itself a sort of miniature social structure. From a Marxian viewpoint it contains its own antithesis, in that it destroys the strength and enthusiasm of those who might perpetuate it. More importantly, it permits the characters in the play to interact socially, and allows them an existence which is more than a mirror of the psychological struggles within the author. (50)

In the plays of Adamov, the readers and the theatre-goers can's find any remedy for the absurd ordeals that bother the human psychic being and upset the human dream. So, it is indeed the nature of all the absurd playwrights to let the door open for any external solutions so as to remove the futility which encapsulates all the human struggles. *Le Ping-Pong* proves the hesitation of the human will and the paralysis of mentality. Arthur, the bohemian artist, seems arrested by the pinball machine game. He can't create his own will but rather he is caged by the ideological machine just as the rest of his friends as Victor, the doctor, and the decent chap who have been consumed by the industrial world. Therefore, Arthur was refusing to achieve any advancement for changing the deleterious stream of his life. Thus, a man in the modern era has been enslaved by the ideological capitalism of the machine which has obscured all his individual endeavors.

Adamov often intends to attract the spectator to judge, evaluate, and criticize both the dramaturgical technique and the portrayed issue. He is highly influenced by Bertolt Brecht's epic theatre in such case. So that, he refutes all the confession ways on the stage utilizing from it himself and sharing the others at creating of their own remedies for such human predicaments. The capitalistic protest of Adamov is very clear in many plays. He is patently concerned with the shattered and thwarted familial relationships and the functioning of an individual on basis of his liberty particularly in his job, family, and society. Arthur's ideas in *Le Ping-Pong* has been economically exploited as he is too intelligent in such stream. Besides, Annette has been exploited sexually due to the consortium hierarchy. Madam Duranty, also, is famous for her dancing. Consequently, the earned money has been exploited by the despotic representatives of supremacy. Thus, an individual, due to Adamov, is mere a weak puppet exploited by machine and the other external powers.

Lesley Moss focuses attention in both the psychological and social involvements of Adamov's plays. Lesley asserts that the suing of the machine by Adamov is splendidly erecting new approach through which his readers can identify the nature of oppression which his characters are suffering from. Moreover, Lesley addresses that the blending of psyche and machine in Adamov's plays can confirm the flux of revolutionary endeavors through which an individual finds himself so forced to search for the appropriate solutions that enable him the subdue the absurdness. Lesley states,

> For Adamov, the social is more than the political, and the revolt more vital than revolution. The reaction in the face of the social machinery of oppression, and the effects of these upon neurotic souls are far more what Adamov's plays have to offer than any advocation of revolution in a political cause. Adamovian Theatre is exceptional. It offers no solutions and espouses no causes. It examines and demystifies both the workings of society and the workings of the psyche, which determine the society. (208)

As long as there is an automatic machine, the people should speak about it, its components, works, beauty, help, and price. So, in the Admovian dramaturgical nature, the characters go more to speak of it sexually and such can assert their social desires. The characters on the stage have very limited vocabulary just same that of the watching spectators of the spectacle. They don't have the complete freedom to declare their hopes and desires as governed by certain rules that must be followed. The characters as Arthur and Victor were dominated by monstrous and cosmic forces, there actions were shown as of melodramatic and furious ranges. Therefore, Adamov felt with need to include some protagonists in his later plays. Thus, he decided to violate the principal principles of the absurd theatre in his later dramaturgic oeuvres. So that, Arthur Adamov has upended against de-centering of the characters, their propagation, and the declaration of the inner notion of the spectacle. The man in *Le Ping-Pong* is a stranger, alien, and exile. He doesn't know his root and social hierarchy. In this case, Adamov aims to create the social position of his central characters and to prove their true identity. Therefore, the Adamovian character rejects being a puppet led by invisible forces but fights to be a real hero. The subjects can be easily led by any power but only the protagonists can resist even the visible authorities to get their rights, privileges, honors, and hopes.

Arthur Adamov has borrowed the method of alienation from Brecht's epic theatre. He has aimed to increase the futility of human endeavors on the stage. Nicholas Maurer tackles such issue in his article asserting the Brechtian theatrical role at creating of the Admovian absurd ordeals so as to augment the dramaturgic conflict. *Le Ping-Pong* leads to remove the characters from their original society in which they inhabit. Maurer views,

> At first thought, alienation and absurdism should conflict, since absurdism is dependent on the lack of meaning. Without the possibility of a didactic production, Brecht's alienation effect is rendered useless. Yet Adamov draws upon alienation techniques in order to augment the absurdism of the situation for his audience. For the characters

> in these plays, butterfly hunting and conquering pinball machines have progressed to life or death situations; therefore, the alienation effect is necessary in order to rid the audience of any empathetic feelings for the ridiculous dilemmas of the characters, thus producing humor. (79-80)

Le Ping-Pong has very intuitive plot order through which the central characters depict the futility of their exertion and their intellectual weakness. Both Arthur and Victor are conversing about the essential items that form the pinball machine. So, the life of people, due to Adamov, is related to the principles of their organization which is represented by the pinball machine in the play. Thereafter, all the human efforts are associated with how to be loyal to the machine which incarnates the ideological authority. Adamov is highlighting very naïve matter meanwhile he is alienating the spectators who should be worthy of attention. Such destructive pursuit for the machine and its issues creates a kind of humor which includes the futile rift between an individual and his organization. Hence, the empathetic stream can defeat the ridiculous depiction in the play. Thus, *Le Ping-Pong* designs the entire chance and delineation for characters to destroy their own choice and freedom because of their sightless loyalty to the machine. All the human relationships, therefore, become useless, futile, and null.

The western contemporary community is very clear through the pinball and the café in which it is used. Adamov tries his best to direct and shift the attention of the people from the human side into the social one to assert the tyranny of the created organizational ideologies in the post-war society. Therefore, he strives to manifest the complex duality between man and machine. Martin Esslin refers to the intended domination of the mechanical and foundational ideology over all the human potentials. He states that, a man is entirely shattered among the industrial advancement that is invisibly governed through the political pillars. Esslin tackles,

> The pinball machine in Le Ping-Pong is more than just a machine; it is the center-piece of an organization and of a body of thought. The moment the objective-the improvement of pinball machines-becomes an ideal, it embodies itself in an organization with its own struggle for power, its own intrigues and politics, its own tactics and strategies. As such, it becomes a matter of life and death for all who serve the ideal. A number of the characters in the play are destroyed in the service of an organization, or in its struggle for power. All this conducted with the utmost fervor, seriousness and intensity. (85)

The vague description for the Adamovian dramaturgical narration is asserting the nature and version of plays which have been taken down by Arthur Adamov. He behaves literally like Brecht and Kafka in many of his feats. His plays, like *Le Ping-Pong*, can be described as political, economic, capitalistic, and religious ones. The principal characters in this play resemble Vladimir and Estragon in Samuel Beckett's *Waiting for Godot*. Victor and Arthur are extremely obsessed with many inquiries like what is the pinball machine, how does it work, what are its fundamental parts, how much it costs, can it reduce the traditional jobs of the common masses, and for whom it belongs. Thus, Adamov is apparently evaluating and highlighting it from a political and social perspectives.

The absurd drama indeed intends to clarify the confidential ordeals of the society on the stage. The moral deeds, due to the absurd philosophy of Albert Camus, are with later consequences whether positively or negatively. Camus argues,

> All systems of morality are based on the idea that an action has consequences that legitimize or cancel it. A mind imbued with the absurd merely judges that those consequences must be considered calmly. It is ready to pay up. In other words, there may be responsible persons, but there are no guilty ones, in its opinion. At very most, such a mind will consent to use past experience as a basis for its future actions. Time will prolong time, and life will serve life. In this field that is both limited and bulging with possibilities, everything in himself, except his lucidity,

> seems unforeseeable to him. What rule, then, could emanate from that unreasonable order? The only truth that might seem instructive to him is not formal: it comes to life and unfolds in men. The absurd mind cannot so much expect ethical rules at the end of its reasoning as, rather, illustrations and the breath of human lives. (50)

Conclusion

To conclude, Arthur Adamov is not that common writer to get a sufficient knowledge about his literary works because of both his multi-cultural literary career and his isolation which he had inherit as influenced by Franz Kafka and Bertolt Brecht as well as the arbitrary conducts of his mother. In *Le Ping-Pong*, Adamov argued a lot to avow the futility of human struggle and how an individual is vehemently governed by the tyrant industrial ideology and the culture of consumerism. The commitment and neurosis of Adamov represented decisive factors which cultivated that futility in a lot of his feats.

At summation, due to Adamov, an individual is not only enslaved by the political ideology but by the political machine which had been designed and created to remove the dreams and hopes of common people. Arthur and Victor, the central characters in the play, are arguing more about the nature of the machine without any concern about its demerits. They have only one choice in their futile life that is only to accept the political ideology as a means of industrial improvement. Moreover, the familial ties between people seem very shattered and all the human endeavors to reconstruct such seem futile. The play proves the continuous conflict between man and ideology, man and organization, and yet between man and systematic dominative approach. Thus, all the human struggles to establish a fair and pure life are with no avail. They are futile and such depiction is launching out based on the ideology of the absurd.

Works Cited

Camus, Albert. *The Myth of Sisyphus*. London: Penguin Books, 2000.

Dietemann, Margaret. Departure from the Absurd: Adamov's Last Plays. *Yale French Studies*, No. 46, From Stage to Street, 1971.

Esslin, Martin. *The Theatre of the Absurd*. New York: Bloomsbury Academic, 2014.

Lesley, S. Moss. *Neurosis and Commitment in the Theatre of Arthur Adamov*, thesis. Durham University, 1980.

Maurer, Nicholas. Adamov's Alienation Effect: Showing the Absurdist Slant of the Epic Theatre Aesthetic. *Oregon Undergraduate Research Journal*, V. 9, Issue. 1, 2015.

IMPACT FACTOR – 5.61

LangLit

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

ISSN 2349-5189

Langlit Latur (MS) India AIPROAJ

VIDEOING THE CHAOS OF EVACUATION IN KHUSHWANT SINGH'S *TRAIN TO PAKISTAN*.

MR. YAHYA ALI MUTAHER AL-QADHI
Ph.D. Scholar, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad-MS, India.

DR. SADASHIV R. PAWAR
Research Guide and Head, Dept. of English, Shri A. B. College, Deogaon Rangari, Kannad, Aurangabad-MS, India.

ABSTRACT:

It is not that easy task to convert a work of art into the digital filmic milieu. Hence, a lot of oeuvres that have been adapted and shifted into movies couldn't reach their splendid prestige unless being depicted well previously by theatres' specialists and movies' designers. So, it is apparent that, some literary feats already were written in short period within one year at maximum for instance but when the makers of movies went to convert them into films, such works at least took three years to be depicted into movies. Therefore, we can say that writing the work of art often is easier than transforming that work into the world of videoing. Consequently, some concepts seem so difficult to be shifted into films as they bear so tragic, melancholic, or adventurous circumstances and hence changing them into visible facts demand patently paying more endless endeavors and time. So, Khushwant Singh (1915-2014), an Indian author, politician, and journalist wrote his marvelous fiction Train to Pakistan in 1956 but it was adapted into the cinematic and visual world in 1998 and was directed by Pamela Rooks. The most influential aspect in the novel is that, it includes several situations and conditions for the characters and hence the videoing staff of the film with the same name " Train to Pakistan" suffered a lot while converting love into hatred, peace into war, coexistence into an arbitrary evacuation, and yet friendship into death. So, this article is mainly shedding light on how the concept of evacuation chaos has been already adapted from the manuscript of Singh into the film of Rooks with essential concentration on the realistic portrayal of such social tragic crisis that divided the cultural, religious, and political trends of the common people across the two countries. It ultimately asserts that, the videoing adaptation of the literary oeuvre can carry the fundamental theme in more apparent method than the written feat.

Keywords: *Train to Pakistan*, Chaos, Partition, Evacuation, Film.

Introduction:

Train to Pakistan (1956) is regarded as very historical and realistic Indian fiction as obviously addressing the plight of partition of the Indian subcontinent into two states namely India and Pakistan immediately after the independence from the British colonization during the mid of the twentieth century. So, it confirms how people particularly the common ones were suffering as a result of that partition that didn't happen peacefully but accompanied with many atrocities and quandaries that destroyed the dreams of more people in the two countries and hence the conditions imposed the dividing had encapsulated the social nature in both states. Thereof, the current paper is going to depict such calamity with reference to its transformation into film or videoing it especially with the appearance of the movies in the beginning of the twentieth century. However, the major case that shaped *Train to Pakistan* is explicitly represented in its treatment for the extent of partition and the surrounding circumstances like how love is going to lose its value, how family is going for endless social distancing, how religions failed to satisfy the human need, and even how lovers were forced to get rid of love and to replace it with the predicament of sacrifice. Therefore, depiction of such painful conditions was not that easy mission but rather it was created under the influential efforts of very famous actors as Nirmal Pandey, Rajit Kapur, Mohan Agashe, Smriti Mishra, Mangal Dhillon and Divya Dutta.

Khushwant Singh as very splendid political writer doesn't behave to present simple themes but in fact he seems brilliant and smart through his selection for very meaningful and valuable themes in his novelistic feats as the issue of partition is his great realistic fiction called *Train to Pakistan* (1956). The novel melancholically mentions the plight of partition on its two dimensions; the political and the social ones. However, converting it into film does need creating a similar environment to the selected village by Singh in his novel. Hence, Rooks and her fellow-actors decided to create an imaginative village including the same features (trees, poor peasants, railway station, pastoral cottages, homes of worship, pets, and two paramours).

At first, Pamela Rooks was obliged to provide and fill the established hamlet (border village) with huge crowds of common people to deal with them as those who were oppressed by the ramifications and the novel brutalities occurred during the great evacuation that is indeed one of the most heartbreaking and biggest kind of evacuation on earth. Thousands of people from both sides were forced daily to cross the borders between the two states searching meanwhile for their salvation, real identity, coexistence, social rights and economic welfare. A large number of those roaming common people had lost their life in such gloomy eradication. A lot of them were arbitrarily deprived of their own possessions, homes, and land only to achieve the colonial conceptualization that was planned for between the two countries by the British settlement which dominated the Indian subcontinent for more than four hundred years. Thus, we can re-imagine the real pictures of that mandatory evacuation as in the below four ones taking into account the keen comparison between the real and the videoed ones.

The real pictures	The adapted pictures
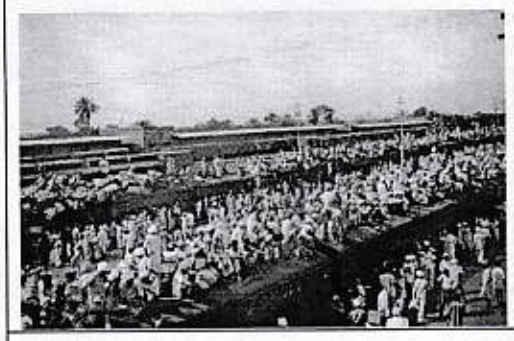	

Khushwant Singh deftly used characters from all the castes and religions of India to reveal the nature of peace and love that were encapsulating the public life in the Indian subcontinent. He blended between the purity of rural life and the anarchy of the urban authority. Moreover, he was obsessed with depiction of the murderous turmoil that dominated the process of evacuation. Therefore, he found himself obliged to burden the makers of movies with studying carefully every single piece in his novel before being adapted into movies and the cinematic world.

Pamela Brooks and Nirmal Pandey began to search for an imaginative village to represent the Mano Majra one as found in the novel of Singh. They established a border-village naming it Mano Majra and started to crowd it with hosts of people, pets, and simple mud huts. Singh provided the village in his novel with Hindus, Muslims and Sikhs and the same conduct had been adapted by Brooks and Pandey. In the beginning of their adaptation, they created an atmosphere of love, harmony, and peace among all the people regardless of their castes, affiliations and doctrines. Such portrayal was meant by to posit the pre-partition time in which there was no enmity and murdering between people. Moreover, Singh could mix between love and pain in his novel and such endeavor was imitated by the movies makers in the film too. Singh described the communal milieu in his novelistic village positing that

> Mano Majra is a tiny place. It has only three brick buildings, one of which is the home of the moneylender Lala Ram Lal. The other two

> are the Sikh temple and the mosque. The three brick buildings enclose triangular common with a large peepul tree in the middle. The rest of the village is a cluster of flat-roofed mud huts and low-walled courtyards, which front on narrow lanes that radiate from the centre. Soon the lanes dwindle into footpaths and get lost in the surrounding fields. At the western end of the village there is a pond ringed round by keekar trees. There are only about seventy families in Mano Majra, and Lala Ram Lal's is the only Hindu family. The others are Sikhs or Muslims, about equal in number. The Sikhs own all the land around the village; the Muslims are tenants and share the tilling with the owners. There are a few families of sweepers whose religion is uncertain. (10)

In light of the abovementioned description, it is evident Singh suffered less than Brooks and Pandey while guessing the environment of the village of *Train to Pakistan*. However, the essential nature of the novel is selected by Singh but creating of all the items, deciding the special attires of both the central characters and the crowded evacuees had been carefully designed by Brooks and Pandey.

Pandey and Brooks could decide the suitable uniforms for the characters on basis of their social rank and religious background. Lala Ram's family seems the only Hindu family in Mano Majra while the other seventy families dwelling on the village are of Muslim and Sikh roots almost in equal numbers. So, he appears in Hindu attire. Iqbal Singh is the social worker who is highly obsessed with converting the villagers for the new ideological concepts that came into the stage as a result of the partition and independence. Imam Baksh is the father of Nooran and both are Muslims. Pandey obviously dealt with Imam Bash as a blind man just as depicted in the manuscript of Singh. His prominence proves his goodness and humbleness as working as the mullah of the local mosque in the village. So, he looks like in Muslim dress. Malli is the villain who is accused with being a dacoit who attacked the house of Ram Lala. He is exposed in very wicked form with a dirty domestic dresses that can suggest his atrocity and demeanor as a thief. He is arrested and Pandey succeeds to convey his real picture within the jail. Moreover, Nooran is the Muslim teenager and the girlfriend of Juggut Singh who is arrested falsely as charged with dacoity against the home of Ram Lal. She feels sympathetic towards him and doesn't like to leave the village as she doesn't want to lose her love for him. She appears in veil and Indian Punjabi. There are officials in the village as Sahib, the inspector and the head constable and both are dressed officially. Thus, Brooks and Pandey tried their best to dress each of those characters his/her appropriate attire to undergo the applied role of him/her.

Mano Majra, the fictional village of Khushwant Singh's *Train to Pakistan*, seems apparently as a religiously border diverse border village and hence it is clear that Brooks provides it with temples for Hindus and Sikhs and mosque for Muslims to prove the spiritual depiction of the village as referred to by Singh in the novel. The simple people in that hamlet don't know anything regarding the accelerated social and political changes that surround their village and hence they live as beehive helping and loving each other away of any considerations.

However, the urgent and sudden changes taking place in the village begin to shift their minds to dealing seriously with them particularly after establishing the police station, the train station, and the arrival of the social worker into it. The wise people in the town start considering the impact of the current situations and yet they begin hearing some stories concerning the evacuation processes, evacuees, and the brutal episodes that are achieved behind the borders of both sides. Therefore, the purity of pastoral life in the town had been tragically shifted into later catastrophic sights.

It is true that, the adapted oeuvres may lose some parts as existed in the original text but what is more logical and significant is that, the filmic work after an adaptation and converting can confirm the indispensable and absolute theme of the original manuscript. So, Pandey and his fellow-actors could deftly carry on the main theme of *Train to Pakistan* particularly the process of evacuation and its surrounded ramifications. Moreover, no one can deny that, the directors of movies sometime centralize in unnecessary issues to be incarnated in the adapted films and hence such attention for highlighting recollected items in the text may lead to losing some necessary episodes from the original manuscript. Khalid Alqadhi posits that,

> These statements or facts may be considered as window to cinema contribution. Adaptation is indeed a rewriting of a story, which can't be a copy paste of the original. It's a subjective interpretation of the director, inspired by a text, and then crafting his film differently. He may insist on some passages of the story than others or expand a single move briefly described in a novel, to a three-shot sequence, with discontinuity between the shots, deliberately changing the pace and the perspectives. Directors may reproduce the context or time period of the novel, but they also may keep only the highlights of the story, its main events, and then make the events take place in another time period, adapting the narrative to another time outline instead of adapting the characters to the period time of the novel. These infinite possibilities are in fact the value added of cinematic methods and aesthetic, even if no one can deny the enthusiastic attachment of most of the adaptations to stick to the original layout, especially when it comes to the adaptation of classics. (45)

The trauma of evacuation really represents so gloomy atmosphere for the innocent civilians of the Indian subcontinent. *Train to Pakistan* (1956) doesn't strive to highlight certain protagonist as in the classic fictionalization but rather Mano Majra, the novel's milieu, is portrayed to be the chief hero as it is the nature facing brutality, partition, evacuation, hatred, and plundering. All the four sections of the novel revolve around the plight of evacuation and therefore, all the terrible figures come into stage and minds under the influence of that calamity. The novel addresses also the geographical identity on basis of its religious dimensions that though the village is governed by Sikhs but a lot of Muslims and Hindus are residing on. The head constable extremely divides the town into two halves, one for the Sikhs and another for Muslims as aware regarding the behind-borders' massacres between the two

creeds and for the purpose of getting rid or avoiding of any melancholic events between the two parts.

Pandey and his team succeeded to adapt the Singh's imagination concerning the train of death coming from Pakistan with the train of miracle coming from India. Singh asserted that the train of death arrived from Pakistan loaded with a lot of murdered civilians. Moreover, Singh and even Pandey referred to the endless endeavors of the officials of Mano Majra to conceal the brutal sights of corpses from the eyes of village's inhabitants. The view of the soldiers and constables while firing the corpses was encapsulating the real meaning of that heinous evacuation. Some civilians in the village were hiding themselves in far places to watch the soldiers while firing the dead bodies particularly after participating in collecting of very big quantities of wood and more kerosene for the same purpose. Thus, an official authority in Mano Majra was aiming to prevent any atrocious events between Sikhs and Muslims and by the end of the novel, it asked the Muslims to leave the village in order to escape any imminent actions.

Undeniably the cinematographer often shelters to use some pictorial devices to unfold the concealed extensions of the fictionalized. Hence, Pandey and Brooks could brilliantly visualize the hidden lover (Juggut Singh) while climbing the ladder to cut off the robe of death for the purpose of rescuing the innocent civilians crowded in the train going to Pakistan. Therefore, the actors marvelously tried to visualize such sight and heroism of Singh in their film. George Bluestone asserts that,

> On the one hand that phrase "to make you see" assumes an affective relationship between the creative artist and the receptive audience. Novelist and director meet here in common intention. One may, on the other hand, see visually through the eye or imaginatively through the mind. And between the percept of the visual image and the concept of the mental image lies the root difference between the two media. (1)

One of the most complex restrictions, Pandey and Brook faced, was the game of cinematic color due to the lore of Singh's Mano Majra. Unquestionably, coloring the items and components of any literary feat is not that easy duty to be achieved. Therefore, most of the movies makers and theatre directors try their best to imitate the real color described in the text but no one of them can escape the personal deviation in such decisive task. So, we can say that, the challenges of colorization in the film of *Train to Pakistan* is absolutely related into two dimensions. The first one is patently represented in the colorful videoing for the long shot of bloated human bodies floating down the swollen river watched by numbed inhabitants of Mano Majra in moonlight, and the second is the last scene of the film, with the train heading for Pakistan without any lights in a dark night. Thus, Brooks attempted well to convey similar visualization for the written one in the novel. Though it doesn't entirely close to that found in the fiction, but it incarnates very clear pictographic imagination for the spectators.

Train to Pakistan (1956) doesn't involve the women in reasoning of brutal and violent predicaments and such method can explicitly assert the inner atmosphere of Khushwant Singh towards the female gender. He believes that, the woman doesn't cause any kind of dilemmas for her society and yet she usually falls as a victim under the strict supremacy of patriarchy. So, Pandey and Brooks seem careful in their film of *Train to Pakistan* to depict the same imaginative feeling on the faces of Nooran and Haseena and even the dead bodies of the murdered women floating in the river. The women, according to *Train to Pakistan*, look like subjects for being abducted or kidnapped, raped, killed and illegally exploited. However, the woman is portrayed in very immoral appearance in the play as in the case of Haseena who shifts to be a prostitute. Kalpana Nehere and Pandurang Bhabad evaluate the position of the woman as very humiliated being. They retrieve the oppression of the woman during an evacuation saying,

> Women in Mano Majra are projected in a sense of patriarchy. They are more passive, obedient and dependant for all kind of activities and busy in domestic unpaid works like cooking, cleaning, washing, rubbing, etc. They discussing about their emotional issues like births, marriages and deaths. These qualities are inculcated in girls from the early childhood through their play, customs, traditions, etc. The girls play safe game under the trees … Women weaknesses and victims are presented with glorious manner in the name of nobility. Women and girls are victimized for revenge in communal violence. The rumors contain information of spoiled mothers, sisters and daughters. In all these situations of violence promoted and maintained by men and women are remain silent. Women follow the men. (Nehere and Bahadab 396).

To centralize certain concept in the cinematic adaptation is indubitably more difficult than the depiction of the same concept in the written feat because the pictographic idea reflects the team work whereas in the other dimension, the written one confirms an individual vision. The film in such thread, constitutes more clear visualization as it should expose every single item. So, the film director should deal with several instruments and frames as camera sound recording machine, lights, darkness, colors of the sky in the different views sights of day, and in the another extent with human beings and the location (Pasari 596). Thus, visualization seems different from actor to another and from theatre into another.

Conclusion:

Train to Pakistan, both as a manuscript and as a film, proves that the chaos of evacuation is tremendously regarded as one of the biggest exodus in the world during the twentieth century. Both Singh and Brooks strained the political and social aspects of the novel for the purpose of conveying the real face for the partition of the Indian subcontinent into India and Pakistan immediately after the independence. Hence, Singh succeeded in the creating of the concept launching from very human thought and Brooks smartly could convert such concept into the cinematographic world conveying the real picture of such catastrophe. Thus, the

essential adaptation of *Train to Pakistan* into such graphic milieu is regarded as a great achievement as it could visualize the suffering of the innocent civilians, the jealousy of the British empire against both India and Pakistan, the triumph of love over hatred, the nobility of sacrificing and the tragic thread of evacuation.

REFERNCES

1. Al-qadhi, Khalid. Literature and Cinema. *International Journal of Language and Literature*, Vol. 3, No. 1, 2015.
2. Bluestone, George. *Novels into Film*. University of California Press, 1968.
3. Nehere, Kalpana & Bahabad, R., Pandurang. Representation of Women in *Train to Pakistan* by Khushwant Singh. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, Vol. 4, No. 8, 2014.
4. Pasari, Priyanka. Cinematic Adaptation of Khushwant Singh's *Train to Pakistan*. *IJELLH (International Journal of English Language, Literature in Humanities*, Vol. 7, Issue 5, 2019.
5. Singh, Khushwant. *Train to Pakistan*. London: Penguin Books. 1956. https://www.google.com/search?q=train+to+pakistan+images&tbm=isch&ved=2ahUKEwjI29TQtbnrAhX1j-YKHcVBArgQ2-cCegQIABAA&oq=Train+to+Pakistan.

IMPACT FACTOR – 5.61

LangLit

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

ISSN 2349-5189

Latur (MS) India

AIPROAJ

THE NAMESAKE: NOVEL AND FILM A CRITICAL PERSPECTIVE

SOLANKE AU
Head dept of English
SVM College, kinwat

DR. S. R. PAWAR
Prof & Head dept of English
AB College, Deogaon (R)

ABSTRACT

Cinema and literature are two distinct but equally extraordinary works of art. Literature was a popular form of expression during the 18th and 19th century, film has taken its place by the 20th century onwards. Though both these arts have certain connections and difference, but both have a similarity of taking its readers and audiences to a different world. Literature takes the readers on a journey of imagination that is away from the real world; while cinema shows such an imaginative world before the audience, who do not have to put much pressure on their minds to delve into their imaginations. They basically view the film through the imagination of the filmmaker. Literature is an art which is developed through writing while cinema brings those writings to life through sound, music, visuals and actors. Literature has all the meaning hidden in itself that are used to develop a film. Though both are somehow interdependent, both need to be studied in order to completely understand a move based on a piece of hit. Like drama, novel, biography etc. This research paper is an attempt to explore the crux of Jhumpa Lahiris novel. 'THE NAMESAKE' and it is adaptation as a movie by Mira Nair. What is the important aspect while adaptation? Is the film director faithful to the original work? Is it possible to express and present the story elements in cinematic presentation? 'The Namesake' novel is written by a Jhumpa Lahiri deals with the theme of generational confusions of an immigrant family.

Keywords- Conflicts, Confusions, Migration, Diasporas, Delaminate, Challenge Of Adaptation.

Introduction-

Movie, having audio- visual effects, is one of the forms of art which appeals to the human senses. Art has either corrective or entertainment motive. To teach and delight is the primary function of art, and movies are not an exception to it. Moreover, art crosses the boundaries of caste, creed, religion and region. A piece of good art always talks about humanity, love and other human values. The writers settled abroad and the ones who divide their time between India and overseas have contributed much to Indian English literature. Now Indian English literature no longer remains limited to the writing of necessarily of the sons of the soil. It has broadened the scope of fictional concerns of these writers from purely Indian to the global and transnational. The Diaspora writing form the west assumes greater importance to the context of globalization. The major English writers from the underdeveloped nations mostly live in the west. It is a case of the metropolis extracting not just culture but even the producers of culture. Valorising of the in between state of diasporas is a common feature in

the writing of the novelists Salman Rushdie, Vikram Seth, Jhumpa Lahira, Hanief Kureshi etc.

Indian Diasporas literature is remarkably vast, which gives voice to the traumatic experience of the writers when they undergo the clash of two cultures and the racial discrimination. To most of the Diasporas writers, immigration proves a traumatic experience which obsesses them in their writings. All the Diaspora writers voice the anguish of the people, living far away from their native lands, their feelings of alienation in an alien land and being discriminated on ground of race, colour and creed.

Jhumpa Lahira is one of the significant Diasporas writers of the young generation. She depicts the uprootedeness of her diaphonic characters from their homeland and their alienation in an alien geographical location and cultural milieu. She wrote INTERPRETER of MALADIES (1999), THE NAMESAKE (2003) and UNACCUSTOMED EARTH (2008).

She has remarkably succeeded in portraying the alienation inherent in diasporic existence in all of her writings. Jhumpa Lahiri is an American author of Bengali Indian descent. Her first novel 'The Namesake' was adopted into a popular film of the same title by Merra Nair. The novel describes the struggles and hardships of a Bengali couple named Ashima Ganguli and Ashok Ganguli immigrated to the United States to form a life outside of everything they know.

Lahiri presents cross cultural issue in 'The Namesake'. This issue is analysed from two perspectives in this novel and film. One is the first-generation immigrants' difficulty in assimilating into the host culture and the second-generation immigrants ease in adopting of the cultural practices of the host society. The immigrants make attempts to fill the cultural gaps and, in the process, they move gradually towards assimilation into and adaptation of the host culture. And accordingly, 'the immigrant experience is complicated as a sensitive immigrant finds himself or herself perpetually at a transit station fraught with memories of the original home which are struggling with the realities of the new world.'(Dubey 22)

Initially, Ashok does not like the Christmas celebrations and thanks giving, but he accepts these Christian practices for the sake of his children and Gogol, after his father's demise, recalls his father's change of attitude. "It was for him (Gogol), for Sonia and that his parents had gone to the trouble of learning these costumes" (286)

JHUMPA Lahiri portrays the sufferings of the second-generation immigrants in 'The Namesake' as a consequence of cross-cultural conflict, for instance, Gogol, sandwiched between the cultures of the country of his parents and the country in which he is born. He struggles to carry the burden of two cultures and two names. Gogol's name Nikhil reassembles an American name, yet his past life follows him everywhere as a shadow. He

makes all efforts to erase his native identity and as a result he does not even introduce his parents to his American girlfriend, Ruth and Mazime. The death of Gogol's father brings about a great change in him. He is convinced that he cannot abandon or diminish the importance of both cultures. He realizes "Identity as a production which is never complete, always in process and always constituted within, not outside representation" (Hall, 10). He learns to strike a balance between the two cultures. The realization that he is made up of two cultures, strengthens his pride, instead of weakening his morale. He has assimilated American culture and values without losing Indian identity altogether. He feels no shame for his name, and also feels proud to be called Nikhil Gogol Ganguli.

While delineating the immigrant experiences of her characters in her novel, 'The Namesake', Jhumpa Lahiri employs some fictional techniques such as stream of consciousness, inconclusive end which gives freedom to her readers to draw their own conclusion and coin a fares title which provides clue to the content. Ashima, Ashoke, Gogol and Moushmi experience loneliness and alienation as the host society does not fully accommodate their wishes.

The term 'ALIENATION' is inextricably tied to loneliness of Ashima. While Ashoke was pursuing his studies at MIT, most of the days, Ashima was alone in her apartment feeling terribly lonely. And then again, she feels the pangs of loneliness when she is admitted at the maternity ward with no known person around her either to comfort or to console. She is exceedingly afraid of raising a child in a country where she is related to no one, where she knows little, where life seems to be burdensome and worries, that she fumes with indignation:" I am saying I don't to raise Gogol alone in this country. It is not right, I want to go back" (33)

Lahiri poignantly presents marital disharmony that has raised its ugly head in the lives of Indian immigrants owing to the differences between the host and the native countries cultures. The marital conflict arises because in India a strict set of guidelines dictate how husbands and wives act both publicly and privately, in America, such guideline is not as clear cut and often are thrown out altogether (Pradhan, 137)

Mira Nair's 2006 films 'The Namesake' written by Sooni Taraporevala, straightway pans to Kolkata of the late 1970s, recognisable by the cantilevered span of the Howrah a Bridge. The city evokes recognition from its protest marches with the familiar hammer and sickle flag and the image of Durga carried aloft. Asthma's mellifluous signing floats over, segueing over time and to the scenes where Ashima (Tabu) first meets Ashoke (Irfan Khan) as a prospective bride. The film ends too on Ashima singing again an expression of her wish to return to Kolkata for a few months a year and to her music.

The novel versus its film version comparison is more or less the same. This version is largely faithful to the novel. The necessary and the inevitable changes for a screen rendering are skilfully done by the director. She made it a classic in its own right, just as Jhumpa Lahiris novel dwells at length on the angst and dilemmas of growing up intimate but separate from parents.

A screen adaption has the challenge to be faithful in presenting the theme visually, appealing and expressively on the screen for the audiences. Lahiris 'The Namesake' has been rendered by the director Meera Nair very well in her script writing and conversation. The dialogues are also well managed.

Irrfan's, Ashoke Ganguli is more than just the gentle, self effacing character with his understated humour he is in Lahiris novel. His presence, even in death a bit more than halfway through the screen version, touches everything in the film, his family and their memories. The accident that is also the story of Gogol's name and how he explains it to his son many years later, feature in the book and film.

"Do I remind you of that night?"

"Not at all," his father says eventually, one hand going to his ribs, a habitual gesture that has baffled Gogol until now." You remind me of everything that followed. Everything since then has been a gift."

Nair's film adds that last sentences giving the exchange between father and son more visual meaning, more of the aching almost inexpressible love with which the film pulsates.

Nair's film version 'THE NAMESAKE' is also a story about two people Ashoke and Ashima finding love with each other in a country that is their home, but not really quite theirs, in a way it is for their children, Gogol(Kal Penn) and Sonia (Sahera Nair).

(book- versus-movie-its-a-tie-between-Jhumpa-Lahiri-the-namesake-and-mira-nair screen version) (scroll.in-Wednesday-Aug.19th2020)

Nair and Tabu's portrayal of the area that Asthma's life follows from a young bride in an unknown country to a premature window is relayed without excess and with great depth. Irfan Khan's embodiment of Ashoke is equally uncluttered and spartan, but he too seems to be able to say so much about who Ashoke is, simply in the way he tells Gogol with resignation," you do as you wish, anything is possible in America" as he stands and goes to the kitchen door to have a cigarette outside. In THE NAMESAKE, he plays the strong silent dad and will remind many watching the film of their own, as men of this generation, not encouraged to go on and on about their feelings to all those around them.

Mira Nair's eye for detail and gift for lyrical, beautiful shots are both at their zenith in 'THE NAMESAKE'. The Ganguli family is not spectacularly wealthy, yet Nair's use of colour and small touches are a rich delight, without detracting from the emotion of the narratives or suffering from being too precious.

(Khabar, March 2007)

The movie captures the essence in agile strokes embedding a true picture of immigrant people's plights, sorrows and sufferings. Mira Nair in acknowledge note in the production says her rendering of Lahiris novel is "more photographic than fluid," a telling insight. "THE NAMESAKE" does accomplish in minuscule ways what most movies attempts through grand gestures.

(Sun Sentinel, March 23, 2007)

REFERENCES

1. Dubey, Ashutosh."Immigrant Expreriences in Jhumpa Lahiri's Interpretent of Moaladies" Journal of Indian writing in English 30.2(2002) 22.26.web
2. Hall, Stuart."Cultural Identity and Diaspora"
3. Contemporary Post-colonial Theory: A Reader, ed. New Delhi: Oxford university press, 2009. Print
4. Lahiri, Jhumpa. The Namesake. London: Harpe Collons, 2010. Print. Scroll. in. Wednesday. Aug.19th 2020. Book-Versus movie Khabar-magazine-2007 Sun Sentinel.March23, 2007

PANEL

2020 - 2021

SPECIAL ISSUE

ISSN : 2231-1629

KNOWLEDGE RESONANCE

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

VASANTRAO NAIK GOVERNMENT INSTITUTE OF ARTS AND SOCIAL SCIENCES, NAGPUR

Postgraduate Department of English

Organized

TWO DAY NATIONAL WEBINAR
DEPICTION OF INDIA IN ENGLISH LITERATURE

28 and 29 May 2021

IN COLLABORATION WITH

RAJKUMAR KEWALRAMANI MAHILA MAHAVIDYALAYA, NAGPUR
DR. M. K. UMATHE COLLEGE, NAGPUR
BHIWAPUR MAHAVIDYALAYA, BHIWAPUR

EDITORIAL BOARD OF SPECIAL ISSUE

CHIEF EDITORS

Dr. Urmila Dabir, Principal, RKMMV, Nagpur
Dr. D.V. Naik, Principal Dr. M. K. Umathe College, Nagpur
Dr. Jobi George, Principal, Bhiwapur MV, Bhiwapur
Dr. Kapil Singhal, Head, Dept. of English, VNGIASS, Nagpur

EDITORS

Dr. Somnath Barure, Dept. of English, VNGIASS, Nagpur
Dr. Vienna Virgandham, Bhiwapur MV, Bhiwapur
Dr. Varshali Mishrani, Dr. M. K. Umathe College, Nagpur
Dr. Harish Tagade, Dept. of English, VNGIASS, Nagpur

ASSOCIATE EDITORS

Dr. Sameer Naim, Dr. M. K. Umathe College, Nagpur
Dr. Madhavi Mohari, RKMMV, Nagpur
Mr. Govind Rathod, VNGIASS, Nagpur
Mr. Shekhar Vispute, VNGIASS, Nagpur
Mr. Someshwar Wasekar, Bhiwapur MV, Bhiwapur

SPECIAL ISSUE

ISSN : 2231-1629

KNOWLEDGE RESONANCE

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

VASANTRAO NAIK GOVERNMENT INSTITUTE OF ARTS AND SOCIAL SCIENCES, NAGPUR

Postgraduate Department of English

Organized

TWO DAY NATIONAL WEBINAR
DEPICTION OF INDIA IN ENGLISH LITERATURE

28 and 29 May 2021

IN COLLABORATION WITH

RAJKUMAR KEWALRAMANI MAHILA MAHAVIDYALAYA, NAGPUR
DR. M. K. UMATHE COLLEGE, NAGPUR
BHIWAPUR MAHAVIDYALAYA, BHIWAPUR

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2021)

This certificate is awarded to

Knowledge Resonance (A half yearly National Peer Reviewed Research Journal)
(ISSN: 2231-1629)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2021 = 8.072

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL

SJIFactor Project

Sr. No.	Topic	Page No.
37.	Reflection of 'Himalayan Beauty' in Ruskin Bond's Short Stories Prasannata Ramtirth , Dr. Santosh Chouthaiwale	123
38.	Gomata and Other Poems: The Female alter-ego in Rukmini Bhaya Nair's Poetry Dr. Deepshikha Shekhar	126
39.	Indian Writing in English and Contribution of Indian Writers Dr. Balkrishna Kongre	129
40.	QUEST FOR IDENTITY AND SELF ASSERTION IN PREETI SHENOY'S TEA FOR TWO AND A PIECE OF CAKE Kishor Nanaji Mahajan	133
41.	Jhabvala's World: Influences on Writer's Sensibilities as an Artist Dr. Parag Bombatkar	136
42.	Exploration of Multicultural Perspective in Shashi Tharoor's India: From Midnight to the Millennium and Beyond Dr. Sharad R.Vihirkar	139
43.	Human aspects in Indian English Writing With Reference to D. Surya Rao's Novel Dr. Yogesh M. Sarode	143
44.	Microscopic India in the Booker Winning Indian English Novels Dr. Sadashiv Pawar	147
45.	Social Environment in the Literary World of Mahasweta Devi Dr. Rashmi Rajak ,Dr. Amar Singh, (Professor)	150
46.	Depiction of Indian Slum Life in Vikas Swarup's Q & A Prashant Jambhulkar	153
47.	Reflection of 'Multiculturalism' in the Selected Novels of Chetan Bhagat Dr.Santosh Chouthaiwale	157
48.	Indian Ethos in the Popular Novels of Amitav Ghosh Dr. Smita Kamdi	160
49.	Indianness in The Novel of Mulk Raj Anand's Gauri Mr.Punyashil Shalikram Tembhurne	163
50.	The Theme of Alienation in Anita Desai's Fire on the Mountain Dr. Vinod R. Shende	166
51.	Karnad'sYayati: A Saga of an Un-heroic Filial Sacrifice and Existential Dilemma Mrs. Sarita Uttamrao Chandankar (Chapke) , Dr. Sanjay Singh	169
52.	Literary Scapes of Urban India in the selected fiction of Nikita Singh Pratima Dhande, Dr. Pranjali Kane	172
53.	Battle of Relations and Refinement in Anita Nair's The Better Man Dr. Vishakha Nanir, Asstt. Prof. , Dr. Vasant R. Shedge	176
54.	Struggle for Existence in Bhabani Bhattacharya's Novels of Survival Dr. Yogesh A. Patil, Dr. Vasant R. Shedge	179

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

Microscopic India in the Booker Winning Indian English Novels

Dr. Sadashiv Pawar,
Associate Professor, Department of English,
Shri. A.B.College, DeogaonRangari, Aurangabad.

HHH

Abstract

Indian English novel, one of the prominent genre has made its footprint all over the world due to its own way of delineation and uniqueness, and hence remained successful to claim many reputed prestigious awards. R.P Jhabvala, Salman Rushdie, Arundhati Roy, Kiran Desai, Arvind Adiga are the winners of the Booker for their respective novels; all of these famous novels remarkably deal with India as far as renderings of realistic socio-political, religious, economical, spiritual and ethical culture.

Keywords: The Booker, socio-political, religious culture, Indianness

Indian Writing in English becomes a globally approved due to its uniqueness; and Indian English fiction, one of the major genre has brought out some significant changes and experimentation in themes and narration style instead of getting stuck to old and classical forms. Indian English writers emerged on the scene and won some international prestigious awards like Booker Prize and Commonwealth Writers Prize, and it has effected in great deal in accessing the attention of critics and readers towards their works. Indian English appreciated and accepted all over the world. The 'Booker Prize' was originally known as the 'Booker-McConnell Prize', but after the company Booker-McConnell began sponsoring the event in 1968; it became commonly known as the "Booker Prize" or simply "the Booker.", which is a literary prize awarded each year for the best original full length novel. The Booker winning Indian English novels are Heat and Dust (1975) by R.P Jhabvala, Midnight`s Children (1981) by Salman Rushdie, The God Of Small Things (1997) by Arundhati Roy, The Inheritance of Loss 2006) by Kiran Desai and The White Tiger (2009) by Arvind Adiga; all these has brought glory, recognition and reputation and made a footprint in the Indian English Fiction.

Ruth Prawer Jhabvala won the Man Booker Prize for Heat and Dust in 1975, which may be justified as a novel of social criticism due to its realistic delineation of social condition of contemporary India. While delineating the realistic socio-political and religious cultural India, the novelist compared Indian culture with western, leading past and present stories run parallel by exposing the colonial and post-colonial India with its realistic social, political and religious cultural facets. Jhabvala narrates India through the eyes of western ideology sketching elaborately the narrator`s visit to India, "I have not yet travelled on bus in India .. Especially dust, the sides of the bus are open with only bars across them so that the hot winds blow in freely, bearing desert sands to choke up ears and nostrils and set one's teeth on edge with grit". (13)

While delineating the religiousness of Indian culture, the novelist has elaborately sketched the rituals, traditions, religious beliefs etc. and tried to show how religion is the part of Indian society, by portraying many religious events of Miss Tietz, Inderlal`s mother, the story of Baba Firadus, Maji`s faith and her involvement in pilgrimage, the shrine outside of the town and various images of gods.

The novelist while focusing on the religious and spiritual aspects of Indian culture harshly criticized the evil social activities like 'sati tradition', as "There were crude figures scratched hairs thin into the stone. Presumably the husband with faithful wife who had burned herself with him" (56). Through the story of Maji, Jhabvala presented Indian society and religious conflicts in the novel.

Jhabvala remarkably delineated the Indian spirituality as a part of Indian culture presenting the character of Maji a spiritual character. Maji's vision impresses people and the narrator too. The novelist says, "She was so positive that I have begun to believe her. I assumed that she knew by some kind of second light - it always seems to me that she has powers that others don't." (138)

Spirituality and supernatural elements are a part of the Indian culture, which is presented by Jhabvala through the account of supernatural activities which are rooted in the masses since the ages. In this novel, two parts divides the story. The characters of first part arrive as rulers. They rule and observe the nation, people and culture through the eyes of a ruler. Through the story Jhabvala narrates India in her words. The second phase is also of the foreign characters that arrive in India as tourists, travellers and

researchers. They deeply involve with the Indian culture. The metaphor used in the title Heat and Dust relates to the weather of India and also speaks of heat and dust in the society, politics, culture, and in the lives of the Indians.

Another notable Booker winner Indian author Salman Rushdie, won the prize for his Midnight's Children in 1981, which deals with India's history from British colonialism to independence and the partition of India. It was also awarded the 'Booker of Bookers' Prize in 1993 and 2008 to celebrate the Booker Prize 25th and 40th anniversary. 'Midnight's Children' recounts the history of India's transition from British colonialism to independence.

Midnight's Children is the story of postcolonial India where the narrator Saleem Sinai is presented as the microcosm of Independent India. The personal life of Saleem is paralleled with the national events which are done by the apt use of magical realism. Instead of giving a realistic depiction of India through realism, the novel mixes fantastic and real elements. The novel explains the problems of post-coloniality, the difficulties in searching one's own history and identity. The novelist has rendered the story of a postcolonial India not from the perspective of the colonizers but from the Indians unlike Jhabvala. The novel highlights different postcolonial issues which are described, interpreted by the magical realist technique. Representing Indian culture and society, Rushdie portrays the account of family system in form of Saleem`s family and its account of three generations. Portraying family history of Saleem, Rushdie presents the historical, political culture of nation. Rushdie speaks of 'Purdah' system in which women are not allowed to show their faces to strangers. As a traditional woman one has to follow certain taboos forced by the society. The patriarchal restrictions on women are realistically portrayed in the novel by Rushdie. Rushdie also focuses on the condition of Muslim women. Muslim women have very little space in the society. They have to follow the rules laid for them strictly. She has to always wear Burkha, and to live within 'Purdah'. Saleem's grandfather is a foreign returned doctor and he visits his patients, some of them are Muslim ladies and this 'Purdah' system becomes the obstacle in examining the patient. Dr. Aziz visits Ghani, the land lord for examining his ill daughter. Then Aziz finds the 'Purdah' system prepared for her. Muslim women are restricted from showing their faces even to their doctors.

History plays an important role in shaping of the novel. Rushdie speaks of various events from the Independence struggle and its association with the lives of his characters. The historical event of Jallianwala Bagh massacres, presents the mind-set of British towards India and how Indian society reacts to this massacre. General Dyer ordered, "They have fired a total of one thousand six hundred and fifty rounds in .. 'Good shooting', Dyer tells his men, 'we have done a jolly good thing". (36)

Rushdie presents a kind of nostalgia in presenting the picture of the nation. The character Saleem is an allegoric character by Rushdie, who represents the status of the nation. Saleem stands as the nation; while other midnight's child Shiva represents the power of destruction, the power that divide the country politically, culturally and socially. He also portrayed Hindu society and their culture. In an attempt of describing the long nose of Dr. Aziz he gives example of Lord Ganesh, the Hindu God.Doctor Aziz's nose -'comparable only to the trunk of the elephant headed god Ganesh established incontrovertibly his right to be a patriarch'. (9)

The novelist realistically portrays India`s multicultural and multilingualism. Hindu, Muslim, Jain, Buddhist constitute the society. Not only religions but also cultures based on languages exist in the society. Rushdie presents multi-ties of Indian society in the novel. Rushdie presented India before and after independence. Another social and traditional issue, 'dowry system' in the Indian marriages is elaborately discussed in the novel. Dr. Aziz gets a healthy amount of dowry from his father-in-law Ghani. The novelist writes, "With his hands, Doctor Aziz had passed a green tin trunk into the railway compartment where Ahmed Sinai awaited his bride. The dowry is neither .. Inside the green tin trunk: silver samovars, brocade saris, gold coins given to Doctor....". (85)

Rushdie in Midnight's children also gives details of city, urban and rural village life of India. The novelist deliberately delineates, "In the Muslim muhallas or neighborhood which clustered around Chandni Chowk, people were content to look inwards .. There was no greenery and the cows kept away Bicycle bells rang constantly. And above their cacophony sounded the cries of iterant fruit sellers: come all you greats - O, cat a few dates - O." (89)

Rushdie while representing both religions- Hindu and Muslim, depicts the contradictions between these two religions and also similarities in both the religions. As Saleem stands as a Muslim and his opponent Shiva as a Hindu. The story of Midnight`s Children is an allegory in itself, reflecting a fragmented nation binding its ties with history. The cracked body of Saleem reflects the fragmented map of the nation. As the metaphor of nation, it depicts nation and recalls events from nation`s history, the true history of nation, which recalls Gandhi`s death, Nuclear test, emergency imposed by Indira Gandhi etc.

researchers. They deeply involve with the Indian culture. The metaphor used in the title Heat and Dust relates to the weather of India and also speaks of heat and dust in the society, politics, culture, and in the lives of the Indians.

Another notable Booker winner Indian author Salman Rushdie, won the prize for his 'Midnight's Children in 1981, which deals with India's history from British colonialism to independence and the partition of India. It was also awarded the 'Booker of Bookers' Prize in 1993 and 2008 to celebrate the Booker Prize 25th and 40th anniversary. 'Midnight's Children' recounts the history of India's transition from British colonialism to independence.

Midnight's Children is the story of postcolonial India where the narrator Saleem Sinai is presented as the microcosm of Independent India. The personal life of Saleem is paralleled with the national events which are done by the apt use of magical realism. Instead of giving a realistic depiction of India through realism, the novel mixes fantastic and real elements. The novel explains the problems of post-coloniality, the difficulties in searching one's own history and identity. The novelist has rendered the story of a postcolonial India not from the perspective of the colonizers but from the Indians unlike Jhabvala. The novel highlights different postcolonial issues which are described, interpreted by the magical realist technique. Representing Indian culture and society, Rushdie portrays the account of family system in form of Saleem`s family and its account of three generations. Portraying family history of Saleem, Rushdie presents the historical, political culture of nation. Rushdie speaks of 'Purdah' system in which women are not allowed to show their faces to strangers. As a traditional woman one has to follow certain taboos forced by the society. The patriarchal restrictions on women are realistically portrayed in the novel by Rushdie. Rushdie also focuses on the condition of Muslim women. Muslim women have very little space in the society. They have to follow the rules laid for them strictly. She has to always wear Burkha, and to live within 'Purdah'. Saleem's grandfather is a foreign returned doctor and he visits his patients, some of them are Muslim ladies and this 'Purdah' system becomes the obstacle in examining the patient. Dr. Aziz visits Ghani, the land lord for examining his ill daughter. Then Aziz finds the 'Purdah' system prepared for her. Muslim women are restricted from showing their faces even to their doctors.

History plays an important role in shaping of the novel. Rushdie speaks of various events from the Independence struggle and its association with the lives of his characters. The historical event of Jallianwala Bagh massacres, presents the mind-set of British towards India and how Indian society reacts to this massacre. General Dyer ordered, "They have fired a total of one thousand six hundred and fifty rounds in .. 'Good shooting', Dyer tells his men, 'we have done a jolly good thing". (36)

Rushdie presents a kind of nostalgia in presenting the picture of the nation. The character Saleem is an allegoric character by Rushdie, who represents the status of the nation. Saleem stands as the nation; while other midnight's child Shiva represents the power of destruction, the power that divide the country politically, culturally and socially. He also portrayed Hindu society and their culture. In an attempt of describing the long nose of Dr. Aziz he gives example of Lord Ganesh, the Hindu God.Doctor Aziz's nose -'comparable only to the trunk of the elephant headed god Ganesh established incontrovertibly his right to be a patriarch'. (9)

The novelist realistically portrays India`s multicultural and multilingualism. Hindu, Muslim, Jain, Buddhist constitute the society. Not only religions but also cultures based on languages exist in the society. Rushdie presents multi-ties of Indian society in the novel. Rushdie presented India before and after independence. Another social and traditional issue, 'dowry system' in the Indian marriages is elaborately discussed in the novel. Dr. Aziz gets a healthy amount of dowry from his father-in-law Ghani. The novelist writes, "With his hands, Doctor Aziz had passed a green tin trunk into the railway compartment where Ahmed Sinai awaited his bride. The dowry is neither .. Inside the green tin trunk: silver samovars, brocade saris, gold coins given to Doctor....". (85)

Rushdie in Midnight's children also gives details of city, urban and rural village life of India. The novelist deliberately delineates, "In the Muslim muhallas or neighborhood which clustered around Chandni Chowk, people were content to look inwards .. There was no greenery and the cows kept away Bicycle bells rang constantly. And above their cacophony sounded the cries of iterant fruit sellers: come all you greats - O, cat a few dates - O." (89)

Rushdie while representing both religions- Hindu and Muslim, depicts the contradictions between these two religions and also similarities in both the religions. As Saleem stands as a Muslim and his opponent Shiva as a Hindu. The story of Midnight`s Children is an allegory in itself, reflecting a fragmented nation binding its ties with history. The cracked body of Saleem reflects the fragmented map of the nation. As the metaphor of nation, it depicts nation and recalls events from nation`s history, the true history of nation, which recalls Gandhi`s death, Nuclear test, emergency imposed by Indira Gandhi etc.

Another Indian English Booker Winning Novel- The God of Small Things by Arundhati Roy is also dealing with Indian social, cultural and political situations. Her novel is closely related to her life, which shows woman in India and their condition, family structure and religious aspect. Her characters have an impact of her own life, as she says, "I grew up in Kerala and lot of the atmosphere of The God of small Things is based on my experiences of what it was ..a book about human beings." (Roy, interview). The novel begins with the deliberate depiction of a small village in Kerala. The social evil tradition of untouchability in the Indian society is criticised by Roy. This folly of Indian Society is exposed by Roy very realistically. Sexual relation with untouchable is a taboo for Indian society and this taboo resulted into the death of Velutha. The love between an untouchable and a higher-class person is being considered as a crime and this resulted into the murder of Velutha by the police.

Roy presents elaborately the various issues of Indian society, culture and critical condition of women realistically. Roy realistically noted the pathetic condition of women in the patriarchal Indian society and even in own house. Indian women suffer by the institution of marriage. Through the story of Mamma chi, Roy shows us the marital system and its follies in our society. Again, Roy speaks of religious taboos, the taboos of Christian religion.

Not only patriarchy and castism but also Roy focuses on the issue of Hybridity in Indian society. Inter-caste marriages are not permitted by the society and children from these inter-caste marriages are supposed as hybrid children. This issue of inter-caste marriages and Hybridity is discussed by Roy. This blatant criticism by Roy on the social, political, and economic situation surrounding the caste system in 1960s India reveals her view on the power conflict between those of from the upper caste and those of the lower castes.

Kiran Desai's The Inheritance of Loss won the 2006 Man Booker Prize. The novel deals with the theme of migration, living between two worlds, and between past and present. The novel deals with India's rigid class system. Every aspect of the characters' lives is dictated by their social class. Desai exposes the harsh reality of power politics and materialistic power to subordinate the poor. Besides the caste system, the novel also elaborates the class of haves and have-nots.The main theme is migration. The novelist remarkably depicted the two worlds-past and present.The whole novel follows the journey of two characters Biju and Sai, and Biju an illegal immigrant who is trying to make new life. The novel shows the internal conflict in India between Muslim groups, and Buddhist groups. It also shows a conflict between past and present. Kiran Desai explores colonial neurosis, multiculturalism, modernity, immigrant's bitter experiences, insurgency and the game of possession, gender bias, racial discrimination, changing human relations and impact of globalization on India. While portraying India, Indian culture and society, Desai describes insurgency period of India, Nepalese's movement and various political movements of ethnic groups.

Another notable Indian English novelist, Arvind Adiga won the 40th Man Booker Prize for his The White Tiger in 2009. The novel provides a darkly humorous perspective of India's class struggle in a globalized world. Throughout Balram's narrative, Arvind Adiga constantly exposes the prevalence of corruption throughout all of India's institutions. Schools, hospitals, police, elections, industries and every aspect of government are thoroughly corrupt, and bribery and fraud are entirely commonplace. The novel realistically portrays India as a developing country has many problems- poverty, illiteracy, slum life, labour problems etc. In The White Tiger, Adiga tries to reflect the real India through his pen, and for this the life of the Balram is his source. Adiga's conceptions about India in relation to social, cultural, religious, economic and political can be seen through the life of Balram. Balram represents the lives of poor in India while his masters reflect rich culture and their behavior with poor and servants.

To conclude, all the Booker winning Indian English novels are remarkable as far as realistic delineation of India in the perspectives of Indian social, cultural, religious, economical and religious during the period of pre and post-independence encompassing the East- West cultural transition.

Works Cited

1 *Jhabvala, Ruth Prawer. Heat and Dust. New York: Simon and Schuster, Inc., 1975.*

2 *Rushdie Salman, Midnight's Children, New York: Avon,1982.*

3 *Roy, Arundhati. 1997. The God of Small Things,New Delhi: India Ink. 1997.*

4 *Desai Kiran, The Inheritance of Loss, Canada: Penguin, 2006.*

5 *Aravind, Adiga,The White Tiger, Harper Collins New Delhi, 2008.*

6 *themanbookerprize.com/*

7 *https://en.wikipedia.org/wiki/Man_Booker_International_Prize*

8 *Iyengar KRS, Indian Writing in English,Sterling Pub. Pvt. Ltd., 2002*

9 *www.salmanrushdie.com/*

Ubale

2020-21

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November -2020

SPECIAL ISSUE NO - CCLX (260)

INDIAN WOMEN : PRESENT, PAST AND FUTURE

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor:
Dr.R.M.Hajari
Principal
Sham Gadale Art's Collage,
Dahiphal (Wadmauli)
Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

Editor:
Dr.S.N.Jadhavar
Head, Deptt. of History,
Sham Gadale Art's Collage,
Dahiphal (Wadmauli)
Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 7.675
ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November - 2020
ISSUE No – CCXLIV (260)

INDIAN WOMEN : PRESENT, PAST AND FUTURE

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.S.N.Jadhavar
Editor :
Head, Deptt. of History,
ham Gadale Art's Collage, Dahiphal (Wadmauli) Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

Dr.R.M.Hajari
Executive Editor:
Principal
Sham Gadale Art's Collage, Dahiphal (Wadmauli) Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

Aadhar International Publications

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with CamScanner

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

- Dr.Dinesh W.Nichit - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.
- Dr.Sanjay J. Kothari - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- Dr. Dhnyaneshwar Yawale - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- Prof.Dr. Shabab Rizvi ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- Dr. Udaysinh R. Manepatil ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- Dr.Usha Sinha , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- Dr. D. R. Panzade, Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- Dr.Suhas R.Patil ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. Kundan Ajabrao Alone ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- DR. Gajanan P. Wader Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- Dr. Bhagyashree A. Deshpande, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati
- Dr. Hrushikesh Dalai , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S.) India Pin- 444604 Email : aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com Mobile : 9595560278 / Email – aadharsocial@gmail.com.

Scanned with CamScanner

70	हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील महिलांचे योगदान :संक्षिप्त आढावा प्रा.प्रेमचंद गुंडू गायकवाड	278
71	गानसम्राज्ञी किशोरीताई अमोणकर प्रा.संतोष किसनराव खंडारे	282
72	वडार मजूर स्त्रिया: सद्यस्थिती व वास्तव डॉ. जगन्नाथ सावंत	285
73	हिन्दुस्तानी शास्त्रीय गायनमें महिला कलाकारोंका योगदान : कल और आज डॉ. स्नेहल द.शेंबेकर	291
74	भारतीय स्त्रीयांच्या अद्यज्योती -क्रांतीसूर्य महात्मा जोतीबा फुले. शातलवार रमाकांत शिवजीराव	295
75	संगीतातील उपशास्त्रीय गीतप्रकारात– शोभा गुर्टू यांचे योगदान डॉ. स्नेहल द. शेंबेकर	297
76	महाराष्ट्रातील दलित चळवळ : डॉ.बी.आर.आंबेडकर पूर्व कालखंड शरद बाबुराव सोनवणे	301
77	भारतातील लिंगाधारित अत्याचार आणि महिला विकास प्रा डॉ सुनिता आत्माराम टेंगसे	304
78	कौटुंबिक हिंसाचार : भारतीय महिला प्रा.डॉ.तोटे दादासाहेब सर्जेराव	310
79	दिल्लीच्या तख्तावर विराजमान होणारी पहिली स्त्री शासक : रजिया सुलतान प्रा.उषा पोपटराव गायकर	312
80	ग्रामीण महिलांच्या आरोग्य विषयक समस्या–एक चिकित्सक अभ्यास प्रा.वाघुले सुवर्णा अंकुशराव	316
81	नवाब सुल्तान जहा बेगमचे कार्ये प्रा.डॉ.सय्यद मुजीब मुसा	321
82	कौटुंबिक हिंसाचार : भारतीय महिला प्रा.डॉ.तोटे दादासाहेब सर्जेराव	323
83	महिलांचे प्रचिन मध्ययुगीन व आधुनिक जीवन सौ चित्ररेखा रविंद्रनाथ जाधव	326
84	भारतीय राजकारण आणि महिलांचा सहभाग प्रा.डॉ.अर्जुन उबाळे	331
85	भारतातील लिंगाधारित अत्याचार आणि महिला विकास प्रा डॉ सुनिता आत्माराम टेंगसे	236

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 265 (CCXLIII)
ISSN : 2278-9308
November, 2020

भारतीय राजकारण आणि महिलांचा सहभाग

प्रा.डॉ.अर्जुन उबाळे
राज्यशास्त्र विभाग श्री.आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव रंगारी, ता.कन्नड, जि.औरंगाबाद

भारत १९४७ ला स्वातंत्र्य झाला आणि १९५० ला भारतीय संविधान लागु झाले असले तरी त्याचे फायदे भारतीय समाजातील महिला सारखा मोठा घटक अद्यापही पूर्णपणे उपभोगु शकत नाही महिलांच्या संरक्षणासाठी, त्यांच्या सबलीकरणासाठी केंद्र आणि राज्य पातळीवर अनेक कायदे करण्यात आले तरीपण महिला अधिकार उल्लंघनाच्या घटना वाढत आहे लिंगभेदावर आधारित विषमतेला, शोषणाला, अन्यायाला त्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. खऱ्या अर्थाने महिलांच्या प्रश्न विषयी अधिक संवेदनशीलतेने विचार होण्याची गरज आहे. तसेच स्त्री मुक्तीचा पुरस्कार करणारी स्त्रीवाद ही विचारसरणी आणि आंतरराष्ट्रीय स्त्रीवादी चळवळ एक महत्वपुर्ण राजकीय शक्ती म्हणून आज वाटचाल करीत आहे.

महिला सबलीकरण खऱ्या अर्थाने स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने विकासाच्या आणि प्रगतीच्या समान संधी उपलब्ध करून देणारी ही प्रक्रिया आहे. लिंगभेदावर आधारित नवी व्यवस्था नष्ट करून स्त्री-पुरूष समानतेवर आधारित नवी व्यवस्था निर्माण करणारी आहे. महिला सबलीकरण प्रक्रिया ही महिलांच्या विकासाशी संबंधीत असणारी प्रक्रिया आहे. अबला महिलांना सबल करून त्यांना पुरूषांच्या बरोबरीने सर्वच क्षेत्रामध्ये सामाजिक न्याय आणि समान संधी उपलब्ध करून देणे हे महिला सबलीकरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

महिला सबलीकरणासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न झालेले आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेतर्फे महिलांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढावा यासाठी एक महत्वपूर्ण ठराव सन १९५२ साली करण्यात आला. महिलांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी होता यावे यासाठी पुरूषांप्रमाणेच त्यांना राजकीय अधिकार प्राप्त व्हावेत. मतदानाचा अधिकार निवडणुक लढविण्याचा अधिकार आदी सारख्या महत्वपूर्ण राजकीय अधिकारांचा या ठरावामध्ये समावेश होता.[१]

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आंतरराष्ट्रीय महिला आयोगाची महत्वाची कार्ये :-

१) संयुक्त राष्ट्र संघटनेकडून महिलांच्या अधिकाराविषयी मंजूर करण्यात आलेल्या विविध ठरावांची पूर्तता सदस्य राष्ट्राकडून होत आहे किंवा नाही पाहणे.

२) महिला अधिकार उल्लंघनाच्या घटनांची नोंद घेणे.

३) महिला सबलीकरणासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या अधिपत्याखाली कार्य करणाऱ्या विविध संस्था समित्यांच्या कार्यात समन्वय साधणे. महिला आयोगाकडून प्रतिवर्षी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महिलांच्या दर्जाविषयी अहवाल तयार केला जातो.[२]

महिलांच्या अधिकाराविषयी भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी स्त्री-पुरूष समानता हा भारतीय संविधानाच्या आधार आहे. धर्म, लिंग, वंश भाषेच्या आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही. तसेच राज्यनीतीच्या मार्गदर्शक तत्वांच्या प्रकरणात स्त्री-पुरूषात समान कामासाठी समान वेतन दिले जावे अशी स्पष्ट तरतुद करण्यात आली आहे.

महिलांच्या रक्षणासाठी भारतीय दंडविधानामध्ये बलात्कार, विनयभंग, हुंडा मागणे, हुंडाबळी स्त्रीच्या संमतीशिवाय गर्भपात, पत्नीला मारहाण, स्त्रीचे अपहरण करणे, अल्पवयीन मुलीला वेश्या व्यवसायासाठी विकणे इत्यादी गुन्ह्यासाठी कडक शिक्षेची तरतुद करण्यात आली आहे.

Scanned with CamScanner

राज्य महिला आयोगाची स्थापना १९९४ साली महाराष्ट्रात करण्यात आला. राष्ट्रीय व राज्य ,महिला आयोग प्रतिवर्षी महिलांच्या प्रश्नाविषयी व दर्जाविषयी एक अहवाल सादर करतात. या आधारावर शासन महिलांच्या संरक्षणासाठी आणि सबलीकरणासाठी विविध योजना आखते.

महात्मा जोतीराव फुले यांनी केलेल्या मानवमुक्तीचा विचार व स्त्रीशिक्षणाचे पाऊल उचलणारे पहिले भारतीय समाजशास्त्रज्ञ, स्त्रीव पुरूष यांच्या स्वभाव वैशिष्ट्यांवर स्त्रीवादाच्या दृष्टीकोनातुन महत्वाचा प्रकाश टाकतात. 'स्त्रीने' सती जायचे तर पुरूषाने 'सता' का जाऊ नये ? असा प्रश्न समाजापुढे उपस्थित करून भारतीय स्त्रीवादी आवाजाला प्रेरणा देतात. आजवर अनेक धुर्त व कावेबाज ऋषींच्या संहिता आणि स्मृत्यांचा बळकट आधार घेत आर्य-ब्राम्हण पुरूषांनी स्त्रीजातीस नीच मानण्याचा प्रघात पाडला व स्त्रीशोषण करणाऱ्या अनेक चालीरिती आकारास आणल्या. बालविवाह पद्धती, विधवा पुनर्विवाहास बंदी, सतीची चाल, स्त्री शिक्षणास बंद इत्यादी रूढी दृढ केल्या.[३]

१९७५ मध्ये छाया दातारांचा स्त्री-विमुक्ती, १९८४ मध्ये स्त्री-पुरूष हा ग्रंथ १९८९ मध्ये उर्मिला पवार व मीनाक्षी मून यांचा आम्हीही इतिहास घडविला हा ग्रंथ, टाटा संस्थेच्या स्वायत्त स्त्री-अभ्यास केंद्राचे स्त्री-मुक्तीच्या पाऊलखुणा या शिर्षकाखाली पाच खंड प्रकाशित झाले.

२० एप्रिल १९९३ को महामहिम राष्ट्रपतीके हस्ताक्षर होने के बाद जो पंचायतराज कानुन अस्तित्व मे आया वह अपने आपमें ऐतिहासिक था क्योंकी इसके व्दारा पंचायत स्तरपर औरतों को ३३ फीसदी आरक्षण भी दिया गया था । इस महिला आरक्षण में अनुसूचित जाती, अनुसुचित जनजाती और अन्य पिछडे वर्ग की महिलाओं के लिए भी स्थान आरक्षित है ।[४]

स्त्रीयांचे राजकीय क्षेत्रातील प्रमाण वाढावे यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये त्यांना ५० टक्के आरक्षण दिले आहे. शासकीय नोकऱ्यामध्ये महिलांना आरक्षण देणारे महाराष्ट्र हे एक अग्रणी राज्य ठरले आहे.

या देशाच्या राजसत्तेत आम्हास आमचा वाटा मिळालाच पाहिजे. सत्तेमध्ये वाटा मिळविण्यासाठीचा आमचा लढा आहे. हिंदु कोड बिलामागे मुख्यत: दोन उद्दिष्टये आहेत. हिंदु कायदा सर्व देशभर सुसूत्र करणे हे पहिले उद्दिष्ट आहे. यालाच इंग्रजी भाषेते 'कोडीफिकेशन' म्हणतात. आणि हिंदु कायद्याच्या काही शाखांची सुधारणा घडविणे हे दुसरे उद्दिष्ट आहे. या दुसऱ्या उद्दिष्टावरच सर्व वादविवाद केंद्रीत झाला आहे.

हिंदु कोड बिलान्वये एकंदरीत पाच प्रकारच्या सुधारणा सुचविल्या आहेत.

१) विवाह दत्तक आदीविषयी २) एक पत्नीत्व पाळण्यासंबंधी ३) घटस्फोटा संबंधी ४) हिंदु कायद्यातील 'कोपारसिनरी' पद्धती नष्ट करण्यासाठी ५) स्त्रियांना इस्टेटीत मिळणाऱ्या हक्कासंबंधी.

आज स्त्रियांना संपत्तीत संपूर्ण मालकी गाजविता येत नाही. तिला बक्षीस म्हणून लग्नाच्या वेळी जी रक्कम किंवा दागिने मिळतात तेच तिचे धन म्हणून समजले जाते. मुलीच्या हक्कासंबंधीचा भेदाभेद काढुन टाकण्यात येणार आहे. बापाच्या मिळकतीत मुलाप्रमाणे मुलींनांही यापुढे योग्य तो वाटा मिळत जाईल. म्हणजेच मुलगा मुलगी असा भेद हा कायदा जाणणार नाही. स्त्रीला समान वाटा मिळेल.[५]

७२ व्या व ७३ व्या घटना दुरूस्तीनुसार स्त्रीयांसाठी ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषदेमध्ये १/३, जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. महिलांच्या सबलीकरणासाठी त्यांना राजकीय निर्णय प्रकियेत सहभागी करून घेणे अत्यावश्यक आहे. त्यादृष्टीने भारत सरकारने उचललेले हे महत्वाचे पाऊल आहे. स्थानिक संस्थामध्ये महिलांसाठी आरक्षण ठेवल्यामुळे समाजाच्या शेवटच्या स्तरापर्यंत महिलांचे सबलीकरण होतांना दिसत आहे.

Scanned with CamScanner

महाराष्ट्राने स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षणाची तरतूद करून क्रांतीकारक पाऊल उचलले. या निर्णयाने अधिकाधिक महिलांना सार्वजनिक जीवनात कर्तृत्व दाखवण्याची सुवर्णसंधी प्राप्त झाली. महाराष्ट्रातील २७८९६ ग्रामपंचायतीत जवळजवळ ९८६६९ महिला प्रतिनिधी कार्यरत आहेत.[६] श्रीमती सत्यनारायण नीला यांच्या संकल्पनेतुन क्रांतीज्योती महिला संक्षमीकरण प्रकल्प साकारला गेला. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून ग्रामपंचायत महिला सदस्यांना ग्रामपंचायतीचे कायदे, कारभार, योजना, अंदाजपत्रक, याबाबत प्रशिक्षण देण्यास सुरूवात झाली. प्रशिक्षणात अंतर्भुत विषय १) पंचायत राज कार्यपद्धती २) ग्रामपंचायत अर्थव्यवस्थापन अंदाजपत्रक ३) व्यक्तीमत्व विकास व सामाजिक भ्रम ४) अंधश्रद्धा व सामाजिक समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना ५) महिलांच्या यशोगाथा ६) स्थानिक समस्यांवर चर्चा व उपाययोजना ७) स्त्री-पुरूष समानता [७]

महाराष्ट्र हे देशातील एक अग्रेसर तसेच पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाते. महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, शाहु महाराज इत्यादी महापुरूषांनी या राज्यातुनच सामाजिक क्रांतीची सुरूवात केली होती. महिलांच्या शिक्षणाची सुरवात फुले दाम्पत्यांने पुण्यातुन केली त्यावेळी त्यांना समाजाच्या रोषाला सामोरे जावे लागले होते. पण तरीही सगळ्या प्रकारचा विरोध पत्करून त्यांनी स्त्रीशिक्षणाची चळवळ चालु ठेवली. त्याचेच फळस्वरूप म्हणून आज सर्वच क्षेत्रात महिला आघाडीवर असल्याचे आपणांस दिसते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या भाषणात म्हणतात स्त्रीयांनी आपल्या हक्कासाठी मनोदौर्बल्य टाकुन कंबर कसुन पुढे आले पाहिजे. म्हणजेच प्रत्येक क्षेत्रात हक्क घेण्यासाठी संघर्ष केला पाहिजे.[८]

७३ व्या विशोधनाने ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद या तिन्ही स्तरावर स्त्रीयांसाठी ३३ टक्के जागा राखीव ठेवलेल्या आहेत ऐवढेच नव्हे तर ग्रामपंचायतीचा सरपंच, पंचायत समितीचा सभापती आणि जिल्हा परिषदेचा अध्यक्ष या पदावरही स्त्रीयांचे ३३ टक्के आरक्षण असते.

महाराष्ट्राच्या कायद्याने या तरतुदीचा स्विकार केला आणि या राज्याच्या इतिहासात प्रथमच एवढ्या मोठ्या संख्येने स्त्रीया राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी झाल्या महाराष्ट्रात जवळपास १ लाख स्त्रीया ग्रामपंचायतीत निवडुन आल्या असून त्यांच्यापैकी ८५०० स्त्रीया सरपंच झाल्या आहेत. ९८ स्त्रीया पंचायत समितीच्या सभापती पदावर आहेत तर १० जणी जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षा आहेत. (२००३).[९] कधी घराचा उंबरठा न ओलांडलेल्या स्त्रीया एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर निवडणुक लढवतात, प्रचार करतात आणि गावाचा, तालुक्याचा आणि थेट जिल्ह्याचा कारभार करतात ही घटना अभुतपुर्व असुन क्रांतीकारक म्हणावी लागते.

महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदेत एकुण किती सदस्य महिला व प्रत्यक्ष कार्यरत महिला खालीलप्रमाणे आहेत.[१०]

पंचायत राज संस्था	वर्गीकरण	एकुण	आरक्षित जागा	प्रत्यक्ष कार्यरत महिला
जिल्हा परिषद	सदस्य	१९६१	६५४	६७५
	अध्यक्ष	३३	११	१८
पंचायत समिती	सदस्य	३९२२	१३०७	१३७२
	अध्यक्ष	३५१	११६	१४८

Scanned with CamScanner

ग्रामपंचायत	सदस्य	२२३८५७	७४६२०	७५९५०
	सरपंच	२७९०९	९२१०	९४४८

वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते की, महिलांना ३३ टक्के आरक्षणापेक्षा जास्त जागी महिला अध्यक्ष, सरपंच, सदस्य दिसुन येत आहेत.

स्त्रीयांचे लोकसभेतील प्रमाण (१९५१-२०१९) ''

अ.क्र.	वर्ष	एकुण जागा	महिला संख्या	टक्केवारी
१	१९५१	४४९	२२	४.५०
२	१९५७	५००	२२	४.४५
३	१९६२	५०३	३१	६.२८
४	१९६७	५२३	२९	५.५८
५	१९७१	५२१	२८	५.४१
६	१९७७	५४४	१९	३.५१
७	१९८०	५४४	२८	५.२९
८	१९८४	५४४	४३	७.९५
९	१९८९	५१७	२९	५.४८
१०	१९९१	५४४	३९	७.३०
११	१९९६	५४३	४०	७.३७
१२	१९९८	५४३	४३	७.९२
१३	१९९९	५४३	४९	९.०२
१४	२००४	५४३	४५	८.२९
१५	२००९	५४३	५९	१०.८७
१६	२०१४	५४३	६६	१२.१५
१७	२०१९	५४३	७८	१४.३०

https/factv in/women-mps in lok sabha-have-ten numbers changed

वरील तक्त्यावरून स्पष्ट दिसुन येते की, महिलांची लोकसभेतील भागिदारी प्रर्याप्त नाही. परंतु पंचायत राज्यव्यवस्थेत ३३ टक्के आरक्षण असल्यामुळे महिलांची संख्या ३३ टक्क्यापेक्षा जास्त दिसून येते. खऱ्या अर्थाने महिलांना प्रयाप्त भागिदारी मिळण्यासाठी एस.सी., एस.टी., ओबीसी महिला सहित कोटा निश्चित करून ३३ टक्के महिला आरक्षणाचे बिल पास होण आवश्यक आहे.

आज राजकीय भागिदारीत महिलांची संख्या दिवसेंदिवस वाढतांना दिसून येते. महिला आज निवडणुक जिंकुण लोकसभा, राज्यसभा, विधान सभेमध्ये जात आहेत. पंचायत राजव्यवस्थेत महिलांना ३३ टक्क्यावरून ५० टक्के आरक्षण करण्यात आले. परंतू संसदेत १/३ महिला आरक्षणाचे विधेयक बिल प्रलंबित आहे.

Scanned with CamScanner

संदर्भ :-

१) देवळाणकर शैलेंद्र, समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. मार्च २०१०, पृ.३५२.
२) कित्ता, पृ.३५३
३) नाईक शोभा, भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद, स्त्रीवादी समीक्षा आणि उपयोजना, लोकवाङ्मय गृह मुंबई.२५, पृ.७८,७९
४) डॉ.दिपाली सक्सेना, महिला सशक्तीकरण सिद्धांत और वास्वविकता, रोशनी प्रकाशन, कानपुर, युपी, २०१२, पृ.११५.
५) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड,१८, भाग-३, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. २००२, पृ.१८१.
६) लोकराज्य, मासिक, मार्च/एप्रिल२०१४,पृ.६
७) लोकराज्य, मासिक, मार्च/एप्रिल२०१४,पृ.६
८) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड-१८, भाग-३, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. २००२, पृ.३४०.
९) भोळे भा.ल. भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळपुरे बुक, डिस्ट्रबुटर, नागपुर, जुलै.२०१५ पृ.४३०.
१०)लोकराज्य, मासिक, मार्च २०१० पृ.५
११)Gupta Alok Kumar-Asha Bhandari, Women's Political Participations, Authors Press Publishers of Scholoarly, New Delhi-110092, P-3.

Principal
Shri Asaramji Bhandwalkar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431117

Scanned with CamScanner

ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 2.7286

2020-21

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME - I ISSUE - III
OCT. TO DEC. 2020

TS | COMMERCE
ENCE | AGRICULTURE
UCATION | MANAGEMENT
EDICAL | ENGINEERING & IT I LAW
HARMACY | PHYSICAL EDUCATION
CIAL SCIENCE | JOURNALISM
USIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Editor
Professor Dr.Sadashiv H. Sarkate

Scanned with CamScanner

2020-2021

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

Scanned with CamScanner

RNI No.MAHAUL/03003/13/1/2012-TC

ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Volume : I, Issue : III
Oct. To Dec. 2020
Editorial Office
Krunali Publications
Gevrai Flat Street
Beed - 431 127
Contact : [illegible]7115
Email : [illegible]

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 500/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Ex.Vice Chancller Y.C.M.U. Nasik
& Professor of Mass Communication
& Journalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. V. B. Bhise
Ex-Professor, Dept. of Economics
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept.of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonsia

Dr. Kadam Mangal S.
PG. Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidayala, Beed

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partnr Dist Jalna

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad'

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist.Jalna

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College,
Mantha. Dist. Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi ,Collage
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science
College, Gadhi Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

PEER REVIEW / REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit.Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Balkram Katare

Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

Scanned with CamScanner

24	नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या कृषी उत्पादनाची प्रवृत्ती (कालखंड २००९-१० ते २०१८-१९)	प्रा.डॉ. वायसे शामराव भगवान	107-113
25	नोबेल पारितोषिक विजेते : डॉ.अभिजीत बॅनर्जी	डॉ.श्री.धेडे डी.आर.	114-120
26	मध्ययुगीन भारत : इतिहास साधन एक अभ्यास	डॉ.देवकाते बी.एन.	121-125
27	डॉ.महंमद इक्बाल:एक थोर भारतीय राजकीय विचारवंत	प्रा. डॉ. शहाजहान शेख	126-128
28	महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे शैक्षणिक कार्य	प्रा.डॉ. निलीमा राऊत	129-134
29	भारतीय क्रांतीकारकांच्याकार्याचे परिक्षण	प्रा.डॉ.प्रमिला डी. भोयर	135-141
30	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन	प्रा.डॉ.निलीमा राऊत	142-147
31	मराठेकालीन वेटबिगारी	प्रा. शिंदे एच. ए.	148-150
32	पेशवेकालिन निवडक स्त्रिया व त्यांचे कार्य	प्रा.डॉ. जाधवर बी.डी.	151-154
33	आदिवासी समाजाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या	डॉ. ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे	155-159
34	वैश्वीकरण एवं लोक प्रिय संस्कृति - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.दिलीप कुमार सोनी	160-165
35	हुंडा-एक सामाजिक समस्या	प्रा.डॉ.आर.डी.खताळ	166-168
36	नैतिक मूल्यांच्या ऱ्हासामुळे भारतीय कुटुंबव्यवस्था अडचणीत	डॉ.मारोती कोल्हे	169-171
37	पंचायत राज्य व्यवस्थेअंतर्गत महिलांचे सक्षमीकरण	डॉ.प्रा.अश्विनी अविनाश खापरे	172-175
38	भारतीय राजकारण : धर्मनिरपेक्षता	प्रा.डॉ.अर्जुन उबाळे	176-181
39	अण्वस्त्र निर्मिती जगासमोरील समस्या	प्रा. डॉ. शिवाजी दिवान	182-184
40	महात्मा गांधीजीचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोन	डॉ संजय गोपाळराव ठवळ	185-190
41	दक्षिण आशियातील राजकारण आणि सार्क संघटनेतील भारताची भूमिका	प्रा. डॉ. अरुण पेंटावार	191-196
42	ग्रामसभांचे ग्रामविकासातील योगदान	सा.प्रा.डॉ. सांगळे भगवान श्रीपत	197-203
43	शारीरिक शिक्षण व खेळांची आवश्यकता व महत्त्व	डॉ.तनपुरे विश्वंभर श्रीराम	204-206

Scanned with CamScanner

भारतीय राजकारण : धर्मनिरपेक्षता

प्रा.डॉ.अर्जुन उबाळे
राज्यशास्त्र विभाग
श्री.आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव रंगारी,
ता.कन्नड, जि.औरंगाबाद

'धर्मनिरपेक्षता' हा शब्द 'सेक्युलॅरिझम' या इंठाजी शब्दाचे मराठी रूपांतर म्हणून वापरला जातो. निधर्मी किंवा धर्मातीत राज्य असेही शब्द वापरले जातात. 'धर्मनिरपेक्षत राज्य' हा शब्दप्रयोग आज सर्रासपणे वापरला जातो. एखादे राज्य व शासन हे धर्मनिरपेक्ष आहे म्हणजे त्या राज्याचा असा एखादा धर्म नाही. धर्म ठांथाला प्रमाण म्हणून त्यावर आधारलेले असे राज्य नाही. धर्म अनेक आहेत तसेच धर्मठांथ अनेक आहेत. ऐवढेच नाही तर एकाच धर्माचे अनेक पंथ आहेत. अशा परिस्थितीत धर्मामध्ये भेदभाव न करणारे शासन वा राज्य हे धर्मनिरपेक्ष शासन म्हणता येईल.

ऐतिहासिक पार्श्वभुमी :-

युरोपची प्राचीन संस्कृती ठीक व रोमन देशात आढळून येते. या नगर राज्यात राजसत्ता, महाजनसत्ता, धनिकतंत्र, प्रत्यक्ष लोकशाही इत्यादी शासनाचे प्रकार प्रचलित होते. तसेच खिश्चन धर्माच्या उदयापूर्वी धर्म हा देवताप्रधान स्वरूपाचा होता. त्यात निसर्गाची व निरनिराळ्या देवतांची पुजा होती. प्रत्येक नगरराज्यात राजमान्य अशी देवता होती. ख्रिश्चन धर्माच्या उदय व प्रसारानंतर ग्रीकमधील काही लोकांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला. त्याचा परिणाम राजाचा धर्म आणि प्रजेचा धर्म यात भिन्नता झाली. त्यामुळे राजाकडून लोकांचा छळ होऊ .लागला. राजनिष्ठा व धर्मनिष्ठा यांच्यात संघर्षाला सुरवात झाली. नंतरच्याकाळात युरोपातील अनेक देशांच्या राजांनी व लोकांनी ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला. परंतु नंतर राजा आणि पोप यांच्यात संघर्ष सुरू झाला. मॅकॅव्हलीने राजकारण आणि धर्म यात अंतर दाखवुन राजा हा धर्मापेक्षा श्रेष्ठ आहे तो मुक्त आहे असे सांगितले. राजा आणि पोप यांचा संघर्ष चौदाव्या शतकात चालू होता.

ख्रिश्चन धर्मात प्रबोधनाच्या चळवळीने सुधारणेची चळवळ सुरू झाली. याने धर्मसत्तेतील दोष दाखवुन चर्चवर राज्यसंस्थेचे प्रभुत्व आणि धर्मसंस्थेचे केंद्र पोप असु नये तर बायबल असावे. यातूनच ख्रिश्चन धर्मात प्रोटेंस्टंट पंथ उदयाला आला. पुढे कॅथॉलिक व प्रोटेस्टंट असे पंथ निर्माण होऊन संघर्ष सुरू झाला. यातुन पुढे राजा कॅथॉलिक पंथचा असेल तर प्रोटेस्टंट लोकांचा धार्मिक छळ होऊ लागला. युरोपात धर्मसुधारणा होऊनही खऱ्या अर्थाने धार्मिक सहिष्णुता आली नव्हती. परंतु या चळवळीचा परिणाम असा झाला की, भिन्न-भिन्न धार्मिक पंथ निर्माण झाल्यामुळे धर्मसहिष्णुता असणे आवश्यक होते.[1] यावरून हेच स्पष्ट होते की, राज्य हे कोणत्याही धर्माला बांधील न राहता धर्मनिरपेक्ष असावे.

धर्मनिरपेक्षतेचा उदय :-

पोप आणि चर्चचे अधिकारी धर्माच्या नावावर अत्याचार करीत होते. राजासुद्धा या धार्मिक बंधनातून मुक्त नव्हता. मॅकव्हेलीच्या मते, "राजकारण आणि धर्म यात अंतर दाखवुन राजा हा धर्मापेक्षा श्रेष्ठ आहे तो मुक्त आहे असे सांगितले" धर्म ही व्यक्तीच्या आत्म्याची श्रद्धा असल्यामुळे

Scanned with CamScanner

व्यक्तीगत बाब आहे. प्रत्येक व्यक्तीने कोणत्या धर्माचे पालन करावे हे त्याने ठरवावे. तसेच राजकारण आणि धर्म यांची जशी फारकत होणे गरजेचे आहे तसेच शासन कोणत्याही धर्माची बांधीलकी मानणार नाही. तसेच शासनाचे अधिष्ठान कोणताही धर्मग्रंथ वा प्रेषितांच्या आज्ञा यावर आधारित राहणार नाही. यातूनच पुढे धर्मनिरपेक्षतेचा विचार मांडण्यात आला. "अमेरिका स्वतंत्र राष्ट्र घोषित झाल्यावर अमेरिकेच्या संघराज्याची घटना तयार करीत असतांना घटनाकारांनी राज्यघटनेत राज्यसंस्था धर्मसत्तेपासून विभक्त राहील."[२] असा विचार स्विकारण्यात आला. फ्रेंच राज्यक्रांतीमुळे धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेचा विकास झाला. कारण ही क्रांती स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या तत्वासाठी होती. फ्रेंच क्रांती धार्मिक तत्वासाठी वा पारलौकिक सुखासाठी नव्हती.

राजकारण आणि धर्मनिरपेक्षता :-

भारतातील धर्मनिरपेक्षता उदय व विकास युरोपीय देशातील धर्मनिरपेक्षतेपेक्षा भिन्न पद्धतीने झालेला आहे. भारतात प्राचीन काळापासून भिन्न-भिन्न धर्माचे पंथाचे लोक येऊन वास्तव्य करून दिलेले आहे. भारतातील धार्मिक भिन्नता इतर कोणत्याही देशातील धार्मिक भन्नतेपेक्षा व्यापक व गुंतागुंतीची आहे. भारताच्या राज्यघटनेत कोणत्याही धर्माला "राजधर्म" म्हणून मान्यता दिलेली नाही. राज्यसत्ता कोणत्याही एका धर्माशी बांधिल नाही. परंतु धार्मिक स्वातंत्र्य मान्य केलेल आहे. भारतातील शासनाने सर्वधर्मसमभाव या तत्वाचा स्वीकार केलेला आहे.

ऐतिहासिकदृष्टया पाहता सेक्यूलर या संकल्पनेत धर्मसत्ता आणि राजसत्ता यांच्यात फारकत अभिप्रेत आहे. धर्मगुरूने केवळ धार्मिक बाबतीत नियंत्रण ठेवावे. राजकीय कारभारात हस्तक्षेप करू नये हा मूळ विचार यात धर्म नाकारण्याचा हेतु नसून धर्मगुरूची सत्ता धार्मिक बाबीपुरतीच मर्यादित करण्याचा विचार आहे. राज्याची ध्येयधोरणे व कायदा कानून हे विशिष्ट धर्माच्या आदेश-उपदेशांशी बांधिल नसणे या अर्थानेच धर्मविहीन व धर्मनिरपेक्षता हे शब्द वापरले पाहिजे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर धर्मनिरपेक्षतेचा विचार प्रभावीपणे मांडण्यात येऊ लागला. भारताची राज्यघटना तयार करणाऱ्या घटना परिषदेने धर्मनिरपेक्ष राज्याची संकल्पना मान्य केली. परंतु राज्यघटनेत "धर्मनिरपेक्ष राज्य" हा शब्द वापरला नाही. भारतीय घटनेत धर्मनिरपेक्षतेची कल्पना मूलभूत हक्कांच्या प्रकरणात व्यक्त झाली आहे. १९७६ साली संविधानात झालेल्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीने प्रास्ताविकेत "धर्मनिरपेक्ष" या विशषणाचा भारतीय राज्यव्यवस्थेसाठी प्रथमच वापर केला.[३] तत्पुर्वी धर्मनिरपेक्ष शब्दाचा स्पष्टपणे उल्लेख घटनेत नव्हता. परंतु घटनेच्या कलम २५ ते २८ धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क या कलमा अंतर्गत धर्मनिरपेक्ष बाबी आलेल्या होत्या.

पाश्चिमात्य देशात धर्मनिरपेक्षतेच्या पूर्वी राज्यकर्त्यांचे व्यवहार हे स्वधर्मीयांशी आपलेपणाने बंधुत्व म्हणून व्यवहार केला. परंतु इतर धर्मीयांशी मात्र विरोधी म्हणून परका म्हणून, दुश्मन, दुय्यम म्हणून व्यवहार केलेला होता. इंग्लंडमध्ये १८२९ साली कॅथॉलिक मुक्ती कायदा संम्मत झाला. या कायद्यामुळे कॅथॉलिक पंथियांना प्रोटेस्टंट पंथियांच्या बरोबरीचे स्थान राजकारणात मिळाले. १८५७ पर्यंत यहुदी धर्मियांना ब्रिटीश पार्लमेंटमध्ये प्रवेश नव्हता.[४] यावरून हे स्पष्ट होते की, केवळ इतर धर्मियांनाच वाईट पद्धतीने वागविले असे नाही तर एकाच धर्मातील दुसऱ्या पंथाच्या लोकांनासुद्धा त्रास

झाला. धर्मनिरपेक्ष शासन हे देशीतल लोकांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न करीत असते. देशाचे ऐक्य व संरक्षण सामाजिक कल्याण या बाबी महत्वपुर्ण आहे. पारलौकीक गोष्टीला बाजुला सारून धर्मनिरपेक्ष /इहवादी शासनाची विधायक लोककल्याणकारी भूमिका सतत घ्यावी लागते. आपल्या घटनेमध्ये जी पायाभूत आणि वैशिष्ट्यपूर्ण अशी तत्व आहेत. त्यात धर्मनिरपेक्षतेला अत्यंत महत्वाचं स्थान आहे. धर्म ही समाजाला एकत्र ठेवणारी शक्ती आहे. तशीच ती समाजाचे विघटन करणारी सुद्धा आहे. भारताच्या इतिहासात पाकिस्तान निर्मितीव्दारे विघटनाचा अनुभव आला. त्या अनुभवाची पुनरावृत्ती पुन्हा पुन्हा घडु नये म्हणून जी उपाययोजना केली ती धर्मनिरपेक्षता होय. भारताच्या संदर्भात धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धर्मविरोध पाखंडीपणा धर्मविहीनता नसून सर्व धर्माच्या सहिष्णु सहअस्तित्वाव्दारे समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, शांतता, न्याय या दिशेने वाटचाल करण्याचा तो एकमेव मार्ग आहे. डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन म्हणतात,'' भारत धर्मनिरपेक्ष आहे. म्हणजे तो आत्म्याचे अस्तित्व नाकारतो किंवा मानवी जीवनात धर्माचे स्थान गौण ठरवुन पाखंडीपणाला उत्तेजन देते असे नव्हे... तर कोणत्याही धर्माचे अधिपत्य भारताच्या राज्यसत्तेवर नाही, कोणत्याही धर्माला इथे अव्दितीय स्थान व दर्जा नाही व आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात कोणत्याही धर्माला इतर धर्माहून वेगळी वर्तणुक दिली जाणार नाही.[५] धर्मनिरपेक्ष राज्य प्रत्येक व्यक्ती समुहाला धार्मिक स्वातंत्र नागरिक म्हणून व्यवहार करतांना धर्माचा विचार केला जात नाही. तसेच जिथली राजसत्ता कोणत्याही धर्माशी बांधील, कोणत्याच धर्माला चालना देत नाही व धार्मिक क्षेत्रात अनावश्यक हस्तक्षेप करीत नाही असे राज्य. भारतीय संविधानाने सर्व व्यक्तीसमुहांना धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क दिला आहे. आपल्याला हवा तो धर्म आचरण्याचे व त्या धर्माचा प्रसार करण्याचे हक्क प्रत्येक व्यक्तीस दिलेले आहेत. तसेच नव्या धर्माची स्थापना सुद्धा करण्याचा हक्क आहे. विल्फ्रेड कॅंटवेल स्मिथ म्हणतात, "प्रत्येक व्यक्तीकडून, मग ती कोणत्याही धर्माची असो व कोणत्याही धर्माची नसो. नितांत निष्ठा व विश्वास जी राज्यसंस्था मिळविते, टिकविते व मिळवीत राहण्यास पात्र ठरते. अशा राजसंस्थेला धर्मनिरपेक्ष म्हणता येईल."[६] असे धर्मनिरपेक्ष राज्यासंबंधी प्रतिपादन केले. भारताला हवा असलेला धर्मनिरपेक्ष समाज हिंदु, मुस्लिम, शीख, इसाई हे सगळे आधी भारतीय आहेत आणि नंतर आपल्या धर्माचे अनुयायी, हा इथल्या धर्म निरपेक्षतेचा प्राणभुत विचार आहे. धर्माच्या नावाने कोणालाही भेदाभेद, विषमता अस्पृश्यता पाळता येत नाही.

मुलतत्ववाद्यांची भूमिका :-

भारतीय राजकारणात नव्वदीच्या दशकात धर्माचा राजकारणासाठी मोठ्या प्रमाणावर वापर होऊ लागला राष्ट्र व देशापेक्षा महत्वपूर्ण धार्मिक समुदाय हाच राजीकय निष्ठांचा केंद्रबिंदु म्हणून वाटचाल होतांना दिसते. जमातवाद हा देशाच्या एकात्मतेला व अखंडतेला नेहमी घातकच राहणार. या देशात हिंदु धर्मियांचा इतर अनेक धर्मियांशी संघर्ष होतो. हिंदु-मुस्लिम, हिंदु-शिख, हिंदु-ख्रिश्चन, हिंदु-दलित यांच्यातील कोणत्या ना कोणत्या समुदायाशी नेहमी संघर्ष होत राहतो. हिंदु-मुस्लिम दंगली हा देशात नित्य घडणारा प्रकार होऊन बसला आहे. हिंदुच्या मनांत मुल्सिमांविषयी अविश्वास आणि मुस्लिमांच्या मनात हिंदु पासुन असुरक्षिततेची भावना तीव्र असल्याचे वारंवार दृष्टीपत्तीस येते.[७] या

Scanned with CamScanner

देशात हिंदु-मुस्लिम दंगली राजकारणी लोक मतासाठी जाणीवपूर्वक घडवून त्याचा फायदा घेतात. फेब्रुवारी २००२ मधील गुजरात येथील गोंध्रा हत्याकांड करून दंगलीच्या नावाखाली खरे तर तो नरसंहार झाला. इंदिरा गांधीच्या हत्येनंतर शिखांच्या कत्तली झाल्या तोही नरसंहार होता, १९९३ मधील मुंबईतील बॉम्बस्फोट ने सुद्धा अनेक लोकांचा नरसंहार केला. खऱ्या अर्थाने आज हिंदु-मुस्लिम या दोघांसाठी आणि इतर धर्मियासाठी सुद्धा धर्मनिरपेक्षते खेरीज अन्य पर्याय नाही.

धर्मनिरपेक्षता हे भारतीय संविधानाचे पायाभूत वैशिष्ट्ये आहे. अशी स्पष्ट भूमिका सर्वोच्च न्यायालयाने मार्च १९९४ च्या बोम्मबई खटल्यात घेतली होती. राज्यसंस्थेने विविध धर्मासंबंधी असलग्न रहावे असा अभ्रिपाय सर्वोच्च न्यायालयाने दिला होता. धार्मिक स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत असतांना समाजातील व्यवस्था नितीमत्ता व लोकांचे आरोग्य यांना धोका पोहचता कामा नये. तसेच धर्माच्या नावाखाली देशद्रोही कारवाया, गुन्हे वा समाज विघातक कृती करण्याची मोकळीक देण्यात आलेली नाही. धर्माच्या नावाने सतीप्रथा, बालहत्या, गुलामी, अस्पृश्यता, स्त्रियांना दुय्यम दर्जा इत्यादीसारख्या प्रथा चालू ठेवता येणार नाहीत. इत्यादी प्रकारच्या व रूढीपंरपरांना सविंधानाने बेकायदेशीर ठरविले.

सरकार व पक्षीय राजकारण पाहिले असता पुढील बाबी लक्षात येतात. १९८० नंतर सांप्रदायिकतेचे स्तोम अतानात वाढलेले दिसते. राजकीय पक्षाची स्वार्थी भूमिका दिसुन येते. १) १९८४ सूवर्ण मंदिर प्रकरण, २) शहाबानो प्रकरण, ३) मज्जित प्रकरण १९९२, ४) गुजरात दंगल २००२ ५) त्रिशुल वाटप प्रकरण या सर्व प्रकरणात सरकारची व पक्षाची भूमिका तोकडी पडते.

संविधानाच्या आधाराने देशात जो समाज निर्माण होणार आहे त्या समाजामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला कुठलाही भेदभाव, जातिभेद, धर्मभेद, लिंग, वंश, प्रांतभेद, भाषाभेद न करता समान नागरिकत्व, सामाजिक समानता, आर्थिक व राजकीय न्याय, आचार-विचार, विश्वास, उपासना करण्याचे स्वातंत्र्य मानवी प्रतिष्ठा सांभाळून प्रत्येक व्यक्तीला बंधुतेच्या भावनेने वागविले जाईल. या देशातील प्रत्येक नागरिक मूलभूत हक्कांनिशी या देशात वावरेल याची हमी संविधानाने दिलेली आहे. हे स्वातंत्र्य प्रत्येकाला त्याच्या धर्माचं आचरण करण्याचं, पालन करण्याचं त्याचप्रमाणे धर्माचा प्रचार करण्याचंही स्वातंत्र्य आहे. तसेच सर्व धर्मियांना त्यांच्या धर्मसंस्था स्थापन करण्याचा, त्यासाठी मालमत्ता संपादन करण्याचा, त्यांचा कारभार पाहण्याचा एवढेच नव्हे तर धार्मिक शिक्षण देण्याचा अधिकार देण्यात अला आहे.[८] खऱ्या अर्थाने या कलमाने धर्माच्या नावाने जो जुलुम अन्याय, भेदभाव होत होता, त्यातुन व्यक्तीची मुक्तता, होऊन त्याला धार्मिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे.

घटनेमध्ये नागरिकांची मूलभूत कर्तव्य दिलेली आहेत. त्याचा संबंध धर्मनिरपेक्षतेशी आहे. प्रत्येक नागरिकाने या देशामध्ये एकता व बंधुता जोपासण्याचा आणि सामायिक संस्कृती जतन करण्याचा, वृंद्धीगत करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सुसांद साधण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. खरोखरच प्रत्येक नागरिकाने या कर्तव्याचे पालन केल्यास देशामध्ये जे वेगवेगळ्या भेदावरून संघर्ष आणि हिंसा होते ती टाळता येईल. ज्या धर्मांध, जात्यांध शक्ती आज जोमाने कार्याला लागलेल्या आहेत. त्यांचा बंदोबस्त होईल.

धार्मिक अल्पसंख्याक :-

भारतात हिंदु बहुसंख्याक असून मुस्लिम,ख्रिश्चन, पारशी, शीख, जैन इत्यादी धर्माचे अनुयायांचे अल्पसंख्याक गट आहेत. त्या प्रत्येक गटाला भारतीय संविधानाने धार्मिक स्वातंत्र्य दिले आहे. भारताची राज्यघटना धर्मनिरपेक्ष असल्यामुळे राज्यव्यवस्थेचा असा कोणताही धर्म नाही. कलम २९ व ३० मध्ये अल्पसंख्याकांना त्याचा धर्म त्यांची भाषा, संस्कृती एवढेच नव्हे तर त्यांची लिपी जतन करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे.[९] म्हणजेच भारतीय संविधानाने धार्मिक आधारावर व्यक्ती व्यक्तीत भेदभाव न करण्याची हमी दिली आहे. तसेच या समुहांना राष्ट्रीय प्रवाहात आणले आहेत.

भारतासाठी धर्मनिरपेक्षता ही ऐतिहासिक गरज आहे. तसेच परिस्थितीजन्य गरज आहे. भारतातील काही राज्यांमध्ये तर सर्वधर्मिय जवळजवळ सारख्या संख्येन आहेत. गोव्यामध्ये हिंदु आणि ख्रिश्चन, केरळमध्ये हिंदु, मुस्लिम, ख्रिश्चन, इशान्येकडील पाच राज्यामध्ये ख्रिश्चन बहुसंख्य आहेत. काश्मीरमध्ये मुस्लिम बहुसंख्य आहेत. ही परिस्थीती भारतामध्ये असल्यामुळे आम्हांला धर्मरिपेक्षतेशिवाय दुसरा पर्याय नाही.

आज धार्मिक मुलतत्ववाद देशात वाढतांना दिसतोय मात्र त्यामुळे धार्मिक आणि धर्मांध यांच्यात अंतर करणेच बंद झाले आहे. एखादी व्यक्ती धार्मिक असू शकते. मात्र अशी व्यक्ती धार्मिक मुलतत्ववादीच आहे. अशी समजुत धर्मरिपेक्षतावादी करून घेत असतात. धर्मरिपेक्षतेची बाजु मांडणारी ती उचलून धरणारी मंडळी बहुतेक मार्क्सवादी असायची या मंडळीचा देवावर विश्वास नसतो. त्यांचा बुद्धिप्रामाण्यवाद सर्व सामान्य लोकांच्या आकलना पलिकडचा असतो. त्यामुळे धर्मांधतेला रोखण्याची त्यांची धडपडही अपुरी पडते. भारतात धर्मनिरपेक्षतेची बीजे रोवण्याचे काम संविधानाच्या अंमलबजावणीपासून सुरू आहे. परंतु राजकारणी लोक धर्मांधता आणि धर्मनिरपेक्षता यांच्यात समाजाचे विभाजन करून लोकांच्या धार्मिकतेचा फायदा घेऊन त्याचे रूपांतर आपल्या मतपेटीत करतात.

देशातल्या प्रत्येक नागरिक, प्रत्येक स्त्री-पुरूष जेव्हा जागृत होईल तेव्हा केवळ कायद्यानं सुधारणा करण्याची गरज पडणार नाही तर तो स्वत:चे हित सांभाळण्यास समर्थपणे पुढे येईल.

फुल आंबेडकरांना अभिप्रत धर्मनिरपेक्षता :-

महात्मा फुले समोर शतकानुशतके चातुर्वण्याधिष्टित समाजव्यवस्थेतील शुद्रातिशुद्र हा वंचित समाज होता. तो सामाजिक गुलामगिरीने पिडीत जीवन जगत होता. या भयावह गुलामगिरीत सामाजिक, आर्थिक, शोषणाबरोबरच त्याचे शारीरिक, मानसिक, व धार्मिक शोषणही होत होते. शुद्रतिशुद्र माणुसपणालाच मुकले होते. धर्मसंस्थेने त्यांची ही अवस्था केली. म्हणून त्यांना त्यांची माणुसपणाचे हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी पारंपारिक धर्मसंस्थेवर आघात करून नव्या सार्वजनिक सत्यधर्माची मांडणी करावी लागली. "आपलं देण्याचं माप आणि घेण्याचं माप एकच असलं पाहिजे"[१०] सार्वजनिक सत्यधर्माचा एक प्रकारे गाभा सांगितला हा सार्वजनिक सत्यधर्म मानवकेंद्री होता. एका अर्थी धर्मरिपेक्षतेच्या संकल्पनेचे ते प्रारूपच होते. भारतीय समाजव्यवस्थेत ब्राम्हण हे भूदेव म्हणजेच पृथ्वीवरचे ईश्वरच मानले जात. महात्मा फुले यांनी या पुरोहित शाहीवरच हल्ला केला. "जे का रंजले

Scanned with CamScanner

गांजले त्यास म्हणे जो आपुले तोच साधू ओळखावा, देव तेथेचि जाणावा."[११] या स्वरूपातील धर्म तुकारात महाराजांनी सांगितला. जो धर्म रंजल्या गांजल्यांच्या कल्याणासाठी उत्थनासाठी असेल त्यात गुलामी शोषण नसेल तो धर्म नाकारण्याचे कारण नाही. त्यात धर्मांधवृत्ती असणार नाही. महात्मा फुले यांच्या सार्वजनिक सत्यधर्मात सर्वधर्मसमभावाची संकल्पना अंतर्भुत आहे. "ब्राम्हणा" धर्म माणासाला माणसासारखे जगण्याचा हक्कच नाकारण्याऱ्या धर्माला महात्मा फुले यांनी धिक्कारले परंतु, निर्मिकाचा व त्याच्या सत्यधर्माचा त्यांनी पुरस्कार केला.[१२] तात्पर्यत महात्मा फुले यांना अपेक्षित असलेली धर्म व धर्मनिरपेक्षता या प्रकारची असणे आवश्यक वाटले. "भारतीय समाजरचनेच्या दृष्टीने सामाजिक विषमता, हेच शोषणाचे कारण होते. म्हणून जातिव्यवस्थेच्या निर्मुलनाचा सामाजिक क्रांतीच्या दृष्टीने अठाक्रम द्यायाला हवा, अशी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भुमिका होती."[१३]

तसेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय यावर आधारित राष्ट्राची उभारणी करून धर्मनिरपेक्षतेला ते पुरकच आहेत. आणि भारतीय राज्यघटनेची व कायद्याची अंमलबजावणी करतांना शासनाचे कचखाऊ धोरण स्विकारून चालणार नाही.

या देशातील धर्मनिरपेक्ष राजकीय शक्ती भारतीय सविंधानातील सरनाम्यात आणि संविधानातील वेगवेगळ्या अनुच्छेदात आशयरूपाने प्रतिबिंबित झालेली धर्मनिरपेक्षता खऱ्या अर्थाने राजकीय सामाजिक वर्तनव्यवहारात आमलात आणण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :-

१) डॉ.पु.ग.सहस्त्रबुद्धे, इहवादी शासन, केसरी प्रकाशन, पुणे- १९७२, पृ.१३५.

२) कुंभार नागोराव. संपा. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे काय? प्रबोधन प्रकाशन लातूर, पृ.४

३) भोळे भा.ल.भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळपुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, जुन २००३, पृ.६६.

४) कुंभार नागोराव, संपा. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे काय? प्रबोधन प्रकाशन लातूर पृ.३३.

५) भोळे भा.ल. भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, जुन २००३, पृ.६२.

६) कित्ता, पृ.६२

७) कित्ता, पृ.५४०

८) डॉ.अशोक चौसाळकर संपादक, धर्म-समाज आणि राजकारण, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई२००४, पृ.१३६,१३७.

९) कित्ता, पृ.१३७

१०) कित्ता, पृ.१२९

११) कित्ता, पृ.१२९

१२) डॉ.सदा कऱ्हाडे, धर्म निरपेक्षता आणि भारत, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००७, पृ.१८१.

१३) कित्ता, पृ.१७६.

Principal
Shri Asaramji Bhandwalkar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

2020-21

Ubale

2020-21

ISSN 2394-5303

Printing® Area

Issue-77, Vol-01 June 2021

International Peer reviewed Research Journal

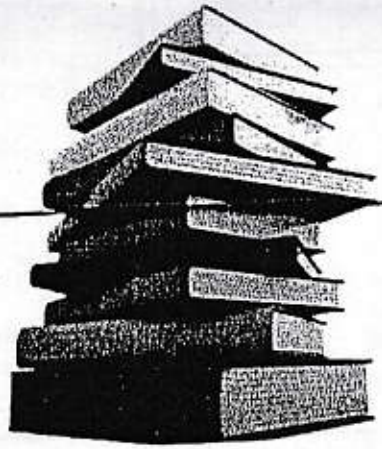

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431

www.vidyawarta.com

Scanned with CamScanner

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

June 2021, Issue-77, Vol-01

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All types Educational & Reference Book Publisher & Distributor

Scanned with CamScanner

Editorial Board & review Committee

- Chief Editor
Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- M.Saleem
salen Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

- Dr. Momin Mujtaba
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- N.Nagendrakumar
115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- Dr. Vikas Sudam Padalkar
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- Dr. Wankhede Umakant
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- Dr. Basantani Vinita
B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

- Dr. Bharat Upadhya
Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

- Jubraj Khamari
AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. – 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

- Krupa Sophia Livingston
289/55, Vasanthapuram,
ICMC, Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
davidswbts@gmail.com

- Dr. Wagh Anand
Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

- Dr. Ambhore Shankar
Jalna,Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- Dr. Ashish Kumar
A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

- Prof. Surwade Yogesh
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

- Dr.Deepak Vishwasrao Patil,
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- Dr.Vidhya.M.Patwari
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- Dr.Varma Anju
Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- Dr.Pramod Bhagwan Padwal
Associate Professor,Department of Marathi
Banaras Hindu University,
Varanasi-221005.(Uttar Pradesh)
Mobi. 9450533466
pbpadwal@gmail.com

Scanned with CamScanner

14) IMPACT OF COVID-19 ON THE ENVIRONMENT
Dr. Dinesh Kumar Patidar, Jhabua (MP) ||60

15) DETERMINATION OF AGE UNDER POCSO, 2012VIZ A VIZ JUVENILE JUSTICE ...
V. Saratha Devi ||63

16) To study stress level of women suffering from polycystic ovary ...
Deepmala Sudhare (Kshirsagar) ||68

17) महाराष्ट्राच्या समतोल प्रादेशिक विकासाच्या प्रश्नावरील उच्चस्तरीय समिती : एक अभ्यास
प्रा. डॉ. ए. टी. तवार & प्रा. बेलुरे विशाल चंद्रशेखर, जि. नांदेड ||72

18) बेरोजगारीची समस्या व वाढती गुन्हेगारी
डॉ.दांडगे एल.जी., ता.जि.औरंगाबाद ||73

19) भारतीय औद्योगिक क्षेत्रातील कलहाची समस्या
प्रा.डॉ. गव्हाळे बी.व्ही, जि.पुणे ||76

20) नरहर कुरूंदकरांची दलित साहित्यविषयक भूमिका
प्रा.डॉ. दादाराव गुंडरे, जि. उस्मानाबाद ||83

21) दुर्गाबाई भागवतांच्या 'भावमुद्रा' या ललितनिबंध संग्रहातील मुक्तचिंतन
प्रा.शैला जगदंबे, नांदेड ||86

22) अच्युताश्रमांचे वाङ्मय - विविध संप्रदायांचा समन्वय
प्रा. डॉ.मेघा गोसावी, बीड ||91

23) भारतातील दहशतवाद — एक आढावा
प्रा.डॉ.कुंभारकर के.जी., जि.लातूर ||94

24) रामासामी पेरियार सामाजिक व राजकीय कार्य
प्रा.डॉ. अर्जुन उबाळे, जिल्हा औरंगाबाद ||97

25) कोविड –१९ चा भारतातील आदिवासीवर पडलेला प्रभाव
डॉ.कुसुम विजयकुमार चौधरी, मुंबई ||101

26) कवी सुमंत यांच्या 'नारायण पासष्टी'चे वेगळेपण
प्रा.डॉ. गजानन जाधव, जि. जालना ||107

Scanned with CamScanner

24

रामासामी पेरियार : सामाजिक व राजकीय कार्य

प्रा.डॉ. अर्जुन उबाळे
राज्यशास्त्र विभाग,
श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय देवगाव रंगारी, तालुका कन्नड, जिल्हा औरंगाबाद

****

प्रस्तावना:

रामास्वामी नायकर हे तामिळनाडू राज्यातील येरोड या गावी एका सधन कुटुंबात १७ सप्टेंबर १८७९ रोजी जन्म झाला कन्नडा नायकर जातीचे हे कुटुंब होते या घरातील वातावरण कर्मठ हिंदू धर्माचे व पुजारी व पंडित यांची घरात सतत वर्दळ असे रामासामी चे वडील प्रसिद्ध उद्योगपती होते रामासामी लहानपणापासूनच चौकस कुशाग्र बुद्धी असलेले होते ते प्रत्येक गोष्टीकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहत असत दारिद्र्य गरिबी व अस्पृश्यता समजल्या गेलेल्या लोकांची परिस्थिती पाहून त्यांचे मन हेलावून जात असे तसेच अशा लोकांत मिसळणे घरातल्या व समाजातल्या कर्मठ यांना रुचत नव्हते. ज्या धर्माने आपल्या चांगल्या मित्रांना स्पर्श करण्यासाठी करण्यासही अपात्र ठरविले त्या धर्माबद्दल त्यांच्या मनात जी घडी बसली ती पुढे आयुष्यभर अधिकाधिक पक्की होत गेली शाळकरी शिक्षणाची त्यांचे कधीच फारसे सूत जमले नाही त्यामुळे त्यांचे शिक्षण जेमतेमच झाले रामासामी म्हणतात 'माझ्या संपूर्ण आयुष्यात केवळ दोनच वर्ष शाळेत जाण्याचा योग आला होता ती दोन वर्ष म्हणजे माझ्या वयाच्या आठ ते अकरा या वर्षाच्या दरम्यान ची होती त्या दोन वर्षाच्या काळात मी फार अभ्यास केला होता असे नाही वर्‍याचदा माझा वेळ शिक्षकाकडून मार खाण्यात जात असे'१ यामुळे वडिलांनी त्यांना धंद्यात लक्ष घालायला सांगितले पुढे जेमतेम शिक्षण घेऊन रामासामी वडिलांच्या व्यवसायात लक्ष घालू लागले

स्त्रीमुक्ती व हक्क:

स्त्रियांच्या मुक्ततेसाठी रामा स्वामींनी समाज सुधारणा साठी कार्य केले स्त्रियांना ज्ञान घेण्याची संधी मिळाली तर त्या स्वाभिमानी समाज निर्माण करतील तसेच स्त्रिया पुरुष यापेक्षाही कर्तबगार ठरतील असा त्यांचा विश्वास होता १० पुरुषापेक्षा दोनच स्त्रियांच्या बुद्धिमत्तेचा व स्वाभिमान भावनेचा विकास करणे समाजाच्या दृष्टीने अधिक हिताचे ठरेल.२ अशा शब्दात त्यांनी आपल्या भावना व्यक्त केल्या स्त्रियांसाठी शाळा प्रशिक्षण केंद्रे व महाविद्यालय काढावीत यावर त्यांनी भर दिला होता. स्त्रियांना संपत्तीत अर्धा हिस्सा दिल्याखेरीज स्त्री स्वातंत्र्याची संकल्पना व्यर्थ ठरते तसेच देवदासी प्रथेला त्यांचा विरोध होता. देवदासी निर्मूलन कायदा बाल विवाह प्रतिबंधक कायदा हिंदू धार्मिक वर्षासने कायदा अशी अनेक उदाहरणे देऊन सिद्ध करत असे की ब्रिटिश राजवटीने सदर हेतूपूर्वक काही चांगल्या गोष्टी येथे सुरू करण्यासाठी पावले उचलली होती पण भारतीय अभिजनांनी म्हणजेच सनातनी ब्राह्मणी वर्चस्ववादी लोकांनी त्यात मोडता घातला होता

स्त्रियांनी स्वत:ला भोगवस्तू समजू नये नटण्या घाटण्याचा सोस बाळगू नये त्यापेक्षा त्यांनी आपली बुद्धिमत्ता क्षमता पात्रता व दर्जा यांनाच खरे अलंकार म्हणून त्यात भर घालावी त्यातच त्यांचे व जगाचे कल्याण सामावलेले आहे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांची गुलामी संपविण्यासाठी व त्यांना हक्क व अधिकार देण्यासाठी हिंदू कोड बिल तयार केले त्यात स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची व हक्काची तरतूद आहे 'स्त्रियांनी आपल्या हक्कासाठी झगडण्यास त्यांनी आपले मनोदौर्बल्य टाकून कंबर कसून पुढे आले पाहिजे तरच त्यांची सुधारणा व प्रगती होईल.'३ त्याचाच आधार घेऊन महाराष्ट्रात देशात स्त्रियांच्या चळवळी मोठ्या प्रमाणात आंदोलने करताना दिसतात. स्त्रियांच्या आरोग्य खातर कुटुंब नियोजनाचा पुरस्कार आणि नोकऱ्यांमध्ये पन्नास टक्के जागा आरक्षित ठेवण्याचा आग्रह याही गोष्टी रामासामी पेरियार च्या स्त्री विषयक विचारात नमूद करण्याजोगे आहेत. तसेच विधवा पुनर्विवाहाचा संमती तत्वावर आधारित विवाहाचा तसेच

स्त्रियांना असलेल्या घटस्फोटाचा व गर्भपाताचा अशा अनेक हक्कांचा पुरस्कार त्यांनी केला. 'स्त्रियांना शूद्र लेखणारी समाजव्यवस्था स्वाभिमानी समाज निर्माण करू शकत नाही सिंहासाठी इतर प्राणी मांजरासाठी उंदीर तशी पुरुषासाठी स्त्री ईश्वराने निर्माण केली असे प्रतिगामी म्हणतात म्हणून असा ईश्वर जगातून नष्ट करावा विधवा वगैरे चालीरीती स्त्रियांच्या अधोगतीस कारणीभूत ठरल्यात पेरियार ने तर आपल्या पत्नीला मंगळसूत्र घालू दिले नाही देवळातही जाऊ दिले नाही '४ म्हणून स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क दिले पाहिजे तरच त्यांची अंधश्रद्धा अंध रूढी परंपरेतून मुक्ती होईल.

स्वाभिमानी चळवळ

ज्या धर्मशास्त्राने धर्माने व वर्णव्यवस्थेने ज्यांना शूद्र म्हणून हीन दर्जा व ज्ञान वंचित हक्क वंचित केले त्यांच्याकडेच इतिहासाचे नायकत्व दिले तरच परिस्थिती बदलू शकते अशा आत्मविश्वासातून स्वाभिमानी चळवळ सुरू केली.शूद्र अतिशूद्र यांनी त्यांना दयनीय व दर्जाहीन गुलाम बनविणाऱ्या सर्व कारणांचा शोध घेणे हे या स्वाभिमानी चळवळीचे प्रमुख उद्दिष्ट होते रामासामी पेरियार म्हणतात, 'देवाची निर्मिती हे आपल्या अधोगतीचे एक कारण असल्यामुळे देव नष्ट करावा लागेल अधोगतीचे दुसरे कारण काँग्रेस हे आहे काँग्रेस व गांधी यांचा धबधबा आपल्याला झुगारून द्यावा लागेल ब्राह्मण हे आपल्या विध्वंसाचे खरे मर्म आहे म्हणून आपण त्यांच्या विरोधात आहोत. धर्म सामाजिक दृष्ट्या वाईट आहे म्हणून तोही नष्ट करायचा आहे. थोडक्यात देव—धर्म काँग्रेस गांधी व ब्राह्मण दुष्ट प्रवृत्ती असून त्यांच्या विरोधात पुकारलेल्या धर्मयोद्धा ची धुरा स्वाभिमानी चळवळीच्या खांद्यावर होती.लोकांचा गमावलेला स्वाभिमान त्या दुष्ट प्रवृत्तीचा विनास केल्याखेरीज परत मिळणार नाही अशी पेरियार यांची खात्री होती.'५ पेरियार यांचा असा विश्वास होता की विषमतेचे व पारतंत्र्याचे बळी ठरलेले हे लोकच इतिहासात सक्रिय हस्तक्षेप करून स्वयम् मुक्तीची स्वप्ने साकार करू शकतात. स्वाभिमानी चळवळ ही राजकीय संघटना नसून ती शुद्ध सामाजिक सुधारणा करणारी चळवळ होती हे आवर्जून पेरियार यांनी सांगितले.

शूद्र अतिशूद्र स्त्रिया कामगार व खेडयातील समाज या सर्वांचा गमावलेला स्वाभिमान परत मिळेल तेव्हाच खरे राष्ट्र अस्तित्वात येऊ शकेल असा त्यांचा विश्वास होता विवेक बुद्धिप्रामाण्य व वैज्ञानिक दृष्टिकोण बाळगूनच स्वामी प्राप्ती करून घेता येईल. 'ईश्वर आणि नशीब हे विवेक बुद्धीचे साक्षात शत्रु आहेत. कारण जो माणूस ईश्वराचा व नशिबाचा गुलाम असतो त्याच्याजवळ त्याचे असे काहीच नसते तो केवळ पाण्यावर तरंगणारा लाकडाचा ओंडका असतो '६. म्हणजेच माणसाला त्याचा आत्मविश्वास देण्यासाठी व तो स्वत:चा स्वाभिमान, स्वत:च्या मुक्तीचा नायक होण्यासाठी लढा होता.

काँग्रेसमध्ये प्रवेश

रामासामी पिरिया रणे वयाच्या चाळीसाव्या वर्षी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला व्यापार व गृह व्यवस्था वडील बंधू कृष्णा स्वामी हे पहात होते. काँग्रेस हेच त्यांचे घर बनले. तामिळनाडू राज्यात काँग्रेसचा प्रसार केला. १९२० मध्ये ते तामिळनाडू काँग्रेसचे मंत्रीही बनले. त्यावेळी काँग्रेसमध्ये खालपासून वरपर्यंत ब्राह्मणच पदाधिकारी असत. देश हितापेक्षा ब्राह्मणांच्या अनितांकडे त्यांचे लक्ष असायचे ह्या ब्राह्मणशाही विरुद्ध तेरी आरणे प्रखर लढा दिला. डॉ. वरदराजूलू यांनी सहकार्य केले. काँग्रेसचा मुख्य लढा स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी असला तरी तिच्या कार्यक्रमात अस्पृश्योद्धाराचा, ग्रामीण आणि मागासलेल्या वर्गाचे कल्याण याकडेही गांधीप्रणीत कार्यक्रमाने लक्ष दिले होते. त्यामुळे रामासामी पेरियार यांना काँग्रेसची उद्दिष्टे व आपल्या चळवळीची उद्दिष्टे बरीचशी सारखीच वाटली. पुढे ते काँग्रेसचे पूर्णवेळ कार्यकर्ते होऊन स्वत:ला काँग्रेसच्या कामकाजात झोकून दिले होते. '१९२० च्या असहकाराच्या आंदोलनाच्या दरम्यान त्यांनी काँग्रेस प्रवेश केल्यावर खादी व दारूबंदी या राष्ट्रीय कार्यक्रमासाठी तर त्यांनी बराच वेळ,शक्ती व पैसा ओतलाच पण अनेक उपक्रमातही ते अत्यंत उत्साहाने सहभागी झाले विशेषत: राष्ट्र बांधणीच्या प्रक्रियेत त्यांना सर्वाधिक महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या नागरिकत्वाच्या निर्मितीशी निगडीत असलेल्या उपक्रमांना त्यांनी अग्रक्रम दिला'७ स्वाभाविकच तामिळनाडू काँग्रेसचे ते प्रमुख असल्याने त्यांनी समर्थपणे आंदोलनाचे नेतृत्व

Scanned with CamScanner

केले दारूबंदी आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला आंदोलनाची सुरुवात त्यांनी स्वत:च्या शेतातील मालकीची ताडीची ५०० झाडे तोडून नष्ट करण्यापासून केली. निम्नजातीयांचा मंदिराच्या रस्त्यावरून चालण्याचा हक्क त्यांना मिळावा यासाठी वायकोमच्या महादेव मंदिरापुढे सत्याग्रह केला आणि त्यामुळे त्यांना दोन वेळा तुरुंगवास भोगावा लागला. 'थीरूनेलवेली जिल्ह्यातील शर्मा देवी या ठिकाणच्या गुरुकुलम् या संस्थेत ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर विद्यार्थ्यासाठी खाण्या राहण्याच्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या व पक्षपात करणाऱ्या सोयी केलेल्या आहेत हे लक्षात येताच रामासामीनी जोडून विरोध केला.'८ आशा संस्थेला पैसा देणे व काँग्रेस त्याच्या समर्थनात असणे म्हणजे विषम समाज व्यवस्थेला खतपाणी रशी भूमिका घेऊन पुढील पाच हजारांचा हप्ता त्यांनी रद्द केला...गुरुकुलम् शाळेच्या देणगीचा त्यांनी अडकून ठेवलेला हप्ता काँग्रेसमधील एका ब्राह्मण सहसचिवाने गुपचूप पोहोचता केला. मागासवर्गीयांसाठी नोकऱ्यांमध्ये व शिक्षणात काही जागा राखीव ठेवाव्यात अशा आशयाचे ठराव १९२० १९२१ व १९२२ या तिन्ही वर्षी काँग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनात रामासामींनी मांडले. पण ते दरवेळी फेटाळल्या गेले. १९२३ च्या अधिवेशनात त्यावर दोन गट पडून नुसतीच कर्मा गर्मी झाली. ठराव चर्चेलाही आला नाही. १९२४ च्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष तर खुद्द रामास्वामी नायकर होते... तरीही आरक्षणाचा ठराव मात्र फेटाळला गेला. १९२५ आली ठरावाच्या बाजूने तीस जणांचा पाठिंबा असावा असे मत अध्यक्ष यांनी मांडले असता रामासामी नि पन्नास लोकांच्या सह्या मिळविल्या होत्या. तरीपण विरोधकांनी गोंधळ माजवून रामासामीचे म्हणणेही लोकापर्यंत पोहोचू दिले नव्हते. तेव्हा मात्र काँग्रेस ही केवळ ब्राह्मणांचे लांगुन चालन करणारी संघटना आहे अशी रामा स्वामींची खात्री झाली आणि त्यांनी काँग्रेसला कायमचा राम राम ठोकला.'९ रामासामी पेरियार यांचे काँग्रेसमध्ये पाच वर्ष पूर्ण होण्या अगोदरच काँग्रेस विषयी भ्रमनिरास झाला होता. काँग्रेस प्रणित स्वातंत्र्याचे आंदोलनात मागासवर्गांना मुळीच स्थान नाही याची त्यांना पक्की खात्री झाली. त्यांनी काँग्रेस गांधी व ब्राह्मण यांच्या विरोधी संघर्ष करण्याचा पक्का निर्णय झाला.पेरियार म्हणतात, आता यापुढे परमेश्वर नको, की धर्म नको, गांधी नकोत, काँग्रेस नको की ब्राह्मण नकोत.' १० अशाप्रकारे ठाम निर्णय घेतला रामासामी होते तोपर्यंत तामिळनाडूत काँग्रेस गांधी व ब्राह्मणवाद फोफाऊ दिला नाही. पेरियार ने प्रतिज्ञा केली की, ही ब्राह्मणी काँग्रेस मी तामिळनाडूतून हद्दपार करीन त्यांच्यासोबत डॉ. वरदराजूलू नायडू यांनी ही काँग्रेसचा त्याग केला. आज तामिळनाडूतून काँग्रेसचे व ब्राम्हणांचे वर्चस्व संपुष्टात आले आहे.

जस्टीस पार्टी आणि रामासामी पेरियार

जस्टीस पार्टीकडे पेरियार आकर्षित झाले.कारण तो पक्ष मागास प्रवर्ग यांना त्यांचे हित करू शकतो असे त्यांना वाटले. जरी ते जस्टीस पार्टी चे सभासद नसले तरी त्या पक्षासोबत सख्य ठेवून होते जस्टीस पार्टीच्या सर्व कार्यक्रमांमध्ये स्वत:ची ओळख व्हावी म्हणून हिरीरीने भाग घेत. जस्टीस पक्षाला निवडणुकीत पराभवानंतर नवीन उत्साह आणण्याचा फारसा प्रयत्न झाला नाही. मे १९२७ मध्ये तंजोर जिल्ह्यातील मायावरम येथे झालेल्या जस्टीस परिषदेला स्वाभिमानी परिषद असे नाव देण्यात आले होते.

तीन टक्के ब्राह्मण समाज ९७% ब्राह्मणेतरावर सर्व प्रकारचे वर्चस्व गाजवीत आहे. वर्तमानपत्रेही ब्राह्मणांची बाजू उचलून धरतात. भारतीयांना उच्च नोकऱ्या मिळाव्यात, ह्या काँग्रेसच्या चळवळीचा फायदा केवळ ब्राह्मणांनाच झाला. 'यास्तव ब्राह्मणेतरांना राजकीय शैक्षणिक व आर्थिक समता मिळावी यासाठी डॉक्टर टी. एम .नायर, पानगळचे राजे सर पी. त्यागराय चिट्टीयार वगैरे महान नेत्यांनी जस्टीस पार्टीची स्थापना केली. सरकारी नोकऱ्या ब्राह्मणेतरांना मिळवून देण्यात जस्टीस पार्टीला थोडे यशही आले.'११ वास्तविक पाहता रामासामी पेरियार जस्टीस पार्टीचे सभासद नसले तरी पार्टी सी त्यांचे जिव्हाळ्याचे संबंध होते. जस्टीस पार्टीला नवसंजीवनी व पुनरूज्जीवन करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी महत्वाची कामगिरी सुद्धा केली. जस्टीस पार्टीच्या संस्थापकांनी पेरियार चे महत्व ओळखून डिसेंबर १९३८ मध्ये जस्टीस पार्टीच्या मद्रास अधिवेशनात अध्यक्ष म्हणून पेरियार ची निवड करण्यात आली.

Scanned with CamScanner

तेव्हा ते जेलमध्ये होते. पुढे १९४४ साली जस्टीस पार्टीचे नामांतर द्रविड पजगम असे करण्यात आले. एकोणीसशे साठच्या दशकानंतर ते आजतागायत तामिळनाडूमध्ये डी एम के किंवा ए आय ए डि एम के यांचीच अल्टुं पालटून सत्ता असते तेथे कॉंग्रेस व ब्राम्हणांचे वर्चस्व संपवून टाकले आहे हे यावरून दिसून येते.

थोडक्यात रामासामी पेरियार यांनी जीवनभर वर्ण व्यवस्था, जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी संघर्ष केला. अंधश्रद्धा व खाईट रूढी परंपरांचे समूळ उच्चाटनासाठी प्रयत्न केले. अस्पृश्यतेविषयी ज्या देशात माणसाच्या स्पर्शाने विटाळ होतो, ही हिंदू धर्माची पैदास आहे. अस्पृश्यांसाठी पेरियार यांनी संघर्ष केला. स्त्रियांना शूद्र लेखणारी ब्राह्मणी समाज व्यवस्था स्वाभिमानी समाज निर्माण करू शकत नाही, जो ईश्वर स्त्रियांच्या गुलामीचे, लाचारीचे समर्थन करतो तो ईश्वर जगातून नष्ट करावा लागेल. स्त्रियांना समान हक्क, शिक्षणाची संधी, स्वातंत्र्य, सोयी सवलती देऊन त्यांच्यावरील अत्याचार कमी होतील. शेवटी रामासामी पेरियार म्हणतात, काटकसरीने वाघा आळस त्याला, काटकसर केली नाही तर दुःखाचे दिवस येणार म्हणून ते स्वतः काटकसरीने वागत व अनुयायांना काटकसरीचा आग्रह करीत, रोगट माणसासारखे आळशी जीवन जगू नका. मरेपर्यंत मानवतेसाठी झीजवावा हा देह वापरून वापरून अगदी चोथा झाल्यावरच मृत्यू यावा असे त्यांचे सांगणे होते. त्यांच्या बाबतीत तंतोतंत असेच घडले. कारण तेरी यार यांना आयुष्याचे ९४ वर्ष आयुष्य समाज बदलासाठी मिळाले.

संदर्भग्रंथ सूची

१. सरवदे भीमराव: संपादन व अनुवादित, पेरियार रामासामी, शैक्षणिक सुधारणा, पेरियार रामासामी यांची गाजलेली भाषणे, समता प्रकाशन नागपूर, २००२, पृष्ठ १३

२. भोळे भास्कर लक्ष्मण, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अंड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर २००३, पृष्ठ ८४८

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, संपादक वसंत मून, हरी नरके, खंड १८, भाग तीन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन मुंबई २००२, पृष्ठ ३४०

४. प्रा. मा.म.देशमुख,राष्ट्रनिर्माते, शिव भारती प्रकाशन, नागपूर, २९ सप्टेंबर १९९०, पृष्ठ ६३

५. सरवदे भीमराव: संपादन व अनुवादित, पेरियार रामासामी, शैक्षणिक सुधारणा, पेरियार रामासामी यांची गाजलेली भाषणे, समता प्रकाशन नागपूर, २००२, पृष्ठ ९७

६. भोळे भास्कर लक्ष्मण, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अंड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर २००३, पृष्ठ ८६१

७. उपरोक्त, पृष्ठ ८४६,८४७

८.उपरोक्त, पृष्ठ ८४७

९. ६. भोळे भास्कर लक्ष्मण, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अंड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर २००३, पृष्ठ ८४७

१०. प्रा. मा.म.देशमुख,राष्ट्रनिर्माते, शिव भारती प्रकाशन, नागपूर, २९ सप्टेंबर १९९०, पृष्ठ ५९

११. उपरोक्त, पृष्ठ ५९

□□□

Principal
Shri Aazamji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Bhandwaldar, Kamptee Rd, Aurangabad

Scanned with CamScanner

2020-21

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

July 2021, Issue-78, Vol-03

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Principal
Shri Asaramji Bhanawaldas Arts, Commerce & Sci
Lohgaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-43

Scanned with CamScanner

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**
Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**
saien Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

- **Dr. Momin Mujtaba**
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**
115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**
B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**
Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**
AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. – 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

- **Krupa Sophia Livingston**
289/55, Vasanthapuram,
ICMC, Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
davidswbts@gmail.com

- **Dr. Wagh Anand**
Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

- **Dr. Ambhore Shankar**
Jalna,Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr. Ashish Kumar**
A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

- **Prof. Surwade Yogesh**
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

- **Dr.Deepak Vishwasrao Patil,**
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr.Varma Anju**
Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr.Pramod Bhagwan Padwal**
Associate Professor,Department of Marathi
Banaras Hindu University,
Varanasi-221005.(Uttar Pradesh)
Mobi. 9450533466
pbpadwal@gmail.com

Scanned with CamScanner

14) नवे शैक्षणिक धोरण २०२१ एक अभ्यास
प्राचार्य डॉ.शेख एस.जे, जि. जळगाव ||68

15) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक लोकशाही
प्रा.डॉ. अर्जुन सोनाजी उबाळे, जिल्हा औरंगाबाद ||71

16) भारतीय लोकशाही आणि लोकशाहीचे बदलते स्वरूप एक अभ्यास
डॉ. बंजारा दिलीप लालू, जिल्हा लातूर ||76

17) महात्मा गांधी यांचे हिंदू-मुस्लीम ऐक्या संबंधी विचार
प्रा.डॉ. गालफाडे ए.बी., जि.बीड ||81

18) योगशास्त्राची वर्तमान काळातील भूमिका
डॉ.दीपक भगवानराव दिरंगे ||83

19) बंदीशीतील भाषा काव्य संस्कृती यातील समन्वय
प्रा.डॉ. किशोर निळकंठराव देशमुख, अकोला ||85

20) गतकालीन आनंदोत्सवाला भिडणारी कविता : परतीचे ऋतु
प्रा.डॉ. विनोद नामदेव इंगळे, जि. बुलडाणा ||90

21) पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा १९९६ (पेसा) तरतुदीचे लोकांमध्ये झालेल्या जाणीव...
चेतन भा. नंदरधने, मुंबई ||93

22) लोककला : लोकानुरंजन व समाज प्रबोधन
डॉ.प्रा. सोपान माणिकराव सुरवसे, बीड ||101

23) मीडिया : साहित्य और बाजार
डॉ. मुक्ता चतुर्वेदी, मथुरा ||104

24) स्वतंत्रता के पूर्व जनजातीय महिलाओं के सशक्तिकरण का प्रयास
दयानन्द कुमार यादव & प्रवीण कुमार, हजारीबाग ||107

25) शिवानी के उपन्यासों में धार्मिक समस्याएँ
आहिर धर्मेशकुमार डी., सूरत ||110

26) राहुल सांकृत्यायन की जीवन-दृष्टि
सुखडिया धर्मेश पी., राजकोट ||114

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.co.in

15

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक लोकशाही

प्रा.डॉ. अर्जुन सोनाजी उबाळे
राज्यशास्त्र विभाग,
श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय देवगाव रंगारी, तालुका कन्नड, जिल्हा औरंगाबाद

****

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सामाजिक लोकशाहीची संकल्पना समजून घेण्यासाठी लोकशाही म्हणजे काय, इथपासून सुरुवात करून भारताने लोकशाहीची कोणती संकल्पना स्वीकारली सामाजिक, लोकशाही म्हणजे काय ती कशी अस्तित्वात येऊ शकते अशा विविध प्रश्नांचा समाचार घेण्याचा प्रयत्न येथे करण्यात आला आहे. जगभरात अनेक विचारवंतांनी आणि समाजशास्त्रज्ञांनी लोकशाहीच्या व्याख्या केलेले आहेत. अब्राहम लिंकन ची व्याख्या नेहमी उल्लेख केला जातो, लोकांचे सरकार, लोकांनी नियुक्त केलेले सरकार, आणि लोकांकरिता राबणारे सरकार. या व्यक्तीने बाबासाहेबांचे समाधान होत नाही. म्हणून ते आपली व्याख्या प्रतिपादन करतात, लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात क्रांतिकारी बदल रक्त विरहित मार्गांनी घडवून आणणारी शासन पद्धती म्हणजे लोकशाही होय१. भारतात लोकशाही राबवणाऱ्या शासकांनी लोकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात क्रांतिकारक बदल घडवून आणले आहेत काय? त्यासाठी राजकीय पक्ष संवैधानिक मार्गाचा वा रक्त विरहित मार्गाचा अवलंब करतात काय? समाजातील प्रचंड आर्थिक आणि सामाजिक विषमता पाहता या प्रश्नांची उत्तरे नकारात्मकच आहेत. त्यामुळे राजकीय पक्षांनी नाहीच, पण लोकांनीही लोकशाही नेमकी समजून घेतल्याचा अभाव दिसून येतो.

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारत हा लोकशाही देश म्हणून उदयास आला. लोकशाहीला आकार देण्यात बाबासाहेब आघाडीवर होते. लोकशाहीच्या या नव्या पर्व आधी ती भारतात अस्तित्वात नव्हती का? बुद्धांच्या संघात ती अस्तित्वात होती असे इतिहासाच्या आधारे सांगता येते बाबासाहेबांनी घटना समितीचा ही तसे निदर्शनास आणले आहे. जगातील सर्वात मोठे लोकशाही राष्ट्र म्हणून भारताचा गौरव होतो. कोणत्याही भारतीय नागरिकाला अभिमान वाटावा अशी ही घटना आहे. बाबासाहेब आपल्या चळवळीच्या प्रारंभापासून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्यायाचा पुरस्कार करीत होते. याचा अर्थ ते सुरुवातीपासूनच लोकशाहीवादी असल्याचे दिसते. सामाजिक लोकशाही शिवाय लोकशाहीची कल्पना करणे हास्यास्पद असल्याचे मत नोंदवत लोकशाही हा केवळ शासनाचा प्रकार नसून, ती समाज जीवनाची एक पद्धती असल्याचे स्पष्ट करतात भारताने स्वीकारलेली लोकशाही ही राजकीय लोकशाही आहे हे बाबासाहेबांनीच शेवटच्या भाषणात स्पष्ट केले आहे. ते म्हणतात, 'आम्ही केवळ राजकीय लोकशाही नेच संतुष्ट होऊ नये. आमच्या राजकीय लोकशाहीला आम्ही सामाजिक लोकशाहीत रूपांतरित केले पाहिजे'२. प्रश्न निर्माण होतो की सामाजिक लोकशाही म्हणजे काय? सामाजिक लोकशाही समजून घेण्यासाठी 'राजकीय लोकशाहीच्या मुळाशी सामाजिक लोकशाहीचा आधार नसेल, तर ती अधिक काळ टिकू शकणार नाही. सामाजिक लोकशाही म्हणजे काय? तो एक जीवन मार्ग आहे. जो स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांना जीवन तत्वे म्हणून मान्यता देतो. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्त्वांचा एक ट्रयीचा स्वतंत्र अंगे म्हणून विचार करता येणार नाही. ते त्रयीचा संघ निर्माण करतात. ते या अर्थाने की, त्यापैकी एकाची दुसऱ्यापासून फारकत करणे म्हणजे लोकशाहीच्या मूळ उद्देशालाच सोडून देणे होय'३. समता,स्वातंत्र्य आणि बंधुता जिथे एकत्र नांदतात तिथे सामाजिक लोकशाही असते, असे बाबासाहेबांचे मत होते. या सिद्धांताचा सुटा सुटा विचार करू नये असा इशाराही त्यांनी दिलेला होता. जर तसे केले गेले तर लोकशाहीचे मूळ प्रयोजनच नष्ट होईल अशी भीती त्यांना वाटत होती. 'न्यायाने नेहमीच समतेच्या कल्पनांना भरपाईच्या अनुरूप

Scanned with CamScanner

असलेल्या कल्पनांना जागृत केलेले आहे. समन्याय समता दर्शवितो. नियम आणि विनियम, हक्क आणि न्याय अता या गोष्टींचा समतेची संबंध पोहोचतो. जर सर्व माणसे समान असतील, तर एकाच प्रकारचे मूलभूत हक्क आणि समान स्वातंत्र्य यांचा हक्क देते. थोडक्यात, न्याय हे केवळ स्वातंत्र्य, समता व सभाव यांचे दुसरे नाव आहे'४.

सामाजिक लोकशाही विचारात घ्यायची तर समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या संकल्पनांचा विचार करावा लागतो हेच या विधानातून स्पष्ट होते. भारतीय राज्यघटनेने या सर्व संकल्पना स्वीकारलेल्या असतील तर बाबासाहेब मग राजकीय लोकशाहीचे सामाजिक लोकशाहीत रूपांतर केले पाहिजे असे म्हणतात. आपण राजकीय लोकशाही स्वीकारलेली आहे. राजकीय लोकशाहीत लोकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात क्रांतिकारी बदल घडवता येत नाही. राजकीय लोकशाहीत राजकीय समतेचा विचार स्वीकारलेला असतो. मात्र सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात तो स्वीकारणे शासनाला आणि जनतेला बंधनकारक नसते. राजकीय स्वातंत्र्य स्वीकारले पण सामाजिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्याच्या बाबतीतही हाच नियम लागू करता येतो.

सामाजिक लोकशाही आणि समता : जगातील विविध देशातील लोकशाही राष्ट्रांच्या लोकशाही व्यवस्थेचा अभ्यास करून लोकशाहीच्या अपयशाचे कारण सामाजिक विषमता, वर्गावर्गात असलेली असमानतेची दरी असा निष्कर्ष काढला जातो. लोकशाहीच्या अपेक्षा चे वास्तविक कारण जर कोणते असेल तर, जर विषमता असेल, तर विषमता नष्ट करून समता स्थापन करणे हे लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी आवश्यक ठरते.लोकशाही टिकविण्याची ती पूर्व अट आहे. सारखे वागणे ही गोष्ट परिस्थितिजन्य असते, तेव्हा सर्व क्षेत्रातील समान संधी साठी आहे त्या परिस्थितीत बदल करण्यासाठी समता निर्माण होण्यासाठी पूरक सामाजिक व्यवस्था निर्माण करावी लागते. नुसती सामाजिक व्यवस्था निर्माण करून भागत नाही, तर ती कायमस्वरूपी टिकवावी लागते. समता म्हणजे अधिकार असेल तर ते अधिकार प्रत्येकाला मिळायला हवेत. ते हिरावून घेणे अन्याय असतो. तो होऊ नये म्हणून व्यवस्थेची गरज असते. 'सर्व माणसे समान असली पाहिजेत, पण आज तशी नाहीत.' हे दोन्ही उपयोग एकत्रितपणे करता येणे शक्य आहे आणि तसे ते अनेकदा करण्यात येतातही. मग आपल्या उद्दिष्टाचे वर्णन असे करता येईल, वस्तुत: सर्व माणसे समान असतात, पण तसे त्यांना आज वागवण्यात येत नाही. त्या ऐवजी जिच्यात सर्व माणसांना ती समान आहेत अशा रीतीने वागवण्यात येते, अशी परिस्थिती आपल्याला निर्माण करायची असते.'५ इथे असाही आक्षेप घेतला जाईल की, समता ही कल्पित गोष्ट आहे. बाबासाहेबांना ते माहीत होते. ते लिहितात, 'समता ही कल्पित गोष्ट असली तरी ती नियमित तत्त्व म्हणून स्वीकारलीच पाहिजे. माणसाची शक्ती —१) शारीरिक वंश, २) सामाजिक वारसा अथवा आई—वडिलांनी घेतलेली काळजी, शिक्षण, शास्त्रीय ज्ञानाचा संचय, रानटी माणसापेक्षा त्याला अधिक कार्यक्षम बनविणारी प्रत्येक गोष्ट या स्वरूपातील नैसर्गिक देणगी आणि अखेरीस, ३) त्याचे स्वत:चे प्रयत्न यावर अवलंबून असते या तिन्ही बाबतीत माणसे समान आहेत. परंतु प्रश्न असा आहे की, असमान असल्यामुळे आपण त्यांना असमान वागणुक देणार आहोत काय? या प्रश्नाचे समतेच्या विरोधकांनी उत्तर दिलेच पाहिजे. '६ समता हा अधिकार असल्याने कोणताही अधिकार हा जन्म वा दौलती वर अवलंबून असता कामा नये, असे त्यांचे मत आहे. अधिकार हे भिक मागुन मिळत नसतात, तर त्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. म्हणूनच त्यांनी आपल्या अनुयायांना शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा असा संदेश दिला.

समता प्रस्थापनेतील अडथळे: जाती घटक यजात हा समता प्रस्तापनेतील सर्वात मोठा अडथळा आहे, असे त्यांचे मत होते. जातीया माणसामाणसात मत्सर, द्वेष निर्माण करतात. त्याला विकासाच्या संधी नाकारतात. त्यामुळे जाती नष्ट करण्याची योजना त्यांनी ' जातिप्रथेचे निर्मूलन' या ग्रंथात मांडली. जर आम्ही हिंदू असू, हिंदू म्हणून तुम्हाला असणारे हक्क व अधिकार आम्हालाही असलेच पाहिजेत यासाठी त्यांनी लढे उभारले. महाड सत्याग्रहा च्या निमित्ताने ओंजळभर

Scanned with CamScanner

पाणी पिणे व काळाराम मंदिर प्रवेश करणे या कृती प्रतिकात्मक होत.आपले अधिकार मिळविण्यासाठी लढणे म्हणजे पायरी सोडून वागणे हे हिंदू चे मत होत होते. म्हणून बाबासाहेबांनी १३.ऑक्टोबर १९३५ रोजी हिंदू धर्म सोडण्याची घोषणा येवला या ठिकाणी केली. बाबासाहेबांनी जातीप्रथेच्या निर्मूलनावर भाषण तयार करताना वास्तवाचे भान सोडलेली दिसत नाही. त्यांच्या मते, 'हिंदू मधील जाती मोडून काढणे हे सर्वथा अशक्य आहे असे मला का वाटते, काही झाले तरी शास्त्र आज्ञाचा भंग करण्यासाठी मने तयार करण्यात काही शतके जातील. परंतु हे कृत्य करण्यात कितीही वेळ जावो. तुम्ही हे विसरता कामा नये की, तुम्हाला जर या पद्धतीमध्ये मंग घडवून आणण्याची इच्छा असेल तर तुम्हाला जे वेद व जी शास्त्रे तर्कबुद्धी अजिबात नाकारतात त्या वेदांना व शास्त्रांना सुरुंग लावला पाहिजे. तुम्ही श्रुती व स्मृति यांचा धर्म नष्ट केला पाहिजे.'७

गुलामीचे मूळ : बाबासाहेब म्हणतात, 'मानसिक स्वातंत्र्य हे खरे स्वातंत्र्य आहे. ज्याचे मन स्वतंत्र नाही तो कैदी नसला तरी तो तुरुंगात आहे. ज्याचे मन स्वतंत्र नाही तो जिवंत असून मेला आहे. मनाचे स्वातंत्र्य ही जिवंतपणाची साक्ष आहे. परंतु मानसिक स्वातंत्र्य वसत आहे, त्याचा लॉक झाला नाही, याचा पुरावा काय? मानसिक स्वातंत्र्य कोणाला आहे असे म्हणता येईल? जो आपली बुद्धी जागृत ठेवून आपले हक्क काय आपले अधिकार काय व आपले कर्तव्य काय याची जाणीव करुन घेतो, त्याला मी स्वतंत्र म्हणतो.'८ भारतीय माणूस हा आजही स्वतंत्र नाही. गहाण टाकलेली स्वातंत्र्य मिळवायला हवे असे त्याच्या मनातही येत नाही. मग ही स्वतंत्रता कशी येणार? जगात जिथे जिथे क्रांती व परिवर्तने झाली तिथल्या लोकांनी सर्वात आधी मनी वसलेल्या जुन्या विचारांची घाण काढून टाकून नवविचार अंगीकारला. म्हणजे स्वतःत विचारक्रांती घडवून आणली. विचारात क्रांती घडवून आणल्याशिवाय आचारात क्रांती होऊ शकत नाही हे बाबासाहेबांना माहीत होते.

आदर्श समाज : मला जात नको असेल तर तुमचा आदर्श समाज कोणता, स्वातंत्र्य समता, बंधूतेवर आधारलेला समाज माझा आदर्श समाज असेल, असे त्यांचे स्पष्ट प्रतिपादन आहे. आदर्श समाजाचा निकष काय असू शकतो? त्यांच्या मते आदर्श समाज हा गतिमान असला पाहिजे. पुढे गतिमानता म्हणजे काय हे ते स्पष्ट करतात. त्यांच्या मते, 'एके ठिकाणी घडणारा बदल दुसऱ्या ठिकाणी नेण्यासाठी त्यात पुष्कळ मार्ग असावेत. आदर्श समाजात जाणीवपूर्वक आदान प्रदान केलेले व सहभाग घेतले गेलेले अनेक हितसंबंध असावेत. इतर संघटन प्रकाराशि संबंध ठेवण्यासाठी अनेक आणि तेही मुक्त दुवे असावेत. दुसऱ्या शब्दात तेथे सामाजिक अभिसरण असलेच पाहिजे. ते केवळ लोकशाहीचे दुसरे नाव आहे.'९

समता प्रस्थापनेसाठी : समता प्रत्यक्षात कशी आणायची, हा खरा आपल्यासमोर महत्त्वाचा प्रश्न आहे? याचा विचार आपल्याला करायचा आहे. समता प्रस्थापित करण्याचा विचार बाबासाहेबांनी बुद्धाच्या धम्मात शोधला आहे. बुद्ध की कार्ल मार्क्स या ग्रंथात त्यांनी दुःखाची चर्चा करीत माणसाचे दुःख व दैन्य काही अंशी त्याच्या स्वतःच्या गैरवर्तणूकीचा परिणाम असतो. दुःखाचे हे कारण दूर करण्यासाठी त्याने पंचशील आचरणात आणण्याचा उपदेश केला. बुद्धाचे पंचशील सर्वज्ञात असल्याने त्याची चर्चा करण्याची गरज नाही. पुढे त्यांचे प्रतिपादन अशी की, जगातील दैन्य व दुःख यांचा काही भाग बुद्धाच्या मते माणसाच्या माणसाबाबत असलेल्या समानतेतून उद्भवलेला असतो. ही असमानता कशी दूर करता येईल, असा प्रश्न उपस्थित करीत माणसाची माणसाबाबत असलेली असमानता दूर करण्यासाठी बुद्धाचा आर्य अष्टांगिक मार्ग प्रतिपादन करतात. पृथ्वीवर न्यायाचे साम्राज्य स्थापित करून जगाच्या पाठीवर उन दुःखाला व दैन्या ला हद्दपार करणे हे आर्य अष्टांगिक मार्गाचे ध्येय असल्याचा त्यांचा अभिप्राय मौलिक आहे.

सामाजिक लोकशाही आणि स्वातंत्र्य : नुसत्या राजकीय स्वातंत्र्याने जनतेचे कल्याण होईल हा भ्रम आहे, असे बाबासाहेबांना वाटत होते.स्वातंत्र्य ही समतेचे सारखीच राजकीय संकल्पना आहे ही गोष्ट जगभरचे विद्वान मान्य करतात. राजकीय स्वातंत्र्याने कल्याण होणार नाही हा राजकीय स्वातंत्र्यासाठी लढणार यांना टोला होता. बाबासाहेब सामाजिक आणि आर्थिक

Scanned with CamScanner

स्वातंत्र्याची पुरस्कर्ते आहेत हे आपण पाहिले आहे. स्वातंत्र्य हे खरेखुरे स्वातंत्र्य होण्यासाठी स्वातंत्र्य विशिष्ट सामाजिक शर्तीसह यायला हवे अशी त्यांची धारणा होती त्यासाठी ज्या शर्ती आहेत त्यांना ते सामाजिक शर्ती संबोधतात.

पहिली गोष्ट म्हणजे, त्यात सामाजिक समता असावी सामाजिक कार्यवाहीचे संतुलन विशेषाधिकारामुळे तो विशेष अधिकार धारण करणाऱ्यांच्या बाजूने झुकते. नागरिकांचे सामाजिक हक्क जितके समान असतील तितके ते त्यांच्या स्वातंत्र्याचा वापर करू शकतात. जर स्वातंत्र्याचा त्याच्या अपेक्षित हेतूसाठी वापर करायचा असेल तर त्यात समता असावी.

दुसरी गोष्ट म्हणजे, त्यात आर्थिक सुरक्षितता असली पाहिजे, 'माणूस निवडेल तो कोणताही व्यवसाय करण्यास तो मुक्त असला पाहिजे. तथापि, जर त्याची सेवेतील सुरक्षितता हिरावून घेण्यात आली तर तो मानसिक व तो शारीरिक व मानसिक दास्यसचे भक्ष बनवतो, ही गोष्ट अगदी स्वातंत्र्याच्या गाभ्याशीच न-जुळणारी आहे. उद्या काय होईल यांची कायमची भीती, तिच्यामुळे कायम चकवनारा सुखाचा व सौंदर्याचा अनिश्चित मागवा या गोष्टी हेच दर्शवितात की, आर्थिक सुरक्षितते शिवाय स्वातंत्र्याला काही अर्थ नाही. माणसे उत्तम तऱ्हेने मुक्त असतील व तरीही स्वातंत्र्याची प्रयोजने ओळखण्यात असमर्थ राहतील.

तिसरी गोष्ट म्हणजे, सर्वांना ज्ञान उपलब्ध करण्यात आले पाहिजे. गुंतागुंतीच्या जगात माणूस स्वत:ला धोक्यात घालून जगत असतो. तेव्हा त्याचे स्वातंत्र्य न गमावता त्याला त्याचा मार्ग शोधता आला पाहिजे.

'या शर्ती खाली, मनाला त्याचे स्वातंत्र्य वापरावयाचे शिक्षण मिळाल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने कोणतेच स्वातंत्र्य असू शकत नाही. माणसाचा शिक्षणाचा हक्क मूलभूत हक्क बनतो. माणसाचे ज्ञान हिरावून घेऊन तुम्ही त्याला त्याच्याहून भाग्यवान असलेल्यांचा अटळपणे गुलाम कराल. ज्ञान हिरावून घेणे म्हणजे महान प्रयोजनार्थ स्वातंत्र्य वापरण्याच्या अधिकाराला नकार देणे आहे. अज्ञानी माणूस मुक्त असेलय परंतु याला सुखाची शाश्वती मिळेल अशाप्रकारे तो त्याचे स्वातंत्र्य वापरू शकत नाही.'१० बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्य हे समतावलंबी असायला हवे असे बजावले आहे. याचा अर्थ ज्या स्वातंत्र्य समता असत नाही ते स्वातंत्र्य स्वातंत्र्य आहे असे म्हणता येत नाही. स्वातंत्र्य प्रत्यक्षात येण्यासाठी समता प्रस्थापित होणे गरजेचे असते. स्वातंत्र्याच्या उपयोगा संबंधी बाबासाहेब म्हणतात, 'त्या स्वातंत्र्याचा उपयोग त्याने सत्यशोधन करण्यात केला पाहिजे आणि सत्य म्हणजे तरी काय बरे? सत्य हेच आहे की, मनुष्याच्या पंचज्ञानेंद्रियसना व पंचकर्मेंद्रियांना ते सत्य पटले पाहिजे. म्हणजे ते सत्य पाहता आले पाहिजे, एकता आले पाहिजे, त्याचा वास घेता आले पाहिजे. त्याचा स्वाद घेता आला पाहिजे व त्याच्या अस्तित्वाबद्दल आपल्याला साक्ष पटविता आली पाहिजे. '११

सामाजिक लोकशाही आणि बंधुत्व : सामाजिक लोकशाही प्रस्थापनेसाठी महत्त्वाचे तत्त्व म्हणजे बंधुभाव किंवा बंधुत्व होय. बंधुत्व हे साहचर्यभावाचे दुसरे नाव आहे. व्यक्तीला दुसऱ्याच्या भल्या स्वत:ला अभिन मानायला लावणाऱ्या भावी नेते समाविष्ट आहे. दुसऱ्याचे हित, त्याच्यासाठी आपल्या अस्तित्वाच्या कोणत्याही शारीरिक अवस्थाप्रमाणे स्वभावत: व आवश्यक म्हणून काळजी घ्यावयाची एक गोष्ट बनते. या बंधुत्वाच्या भावनेने मुळे व्यक्तीला बाकीचे तिचे सर्व सहचारी प्राणी सुखाची साधने प्राप्त करण्यासाठी झगडणारे तिचे प्रतिस्पर्धी आहेत व तिला ती साधने प्राप्त करून घेण्यात यश मिळविण्यासाठी त्यांना पराजित झाल्याचे पाहण्याची तिची इच्छा धरली पाहिजे. असा विचार येत नाही. 'व्यक्ती वादामुळे अराजक निर्माण होईल. बंधुत्व केवळ त्याला प्रतिबंध करते व माणसांमधील नीती व्यवस्था चालू ठेवण्यास मदत करते यात कसलीही शंका असू शकत नाही.'१२ माणसामाणसांमधील नीती चालू ठेवण्यास बंधुत्व मदत करते. बंधुत्वाचे हे तत्व अत्यंत महत्त्वाचे आहे. 'आणखी एक बाब आहे जिचा आमच्या समाजात हा भाव आहे ती म्हणजे बंधुत्वाच्या सिद्धांताचे अभीस्विकारण ही होय. बंधुत्वाचा काय अभिप्राय आहे? बंधुत्वाचा अभिप्राय संपूर्ण भारतवासियाप्रति बंधुभावाची भावना हा आहे. जर सर्व भारतवासी समान असतील तर हा तो सिद्धांत

आहे जो आमच्या सामाजिक जीवनाला एकात्मता आणि दृढता प्रदान करणारा आहे.'१३ समाज जीवनात एकात्मता आणि दृढता प्रस्थापित करण्याचे काम बंधुत्व करीत असेल तर समाजात ते वाढीला लावण्याचे काम करणे ही प्रत्येकाचीच जबाबदारी आहे.

सामाजिक लोकशाही आणि न्याय : स्वातंत्र्य, समता व सभाव याचे दुसरे नाव हे न्याय आहे. भारतीयात समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता नसेल तर न्यायाची अपेक्षा कशी करणार? या तीन संकल्पना एकत्र नांदतात तिथेच न्याय असतो, 'न्याय' ह्या संकल्पनेशी माणसाच्या नैतिक भावना तीव्रपणे निगडीत असतात. न्याय विषयीची भावना ही माणसात सहज प्रवृत्ती असायला हवी. निष्पक्षपातीपणाच्या कल्पनेशी संलग्न असणारी दुसरी संकल्पना म्हणजे समतेची संकल्पना होय. न्यायाच्या आपल्या संकल्पनेत आणि ह्या संकल्पनेला धरून होणाऱ्या व्यवहारात अनेकदा समतेची संकल्पना घटक म्हणून समाविष्ट असते आणि अनेकांच्या दृष्टीने समता हे न्यायाच्या कल्पनेचे सारच होय.'१४ 'सार्वजनिक हक्कासंबंधी वाद व दांडगाई केली असता आपणास पाहिजे तसे हक्क मिळतील अशी जी आडाणी लोकांची समजूत असते, ती समजूत दंग्याची मूळ कारण असते व दंगे मोडण्याचे योग्य उपाय म्हटले म्हणजे हक्कासंबंधी निष्पक्षपातीपणाने न्याय करणे व केलेला न्याय कोणाची भीड मुरवत न धरिता जरूर पडल्यास खडक रीतीने अमलात आणणे हेच होत. न्याय देण्याच्या कामी समता व निष्पक्षपातीपणा व अंमलबजावणीच्या कामी निग्रह व कडकपणा सरकारच्या अंगी अवश्य पाहिजे.'१५ म्हणजेच सरकारने न्यायाच्या बाजूने ठामपणे उभे राहिले पाहिजे.

सामाजिक लोकशाहीचे महत्त्व: सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित केली तर त्यासंदर्भात बाबासाहेब म्हणतात की, 'राजकीय जीवनात आम्ही समतेचा व्यवहार करणार आहोत आणि सामाजिक जीवनात आम्ही अ समतेचा व्यवहार करणार आहोत. राजनीतीत आम्ही एक व्यक्ती, एक मत आणि एक मत, एक मूल्य हा सिद्धान्त स्वीकारणार आहोत आणि आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्थेचा परिणाम म्हणून एक व्यक्ती, एक मूल्य या सिद्धांताचे खंडन करणार आहोत. हीच अवस्था दीर्घकाळ राहिली आणि या सिद्धांताची आम्ही असेच खंडन करीत राहिलो तर आम्ही आपली राजकीय लोकशाही संकटात लोटणारा होत. आम्ही हा विरोधाभास त्वरित समाप्त केला पाहिजे अन्यथा ये समानतेने पीडित लोक आहेत ते ही राजकीय संरचना, जीजी निर्मिती आम्ही एवढ्या परिश्रमाने केली आहे ती उद्ध्वस्त केल्याशिवाय राहणार नाहीत.'१६ हा इशारा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधान सभेत संविधान सुपूर्त करताना शेवटच्या भाषणात दिलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) प्रदीप गायकवाड, संपादक, प्रबुद्ध भारतातले दादासाहेब, प्रकाशक दादासाहेब रुपवते फाउंडेशन. प्रथम आवृत्ती २३ जुलै २००१, पृष्ठ २०२

२) संविधान सभा डिबेटस अनुवादक प्रा. देविदास घोडेस्वार, प्रकाशक राईट दिनकर पब्लिकेशन अंड डॉक्युमेंटेशन प्रा. लि., पहिली आवृत्ती २०१३, पृष्ठ ७८४

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड १८ भाग ३, महाराष्ट्र शासन, पहिली आवृत्ती १५ ऑक्टोबर २००२, पृष्ठ १७२

४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, हिंदू धर्माचे तत्वज्ञान, अनुवादक गौतम शिंदे, मनोविकास प्रकाशन, पहिली आवृत्ती १४ ऑक्टोबर १९८८, पृष्ठ २३

५) मे.पुं. रेगे, स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय, मौज प्रकाशन गृह, पहिली आवृत्ती जुलै २००५, पृष्ठ ९१

६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जातिप्रथेचे विध्वंसन, अनु. गौतम शिंदे, सुगावा प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती ऑक्टोबर २००५ पृष्ठ ४४

७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जातिप्रथेचे विध्वंसन, अनु. गौतम शिंदे, सुगावा प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती ऑक्टोबर २००५ पृष्ठ ६६

८) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड १८ भाग १, महाराष्ट्र शासन, पहिली आवृत्ती १५ ऑक्टोबर २००२, पृष्ठ ५०६

Principal
Shri Asaram Bhandurdara Arts, Commerce & Science College Dongaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

Scanned with CamScanner

2020-21

ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Volume - IX Issue - II May - October - 2021

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47023

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.571
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Ta. Kannad Dist. Aurangabad

Scanned with CamScanner

EDITORIAL BOARD

Anukrati Sharma
Assot. Prof. Management,
University of Kota, Kota.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept. of Commerce
& Management University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. Avhad Suhas Dhondiba
Assot. Prof. in Economics, Sahakar Maharshi
Bhausaheb Satntuji Thorat College of Arts,
Science & Commerce, Sangamner (M.S.)

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University, Karaikal - 609605.

Dr. Kishore Kumar C. K.
Coordinator Dept. of P. G. Studies and Research in
Physical Education and Deputy Director of
Physical Education, Mangalore University.

Prof. U. B. Mohapatra
Ph.D. (Nottingham, UK) Director,
Biotechnology Government of Odisha, Odisha
Secretariat Bhubaneswar - 751001, Odisha, India.

Dr. Bibhuti P. Barik
P. G. Dept. of Bioinformatics, North Orissa
University Shriramchandra Vihar, Takatpur,
Baripada, Odisha, India, Pin 757003.

Dr. Vijaykumar Laxmikantrao Dharurkar
Prof. and Head of Mass Communication and
Journalism, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad - 431004 (M.S.)

Jatindra K. Sahu
Ph.D. Assot. Prof. Dept. of Agriculture Engineering
School of Technology Assam University (A Central
University Silchar - 788011] Assam, India.

Prof. S. D. S. Murthy
F.N.E.A., Head, Dept. of Biochemistry,
S. V. University Tirupati - 2,
Andhra Pradesh, India.

Dr. Madhukar Kisano Tajne
Dept. of Psychology,
Deogiri College, Aurangabad.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned with CamScanner

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कोविड - १९ चा प्रभाव प्रा. डॉ. के. व्ही. ढवळे	६४-६७
१४	सातवाहन कालखंडातील वीरश्री लेण्यातील स्त्री देणगीदार - एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. अतुल ओहाळ	६८-७२
१५	सर्व समावेशित शिक्षण श्रीमती. अनिता आत्माराव पवार	७३-७९
१६	मराठ्यांच्या इतिहासातील राष्ट्रमाता जिजाऊ कर्तबगार स्त्री Annie Sumant Nalla	८०-८२
१७	डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी द्वारे स्वातंत्र्या पूर्वी (सन १९४७ पूर्वी) दिल्या जाणाऱ्या क्रीडा सुविधा श्री. गौतम सोनवणे डॉ. सुदाम शेळके	८३-९०
१८	महात्मा फुलेंचे कृषि विषयी विचार प्रा. डॉ. अर्जुन सोनाजी उबाळे	९१-९६

Scanned with CamScanner

VOLUME - IX ISSUE - II - MAY - OCTOBER - 2021
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.571 (www.sjifactor.com)

१८. महात्मा फुलेंचे कृषि विषयी विचार

प्रा. डॉ. अर्जुन सोनाजी उबाळे
राज्यशास्त्र विभाग, श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय देवगाव रंगारी, तालुका कन्नड, जिल्हा औरंगाबाद.

एकोणिसाव्या शतकात भारतातील समाज परिवर्तनासाठी समाज क्रांतिकारक बदलासाठी लढा देणाऱ्या महापुरुषांपैकी महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा अग्रक्रमाने उल्लेख करावा लागतो.बहुजन समाजाची उन्नती आणि स्त्री शिक्षणासाठी त्यांनी संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले. प्रस्थापितांच्या वर्चस्वाखाली पीडित असलेला शेतकरी व बहुजन समाजाची होणारी सर्वांगीण पिळवणूक याबाबतीत त्यांनी परखडपणे विचार मांडले आहे. बहुजन समाजाची तार्किक व वास्तवतेची समीक्षा केली. हुजन समाजाची आणि शेतकऱ्यांची दयनीय व केविलवाणी परिस्थिती तात्कालीन सरकारच्या निदर्शनास आणून दिली.महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षण, पुनर्विवाह व भ्रूणहत्या प्रतिबंधक गृह व अस्पृश्यता निवारण, शेतकऱ्यासाठी चे कार्य या प्रमुख कार्यावर मोठ्या प्रमाणात भर दिला. त्यांनी सामाजिक सुधारणेसाठी समाजातील विषमतेविरुद्ध समाजजागृतीचे कार्य केले. ब्राह्मणांचे कसब, शिवाजीचा पोवाडा ,गुलामगिरी ,शेतकऱ्याचा आसूड,जातिभेद, विवेकसार, इशारा, अस्पृश्यांची कैफियत इत्यादी ग्रंथातील त्यांचे लेखन मर्मभेदी असेच आहे. त्यांनी दिनमित्र हे वृत्तपत्र चालवून अन्यायाला वाचा फोडली. महाराष्ट्रातील समाज अज्ञान, अंधश्रद्धा ,अनिष्ट चालीरीती व वरिष्ठ ब्राम्हण वर्गाचे श्रेष्ठत्व याखाली दबला होता. समाजाला अज्ञान अंधश्रद्धेच्या मोहनिद्रेत ऊन जागे करण्यासाठी सत्य शोधण्यासाठी व मानवधर्म स्थापण्यासाठी महात्मा फुलेंनी 18 73 मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली, जनतेच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन स्वतःचे वर्चस्व गाजविणाऱ्या ब्राह्मण पुरोहित वर्गाविरुद्ध त्यांनी लढा दिला.

शेतकरी हिताचा व त्यांच्या समस्येचा ज्वलंत परिपाक म्हणून 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथात कडे पाहिले जाते.

उद्दिष्टे

1. शेतकरी वर्ग हा देशाचा पोशिंदा आहे..
2. शेतकऱ्यांच्या समस्या व प्रश्नाविषयी लिखित म्हणणे मांडणे.
3. शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी व अज्ञान दूर करण्यासाठी शिक्षित होणे.
4. ब्राह्मण पुरोहित व इंग्रज सरकारच्या शोषणाविषयी जाणीव होणे.

Scanned with CamScanner

5. महात्मा फुलेंनी केलेले लेखन हे शेतकऱ्यांच्या दुर्दशेची कैफियत आहे.

'ब्राम्हण वर्गाचे पारंपारिक वर्चस्व संपले तरी अँगलविद्या सर्वात आधी शिकून आपले कारभारी पण त्याने कायम राखले होते. शोषणाची नवी व अधिक प्रभावी साधने हस्तगत केली. परकीय सरकार करवी बहुजन समाजाच्या होणाऱ्या वाढत्या पिळवणूकीत हा वर्ग वाटेकरी झाला. सहाजिकच तो बहुजन समाजाच्या वैराचे व द्वेषाचे लक्ष ठरला. तात्पर्य हा वर्ग प्रशासनाच्या नोकरीत असल्याने आपले वर्चस्व जपण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असल्याने त्याचा त्रास ब्राहमणेतर समाजाला होत असे. पावसाच्या पाण्यावर शेती असल्यामुळे ती कधी पीकायची तर कधी नाही. त्यामुळे शेतकरी अडचणीत यायचा. परिणामी त्यांच्यावरील कर्जाचा बोजा वाढायचा. हा कर्जाचा बोजा म्हणजे पेशव्यांनी शेतकऱ्यावर लावलेला शेतसारा असायचा. शेतकऱ्यांची आयुष्य यामुळे दीनवाणी व्हायचे. तसेच त्यांचे धार्मिक ,सांस्कृतिक

शोषण येथील सावकारशाही, नोकरशाही करायचे. महात्मा मुलींच्या मते शेतकऱ्यांची स्थिती वाईट होण्यास सावकारशाही, नोकरशाही व ब्राहमणशाही कारणीभूत आहे. '1818 ला पेशवाई बुडाली. ही घटना फक्त एक राजवट जाऊन दुसरी राजवट येण्या पुरती मर्यादित नव्हती. ब्रिटिशांनी नवी संस्कृती, नवे तंत्रज्ञान या देशात आणले. मानवी समाजाच्या अधिक प्रगत अवस्थेत आपण ब्रिटिश यामुळे प्रवेश करीत होतो. पेशवाईच्या काळात मागास व अस्पृश्य लोकांची गुलामी व अत्यंतिक अन्याय यांची सीमा नव्हती. शेतकऱ्यांचे हित शिक्षण घेण्यातच आहे हे महात्मा फुले यांनी आवर्जून सांगितले. यासाठी त्यांनी विद्येचे महत्त्व वेळोवेळी पटवून दिले व या शेतकरी वर्गाच्या प्रश्नासाठी वते सुधारण्यासाठी शेतकऱ्याचा आसूड, गुलामगिरी ,ब्राहमणांचे कसब हे ग्रंथ त्यांनी लिहिले. दिनमित्र हे वृत्तपत्र चालविले, शेतकरी वर्गाचे अज्ञान नाहीसे करणे, त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे, जुन्या परंपरा चालीरीती धर्मभोळेपणा सोडविण्यास भाग पाडणे व त्यांची स्थिती सुधारण्याचे मुख्य सूत्र त्यांनी डोळ्यासमोर ठेवले. 'आधुनिक महाराष्ट्रात महात्मा फुले यांचे कार्य एक मेवा द्वितीय ठरावे असेच आहे. समताधिष्ठित महाराष्ट्राच्या ध्येय स्वातंत्र्याचा पाया त्यांनी घातलेला आहे. अस्पृश्यांसाठी शाळा काढणे1851, मुलींना शिक्षण देणे1848, बाल हत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना स्वतःच्या घरात करणे1868, बहुजन समाजाच्या जागृतीसाठी सत्यशोधक समाज स्थापन करणे1873, यासारख्या महा क्रांतिकारक ठरावीक अशी कार्य लोकक्षाभाची धास्ती न बाळगता त्यांनी केली आहेत' . . जातीव्यवस्था नष्ट करणे, शेतकऱ्यांच्या जीवनात सुधारणा व अस्पृश्यतेचा कलंक नष्ट करणे या सामाजिक सुधारणा ज्योतिरावांनी घडवून आणल्या म्हणूनच महात्मा फुलेंचा सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते असा उल्लेख करावा लागतो.

भारतीय सामाजिक व्यवस्थेचे वास्तव खऱ्या अर्थाने त्यांनी जगासमोर आणले. स्पृश्य-अस्पृश्य भेद, गुलामगिरी, ब्राह्मणी धर्माचे वर्चस्व, स्त्रियांचे शोषण, वर्णव्यवस्था, दैववाद, कर्मठ धर्माच्या चालीरीती, सामाजिक विषमता तसेच सोशीत पीडित आणि अक्षर ओळख नसलेले शेतकरी, कष्टकरी यांच्या व्यथा इत्यादी प्रश्न आणि समस्या निवारण्यासाठी महात्मा फुले यांनी बंड पुकारले होते, सामाजिक क्रांतीचे रणसिंग फुंकले होते. 'मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील मराठा काळ, पेशवाई चा कालखंड व ब्रिटिश राजवट यामध्ये शेतकऱ्यांची स्थिती कमी-अधिक प्रमाणात बदलत गेली पण शेतकरी वर्गावर कुणीच लक्ष दिले नाही. उलट शेतकऱ्यांचे शोषण झाले, अन्याय वाढले. ब्राह्मण पेशव्यांच्या हातात राज्याची सूत्रे आल्यानंतर त्यांनी शेतकऱ्यावर फारच जाचक अटी लादल्या. महाराष्ट्रात पावसावर बरीचशी शेती होती, त्यामुळे मधून मधून पावसाने धोका.दिल्यामुळे शेतकऱ्यास कर्ज फेडणे कठीण जात असे. ती स्थिती अजूनही कायम आहे' आपल्या देशातील बहुजन समाजाचा उदरनिर्वाह मुख्यत्वे शेतीच्या धंद्यावर होत असल्याने त्यात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग केला पाहिजे. शेतकरी आणि कृषी क्षेत्राची उन्नती झाल्याशिवाय देशाचा विकास साधता येणार नाही याची जाणीव नक्कीच होती. भारतीय शेती आजही अधिकांश भारतीयांचा उत्पन्न व उदरनिर्वाहाचा प्रमुख स्त्रोत आहे. शेतीमध्ये पुरेशा सुधारणा अभावी शेतीही मागासलेली आहेच शिवाय राबराब राबणारा शेतकरी सुद्धा तितकाच शोषित पीडित आणि मागासलेला आहे. महात्मा फुले म्हणतात, 'आमचे दयाळू सरकारने आपल्या राज्यातील एकंदर सर्व शेतांच्या पाहण्या, पाणाड्याकडून करवून, ज्या ज्या ठिकाणी दोनग्या मोटांचे वर पाण्याचे झरे सापडतील, असा आदमास निघेल,... सरकारच्या मदतीशिवाय पाण्याचा मार्ग दाखविणाऱ्या पाणाड्या सह विहिरी खोदून, बांधून काढणाऱ्या शूद्र शेतकऱ्यास लहान मोठी बक्षिसे सरकारातून देण्याची वहिवाट घालावी व एकंदर सर्व नदी-नाले व तलावातील साचलेला गाळ पूर्वीप्रमाणे शेतकऱ्यास फुकट नेऊ द्यावा ' ... शेतकऱ्यांची आर्थिक उन्नती आणि कृषी सुधारणा होणे अपेक्षित होते. महात्मा फुलेंचे विचार आजही प्रासंगिक आहे. अधिकांश भारतीय जनतेच्या उत्पन्नाचा मुख्य भाग हा प्रामुख्याने कृषी क्षेत्र आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा भार आणि विभक्त कुटुंब पद्धतीने कृषी चे धारण क्षेत्र हे दिवसेंदिवस कमी होत आहे. म्हणून वाढीव उत्पन्नासाठी नवनवीन योजना व उपाय करणे आवश्यक आहे. 'शेतकरी लोकांनी चांगले बी, चांगले खत व चांगली मशागत करून नवी सुधारलेली पिके काढावीत आणि सरकारने तलाव विहिरी आणि पाठ बंधारे बांधून शेतकऱ्याला नवीन झाडांचा, बी बियाणे व शेतीच्या मशागतीसाठी लागणारी मदत सढळ हाताने करावी, तसेच ठिकठिकाणी सरकारने कालवे व पाटबंधारे बांधून शेतकऱ्यांना बागाईतास भरपूर पाणी पुरवावे असा त्यांच्या बोलण्याचा व लिहिण्याचा कल असे. त्यांना असे वाटते की, मुठभर सावकाराच्या घरात हजारो लोकांची धनदौलत अथवा जमीन-

Scanned with CamScanner

जुमला जाणे पसंत नसे धार्मिक बाबतीत जसे ज्योतिरावांना वर्ग वैशिष्ट्ये नको होते तसेच ते त्यांना आर्थिक बाबतीतही नको होते. 'वर्गदृष्ट्या फुले शेतकऱ्यांचे प्रवक्ते होते. स्त्री शूद्र अतिशूद्र, शेतकरी व कामगार या सर्व सोशीत यांनी आत्मउद्धारासाठी संघटित व्हावे अशी प्रेरणा सत्यशोधक आंदोलनाने प्रथमच महाराष्ट्रात दिली होती. या संघटन प्रक्रियेत आधार म्हणून सर्व शोषितांच्या अनार्य उत्पत्तीचा सिद्धांत फुल्यांनी मांडला होता. शेतकऱ्यांच्या दुर्दशेचे चा ऊहापोह फुल्यांनी 'शेतकऱ्याचा आसूड' नामक पुस्तकात केला होता. ब्राह्मण पुरोहित, श्रीमंत सावकार व सरकारी नोकरशाही यांचा शेतकऱ्यास होणारा त्रिविध जाच त्यांनी वर्णन केला आहे. धार्मिक पारंपारिक गुलामगिरीने शेतकरी किती नाडला जातो त्याविषयी फुले म्हणतात, 'अरे भगवंत राया, मजकडे डोळे उघडून पहा, राम भटाच्या सांगण्यावरून तुला साडेसातीच्या शनीने पीडा करू नये, म्हणून म्या तुला घोरून, कणगीतले पल्लोगणती दाणे नकट्या गुजरात विकून अनेक वेळा मारुती पुढे ब्राह्मण जपास बसवून सव्वाषण ब्राह्मणांच्या पंगतीच्या पंक्ती हिरे उठविल्या!... परंतु अज्ञानी शेतकरी कर्ज काढून चावडी भरण्यास चालले की, त्याच्यापुढे वाटेत बहुतेक अक्षरसुन्य ठोंबे, भटांचा घाट करून आडवे उभे राहून फक्त 'याजमान तुमचे कल्याण असो' असे म्हणून त्याच्यापासून काहीना काही पैसे उपटतात' .कोणत्या ना कोणत्या कारणाने शेतकऱ्याकडून ब्राह्मण पुरोहित धार्मिकतेच्या व आशीर्वादाच्या नावाने पैसे उकळतात.

शेतकरी आपल्या शेतात काबाड कष्ट करतो, पण त्याला शेतीत काहीच उरत नाही. तो अतिशय दरिद्री व गुलामगिरी तच आपले जीवन जगतो, अशी परिस्थिती त्याची होती. शेतकरी वर्गाच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांना लुबाडणाऱ्या भाकड कथा सांगून त्यांना फसविणाऱ्या ब्राह्मण पुरोहितांना या असोडा चा प्रसाद मिळाला पाहिजे.

अखंडादी काव्य रचनेत शेतकरी वर्गाच्या परिस्थितीचे वर्णन करताना फुले म्हणतात,

आमच्या देशीचे अतुल स्वामी वीर ।।होते रणधीर।। स्मरू त्यास ।। धु।।
बळी स्थानी आले शूर भैरोबा।। खंडोबा ज्योतिबा ।।महा सुभा ।।1।।
सद्गुणी पुतळा राजा मूळ बळी।। दसरा दिवाळी।। आठवीती ।। 2।।
क्षेत्रीय भारया 'ईडा पीडा जावो।। बळीच राज्य येवो' ।। अशा कांबा? ।।3।।
आर्य भट आले सुवर्ण लुटीले।। क्षेत्रीय दास केले ।। बापमत्ता ।।4।।
वामन का घाली रसातळी ।।प्रश्न जाती माळी।। करी भटा ।।5।। '

Scanned with CamScanner

शेतकरी वर्गावरील इडा पिडा टळू दे या देशावर बळी राजाचे म्हणजेच शेतकरी, कष्टकरी, मजूर यांचे कल्याण जोपासणारे राज्य हवे. शेतकऱ्यांची पिळवणूक ही धार्मिक, सांस्कृतिक व राजकीय या तिन्ही अंगांनी आहे. तसेच शेतकऱ्यांची मानसिक गुलामी नष्ट करणे गरजेचे आहे. शासनाच्या शोषणापासून बळी राजा मुक्त भावा, त्यासाठी शेतकऱ्यांनी सर्वप्रथम कृत्रिम ब्राह्मणी धर्माचा, रीतिरिवाज यांचा व विधीचा त्याग केला पाहिजे. 'जुन्या अनिष्ट वारशाचे विध्वंसन आणि नैतिक सत्य व मानवी हक्क यावर अधिष्ठित नव समाजाची निर्मिती अशा दोन्ही बाजू त्यांच्या आंदोलनास असल्यामुळे 'प्रबोधनपरवाचा भारतातील खरा व आद्य उद्गाता' हा गौरव फक्त फुल यांचाच करता येईल' . ' शेतकऱ्यांच्या मुलास अन्नवस्त्रे, पुस्तके वगैरे पुरवून त्यांच्या मुलाकरिता बोर्डिंग शाळा कराव्यात... शूद्र शेतकऱ्यांनी आपली मुले अमुक वर्षाचे वयाची होईतो पावतो अभ्यास करण्याकरिता पाठवावीत, म्हणून कायदा केल्याशिवाय शेतकऱ्यांचे मुलाच, थोडेसे का होईना परंतु खरे ज्ञान झाल्यावाचून त्यांच्या मनावरील कृत्रिम ब्राह्मणांनी उमटविलेला ठसा फिक्का पडायचा नाही. आणि तसे केल्याविना शेतकरी शुद्धीवर येणेच नाहीत' . म्हणजेच शेतकऱ्यांच्या मुलांना किमान वयापर्यंत शिक्षण आणि तेही मोफत व सक्तीचे असल्यास त्याचे अज्ञान दूर होईल. शेतकरी शेतात कष्ट करतो परंतु शेतमालाला मात्र योग्य भाव मिळत नाही. सर्वतोपरी तो नाडला जातो, त्याची गळचेपी होते. शेतकऱ्यांच्या दयनीय परिस्थितीविषयी फुले म्हणतात, 'हिवा वाऱ्यात व उन्हातानात रात्रंदिवस शेती खपणाऱ्या शेतकऱ्यांचे कमरेला लुगडयांचे दशांचा करकोटा, खादीची लंगोटी टोपीवर फाटकेसे पागोटे, अंगावर साधे पंचे न मिळाल्यास धोंगडी व पायात ढगळे दिलेला अथवा दोरीने आवळलेला जोड्या शिवाय बाकी सर्व अंग सळसळीत उघडेबंब…' . आजही अधिकांश शेतकऱ्यांची परिस्थिती थोड्याफार फरकाने वेगळी असेल परंतु डी फार्मसी बदलली आहे असे म्हणता येणार नाही.

सारांश

शेतकऱ्यांचे अज्ञान दूर करणे, शेतीचे आधुनिकीकरण करणे, नवे तंत्रज्ञान अवगत करणे, शेतीमालाला योग्य भाव व पुरेशा बाजारपेठा उपलब्ध करून देणे, शेतीवर वाजवी कर आकारने , शेतीची पद्धती व अवजारे यात सुधारणा करणे, कमी व्याज दराने कर्ज पुरवठा करणे, शेतीसोबतच जोड धंदा करणे, शेती संबंधी माहिती पुस्तिका छापणे, वृक्षतोड थांबविणे, सिंचन सुविधा अर्थात कालवे, धरणे, कोल्हापुरी बंधारे बांधणे, आर्थिक संकट व नैसर्गिक आपत्तीच्या प्रसंगी आर्थिक सहाय्य देणे, दुष्काळी परिस्थितीत वित्त पुरवठा करणे इत्यादी. म्हणूनच महात्मा फुल्यांनी प्रगल्भ दूरदृष्टीने शेतकरी व कृषि विषयी मांडलेली विचार खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांचे कैवारी म्हणावे लागेल.

Principal
Shri Shivaji Bhandwalkar's Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kinwat Dist. Aurangabad-431515

Scanned with CamScanner

2020-21

ISSN 2278-8158

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ROYAL

Volume - X Issue - I

June - November - 2021

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47037

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 5.756
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Shri Asaramji Bhandwalkar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Nanad Dist. Aurangabad 431115

EDITORIAL BOARD

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental Sciences,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
Raebareily Road, Lucknow.

Dr. P. A. Koli
Professor and Head (Retdf.),
Dept. of Economics, Shivaji University, Kolhapur.

Dr. Kishore Kumar C. K.
Coordinator Dept. of P. G. Studies and Research in
Physical Education and Deputy Director of
Physical Education, Mangalore University, Mangalore.

Dr. Sadique Razaque
University Dept. of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head, Dept. of Psychology,
University of Madras.

Dr. Uttam Panchal
Vice Principal, Dept. of Commerce and
Management Science,
Deogiri College, Aurangabad.

Dr. Ganesh S. Chandanshive
Asst. Prof. & Head of Dept. in Lokkala Academy,
University of Mumbai, Mumbai.

Dr. Kailas Thombre
Research Guide and Asst. Prof.
Deogiri College Aurangabad.

Dr. Rushikesh B. Kamble
H.O.D. Marathi S. B. College of Arts and
Commerce, Aurangpura, Aurangabad. (M.S.)

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Manerao Dnyaneshwar Abhimanji
Asst. Prof. Marathwada College of Education,
Dr. Rafique Zakaria Campus, Aurangabad.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerce, Nizwa College
of Technology, Nizwa Oman.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned with CamScanner

VOLUME - X, ISSUE - I - JUNE - NOVEMBER - 2021
ROYAL - ISSN 2278 - 8158 - IMPACT FACTOR - 5.756 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	राज्यातील अंगणवाडी नेटवर्कच्या माध्यमातून महिलांमध्ये मासिक पाळीच्या स्वच्छतेस चालना देणारी धोरणे ईश्वर सुभाष तांबे	१-४
२	डॉ. आंबेडकरांचे धार्मिक विचार विजय लिंबाजीराव कोल्हे	५-९
३	कोविड १९ व शिक्षण क्षेत्रासमोरील आव्हाने जॉकी पीटर घुले	१०-१२
४	भारतीय प्राचीन संस्कृतीत स्त्रियांचे स्थान वनिता केरुजी बनकर	१३-१८
५	जागतिकीकरण, शिक्षण आणि महिला सबलीकरणात मराठी साहित्याचे योगदान श्रीमती. धंदर स्वाती काशिनाथ	१९-२१
६	एका म्हाताऱ्याने डोंगर हलवले : क्रांतिची मशाल पेटवणारी साहित्यकृती डॉ. ल. ना. वाघमारे	२२-२६
७	विधान परिषदेची रचना आणि कार्ये डॉ. एस. एस. बिरंगणे	२७-३१
८	एकवीसाव्या शतकातील अपेक्षीत शिक्षकांची भुमिका शैलजा संभाजी शेळके	३२-३७
९	माणसाने जगलं पाहिजे - अण्णा भाऊ साठे प्रा. डॉ. आहेर डी. के.	३८-४१
१०	राजर्षी शाहू महाराज आणि ब्राम्हणेतर चळवळ डॉ. अर्जुन सोनाजी उबाळे	४२-४६

VOLUME - X, ISSUE - I - JUNE - NOVEMBER - 2021
ROYAL - ISSN 2278 - 8158 - IMPACT FACTOR - 5.756 (www.sjifactor.com)

१०. राजर्षी शाहू महाराज आणि ब्राम्हणेतर चळवळ

डॉ. अर्जुन सोनाजी उबाळे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री. आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव रंगारी ता. कन्नड. जि. औरंगाबाद.

महाराष्ट्राच्या इतिहासातील ब्राम्हणेतर चळवळीचे उदगाते राजर्षी शाहू महाराज होत. सुरूवातीला ब्राम्हणेतर चळवळीचे स्वरूप राजकीय हक्कासाठी असे असले तरी तिची बीजे महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीत व वेदोक्त प्रकरणात शाहू महाराजांना आलेला अनुभव यात पेरली गेली होती. ब्राम्हणी व्यवस्थेच्या सर्वकष जुलमी सत्तेविरूद्ध संघर्ष करणारी सत्यशोधक चळवळीने वाटचाल सुरू केली. "राजर्षी शाहू महाराजांनी महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक चळवळीने पुनरूज्जीवन करून १९१७ साली प्रकट झालेल्या ब्राम्हणेत्तर चळवळीची पार्श्वभूमी तयार करून ठेवली"[१] खऱ्या अर्थाने सत्यशोधक चळवळ आणि वेदोक्त प्रकरण यातून ब्राम्हणेतर चळवळ उभी करण्याचे एकमेव श्रेय शाहू महाराजाकडे जाते.

बहुजन समाजाच्या प्रबोधनाची व्याप्ती शाहू महाराजांच्या प्रेरणेन कोल्हापूर संस्थान तसेच नगर, खानदेश, वऱ्हाड-विदर्भ इत्यादी महाराष्ट्रभर पसरलेली दिसून येते.महात्मा फुले यांचा वारसा चालविणाऱ्या सत्यशोधक कार्यकर्त्यांना शाहूंनी ब्राम्हणेतर चळवळीच्या प्रवाहात आणले. महात्मा फुले यांच्या काळातील सत्यशोधक चळवळ शूद्र-अतिशूद्र विशेषत : कनिष्ठ जातींच्या कार्यकर्त्यांचा अधिक भरणा होता. परंतु शाहू महाराजांच्या काळात सत्यशोधक चळवळीचे पुनरूज्जीवन करून ब्राम्हणेत्तर चळवळीत रूपांतर होऊन समाजातील कनिष्ठ वर्गासाहेबतच मराठा, जैन, लिंगायत, कायस्थ इत्यादी जाती-धर्मांची माणसे सहभागी झाल्याने चळवळीची व्यापकता आणखीनच वाढली. महाराष्ट्रात ब्राम्हणेतर चळवळीचा उदय होत असताना अशाच स्वरूपाच्या चळवळी भारताच्या दक्षिण भागात सुरू होत्या. " दक्षिणेतील मद्रास इलाख्यातही तशाच स्वरूपाची ब्राम्हणेतर चळवळ १९१५ सालापासून उदय पावत होती. डॉ. माधवन नायर,सर पी. त्यागराज चेट्टी, सी.एन.मुदलियार, रामस्वामी मुदलियार, पासगलचे राजेसाहेब प्रभृती ब्राम्हणेतर मंडळी या चळवळीचे नेतृत्व करीत होते" [२] भारतातील ब्राम्हणेत्तर समाजावर ब्राम्हणांचे प्रावल्य दिसून येत होते. त्यामध्ये सामाजिक, राजकीय, धार्मिक-सांस्कृतिक एक प्रकारे गुलामीचे जीवन जगत होते. या वंचित समाजाचे हक्क-अधिकार व न्याय प्राप्त करून देण्यासाठी दक्षिणेतील ब्राम्हणेतर चळवळ संघर्ष करण्यासाठी उभी ठाकली. तत्कालीन कॉंग्रेस ही त्यावेळी ब्राम्हणांच्या प्रभावाखाली राजकीय स्वातंत्र्याची चळवळ म्हणून होती. परंतु ब्राम्हणेतरांना समाजाच्या विकास मार्गातील सर्वात मोठी धोंड कॉंग्रेस राहील अशी भीती वाटत होती.

देशातील बदलत्या राजकीय घडामोडींचे ब्राम्हणेतर चळवळीने विश्लेषण करून इंग्रजांनी भारतात राजकीय सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. त्याच वेळी ब्राम्हणेतर चळवळीच्या नेत्यांनी भावी कायदेमंडळात केवळ ब्राम्हणांचे अधिपत्य न राहता ब्राम्हणेत्तर समाजाला लोक संख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधीत्वाने स्थान मिळावे अशी मागणी करण्यात आली. त्यावेळी

Scanned with CamScanner

कॉंग्रेसने या मागणीची खिल्ली उडवली. ती अशी " कायदेमंडळात वाण्यांनी जाऊन काय तागडी तोलायची आहे. की कुंभारांनी जाऊन मडकी घडवायची आहेत, अशी ब्राम्हणेतरांच्या मागणीची कुचेष्टा करण्यापर्यंत त्यांचे हल्ले कठोर झाले." [३] अशा प्रकारची विरोधी भुमिका घेतल्यामुळे ब्राम्हणेतरांनी जास्तीत जास्त न्याय्य हक्क कसे मिळतील यासाठी प्रयत्न केले. शाहू महाराजांना इंग्रज राजवट असल्याने राजकारणात उघडपणे भाग घेण्यास काही मर्यादा होत्या. तरीपण ब्राम्हणेतर समाजाच्या हिताचे रक्षणासाठी स्वस्थ बसवत नव्हते. सभा परिषदामध्ये प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष भाग घेत असत. भारताच्या भावी सुधारणाविषयी विविध संस्था, संघटना आपापल्या परीने मागण्या करीत होते. ब्राम्हणेतर समाजाच्या नेत्यांनी अस्पृश्य वर्गासह, सर्व मागासवर्गांना स्वतत्र मतदार संघ दिले गेले पाहिजेत अशी मागणी त्यांची होती.

मागास समाजाच्या खऱ्या अर्थाने सर्वांगीण विकास व्हायचा असेल तर शिक्षण महत्वाचे आहे. " हिंदुस्थानात सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण अग्रक्रमाने देण आवश्यक आहे. जर स्वराज्य यशस्वी व्हायचे असेल तर जातिभेद नष्ट झाला पाहिजेत. एवढेच नव्हे तर आंतरजातीय विवाह झाले पाहिजेत. नाही तर स्वराज्य ही मूठभर लोकांची मिरास होईल. अशी भीती वाटते." [४] म्हणजेच स्वराज्याची सत्ता केवळ एखाद्या उच्च जातीच्या हाती न जात ती वंचित व मागास समाजाला प्रतिनिधीत्वाच्या माध्यमाने हिस्सेदारी मिळाली पाहिजेत.

ब्राम्हणेतर चळवळीत वृत्तपत्रांना शाहू महाराजांनी महत्वाचे स्थान दिले. तत्कालीन वृत्तपत्रांच्या क्षेत्रात ब्राम्हणांचीच मक्तेदारी होती. तसेच ही वृत्तपत्रे ब्राम्हणांच्या हिताची जपणूक करावयाची. त्यामुळे ब्राम्हणेतर पक्षाची बाजू समर्थपणे मांडणारी वृत्तपत्रे असणे गरजेचे वाटू लागले. काही वृत्तपत्रांना महाराजांनी आर्थिक मदत देण्याचे काम केले. उदा. बळवंत पिसाळांचे 'विश्वबंधु', दिनकरराव जवळकरांचे 'तरूण मराठा', डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'मुकनायक', इत्यादी वृत्तपत्रांना पाठबळ देण्याचे काम त्यांनी केले.

ब्राम्हणेत्तर चळवळीच्या उदयाला अनेक कारणे असल्याचे दिसते. त्यामध्ये वेदोक्त प्रकरणामुळे ब्राम्हणेतर चळवळीची बिजे महाराष्ट्राच्या इतिहास पेशव्यांच्या राजवटीपासून झाली असल्याचे दिसून येते. नंतरच्या काळात ब्राम्हण-ब्राम्हणेतर चालना मिळाली ती काही विकृत मनोवृत्तीच्या पौरोहित करणाऱ्या अंहकारात वेदपठणाचा वेदोक्त मंत्राचा विधी शूद्र म्हणून महाराजांना नाकारला व नंतर वाद वाढला तेव्हा ब्राम्हण-ब्राम्हणेतर वादाला सुरूवात झाली. ब्राम्हणांनी समाज विकास व सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने समतेचे तत्वज्ञान सांगितले. परंतु ब्राम्हण वर्णाभिमान जातीय श्रेष्ठोचा अहंकार नष्ट करून ब्राम्हणेतर समाजाशी एकरूप होण्यास सिद्ध झाला नाही. खेड्यापाड्यातील ब्राम्हणेतर समाज गुण्यागोविंदाने जीवन जगत होता. आम्ही ब्राम्हण सर्व वर्णाचे गुरू आहोत. ब्राम्हणेतरापेक्षा श्रेष्ठ आहोत या भावनेचा बहुजन समाजाला संताप येऊ लागला. यामुळे ब्राम्हणेतर चळवळीनी संघर्ष केला.

ब्राम्हणेतर चळवळीने समस्त बहुजन समाजाला ब्राम्हणेतरांना ब्राम्हणांच्या सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतीक तसेच मानसीक गुलामगिरीच्या जाचातून मुक्त करणे हा या चळवळीच्या हेतू असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात ब्राम्हणेतर चळवळीने समाजात राजकीय, शैक्षणिक, क्षेत्रात प्रगती घडवून आणण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. त्यामध्ये प्रामुख्याने महात्मा फुले पासुन,

विठ्ठल रामजी शिंदे, शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील हे नेते होते. ब्राम्हणेतर चळवळ हे नामाभिधान राजर्षी शाहू महाराजांच्या कळात धारन केले. ब्राम्हणी वर्चस्वाविरूद्ध, पुरोहित वर्गाविरूद्ध चळवळ उभारून अज्ञानी समाजाला जागृत करण्याचे महान कार्य या चळवळीने केले. ब्राम्हणेतर चळवळीचे कार्य संपूर्ण महाराष्ट्रभर पसरलेले आहे.

१९२० नंतर कॉंग्रेसचे पर्व गांधी पर्व म्हणून सुरूवात झाली. सर्वजाती धर्मातील लोकांना सहभाग द्यावा असा प्रयत्न त्यांनी केला. त्या प्रयत्नाचाच भाग पुढे ब्राम्हणेतर चळवळीतील कार्यकर्ते केशवराव जेधे च्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेसमध्ये सहभागी झाले. त्यांनतर महाराष्ट्रातील ब्राम्हणेतर चळवळ प्रभावहिन होत गेली. आज मात्र ब्राम्हणेतर चळवळीचे कार्यकर्ते नावाला सुध्दा मिळत नाही अशी अवस्था आज दिसते. भारतातील सर्व स्त्री-पुरूष शिक्षित झाल्याशिवाय राष्ट्र कधीही स्वतंत्र, एक संघ, व बलाढ्य होणार नाही. यावर शाहू महाराजांचा दृढ विश्वास होता. मानवी देह धारण केलेल्या अस्पृश्यांना अमानवी वागणूक देणे हा मानवधर्माला एक कलंकच होता. म्हणून शाहू महाराज अस्पृश्योध्दार करण्यासाठी सतत प्रयत्न करीत होते. त्या प्रयत्नाचाच एक भाग म्हणजे " गंगाराम कांबळेने शाहू महाराजांच्या प्रोत्साहनाने कोल्हापुरात हम रस्तावर 'सत्यसुधारक हॉटेल काढले" [५] पुढे गंगाराम अस्पृश्योध्दाराच्या कार्यात महाराजांचे सच्चे कार्यकर्ते बनले. तसेच महाराजांनी अस्पृश्यासाठी खास वसतीगृह स्थापन केले. शाहू महाराजांचे अस्पृश्यता- निवारणाचे तीन जाहीरनामे.

१. महसूल न्याय आदी खात्यात अस्पृश्यता न पाळण्याचा शाहू महाराजांचा मूळ हुकूम.

२. विद्या खात्यात अस्पृश्यता न पाळण्याचा शाहू महाराजांचा मूळ हुकुम.

३. धर्मार्थ दवाखान्यात अस्पृश्यता न पाळण्याचा शाहू महाराजांचा मूळ हुकुम [६]

अस्पृश्यता निवारण करण्यासाठी शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात महान कार्य केले.

शाहू महाराजांनी केवळ गावगाड्यातील शूद्र व गावकुसाबाहेरील अस्पृश्य वर्गासाठीच कार्य केले नाही. तर गुन्हेगार जाती –जमातीसाठी सुध्दा कार्य केले. शेकडो वर्षे ज्यांना जवळ भटकू दिले नाही, गुन्हेगार म्हणून ज्यांची अवहेलना केली. त्या भटक्या विमुक्त जातीलाही त्यांनी छातीशी कवटाळले. शेकडो वर्षाचे त्यांचे दारिद्रय दूर केले व माणसासारखे जीवन जगण्याचा अधिकार दिला. एवढेच नव्हे तर महाराजांनी गुन्हेगार जातीची हजेरी पद्धत बंद केली.

शाहू महाराजांच्या सहाय्यामुळे साऱ्या भारतात ब्राम्हणेतर चळवळीचा झेंडा फडवू लागला. तिचा झालेला प्रसार हे महाराजांचे एक लक्षणीय योगदानच होय. ब्राम्हणेतर चळवळीला वगळून भारतात एखादा निर्णय घेणे अवघड झाले होते. आपल्या अल्पकालीन कारकीर्दीत शाहू महाराजांनी संस्थानात विकासात्मक व धोरणात्मक कार्य केल्याने दिसून येते. "ऐहिक भरभराट, शैक्षणिक उन्नती, औद्योगिक विकासाला उत्तेजन व कार्यकारी यंत्रणा व न्याय संस्था यांना अलग ठेवण्याचे धोरण आदीबाबत त्यांनी ब्रिटीश मुलखापेक्षा चार पावले पुढेच टाकलेली होती." [७] असे कार्य केल्यामुळे शाहू महाराजांच्या नेतृत्वाचा परिणाम उत्तर व दक्षिण भारताला एका सामाजिक उद्दिष्टपुर्तीसाठी कटिबध्द असल्याचे सिद्ध झाले. शाहू महाराजांना बहुजन समाजाला एका धाग्यात गुंफणारी एक शक्ती असे संबोधले जाते. त्यांच्या व्यक्तित्वात निष्ठा व नेतृत्व यांचा सुरेख संगम आढळून येतो.

Scanned with CamScanner

बिहार विधीमंडळापुढे मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण द्यावे असा एक ठराव आला होता. अर्थात हा ठराव अस्पृश्य व मागासवर्गाच्या हिताचा होता. परंतु दरभंग्याचे महाराज ब्राम्हण असल्यामुळे त्यांनी विरोध केला. इतकेच नव्हे तर दरभंग्याच्या महाराजांनी दहा हजार लोकांच्या सह्या घेऊन बिहार विधीमंडळाला सादर करून विरोध दर्शविला. "मुंबई प्रांताच्या नवीन विधी मंडळामध्ये प्राचार्य र.पु.परांजपे हे शिक्षणमंत्री असताना त्यांनी सन १९२३ मध्ये मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण व्यवहारीक दृष्ट्या अशक्य आहे असे जाहीर केले "[८] परंतु ब्राम्हणेतर समाजातील कर्मवीर भाऊराव पाटील मात्र शिक्षण देण्यासाठी महाराष्ट्रात संस्थेचे जाळे उभे करून शिक्षणाची दारे खुली केली. समाज क्रांतीसाठी समाज शिक्षण हे ब्रिद ठरवून स्वावलंबन, स्वाभिमान, स्वाध्याय व स्वातंत्र्य हे शैक्षणिक तत्वज्ञानाची चतु:सूत्री निश्चित केली. शिक्षण म्हणजे जीवन आणि जीवन म्हणजे शिक्षण यांची संगत घातली. " शिक्षण हाच समाजाला, लोकशाहीचा व जीवनाचा आधार मानून 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय हे ब्रिद साध्य केले. [९] म्हणजेच महाराष्ट्राच्या एकूणच सामाजिक जीवनात प्रबोधन करून शिक्षणाची आवश्यकता व महत्व पटवून दिले.

शिक्षण बहुजन समाजाला देण्यासाठी शाहू महाराजांनी ८ सप्टेंबर १९१७ ला सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा कायदा केला आणि लगेचच त्याची अमंलबजावणी ३० सप्टेंबर १९१७ ला सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू केले. शाहू महाराजांच्या या कार्यामुळे दि. १९ एप्रिल १९१९ कानपूर, उत्तरप्रदेश येथे आखिल भारतीय कुरमी क्षत्रियांची १३ वी सामाजीक परिषदेत शाहू महाराजांना राजर्षी पदवी देण्यात आली.[१०]

ब्राम्हणेतर चळवळीला उर्जा देण्याचे काम शाहू महाराज करीत असताना समाजाच्या उध्दाराचे कार्यसुध्दा करीत होते. बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृहे केली. तसेच आपले विवाह, धार्मिक संस्कार, धार्मिक विधी, ब्राम्हणेतरामार्फत पार पाडले जाऊ लागले, परिणामी ब्राम्हणांच्या धार्मिक सत्तेस धक्का बसू लागला.[११]

फासे पारध्यांना माणसात आणण्यासाठी शाहू महाराजांनी फासेपारधी चोऱ्या करतात म्हणून काही कुटूंबे पकडून आणले, हे लोक चोऱ्या, दरोडे का घालतात याचे चिंतन केले असता त्यातून दारिद्रय, गरीबी, उपासमार,बेकारी यामुळे करतात हे दिसून आले. महाराजांनी फासेपारधी सुधारण्यासाठी लाल्या व अरवानाईक यांना पाहऱ्यावर ठेवले. शाळेत स्पृश्याच्या मुलाबरोबर फासेपारध्यांच्या मुलांना शिक्षण देण्यास सुरूवात केली. त्यामुळे पुढे लोकांत मिळून मिसळून वागू लागले. त्यांची वागणूक सुधारली, चोरी दरोडे बंद झाले.[१२]

ब्राम्हणेतर चळवळीने शाहू महाराजांच्या काळात महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व आर्थिक क्षेत्रात प्रगती मोठ्या प्रमाणात झाली. समाजातील अनिष्ठ रूढी, परंपरा, चालीरीती, अंधश्रध्दा यांना प्रतिबंध घालण्याचा जोरकसपणे प्रयत्न केला. या चळवळीने अस्पृश्यता निवारण, स्त्री शिक्षण, जाती भेदा विरूद्ध, ब्राम्हणी वर्चस्वाविरूद्ध जोरकसपणे आपली भूमिका घेतली. ब्राम्हणेतर नेत्यांनी शिका, शिकवा, शहाणे व्हा हा मूलमंत्र त्यांनी दिला, म्हणून आजच्या संदर्भात ब्राम्हणेतर चळवळीचे कार्य व महत्व अनन्य साधारण आहे.

Scanned with CamScanner

संदर्भ

१. संपा.पवार जयसिंगराव- राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर २६-०६-२००७. पृ-१६४.

२. संपा . पवार जयसिंगराव- राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी कोल्हापूर पृ-१६५.

३. संपा. पवार जयसिंगराव – राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर पृ-१६८.

४. संपा. पवार जयसिंगराव- राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर पृ-१६८.

५. संपा.पवार जयसिंगराव- राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर पृ-८९.

६. संपा.पवार जयसिंगराव – राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर पृ-१९८.

७. द मॉडर्न रिव्यू, फेब्रुवारी – १९१६, पृ २३९

८. कीर धनंजय, राजर्षी शाहू छत्रपती प्यापुलर प्रकाशन, मुंबई १९९२, पृष्ठ – ३५३.

९. संपा.विलास पाटील, महाराष्ट्राचा सामाजिक व राजकीय विकास, विद्या बुक्स पब्लिकेशर्स, औरंगाबाद पृ २०

१०. प्रा. राणा अशोक, लोकांचा राजा शाहू छत्रपती.

११. ओहळ डी. आर. राजातील माणूस आणि माणसातील राजा लोकराजा राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज एम. पी.टी.ट्रस्ट पुणे.

१२. दैनिक मूलनिवासी नायक, पुणे, २६.०६.२०१२.

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Bengaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

Scanned with CamScanner

Boyse V.B.
2020.21

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B. Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October -2020

SPECIAL ISSUE NO - CCXLVII (247)

Ideology of Mahatma Gandhi

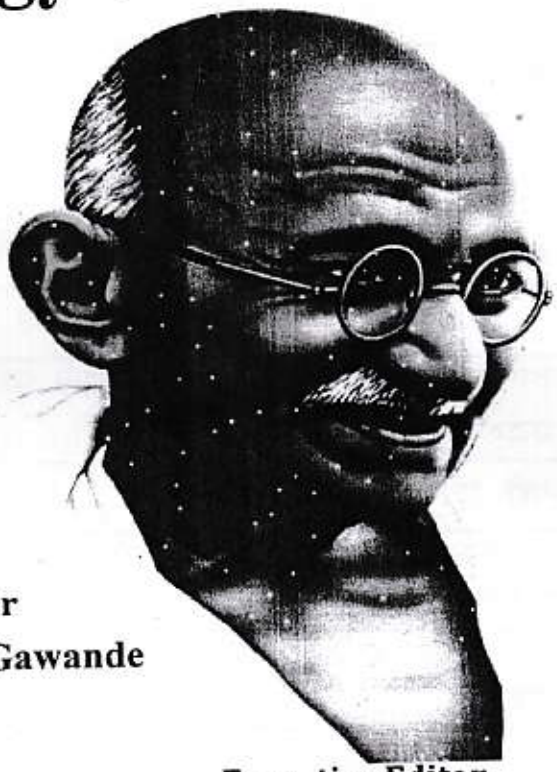

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Guest Editor
Dr. R.K.Ippar
Principal

Executive Editor
Dr. B.K. Shep,
Head, Dept. of History

Executive Editor
Dr. R.D. Rathod,
Head, Dept. of Sociology

Executive Editor
Prof.(Dr.) V.B. Gaikwad ,
P.G. Coordinator, Science

Jawahar Education Society's
Vaidyanath College Parli- Vaijnath, Dist. Beed.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

कार्यालय

19	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळींचा उदय प्रा.डॉ.संजय बाबुराव वाकळे	73
20	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार मनोहर रामचंद्र चौधरी	77
21	महात्मा गांधी यांना अभिप्रेत असणारी सत्याग्रहाची साधणे. श्री विलास सोमाजी पवार	81
22	महात्मा गांधी आणि १९४२ चे आंदोलन डॉ. संदिप व्ही. भुरले	84
23	गाँधी जी के सत्याग्रह आंदोलन डॉ.प्रशांत कुमार	87
24	सत्याग्रही महात्मा गांधी प्रा. जयंत विरुळकर	91
25	महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार डॉ. श्री. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी	97
26	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार सौ चित्ररेखा रविंद्रनाथ जाधव	100
27	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार प्रा.बी.आय.परदेशी	107
28	म. गांधी यांच्या विचारांची समकालीन उपयुक्तता प्रा. ए. बी. भावसार	110
29	गांधी आंदोलनातील स्त्रिया बोरसे विनोद बाबुराव	115
30	खेड्याकडे चला: महात्मा गांधीजींचे कालातीत विचार प्रा.मनोज बी.देवकर	120
31	महात्मा गांधी यांच्या संकल्पनेतील ग्रामस्वराज्य आणि आजची स्थिती डॉ.कालिदास मारुती भांगे	122
32	सर्वोदय एक चिंतन प्रा. डॉ. शिवराज पाटील	129
33	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार काल आणि आज डॉ. संदिप शंकरराव देसाई	132
34	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे स्वच्छते विषयक विचार प्रा रेवणनाथ बी. काळे	135
35	महात्मा गांधी आणि त्यांचे साहित्य रू एक अभ्यास डॉ. रामहरी मधुकर सूर्यवंशी	139
36	महात्मा गांधींचे सत्य अहिंसेबाबतचे विचार प्रा. सय्यद आर. आर.	142
37	म.गांधीजींची सत्याग्रहाची संकल्पना प्रा. घिमघिमे किरणकुमार मोहन	146
38	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार आणि वर्तमानस्थिती प्रा. पितांबर व्ही. पिसे	148
39	महात्मा गांधी यांच्या विचाराची ऐतिहासिक प्रासंगिक्ता : एक अभ्यास प्रा.डॉ.प्रकाश फड	151
40	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महात्मा गांधी यांचे योगदान प्रा. किशोर शेषराव चौरे	155

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 247
ISSN : 2278-9308
October,2020

गांधी आंदोलनातील स्त्रिया

बोरसे विनोद बाबुराव
सहयोगी प्राध्यापक श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव रंगारी, ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद

काळाच्या चरख्यावर माणुसकीची वस्त्र विणणारा, विसाव्या शतकातील महान संत व स्वतंत्र संग्रामाचे सरसेनापती महात्मा अर्थात मोहनदास करमचंद गांधी. जन्म ०२ आक्टोंबर १८६९ रोजी गुजरातमधील पोरबंदर येथे झाला होता. कायदयाची पदवी संपादन करुन त्यांनी वकीली व्यवसाय ही सुरु केला होता व याच माध्यमातून त्यांना दक्षिण आफ्रिकेत जावे लागले. येथे दरबाहून प्रिटोरियाकडे जातांना रेल्वेच्या पहिल्या डब्यातून त्यांना अपमानीत करुन उतरविण्यात आले होते हा प्रसंग सर्वश्रुत आहे. या अपमानाचा परिणाम त्यांनी वैयक्तीक सूडभावनेत न करता या अन्यायाच्या विरोधात लढा देण्याचा संकल्प केला व येथेच त्यांच्या राजकीय जीवनाचा प्रारंभ झालेला आपणास दिसून येतो.

भारतात परतल्यानंतर त्यांनी गोपाळ कृष्ण गोखले यांना आपले राजकीय गुरु मानले व त्यांच्या सल्यानेच त्यांनी देशाच्या विविध भागात हिंडतांना इथल्या सामाजिक, आर्थिक समस्यांची भीषणता त्यांच्या नजरेस आली. त्यांना माणसे जोडण्याची उत्तम कला असल्याने अल्पावधीतच विविध भागात जावून अहिंसेच्या व सत्याच्या मार्गाने जनतेची कामे करण्यास सुरुवात केली. यात प्रामुख्याने चंपारण्य सत्याग्रह (१९१७), खेडा सत्याग्रह (१९१८), रौलेट कायद्याविरुध्दचा सत्याग्रह (१९१९), सविनय कायदेभंग चळवळ (१९२०) व भारत छोडो चळवळ (१९४२) आदी प्रमुख आंदोलनामध्ये पुरुषाबरोबरच स्त्रियांचाही सहभाग लक्षणीय होता.

शोध निबंधाची मर्यादा बघता येथे फक्त, मिठाचा सत्याग्रह, जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रह यामधील काही प्रमुख स्त्रियांच्या कार्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन कार्य पध्दतीचे साधारणपणे तीन टप्पे पडतात. १८८५ ते १९०५ (गांधी युग) याशिवाय क्रांतीकारी चळवळी यांचाही एक वेगळा वर्ग राष्ट्रीय आंदोलनामध्ये संघर्षरत राहीलेला आपणास दिसून येतो. वसाहतवादी सत्तेच्या विरोधात भारतातील सर्वच घटकांनी या चार महत्वपूर्ण मार्गाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय आंदोलनामध्ये आपले योगदान दिले. साधारणपणे भारतीय राष्ट्रीय सुरुवात ब्रिटीश सत्तेच्या स्थापनेपासूनच सुरु झाली. ही सुरुवात प्रारंभीच्या कालखंडात तुटक स्वरुपाची राहिली. हळूहळू विचारांना गती मिळू लागल्यानंतर या आंदोलनाला १९ व्या शतकात समाज सुधारणा चळवळीच्या माध्यमातून एक नवीन वळण प्राप्त झाले. भारतीय समाज जागृत होवू लागला व याचा परिणाम स्वातंत्र्य चळवळीवर पडलेला आपणांस दिसून येतो. वसाहतवादी सत्तेचा विरोध करतांना हिंसक मार्गापेक्षा अहिंसक साधनांच्या आधारावर विरोध करण्याचा विचार या समाज सुधारणा चळवळीने दिला आणि या नंतरच्या कालखंडात हा प्रभाव भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवर कायमस्वरुपी दिसून येतो.

राष्ट्रीय आंदोलनाच्या इतिहासात १८८५ पासून एका नव्या पर्वाला सुरुवात झाली होती. भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या माध्यमातून एक नवे व्यासपीठ राष्ट्रीय आंदोलनाला मिळाले. या व्यासपीठावरुनच लढा देतांना 'गांधीयुग' हा आंदोलनाच्या दृष्टीने महत्वाचा टप्पा राहीला आहे. या टप्प्यामध्ये स्वतंत्र प्राप्तीसाठी कॉंग्रेसने गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली भारतीय शैलीच्या अहिंसक मार्गाचा अवलंब करुन व सर्व घटकांना एकत्रित आणून आपले ध्येय पूर्णत्वास नेले.

जन आंदोलनाची सुरुवात भारतात नवीन नसली तरी या आंदोलनाला १९२० नंतर एक नवीन दृष्टी प्राप्त झाली. सशस्त्र दबावाला अहिंसक मार्गाने विरोध करणाऱ्या नीतीचे नेतृत्व अर्थातच महात्मा गांधींनी केले. भारतीय समाजाला पचेल, झेपवेल आणि सहज साध्य होईल अशी ही नीती होती. चार भिंतीच्या आत राहणाऱ्या स्त्रिया, वेशीबाहेर, राहणारा अस्पृश्य समाज किंवा गर्भश्रीमंत असो या सर्वांना या नितीने भारावून टाकले होते. या असहकार आंदोलनात सर्वच घटकांनी उत्स्फूर्तपणे सहभाग नोंदवला हे त्याचे उदा. होय. तसेच या घटकांच्या समावेशांचे महत्वाचे कारण म्हणजे गांधीजींनी वसाहतवादी सत्तेच्या विरोधाबरोबरच समाजातील काही अव्यवस्थांच्या विरोधातही संयुक्तपणे आपले आंदोलन सुरु केले. ज्यामूळे सर्व घटकांचा या आंदोलनाला पाठिंबा मिळाला. भारतीयांच्या हातून हिसकावून घेतलेली त्यांची उत्पादनप्रणाली गांधीजींनी पुन्हा त्यांना प्राप्त करुन दिली व त्यांच्यामध्ये आत्मभानाची जाणीवही या सत्याग्रह चळवळीच्या माध्यमातून प्राप्त करुन दिली. हे या अहिंसक लढयाचे महत्त्व आहे.

सत्याग्रह म्हणजे जोर-जबरदस्ती नव्हे तर अहिंसा, प्रेम आणि करुणा यांच्या साहयाने दुसऱ्याला आत्मवत करणे म्हणजे मग दुसरा हा पर्याय राहत नाही. तो आपणच होतो. 'आपल्यासारखे करिती तात्काळ' तेच खरे सत्याग्रही महात्मा. यालाच गांधी विचार दृष्टीत ऱ्हदयपरिवर्तन असे म्हणतात. (ठकार, २०१२;३८) अहिंसेच्या पायावर उभारलेल्या समाजरचनेत पुरुषाला स्वत:च्या भावी तत्वाबाबत जे अधिकार राहतील तेच स्त्रियांनाही असावे (गांधी, २००७ ;८३) असे ते याप्रसंगी नमूद करतात. याबरोबरच स्त्रियांच्या अधिकाराबाबत ते कोणतीही तडजोड करण्यास तयार नव्हते. पुरुषांवर घालण्यात न आलेला कोणताही प्रतिबंध त्यांच्यावर लादता येणार नाही. मुले आणि मुली यांच्यात कोणताही भेदभाव (गांधी, २००७ ;८४) ठेवू नये असे महात्मा गांधी म्हणतात. याबरोबरच स्त्रियांवरील विश्वासासंदर्भात, 'अहिंसेच्या उच्चतम आणि सर्वोत्कृष्ट स्वरुपाचे प्रदर्शन करणे हे स्त्रीचे जीवनध्येय आहे' कारण असे की, अहिंसेच्या क्षेत्रात शोध करण्याचे साहसपूर्ण पाऊल उचलण्याकरीता स्त्री ही अधिक उपयुक्त असून ती अहिंसेचा अवतार (हेडा, २०१०;३२२) असल्याचेही नमूद करतात. या बरोबरच स्त्री ही स्वाभाविकपणे स्वत: अधिक त्रास सहन करत असते, त्यामूळे अहिंसा तिच्याकडे अधिक सहजपणे येते. (हेडा, २०१०;३२३)

स्त्रिया हया गांधी आंदोलनात महत्वाचा टप्पा होत. सायमन कमिशनला झालेला विरोध, नेहरु अहवाल, बार्डोलीचा सत्याग्रह, लाहोर अधिवेशनातील स्वातंत्र्याची मागणी यामूळे संपूर्ण भारतात मोठी राजकीय जागृती निर्माण झाली व या पार्श्वभूमीवरच १९३० मध्ये मिठाचा कायदा मोडून त्यांनी सविनय कायदेभंग चळवळीचा श्रीगणेशा केला. गांधीजींच्या या आंदोलनात पुरुषांबरोबरच 'स्त्रियांनी' उत्स्फूर्तपणे सहभाग घेतला. या चळवळीत स्त्रियांच्या सहभागाचे एक महत्वाचे कारण 'गांधी विचारांचा प्रभाव, वसाहतवादी सत्तेची दडपशाही आणि भारतीय समाजामध्ये झालेली जागृती' हे होय. स्त्रियांच्या सहभागासंदर्भात गांधीजींच्या दृष्टीने तीन महत्त्वपूर्ण गुण त्यांच्याजवळ होते ते म्हणजे 'स्वार्थत्याग', 'अहिंसा', आणि 'प्रामाणिकपणा' (मोदी, २००३;१४७) हे होय. स्त्री ही कुटुंबाचा आधार आणि कुटूंब राष्ट्राचा आधार असल्याने राष्ट्रीय व सामाजिक कार्यात स्त्रियांनी समोर यावे असेही गांधीजींचे मत होते. (दिक्षीत, २००४;२६१) तसेच स्त्री शक्तीची अचूक महती ओळखून गांधीजींनी त्यांना राष्ट्रीय आंदोलनात सहभागी करुन घेतले होते. (मोरे, २००७;११२२) त्यांच्या या सहभागाबद्दल एच.एन. ब्रेल्सफर्ड आणि जी. स्लेकोंब यांच्यासारख्या पाश्चिमात्य निरीक्षकही कबुली देऊ लागले की, 'अवघ्या चोवीस तासांत गांधीजींनी भारतीय स्त्रीला तिच्या परंपरागत बंधनातून मुक्त करुन ती सबला आहे, हे दाखवून दिले. हा चमत्कारच मानावयाला हवा. (वाळींबे, १९९८;६९३)

सविनय कायदेभंग आंदोलनात प्रामुख्याने तीन प्रकारचे सत्याग्रह झाले. त्यात अनुक्रमे 'मीठ सत्याग्रह', 'जंगल सत्याग्रह' व 'झेंडा सत्याग्रह' आदींचा समावेश होतो. या तीनही आंदोलनाचे संदर्भ सर्व सामान्य वर्गाशी निगडीत राहिले तसेच या तीनही आंदोलनाचे क्षेत्र नागरी क्षेत्राच्या तुलनेत ग्रामीण क्षेत्रात अधिक होते.

- **मीठ सत्याग्रह :-**

या सत्याग्रहामध्ये प्रामुख्याने 'धारासना' जि. सुरत येथील सत्याग्रह महत्त्वाचा होता. येथील सरकारी मीठ भंडारात मिठाचा सत्याग्रह करण्यापूर्वी गांधीजींना अटक झाल्यामुळे या आंदोलनाचे नेतृत्व 'सरोजिनी नायडू' यांच्याकडे आले. गांधीजींनी निर्देशित केलेल्या तत्त्वांच्या आधारावर त्यांनी या आंदोलनाचे संचलन केले. या आंदोलनाची माहिती प्रत्यक्ष डोळयांनी बघितलेल्या अमेरीकन पत्रकार वेब मीलन याचे वर्णन करतांना लिहतो, 'आजिबात प्रतिकार न करणाऱ्या लोकांची रक्तबंबाळ शरीरे पाहून माझे मन संतापाच्या आणि तिरस्काराच्या भावनेने भरुन जाई. गेली १८ वर्षे मी बातमीदाराचे काम करीत आहे आणि एकंदर २२ देशात हिंडलो आहे. या काळात हजारो दंगे, सामाजिक बंडे, रस्त्यावरील मारामाऱ्या असल्याप्रसंगी मी हजर होतो, परंतु धारासना येथे पाहिलेल्या प्रसंगासारखे प्रकार मला कोठेही दिसले नाहीत'. (कोतकर, २००३;२१९) या सत्याग्रहात जवळपास २५०० स्वयंसेवकांनी भाग घेतला होता. (वाळींबे, १९९८;६९१) त्याचबरोबर महाराष्ट्रातील शिरोडा येथे १२ मे रोजी झालेल्या सत्याग्रहात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांही सहभागी झाल्या होत्या. दहीहंडा, जि. अकोला येथील मीठ सत्याग्रहामध्ये दुर्गाबाई जोशी (वऱ्हाडची वाघीण), यशोदाबाई आगरकर, पार्वतीबाई पटवर्धन, मश्रूवाला यांच्या नेतृत्वाखाली अनेक स्त्रियांनी सहभाग नोंदवला. (केतकर, २००३;२१३) १३ एप्रिल १९३० रोजी 'कमलाबाई दातार' यांच्या अध्यक्षतेखाली आचार्य विनोबा भावे यांनी गैर कायदा मीठ विक्री केले. (चोरघडे, १९८६;०६,०७)

मीठ सत्याग्रहासाठी काढलेल्या दांडी यात्रेत कस्तुरबा गांधी याही आघाडीवर होत्या. एका सभेत त्यांनी महीलांना 'स्त्री स्वराज्य संघ' स्थापन करण्याचा सल्लाही दिला होता. (माथुर, २००३;७२) कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी मीठ तयार करणे आणि विकणे यावर कायद्याने बंदी असतांनाही मुंबई 'स्टॉक एक्स्चेंज' च्या सीमेमध्ये आणि न्यायालयाच्या प्रांगणात शिरुन मिठाच्या पुडया विकल्या. एवढेच नव्हे तर स्वातंत्र्य चळवळीसाठी स्टॉक एक्सचेंजमध्ये कायद्याच्या विरोधात जावून एका तासात पुडया विकून ४०,०००/- रुपये जमा केले. (व्होरा,०९) अरुणा असफअली (चिरडे, २००६;१४४) यांना मिठाचा कायदा मोडणे आणि आपत्तीजनक भाषणे देणे व राजकुमारी अमृता कौर (माथुर, २००३;१२०) यांनाही या सत्याग्रहातील सहभागाबद्दल कारावास भोगावा लागला. याचबरोबर कमला सोहनी, विमल गुप्ते, गंगाबाई पोशा, हंसा मेहता, अवंतिकाबाई गोखले, रतन बेन मेहता, कलावतीबेन मोतीवाला, सकिना लुकमानी, शमीम लुकमानी, शाहीदा फैजी, रेहानाजी, श्रीमती फातीमा तय्यबजी आदी स्त्रियांनीही सक्रिय सहभाग नोंदवून प्रसंगी कारावासही भोगला. (मोदी, २००३;१७४, १९६)

- **जंगल सत्याग्रह :-**

जंगल सत्याग्रहात प्रामुख्याने वऱ्हाडमध्ये हे आंदोलन अधिक तीव्र स्वरुपात दिसून येते. पुसद, जि. यवतमाळ येथे 'बापुजी अणे' यांच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रह झाला. यात विदर्भातील दुर्गाबाई जोशी, खापर्डे, प्रमिलाताई ओक यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकरी व आदिवासी स्त्रियांनी मोठया प्रमाणावर सहभाग घेतला होता. बागलाण येथील सत्याग्रहात सुमारे २००० स्त्रिया सहभागी झाल्या होत्या. तसेच या परिसरातील पकडलेल्या सत्याग्रहींना सोडण्यास भाग पाडण्यासाठी टेंबा गावाच्या सुमारे १०० स्त्रियांनी पोलिसांना वेढा देऊन सत्याग्रहींना सोडण्यास भाग पाडले. (कुबेर, २००२;२१०, २११) तर पनवेलच्या विमल गुप्ते यांनी स्त्रियांचे एक पथक चिरनेच्या जंगलात सत्याग्रहासाठी नेले होते. (कुबेर, २००२;२८२)

- **झेंडा सत्याग्रह :-**

जंगल आणि मीठ सत्याग्रहाबरोबरच झेंडा सत्याग्रहामध्येही स्त्रियांचा सहभाग मोठया प्रमाणावर दिसून येतो. बिळाशी येथील झेंडा सत्याग्रहामध्ये गावातील स्त्रियांनी झेंडयाभोवती कोट (तटबंदी) उभारण्यामध्ये सक्रिय सहभाग घेतला होता. यात मैनाबाई धनगर, धोंडूबाई मरकर, राजबाई कदम आदींनी पुढाकार घेतला. या सत्याग्रहाची नोंद बिळशीचे बंड म्हणून घेतली गेली. झेंडा आंदोलनाचे दमन करण्यासाठी ब्रिटीशांनी केलेल्या हिंसाचारामध्ये जवळपास ५० स्त्रियांना बुटाखाली तुडवले. त्याचप्रमाणे नगर जिल्हयामध्ये हिराबाई भापकर यांनी स्त्रियांचे नेतृत्व केलेले आपणांस दिसून येते. (केतकर, २००३;२२१, २२३)

या सर्व आंदोलनामध्ये स्त्रियांनी फार मोठया प्रमाणावर सहभाग घेतला. किंबहुना स्त्रिया जर चळवळीत नसतील तर ती रक्या अर्थाने लोकांची चळवळ नव्हे, असे गांधीजींचे मत होते. उपरोक्त स्त्रियांबरोबरच उषाताई डांगे, मिराबेन, सुचेता कृपलानी, उषा मेहता, प्रेमा कंटक, मिनाक्षी साने, गोदावरी परुळेकर, दादाभाई नौरोजींच्या नाती पेरीबेन, गोशीबेन व खुर्शीद बेन (केतकर, २००३;२२६) विजयालक्ष्मी पंडित व बहीण कृष्णा (चिरडे, २००६;१४४) कमला नेहरु (माधुर, २००३;१०९) अंगुरीदेवी जैन (जैन, २००३;८४), मृदुला बेन, कमलाबेन पटेल, मिठूबेन पेटिट, लीलावती मुन्शी, शारदाबेन मेहता (मोदी, २००३;७६,८९,९७,२०५) आदि स्त्रियांनी चळवळीबरोबरच विधायक कार्यक्रमामध्येही सक्रिय सहभाग घेतला. यात प्रभातफेऱ्यांचे आयोजन करणे, बैठका घेणे, दारु व परदेशी कापडाच्या विरोधात निदर्शने करणे, अस्पृश्यता निवारण, जातीय सलोखा, खादीचा प्रसार आदींचाही यात समावेश होता. जयाबेन देसाई, शिरीन व नवास हवेवाला आणि सुना बेनराव यांच्या मदतीने मणीबेन यांनी मुंबईत एक खादी मंदिरही सुरु केले होते. (मोदी, २००३;७८) १९३० च्या या कायदेभंगाच्या जवळजवळ १७ हजार स्त्रियांना तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती. (कुबेर, २००२;२८१) उपरोक्त स्त्रियांबरोबरच इतरही हजारो स्त्रियांनी प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्षरीत्या या गांधी आंदोलनात सहभाग घेतलेला आपणास दिसून येतो.

- महात्मा गांधी हे एक बहुरुपी व्यक्तिमत्व होते.
- महात्मा गांधी आधुनिक भारताचे संत
- गांधीजींच्या चरित्राचा आणि व्यक्तीमत्त्वाच्या विविध पैलूंचा शोध घेण्याचे काम आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळातही चालूच आहे.
- गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव भारतीयांच्या जिवनावर पडलेला आहे.
- संपूर्ण युगावर एवढा प्रभाव दुसऱ्या कुण्या महापुरुषाचा पडलेला नाही.
- प्रथमच गांधीजींच्या या आंदोलनात स्त्रियांचा लक्षणीय सहभाग दिसून येतो.

महात्मा गांधी यांच्या आंदोलनात हजारो संख्येने सर्वच स्तरातील भारतीय स्त्रियांनी उत्स्फूर्तपणे सहभाग घेतला. लाठीमार सहन केला, वेळप्रसंगी तुरुंगवासही भोगला. एवढेच नव्हे तर या आंदोलनाचे नेतृत्व करण्याइतपत स्त्रिया धैर्यशाली, शौर्यशाली व बलशाली बनल्या. भारतीय स्त्रियांमध्ये घडून आलेली राजकीय जागृती ही या आंदोलनाची फलश्रुती होय.

संदर्भसूची :-

१) ठकार निशिकान्त, गांधीजींचे साहित्य विचार, सुविधा प्रकाशन, सोलापुर, प्रथमावृत्ती, १२ जानेवारी २०१२.

२) गांधी महात्मा, माझ्या स्वप्नांचा भारत, परंधाम प्रकाशन, पवनार, वर्धा, पाचवी आवृत्ती, ऑगस्ट २००७.

३) हेडा ब्रिजमोहन (अनु.), महात्मा गांधीजींचे विचार, नवजीवन प्रकाशन, मंदीर, अहमदाबाद, डिसेंबर २०१०.
४) मोदी नवाज (संपा.), फडके वासंती (अनु.), भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील स्त्रिया, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, जानेवारी २००३.
५) दीक्षीत ना.सी., भारताचा इतिहास, पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, प्रथमावृत्ती, जून २००४.
६) मोरे सदानंद, लोकमान्य ते महात्मा, राजहंस प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती, १६ जानेवारी २००७.
७) वाळींबे वि.स., सत्तावन्न ते सत्तेचाळीस, राजहंस प्रकाशन, पुणे. व्दितीयावृत्ती, १५ ऑगस्ट, १९९८.
८) केतकर कुमार, कथा स्वातंत्र्याची, महाराष्ट्र राज्य पाठयपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे, पुनर्मुद्रण २००३.
९) चोरघडे वामनराव, धर्मकीर्तन, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, आक्टोबर, १९८६.
१०) माथुर एल.पी., भारत की महिला स्वतंत्रता सेनानी, अविष्कार पब्लिशर्स, जयपूर, २००३.
११) व्होरा आशारानी, मैं इनसे मिली, कृष्ण ब्रदर्स, अजमेर, खंड - ०१.
१२) चिरडे बालाजी, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, २००६.
१३) कुबेर वा.ना., भारताचा स्वातंत्र्यलढा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००२.
१४) जैन कपुरचंद आणि जैन ज्योती, स्वतंत्रता संग्राम में जैन, पाच्य भ्रमण भारती, मुजफ्फरनगर, २००३.

Borse V.B 2020.21

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November -2020

SPECIAL ISSUE-CCLXI (261)

INDIAN WOMEN : PRESENT, PAST AND FUTURE

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr.S.N.Jadhavar
Head, Deptt. of History,
Sham Gadale Art's College,
Dahiphal (Wadmauli)
Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the PaperAuthors' Name	Page No.
1	आधुनिक हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श डॉ. दत्तात्रय फुके	1
2	स्वतंत्र संग्रामातील रणरागिनी डॉ.विनोद बाबुराव बोरसे	4
3	कहार समाजातील स्त्री जीवन लतिका हिरालाल पंडूरे	8
4	रमाबाई रानडे यांचे सामाजिक कार्य : एक अभ्यास प्रा.डॉ.शेख हुसैन इमाम	13
5	रणरागिणी राणी लक्ष्मीबाई प्रा. किशन मिराशे	16
6	नारियों के प्रति भगवान बुद्ध का संवेदना डॉ.शान्ता एन. जाधवर	18
7	आसफजाही कालीन मराठवाड्यातील स्त्रीयांची स्थिती शेख इस्माईल शेख महेबुब	25
8	महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग : एक आढावा डॉ. स्वाती पाटील	28
9	लोकसाहित्य आणि स्त्री प्रा.सौ.रश्मी रमेश देसाई	30
10	भारतीय स्त्री काल, आज व उद्या साखरे आशा कारभारी	38
11	भारतीय महिला आणि आर्थिक विकास दयानंद भानुदास हाके	42
12	संत जनाबाईची अभंगवाणी प्रा.डॉ.आर.बी.धायगुडे	48
13	लोकसाहित्यातील स्त्री गीते – एक विवेचन. डॉ. रामकृष्ण ज्योतिबा प्रधान	52
14	मराठी साहित्यातील काल, आज आणि उद्याच्या स्त्रीचे बदलते जीवन प्रा. सतीश एस. कर्णासे	56
15	कोविड–१९ आणि पौगंडावस्थेतील वाढता ताणतणाव प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे	61
16	वि दा. सावरकरांची स्त्री विषयक भुमिका : एक अभ्यास प्रा.डॉ.प्रकाश फड	66
17	महिला सबलीकरण आणि आर्थिक विकास गजानन संभाजी फुपाटे	71
18	स्त्री स्थिति–कल और आज डॉ.आभा सिंह / डॉ. संगीता	75
19	मध्यकाल में स्त्रियों की दशा–एक विश्लेषण श्रीमती आराधना कुमारी	79
20	उपनिषदातील 'स्त्री' प्रतिमा डॉ. मुग्धा कुलकर्णी	82
21	छत्रपती शिवरायांच्या जडणघडणीत राष्ट्रमाता जिजाऊंचे योगदान प्रा.डॉ.प्रकाश संभाजी वाघमारे	89

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 261 (CCLXI)
ISSN : 2278-9308
November, 2020

स्वतंत्र संग्रामातील रणरागिनी

डॉ.विनोद बाबुराव बोरसे
सहयोगी प्राध्यापक, श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव,ता.कन्नड, जि.औरंगाबाद.

प्रास्ताविक

ब्रिटिश सरकारने 18 जुलै 1947 रोजी भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा पास केला त्यानुसार 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु याच कायद्याचा आधार घेऊन काही संस्थानिकांनी भारतात सामील न होता स्वतंत्र राहण्याचे ठरविले ज्या संस्थानिकांनी असा निर्णय घेतला त्यामध्ये हैदराबाद या संस्थानाचा ही समावेश होता त्यामुळे भारताला स्वातंत्र्य मिळूनही हैदराबाद संस्थानातील जनता स्वातंत्र्यापासून वंचित राहिली इतकेच नव्हे तर निजामाच्या धर्मांध जुलमी राजवटी खाली भरडत चिरडत राहिली ही जुलमी राजवट नष्ट करण्यासाठी या संस्थानाचे स्वतंत्र भारतीय संघराज्यात विलीनीकरण करण्यासाठी जो सशस्त्र लढा व शेवटी पोलीस कारवाई करण्यात आली तेच 'हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम 'म्हणून इतिहासात ओळखले जाते.

हैदराबाद संस्थान - स्थापना, स्वरूप व विस्तार

भारतात असलेल्या संस्थानांपैकी हैदराबाद हे एक राज्य असून त्याची स्थापना दक्षिणेचा सुभेदार मीर कमरुद्दीन निजाम मुल्क (पगडी, 1983 8,9) याने 31 जुलै 1724 रोजी केली. या संस्थानाची राजधानी हैदराबाद हे शहर होते. मोगल काळात प्रशासनाचा सोयीसाठी दक्षिण भारताची विभागणी खान्देश, वराड , औरंगाबाद, बिदर, विजापूर व हैदराबाद (Nanded D.Gazetteer, 1971:62)अशा सहा सुभ्यात केली होती. हैदराबाद संस्थानाचे एकूण क्षेत्रफळ 82,698 चौरस मैल, लोकसंख्या 1, 63, 38, 534 तर या राज्यांमध्ये 16 जिल्हे, 4 सुभे, 100 तालुके व 22,500 खेडी होती. या पैकी 6, 000 जहागिरीत मोडत असत. राज्यामध्ये प्रमुख तीन भाषांचे तीन प्रादेशिक विभाग होते. तेलगू भाषेचा तेलंगणा (8 जिल्हे), मराठी भाभाषेचा मराठवाडा(05 जिल्हे), आणि कन्न्ड भाषेचा कर्नाटक (3 जिल्हे), याखेरीज उर्दू ही राज्याची चौथी भाषा होती. भाषिक लोकसंख्या तेलगू 75, 29, 229, मराठी 39, 47, 089, कन्नड 17, 24, 280आणि उर्दु 21,87,005 धर्मवार लोकसंख्या हिंदू 13,39,649, मुस्लिम 20,97,745 ख्रिस्ती 2,20,464 आणि इतर 7,10,946 इतकी होती. (भालेराव, 2005:4ते 6)

या निजाम घराण्यात एकूण सात निजाम होऊन गेले. त्यांचा कार्यकाळ पहिला असफजहा कमरुद्दिन यांचा कार्यकाळ (1712ते 1748) असा होता. दुसरा निजाम असफजहाँ निजाम अली (1761 ते 1803)तिसरा निजाम सिकंदर जाह बहादूर (1803 ते 1829) चौथा निजाम नासिरुदोला बहादुर (1829 ते 1856)पाचवा निजाम अफजलुदोला बहादुर (1857 ते 1869)सहावा निजाम मीर महबुब अलीखान (1869 ते 1911)आणि शेवटचा निजाम उस्मान अलीखान याचा कार्यकाल हा (1911 ते 1948)पर्यंत होता.(चपळगावकर नरेंद्र, 1999:05)इ. स. (1748 ते 1761) या दरम्यान जे सत्तेवर आले त्या निजाम अलींच्या भावांना असफजहाँ म्हणून मान्यता मिळाली नव्हती).

या राज्याचा संस्थापक मीर कमरुद्दीन हा मोठा पराक्रमी होता ज्या काही लढाया लढल्या गेल्या त्या याच्याच कारकीर्दीत. दिल्लीच्या बादशहाने त्यास 'निजामुल मुल्क ' (म्हणजे देशाची व्यवस्था लावणारा) व 'असफशाह' (चपळगावकर नरेंद्र, 1999:02)अशा पदव्या दिल्या. या पदव्यामुळेच या संस्थानातील प्रमुखांना निजाम तसेच असफजाही असे संबोधले जाते. पहिल्या निजामनंतर सत्तेवर आलेले निजाम मात्र हे अकार्यक्षम होते. सत्तेवर आलेल्या या निजामानी देशाची, राज्याची व्यवस्था अगर बंदोबस्त नीट ठेवला नाही. उलट त्यांनी प्रजेकडे दुर्लक्ष करून स्वतः हा मात्र सत्ताभोग, ऐश आरामी जीवनशैली यातच गुरफटून गेले होते. एकूणच या निजामी राजवटीचे स्वरूप हे बलिष्ठासमोर लाचारी व दुर्बलावर अन्यायी असेच दिसून येते.

या संस्थानाचा इतिहास पट स्पष्ट करताना अनंत भाले - राव म्हणतात, इतरांच्या तुलनेने हैदराबादवर राज्य करण्याचा निजामाच्या आसफजाही घराण्याला 1724 ते 1948 मध्ये 225 वर्षाचा अवधी मिळाला. (भालेराव, 1987:02)या तीन शतकांच्या या प्रदेशाची जी विलक्षण कोंडी झाली त्यामुळे सामाजिक विषमहिलांचामता पदरी आली व यातून स्त्रियांचे ही अतोनात हाल झाले.

स्वातंत्र्य संग्रामातील सहभाग

1937 मध्ये महाराष्ट्र परिषदेचा स्थापना झाल्यानंतर या परिषदेची विविध ठिकाणी अधिवेशने संपन्न झाली. याच अनुषंगाने संस्थानात महिलांमध्ये प्रबोधन करण्यासाठी महिला परिषदेचीही अधिवेशने संपन्न झाली होती. पहिला अधिवेशनाच्या अध्यक्षा सौ काशीबाई किर्लोस्कर या होत्या. अधिवेशनात एकूण बारा ठराव मानण्यात आले होते व या पहिल्याच अधिवेशनात महिलांनी मोठ्या प्रमाणावर आपला सहभाग नोंदवला होता. औरंगाबाद येथे झालेल्या परिषदेच्या अध्यक्ष सौ पान कुंवर कोटेचा होत्या. तर सेलू येथील महिला परिषदेच्या अध्यक्षा सौ सुशिलाबाई दिवाण ह्या होत्या. सदरील अधिवेशनाला एक हजारावर महिला सहभागी झाल्या होत्या. त्यामध्ये करुणा बेन चौधरी सुशिलाबाई भालेराव इंदुताई सोने दे प्रतिभाताई वैशंपायन आशाताई वाघमारे शकुंतलाबाई साले सत्यवती बेंन श्रॉफ व दगडाबाई शेळके यांचा प्रामुख्याने समावेश होता.

दगडाबाई शेळके यांची प्रारंभिक माहिती

श्री भिकाजी पाटील काकडे व सो. यमुनाबाई यांच्या पोटी दगडाबाई यांचा जन्म कोलते टाकळी, जि. जालना येथे झाला होता. त्यांना तीन भाऊ व एक बहीण होती. त्याकाळात शिक्षणाचे अल्प प्रमाणात असल्यामुळे यांच्या निश्चित जन्म तारखा उपलब्ध नाहीत. या काळात मुलींना शाळेत न पाठवता घरातील तसेच शेतातील कामे करावी लागत असत. दगडाबाई ह्या लहानपणापासूनच उंच झाडावर सरसर चढणे, खोल विहिरीत उड्या मारणे व पोहणे हा त्यांचा आवडता छंद होता. एकूणच त्या बालपणापासून निर्भीड होत्या. दुर्दैवाने त्यांच्या वडिलांचे ही लवकरच निधन झाल्यामुळे सर्व जबाबदारी त्यांच्या आई वरच आली होती.

कोलते टाकळी येथे हरिभाऊ नावाचे एक ब्राह्मण गृहस्थ होते. ते मुलांना एकत्र करून पुराणातील गोष्टी बरोबरच छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यासाठी मोगलांशी केलेला संघर्ष, झाशीची राणी लक्ष्मीबाईचा ब्रिटिशाविरुद्धचा संग्राम, लोकमान्य टिळक, म. गांधी यांनी स्वतंत्र भारतासाठी करत असलेले कार्य तसेच निजामाची जुल्मी राजवट व आकारांचे अत्याचार आधी रोमहर्षक इतिहासाच्या

कथा सांगत असत. या सर्व ऐतिहासिक घटनांच्या दगडाबाई च्या बाल मनावर मोठा परिणाम झाला व यातूनच त्यांना या मुक्तिसंग्रामात सहभागी होण्याची प्रेरणा मिळाली.

तत्कालीन रितीरिवाजाप्रमाणे दगडाबाई चा विवाह वयाच्या अवघ्या तेराव्या वर्षी श्री देवराव शेळके राहणार धोपेश्वर जिल्हा जालना या तरुण शेतकऱ्याची विवाह झाला होता लग्नानंतर दगडाबाई या कधी गोपेश्वर तर कधी कोलते टाकळी असा त्यांचा प्रवास नेहमीच चालत असे कधी सासर तर कधी माहेर असे सारखी जाणे येण्यामुळे देवराव आणि दुसरे लग्न केले या प्रसंगाला दगडाबाई न खचता सामोरे गेल्या याच दरम्यान मुक्तिलढा नही जोर धरला होता या लढ्याचे नेते गोविंदाई श्रॉफ आनंदराव वाघमारे ला लक्ष्मीनारायण जयस्वाल राम गोपाल नावंदर आधी प्रमुख नेते गावोगावी जाऊन लोकांची या मुक्ती लढ्यासाठी प्रबोधन करत व वेळप्रसंगी हातात शस्त्र घेऊन या लोकांची रजा करापासून संरक्षणही करीत असत यातूनच दगडाबाई नीही या स्वतंत्र लढ्यात सहभागी होण्याचे ठरविले हा एक ऐतिहासिक क्षण होता कारण एक तरुण शिक्षित स्री आपल्या सुखी संसाराचा विचार न करता या स्वतंत्र संग्रामाच्या लढ्यात उतरली होती.

सुरुवातीला दगडाबाई ह्या अधिवेशनात सहभागी होत असेल या संदर्भातील एक आठवण सांगताना त्या म्हणाल्या होत्या की, मी हैदराबाद अधिवेशन संपवून नांदेड शहरावरून गावी परत येत असताना तेथून एक जंबिया खरेदी केला होता परंतु पुढे रेल्वे स्टेशनवर निजामी शिपायांनी माझी झडती घेतल्यानंतर हा जंबिया त्यांच्या हाती लागला व त्यांनी मला अटक करून चौकीवर आणले ही बातमी माझ्या घरी कळतात माझ्या सासूने चौकीवर येऊन माझी सुटका केली ही वार्ता क्षणातच गावभर पसरली या घटनेमुळे तसेच माझ्या या मुक्ती लढयातील सहभागामुळे गावातील काही लोकांनी मात्र माझ्या सासरच्या लोकांना निजाम मिरज आकारांची दहशत या प्रकरणामुळे आपल्या गावावर राहिली यामुळे तुम्ही तुमच्या सुनेला कायमचे माहेरी पाठवून द्या असे सांगितले शेवटी मीच माझ्या भावाकडे येऊन राहिले माझा भाऊ ही या उक्ती लढ्यात सहभागी होता यामुळे त्याने मला समजून घेतले(प्रत्यक्ष मुलाखत दिनांक 16 सप्टेंबर 2003)

वरील घटनाक्रमानंतर मात्र दगडाबाई नी पूर्णवेळ या मुक्ती लढ्याला दिला सदरील लढा हा हिंसक असल्यामुळे प्रत्यक्ष शस्त्र हाताळणे गरजेचे होते म्हणून दगडा बाईंनी नारायण गोसावी (घारापुरी, 1994: 59) यांच्या मार्गदर्शनाखाली शस्त्रास्त्रांचे शिक्षण येथे या त्या जंबिया तलवार परमार पिस्तुले चालविण्यास त्या शिकल्या होत्या संस्थानातील प्रजा करांची वाढते अत्याचार पाहून या लढ्यातील स्वातंत्र्य सैनिकांनी सरहद्दीवर लष्करी त्या उभारले यातील एक श्री बाबुराव जाधव यांच्या मार्गदर्शनाखाली कोलता टाकळी येथे होता. सदरील गाव मात्र निजामी संस्थानात असून भारतीय सरहद्दीपासून बरेच आत असल्यामुळे या कॅम्प वर काम करणे हे धोक्याचे होते तरीही दगडाबाई यांनी यामध्ये सहभागी होऊन भोजनाच्या व्यवस्थेबरोबरच वेळप्रसंगी लष्करी गणवेश अंगावर चढवून रजा करावर परमार बंधू चालवीत होत्या त्यांची उंच शरीरयष्टी स्वाभिमान व बाणेदारपणा रोमारोमात भिनलेला अशा या महिलेने 1948 सालात देऊळगाव राजा पैठण सर्वच भागातील निजामी चौक्या करोड गिरी नाक्यावरील हल्ला चढविण्यात अनेकदा त्यांनी भाग घेतला होता जाधव बाबुराव 34 35 या सशस्त्र लढ्यात संदर्भात दगडाबाई म्हणतात या लढ्यात पडते काम जीव धोक्यात घालून करावे लागत

Impact Factor – 7.675
ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2020
SPECIAL ISSUE – CCXLV (245)

Ideology of Mahatma Gandhi

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.K.Ippar
Gest Editor:
Principal

Dr. B.K. Shep,
Head, Dept. of History

Dr. R.D. Rathod,
Head, Dept. of Sociology

Prof.(Dr.) V.B. Gaikwad ,
P.G. Coordinator, Science

Executive Editor:
Jawahar Education Society's Vaidyanath College Parli- Vaijnath, Dist. Beed.

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

21	An Insight Into The Economic Thoght Of Gandhiji **Dr. Debjani Mitra**	80
22	Gandhi's Approach and its Relevance to Rural Development in India **Dr. Diganta Kumar Das**	84
23	Mahatma Gandhi and Clean India **Dr. G. M. Vijayalakshmi**	88
24	Mahatma Gandhiji Views On Clean India. **Prof.S.I.Malagali**	91
25	Mahatma Gandhi's Humanitarian Approach To Women **Dr. Vinod Gaikwad**	94
26	Teachings of Mahatma Gandhi **Dr.Priya Narendra kurkure**	98
27	Role of Mahatma Gandhi in National Movement **Dr.G.Sreenivasulu**	102
28	Mahatma : Life And Teaching **Dr. Radheshyam Dipte**	110
29	Mahatma Gandhi And Non-Co-Operation Movement **Dr. Meenu Mishra**	114
30	Gandhi And Question Of Untouchability: A Ray Of Hope For Depressed Untouchables **Soumalya Ghosh**	119
31	A Study On Gandhian Philosophy **Sandip Sutradhar**	123
32	Ideology of Mahatma Gandhi **Pratap Kumar Ghorai. /Ipsita Chakraborty.**	128
33	Gandhian Qualities and Their Significance to Fitness **Dr. P.L. Karad**	132
34	Mahatma Gandhi as a Social Reformer **Prof. Nandkumar Kuklare**	135
35	Mahatma Gandhi: Voice Of Democrcy **Mr. Maniyar Abdulkadar Rafik**	140
36	Mahatma Gandhi and Clean environment **Smt. Mousumi Kundu**	142
37	Mahatma Gandhi and Maulana Azad ; a concise comparative study in the perspective of freedom struggle **Dr. Shaikh Faruk Ismail**	143
38	The Spectacles of Mahatma Gandhi in Indo- English fiction **Dr. Dwijendra Nath Burman**	146
39	Ideology of Mahatma Gandhi **Dr. Dayaram D. Maske**	150
40	Place of Mahatma Gandhi and his Gandhian ideology in world perspective **Ranjan Baisya**	153
41	Educational Tenets of Mahatma Gandhi **Mr. Rajkumar Nandagawali**	156
42	Mahatma Gandhi- Clean India **Dr. Davesh Ranjan Tripathi**	159
43	Waiting for the Mahatma: An Epitome of Gandhian Ideology **Mantha Padmabandhavi Prakashrao**	164
44	Mahatma Gandhi's Satyagraha Movement: A Study **Swati Adinath Banger**	167

ISSN : 2278-9308
October,2020

Mahatma Gandhi as a Social Reformer

Prof. Nandkumar Kuklare
Head Dept. of Sociology,
Shri Asaramji Bhandwaldar College, Devgaon Tq. Kannad Dist. Aurangabad

Introduction:

Mahatma Gandhi was not only one of the greatest leaders of Indian Nationalism but a major social reformer, who played an important role in purging the Indian society of its inherent evils. His role in visionary of India, had a very clear perception of its villages and made an emphatic assertion that "India lives in her seven and half lakhs of villages. He further believed that India will have to live in villages, not in towns, in huts not in palaces. He held this conviction by saying that."If village perishes, India will perish. He found that the progress of the country lies in the development of majority of its rural villages; develop rural economy, industry and rural skills. Gandhiji found the only way of bringing hope of good living to the rural people is by making the village the central place in the economic programme Rural development as outlined by Gandhji contained self-sufficiency, inter-dependence for other wants and development of Village Industries.

Gandhji's ideal village belongs to the pre-British period, when Indian villages were the small republics undisturbed by the periodical visitations of barbarous hordes This republican character of the villages was destroyed by the British rule. Therefore, in Gandhian plan of rural reconstruction, the ancient republican village without any kind of exploitation served as a model unit. Ganwi aimed at the attainment of Village Swaraj and said, "My idea of Village Swaraj is that it is a complete republic, independent of its neighbors for its own vital wants and get inter-dependent for many others in which dependence is a necessity. Thus every villages' first concern will be to grow its own food crop and cotton for its cloth. It could have a reserve for its cattle, recreation and playground for adults and children. Then if there is more land available, will grow useful money crops, thus excluding ganga, tobacco, opium and the like. The village will maintain a village theatre, school and public hall. It will have its own water works ensuring clean water supply.

Gandhiji fully understood the consequence of western type of industrialization in India. He was conscious of the fact that far industrialization would destroy the Indian society by eliminating our decentralized rural industries and further leads to improvement. The once self-sufficient and self-contained rural villages have been drained progressively. He wanted to reverse this trend and bring about a rural reconstruction based on sound scientific and spiritual values. He said, my deal village will contain intelligent human beings. They will not live in dirt and darkness as animals. Men and women will be free and able to hold their own against anyone in the world. There will be neither plague nor cholera nor small pox, none will be idle, no one will wallow in luxury. Everyone will have to contribute his quota of manual labour. It is possible to envisage railways, post and telegraphs and the like." Gandhian strategy of rural reconstruction was based on village swaraj and swadeshi movement. The basic principle of village swaraj as outlined by Gandhiji are trusteeship, swadeshi, full employment, bread labour, self-sufficiency, decentralization, equality, Nai Talim. Thus the idea of ideal village of Gandhian dream was a comprehensive one, encompassing theeconomic, social, political and educational dimensions. Gandhiji gave emphasis on truth and non-violence in every aspect of human lifeand said, the swaraj of my opinion will come only when all us arefirmly persuaded that our swaraj has got to be won, worked and maintainedthrough truth and ahirnsa alone.Gandhian holistic ideas such as Trusteeship, Swadeshi, Self-sufficiency,Bread Labour, and Village Swaraj are briefly described as short.

Gandhiji insisted on the self-sufficiency of Indian villages. Self-sufficiency was advocated by him as a basic principle of life because dependence brings in exploitation which is the essence of violence. The poor is exploited by the rich, the villageby the city and the undeveloped country by the developed ones due tolack of Self-sufficiency" He suggested that villages should be self-sufficient i.e. they should produce their own food, clothing and other articles needed for meeting their basic needs. He insisted on the promotion of village or cottage industries and handicrafts because they can provide employment, necessary to meet the basicneeds of the villagers and also facilitate village self-sufficiency. Gandhiji said that it was not the British rule but the modem civilization nourished by them rule, which was the real cause of economic, distress, poverty and unemployment. He further said, "if the British rule were replacedtomorrow by the Indian rule based on modem methods, India would be nobetter"". Against this, he envisaged Inha's salvation in the revival of its ancient civilization which prescribes for man the path of duty and observance of morality"

Gandhiji's self-sufficient and non-violent village society could only be built on the basis of co-operation and not on conflict. According to him as far as possible, every activity in the village will be conducted on co-operative basis. Even in the field of agriculture, Gandhiji recommended co-operative farming which would save labour, capital, tools and provide employment to all adultVillagers and increase production also. He said, "we must attempt to prevent further fragmentation of land and encourage people to take to co-operative farming". He noted that when dependence becomes necessary in order to help society to maintain good order it is no longer dependence but it becomes cooperation He also favored spinner's co-operatives and co-operative cattle farming for promoting the national interest.

Mahatma Gandhi plyed an outstanding role in removing the untouchability. He has used the word Harijan means the people of God for the first time in relation the people who were deprived. According to him, the practice of untouchability is a leper wound in the whole-body of Hindu politic. He even regarded it as the hate fullest expression of caste. His one of the missions was to eradicate untouchability and give rights to the depressed people from centuries. He believes that all human beings are equal and hence the Harijans too have a right for social life along with other caste groups. He also believed in the four-fold division of the Hindu society into four Varnas. He regarded untouchables as Shudras and not as the Panchamas or fifth Varna. Hence, he sincerely felt the need for bringing about a basic change in the caste structure by uplifting the untouchables and not by abolishing the caste as such. He appealed to the conscience the Harijans by providing them a rightful place in the society.

Mahatam Gandhi played in improving the status of women in society, it is important to look at women's condition, prevailing at that time. When Gandhi appeared on to the political scenario, social evils slike child marriage and dowry system were unbridled. Indian women had .an average life span of only twenty seven years. Death of women in labor was a common phenomen. The percentage of women with basic education was as low as two percent. The patriarchal nature of the of the society confined women to the status of an inferior sex subordinate to their male counterparts. The purdah system was in full trend in Northern Indian. Unless accompanied by their male guardians, the women were not permitted to venture out on their own. Only a in such a dismal milieu that Gandhi took the responsibility of shouldering a social crusade that led to a major reorientation of the common nation of women in the Indian society.

ISSN : 2278-9308
October,2020

Gandhhi used the term 'Swaraj" with a definite meaning and significance self-rule and self-restraint. He defined swaraj in terms of individual and nation. Swaraj of people means the sum total of the self-rule of the individuals. In terms of national swaraj, it is the sum total of all activities which go up to build an ideal state based on moral force. The people of such state are conscious of their moral strength in its collectivity. Gandhiji tried to identify the concept of swaraj state with the Ramraj, the ideal state of Shri Rama." While propagating his Swaraj vision, he wanted to create a non-violent, non-exploitative and non-competitive social order. He opined: Life will not be a pyramid with the apex sustained by the bonom. But it will be an oceanic circle whose Centre will be the individual, always ready to perish for the circle of villages till at last the whole becomes one life composed of individuals, never aggressive in their arrogance, but ever humble, sharing them ajority of the oceanic circle of which they are integral units. Therefore, the outermost circumstance will not yield power to crush the inner circle but will give strength to all within and will derive its own strength from it. The basic theme of Gandhiji's economic theory was village self-sufficiency or Gram Swaraj. It meant that every village should be self-sufficient in two basic requirements - food and clothing. Every member of the family will play the charka and spin yam. The village weaver will play the loom and produce the cloth necessary for the village. Similarly, the village should produce its own rice, vegetables etc. Food and clothing will not have to be imported into the village from outside. Necessarily, it meant a particular lifestyle the lifestyle of plain living and high".

The Ramraj or the Enlightened Anarchy of Gndhiji's dream was to be realized m three stages. In the initial stage, the goal was Swaraj to achieve independence for India. In the second stage, the objective was to bring about a predominantly non-violent state through the evolution of Village Republics, Grama Swaraj In the final stage the purpose was to achieve Ramraj, the Kingdom of God on this Earth which would be the totally non-violent and purely democratic stateless society. Swaraj, Grarna Swaraj and Ramraj are thus the three significant milestones in the process of achievement of the ideal social order of Gandhijl's vision. Since the ultimate ideal of Rarnraj is difficult to realise, Gandhiji said in its absence the only realisable alternative and immediate ideal was that of Gram Swaraj.

Swadeshi is the moral principle underlying a decentralized self-sufficient economic structure. According to Gandhiji, "Swadesh is that spirit in us which restrict us to the use and service of our immediate surroundings to the exclusion of the more remote" In economic terms, a strict adherence to Swadeshi doctrine paves the way to decentralized self-sufficient economy. The buyers and sellers having a concern for each other, jollity work for the development of their local areas using local resources. Gandhiji emphasised, "every village of India will almost be a self-supportingand self-contained unit exchanging only such necessary commoditiesto other villages where they are not locally producible".

The spirit of Swadeshi guiding man's economic behavior leads to natural love and preference for local products and an attitude of service to the immediate neighbors. The consumers, for their requirements must buy form the local producers and thus support the local farmers, artisans such as weavers, carpenters, cobblers, potters etc. Adherence to the principle of Swadesh leads to a natural economic order and harmony'.

The decentralized economic units would thus facilitate the best possible use of local raw materials, talents and manpower, promote occupational equilibrium, ecological balance and co-operative living. The village would be able to produce whatever is required, with the help of local resources and would be intended with whatever has been produced in closer surroundings. Gandhiji was profoundly moved by the poverty and miserable conditionsof the masses due to the centralization of the economic power m the hands of the capitalist class He enunciated the theory of trusteeship in order to bring about therequired change In a non-violent way.

Gandhiji started his rural reconstruction activities in Sevagram to implement his idea of Constructive Programme which In eluded Items such as the use of Khadi , promotion of Village in

dustiers, Basic and Adult Education, Rural Sanitation, upliftment of the Backward Classes, the welfare of Women, Education in Health and Hygiene, Prohibition and propagation of the Mother Tongue. He incorporated all these activities under his 18-point Constructive Programme and consider it as the truthful and non-violent way of winning 'pooma swaraj'. Constructive Programme is not a fragmented approach. It is an attempt to develop society at the grassroots level with the resources that are available locally. He said, Thirty four years of continuous experience and experiment in truth and non-violence have convinced me that non-violence cannot be sustained unless it is linked to conscious body labour and finds expression in our daily contact with our neighbours. This is the constructive programme. It is not an end, it is an indispensable means and therefore is almost convertible with the end. The power of non-violent resistance can only come from honest working of the constructive programme.

According to Gandhiji village economy cannot be completed without the essential village industries such as hand-grinding, hand pounding, soap-making, paper-making, match-making, tanning, oil-pressing etc. The village industries give employment to millions of people and provide an outlet for the creative skill and resourcefulness of the people. Large scale industries will eliminate the spinning wheel and the handloom, and through the large-scale industries, the wealth will be concentrated in the hands of a few. On the contrary, the village industries will lead to distribution of national income among the millions of people in thousands of villages. Under Village Industries Scheme, the individuals are to engage themselves in home industries in their homes and cottages. While the productionis to be carried out on individually, the sharing of raw materials and marketing of finished goods are to be caned out collectively on a corporate basis. The all Indian village industries Association can guide such co-operative societies which are to be affiliated to or reeognized by it. It should encourage and expand the existing village industries and revive certain dying or dead Village industries wherever it is possible and desirable. It should prescribe the minimum living wages for the workers engaged in the village industries."

The deal village envisaged by Gandhiji could be constructed on the basis of the principles of public hygiene and sanitation. The houses which are to be built with locally available material will have sufficient light and ventilation. Each house or a cottage shall have a courtyard to grow vegetables for domestic consumption and to house cattle. The village streets and lanes will be kept clean. Each village shall have its own waterworks to ensure clean water supply. The constructive workers shall make the villages models of cleanliness by teaching the villageto maintain cleanliness in and around the village, including Gandhiji's Idea was not confined only to the removal of garbage from the lanes and streets of the villages but also to put the same to the productive use. If the garbage's are scientifically converted into manure, the villages can not only make use of productive manure to grow more food but also keep the villages clean from dust, dirt and bad smell.

Conclusion:

Gandhiji wanted to rebuild India from the lowest level with the poorest and theweakest. So he gave a call to the people to go back to villages for villagereconstruction. He had visualized self-reliant villages, free from exploitation andfear, as an important part of the decentralized system. According to him, life willnot be a pyramid with the apex sustained by the bottom. But it will be an oceaniccircle whose centre will be the individual always ready to perish for the village,the latter ready to perish for the circle of villages, till at last the whole becomesone life composed of individuals, never aggressive in their arrogance but everhumble, sharing the majesty of the oceanic circle of which they are integralunits.Now is the time to listen to Gandhiji's voice carefully, which says, "We areinheritors of a rural civilization. The vastness of our country, the vastness of thepopulation, the situation and the climate of the country have, in my opinion,destined it for a rural civilization to uproot it and substitute for it an urbancivilization seems to me an impossibility.

References:

- Gandhi M. K.(1968), The selected Work of Mahatma Ghandhi, 06 vols, Navajivan Publication, Ahamedabad
- Shashi Prabha Sharma, (1992) *Gandhian Holistic Economics*, Concept: Publishing Co., New Delhi.
- Maheshwari Shriram, (1995), Rural Development in India: A Public Policy Approach, SagePublications, New Delhi.
- Panda B.P. (Ed.), (1991), *Gandhiji and Economic Development*, Radiant Publishers, New Delhi.
- M.K., (1952), Rebuilding Our Villages, Navajivan publication, Ahamedabad.
- Shah, S.M., (1977), Rural Development, Abhinav Publication, Planning and Reforms, New Delhi.

International Double Blind Peer Reviewed,Refereed,Indexed Research Journal,ISSN(Print)-0975-3486,E-ISSN-2320-5482,RNI-RAJBIL-2009/30097,Impact Factor-6.315(SJIF),NOV-2020

Research Paper - Sociology

समाजशास्त्राच्या विकासात भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान

प्रा. नंदकुमार कुकलारे

सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख श्री. आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय देवगाव(रंगारी)ता.कन्नड,जि.औरंगाबाद

सारांश :

भारताचे लोक आणि संस्कृतीतील संशोधनाची परंपरा जुनी आहे. समाजशास्त्राच्या निर्मितीत व विकासात पाश्चिमात्य समाजशास्त्रज्ञांप्रमाणे भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. सामाजिक वास्तविकता जाणून घेण्याच्या हेतूने विविध दृष्टीकोणातून भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी अभ्यास करून सिध्दांत मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. जी. एस. घुर्ये, डी. पी. मुखर्जी श्रीनिवास, एस. व्ही. केतकर या भारतीय समाजशास्त्रज्ञांच्या योगदानाचा सदरील संशोधन लेखात संक्षिप्त स्वरूपात मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जी. एस. घुर्ये यांचे लिखाण तीन दृष्टीकोनातून दिसते. त्यात 1. समाजशास्त्राचे संस्कृत भाषिक 2. भारत विद्यात्मक 3. मानवशास्त्राभिमुख राहिले आहे. त्यांचे अध्ययन उत्क्रांतीच्या संदर्भ चौकटीत बसणारे आहेत. त्यांची काही अध्ययने ही प्रसारवादी, अभिसंस्करण व एकात्मतेची आहे. डी.पी. मुखर्जी यांनी भारतीय समाज व्यवस्थेच्या भारतीय परंपरेच्या संदर्भात मार्क्सवादी तत्वज्ञानाचा वेगळा अन्वयार्थ विशद करण्याचा प्रयत्न त्यांने केलेला दिसून येतो. एम. एन. श्रीनिवास यांनी संरचनात्मक– कार्यात्मक पध्दतीने भारतीय जातीव्यवस्थेचा अभ्यास केला. संस्कृतीकरण, पाश्चिमात्यीकरण, जातीची क्षेत्रीय व्यापकता, प्रसरण, विविधतेतील एकता व सामाजिक परिवर्तन यासारख्या महत्वपूर्ण संकल्पना मांडून भारतीय समाजशास्त्रात अनुभवी अध्ययनाला महत्व प्राप्त केले. तर एस. व्ही. केतकर यांनी जातीव्यवस्थेचे अध्ययन करून जातीव्यवस्थेच्या समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा पाया घातला. तसेच भारताच्या विभिन्न प्रदेशामधील मनोवैज्ञानिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्राचे विश्लषण केले.

प्रास्ताविक :

कोणत्याही शास्त्राच्या उभारणीत सिध्दांताला महत्वाचे स्थान असते. शास्त्राचा विकास, महत्व व उपयोगिता ही त्या त्या त्या शास्त्रातील सिध्दांतावर आधारलेली असते. ज्या शास्त्राचे सिध्दांत अधिक व सार्वभौमिक असतील ते शास्त्र अधिक विकसित मानले जाते. इतर शास्त्राप्रमाणेच समाजशास्त्राचा केंद्रीय आधार समाजशास्त्रीय सिध्दांत आहेत.

समाजशास्त्राच्या निर्मितीत व विकासात पाश्चिमात्य समाजशास्त्रज्ञांप्रमाणेच भारतीय समाजशास्त्राच्या उदयापासूनच सामाजिक वास्तविकता जाणून घेण्याच्या हेतून विविध सिध्दांताची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न विविध समाजशास्त्रज्ञांनी केला यातूनच विविध समाजशास्त्रीय संप्रदाय अस्तित्वात आले. समाजशास्त्रात प्रामुख्याने प्रकार्यवादी संघर्षवादी, सामाजिक विनियवादी, प्रतिकात्मक, आंतरक्रियावादी, प्रघटनावादी व लोकजीवनवादी असे प्रमुख संप्रदाय अस्तित्वात आले.

समाजशास्त्रीय अभ्यासात विविध दृष्टीने अभ्यास पध दती विकसीत झाल्याने याचाच परिणाम म्हणून भारतीय समाजशास्त्रज्ञाने भारतीय सामाजिक वास्तविकता जाणून घेतांना विविध दृष्टीकोनातून अभ्यास केल्याचे दिसून येते.

भारतात पहिल्या पिढीतील समाजशास्त्रज्ञ म्हणून जी. एस. घुर्ये, डी. पी. मुखर्जी, राधाकमल मुखर्जी व आई पी. देसाई यांचे समाजशास्त्रीय सिध्दांत निर्मितीत योगदान महत्वपूर्ण ठरते. घुर्ये आणि डी. पी. मुखर्जी यांनी विश्लेषणात्मक पध्दतीने अभ्यास करतांना विविध संकल्पनांना परिभाषित करण्याचा व त्यासंबंधी तथ्य शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. राधाकमल मुखर्जी व आई. पी. देसाई यांनी समाजशास्त्रीय सैध्दांतीक दृष्टीने भारतीय सामाजिक वास्तवतेचा अभ्यास करतांना वाङ्मयात परिवार, जाती, गाव, आदींच्या संदर्भात विश्लेषणात्मक मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पध्दती :–

प्रस्तूत शोध निबंध हा दूय्यम सामग्रीवर अवलंबून आहे. तथ्य संकलनासाठी संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित भारतीय समाजशास्त्रांच्या अभ्यासावर आधारित पुस्तकांचा आधार घेण्यात येणार आहे.

अभ्यासाची उष्टिये :–

प्रस्तूत शोध निबंध लिहीतांना काही उद्दिष्टे समोर ठेवलेली होती ती पुढीलप्रमाणे–

१) समाजशास्त्राच्या निर्मिती व विकासात भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान अभ्यासणे

२) प्रामुख्याने पहिल्या पिढीतील भारतीय समाजशास्त्रज्ञ म्हणून संबोधले जाणारे जी. एस. घुर्ये, डी. पी. मुखर्जी, एम. एन. श्रीनिवास व एस. व्ही. केतकर इत्यादीच्या समाजशास्त्रीय योगदानाचा शोध घेणे. सदरील शोधनिबंध हा समाजशास्त्रामध्ये भारतीय समाजशास्त्रज्ञाचे योगदान स्पष्ट करणारे असल्याने हा अभ्यास महत्वपूर्ण आहे.

जी. एस. घुर्ये :–

ब्रिटीश कालखंडात ज्या समाजशास्त्रज्ञांनी व अभ्यासकांनी भारतीय समाजशास्त्राचा मुलभूत पाया घालण्याचा प्रयत्न केला त्या प्रयत्नात डॉ. जी. एस. घुर्ये हे अग्रगण्य होते. त्यांना भारतीय समाजशास्त्रज्ञाचे जनक संबोधले जाते. केवळ महाराष्ट्रातच नव्हेतर संपूर्ण भारतात मुंबई समाजशास्त्रीय अध्ययनाचे प्रमुख केंद्र विकसित करण्यामध्ये त्यांचे मोलाचे योगदान आहे.

इतिहास, मानवशास्त्र, पुरातत्वशास्त्र, वास्तूशास्त्र, साहित्य, कला, धर्म या विज्ञानाची त्यांनी समाजशास्त्राशी सांगड घातली. भारतातील जाती आणि वंश, आदिवासी कुटूंब संस्था वैवाहीक संबंध, सामाजिक तणाव, भारतीय परंपरा, धर्माविषयक जाणीव इत्यादी विषयांवर घुर्ये यांनी ग्रंथ लिहिलेत तसेच आफ्रिकन निग्रोंचे वंश संबंध, अमेरिकन स्त्रियांचे लैंगिक जीवन यासरख्या विषयावर देखील घुर्ये यांनी ग्रंथ लिहिलेत.

डॉ. घुर्ये यांची ग्रंथसंपदा, संशोधन, शोधनिबंध यांचा आवाका अभ्यासला असता हे ध्यानात येते की, भारतीय समाजव्यवस्थेतील व समाज जीवनातील सर्व अंगांना स्पर्श करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे.

तर्कशुध्दता, सैध्दांतिक, विज्ञाननिष्ठा, वस्तूनिष्ठतेच्या आधारे भारतीय समाजाचे अध्ययन केले. सैध्दांतिक व सर्वेक्षणात्मक पातळीवर त्यांनी भारतीय समाजजीवन, भारतीय समाजव्यवस्थेच्या विविध पैलूचे अध्ययन केले. त्यासाठी त्यांनी तुलनात्मक, ऐतिहासीक, प्राच्यविद्या पध्दतीचा अवलंब केला डॉ. घुर्येनी प्रामुख्याने प्राच्यविद्या, जातीव्यवस्था, उत्पत्ती, वंशिक सिध्दांत, जाती, उपजाती, पोटजाती निर्माण होण्यास कारणीभूत घटक, जातीचे वैशिष्टे, सामाजिकीकरणाचा दृष्टीकोन ग्रामीण समाजाचे अध्ययन, नगरांचा इतिहास, साधूंचा अभ्यास, धार्मिक समुदायांचा अभ्यास अशा भारतीय समाजाच्या समृध्द संस्कृतीच्या विविधांगी पैलूंचे अध्ययन केले आहे.

घुर्ये यांचे लिखाण तीन दृष्टीकोनातून दिसते

(१) समाजशास्त्राचे संस्कृत भाषिक

(२) भारत विद्यात्मक

(३) मानवशास्त्रभिमुख हे तीनही दृष्टीकोन उत्क्रांतीच्या संदर्भ चौकटीत बसणारे आहेत. त्यांचे काही अध्ययने प्रसारवादी, अभिसंस्करण व एकात्मतेची आहेत.

घुर्येनी पुरातत्वशास्त्रीय, स्थापत्यशास्त्रीय, चित्रकला व ससाहित्य स्त्रोतातून भारतीय हिंदू लोकांचे पोशाख, कला व स्थापत्याचा अभ्यास केला घुर्ये एक समाजशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांनी ऐतिहासीक व उत्क्रांतीत्मक दृष्टीकोन, विभीन्न समाजतील संस्कृती व सभ्यतेच्या उत्क्रांतीचे अध्ययन आणि विशेषत: भारताच्या संदर्भात व्यापक ज्ञान निर्मिती केली. घुर्येहे मुळात हिंदु धर्माचे समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी संस्कृत आणि भारतविद्येच्या विस्तारित ज्ञानाची निर्मिती केली.

घुर्ये यांचे भारतीय समाजशास्त्रात योगदान महत्वाचे असले तरी त्यांच्यावर टीका केली जाते की, समाजशास्त्राची पदविका, पदव्युत्तर पदवी नव्हती. संस्कृत भाषेच्या प्रभुत्वातून त्यांनी लंडनमधून समाजशास्त्राचे शिक्षण घेतले. घुर्ये हे अव्वल दर्जाचे राष्ट्रवादी होते व त्यासाठी वैदिक संस्कृतीचा पुरस्कार करणारे ते होते. त्यामुळे हिंदूवादी होते अशी टीका त्यांच्यावर केली जाते.

डी. पी. मुखर्जी :–

डी. पी. मुखर्जी एक प्रबुध्द आणि मौलिक विचावंत होते. मार्क्सवादी विचारवंत म्हणून जरी त्यांची ख्याती असली तरी भारतीय समाजव्यवस्थेच्या, भारतीय परंपरेच्या संदर्भात मार्क्सवादी तत्वज्ञानाचा वेगळा अन्वयार्थ विशद करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला दिसून येतो त्याचप्रमाणे त्यांनी आपल्या अध्ययनात भारतीय परंपरा, संस्कृती, जीवन पध्दत व सामाजिक मुल्ये विचारात घेवून अध्ययन तंत्राचे भारतीयीकरण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तसेच संस्कृतीचे समाजशास्त्रज्ञ व ज्ञानाचे समाजशास्त्रज्ञ या दोन समाजशास्त्राच्या उपशाखांचा विकास साध्य करण्यात डी. पी. मुखर्जी यांचे योगदान महत्वाचे मानले जाते.

डी. पी. मुखर्जी इंडियन सोशिऑलॉजिकल असोसिएशनचे संस्थापक सदस्य होते. तसेच इ. स. 1953 मध्ये डेहाराडून येथे डॉ. सक्सेना यांच्या पुढाकाराने जी पहीली अखिल भारतीय समाजशास्त्रीय परिषद भरली. त्याचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले होते. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात भारतीय परंपरेचे स्वरूप जाणून घेवून कशीकशी स्थित्यंतरे होत गेली.

याचे अध्ययन व संशोधन भारतीय संस्कृतीच्या चौकटीत राहून करण्याचा सल्ला त्यांनी समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना दिला. डी. पी. मुखर्जी यांच्या व्यक्तीमत्वावर ,कार्लमार्क्सच्या तत्वज्ञानाचा विशेष प्रभाव पडलेला दिसून येतो. अर्थात त्यांनी

पूर्ण मार्क्सवादाचा कधीच स्वीकार केला नाही. तर भारतीय परंपरेच्या व संस्कृतीच्या संदर्भात मार्क्सप्रणित विरोध विकासवादाचे तंत्र वेगवेगळया पध्दतीने अवलंबिण्याचा प्रयत्न केला.

मुखर्जीच्या समाजशास्त्रीय चिंतनामध्ये परंपरा आणि परिवर्तनाच्या संकल्पना अस्तित्वात आहेत. मुखर्जी यांच्या मते परंपरा हे संस्कृतीचे मुख्य आधार आहेत. संस्कृतीच्या विश्लेषणामध्ये परंपरेचे विश्लेषण अपेक्षित आहे. त्यांनी परंपरेच्या संकल्पनेचे विश्लेषण चिकित्सक दृष्टीच्या आधारभूत मांडले आहे. व्यक्तीला परंपरेपासून पोषकता मिळते.

परंपरेचा नकारामत्क प्रभाव सुध्दा आहे. परंपरा ही भैतिकतेचे प्रतिकआहे. परंपरा यथास्थितवादाची परिचालक सुध्दा आहे. शेवटी मुखर्जी यांनी तथ्य, संदर्भ, आर्थिक आकडेवारी, उत्पादनाची साधने तसेच सामाजिक वास्तविकतेच्या आधारावर परंपरा आणि परिवर्तनामध्ये अस्तित्वात संबंधाचे विश्लेषण केले.

अर्थात मार्क्सवादाचे भारतीयीकरण करण्यात मुखर्जी यांनी केलेला हा प्रयत्न अनेकांना गैर वाटला, अनेकांनी त्यावर टीकाही केली. तरीही भारतीय समाजशास्त्राच्या संदर्भात परंपरा व इतिहास यांच्या आधारावर विशिष्ट समाजशास्त्रीय संकल्पना विकसित करण्याचा मुखर्जी यांनी केलेला प्रयत्न ही एक उल्लेखनिय बाब ठरते.

एम्. एन. श्रीनिवास :–

एम. एन. श्रीनिवास भारतीय समाजशास्त्रज्ञाच्या प्रथम पिढीतील पहिले समाजशास्त्रज्ञ होते. भारतीय समाजशास्त्राला आधुनिकीकरणाकडे नेण्यात त्यांनी भगीरथ प्रयत्न केले. भारतीय खेडयांचा अभ्यास, प्रभावी जातीचा अभ्यास, जातीनिष्ठ समाजाचा अभ्यास, सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तन, अस्पृश्यता निवारण, जातीव्यवस्थेचा राजकारणावरील प्रभाव, सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तन, विवाह व कुटूंबव्यवस्था, लोकरूढी व लोकगीते, ग्रामीण समाजातील धर्म अशा अनेके विषयांवर त्यांनी संशोधन केले, ग्रंथ लिहिले.

डॉ. श्रीनिवास हे मुळातच प्राच्यविद्येचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी ग्रामीण समाजजीवनाला आपल्या अध्ययनाचे केंद्रस्थान मानले. श्रीनिवास यांनी म्हैसूर प्रदेशातील रामपुरा गावातील जाती–जातींमधील संबंध व परिवर्तनाचा क्षेत्रकार्य पध्दतीने अभ्यास केला. त्यांनी अध्ययन पध्दती ही कार्यात्मक होती.

महीना महीने एकाच गावात वास्तत्व करून सहभागी निरीक्षणाव्दारे वस्तूनिश्ठ तथ्ये मिळविणे व रचनात्मक– कार्यात्मक दृष्टीकोनाचा आधारे त्याचं विवेचन करणे, निष्कर्ष काढणे यामुळे भारतीय समाजशास्त्रात ते अग्रगण्य गणले गेले.

श्रीनिवास व सांस्कृतिकीकरण, पाश्चिमात्यीकरण, धर्मनिरपेक्षीकरण असे हे समीकरण ठरलेले होते. प्रमुख जातींचाही त्यांनी सखोल अभ्यास केला. एकंदरीत डॉ. श्रीनिवास हे राष्ट्रीय संस्कृतीचे प्रणेते होते. त्यांनी केलेल्या समाजशास्त्रीय उल्लेखनिय कार्याबद्दल मॅंचेस्टर विद्यापीठाची Simon Senior Research Fellow म्हणून मान्यता मिळाली. ब्रिटन व अमेरिकेतील शिष्यवृत्तीही त्यांना मिळाली. ग्रेट ब्रिटन आणि आर्यलंड मधील पहिली मानद फेलोशिप मिळणारे हे पहिले भारतीय समाजशास्त्रज्ञ होत. एकदंरीत समाजशास्त्रातील उल्लेखनिय कार्याबद्दल त्यांना अनेक पारितोषिके मिळाली. शिवाय शिकागो नाईस, म्हैसूर विद्यापीठातर्फे सन्माननिय पदवी त्यांना मिळाली.

श्रीनिवास यांनी राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक स्थित्यंतराच्या अनुभवातून त्यांनी भारतीय समाजाच्या वेळोवेळी अभ्यास तर केलाच पण याशिवाय दुरदृष्टी ठेवून भारतीय समाजाचे अभ्यासपूर्ण निरीक्षणही केले. म्हणूनच भारतीय समाजाचे भाष्यकार असा त्यांचा उल्लेख केला जातो. दक्षिण भारतातील कुर्ग लोकांमधील धर्म व समाज या विषयावर अभ्यास करून तयांनी डॉक्टरेट पदवी संपादन केली. त्यांनी लिहीलेल्या ग्रंथापैकी ५ ग्रंथ अधिक लोकप्रिय ठरले आहे.

एस. व्ही. केतकर :–

एस. व्ही. केतकर हे पहिले भारतीय समाजशास्त्रज्ञ होत. त्यांनी समाजशास्त्रीय ग्रंथ लिहीलेत. भारतीय जातीव्यवस्था संदर्भात समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन करण्याचे श्रेय डॉ. केतकरांकडे जाते. अमेरिकेत वास्तव्य आसतांना "History of Caste in India"gk पहिला ग्रंथ न्युयार्क येथे 1909 मध्ये प्रसिध्द झाला. या ग्रंथात भारतातील जाती प्रथेच्या संदर्भात आपले विचार त्यांनी मांडले.

डॉ. केतकरांच्या मते, जातीव्यवस्थेचे स्वरूप हे मिश्रीत आहे. आणि जातीव्यवस्थेची ही गुंतागुंत पाश्चात्य अभ्यासकांनी नाटपणे लक्षात घेतली नाही. त्यामुळे पाश्चात्य अभ्यासकांची फसगत झाली. जातीसंस्था किंवा जातीव्यवस्थेचे उगम हा काही पाश्चिमात्य अभ्यासकांनी रूढ केलेला शब्दप्रयोग योग्य नाही. चार वर्ण, पुरोहीताचे वर्चस्व, विटाळाच्या कल्पना, जातीमध्ये विवाह करण्याचा कटाक्ष इत्यादी गोष्टी या जातीव्यवस्थेशी संबंधीत आहेत. त्यामुळे या अनेक गोष्टीपैकी प्रत्येक गोटींचा उगम कसा झाला हे सांगता येणे शक्य नाही. जातीचे मुळ शेधतांना Origin of Cast याऐवजी व्तपहपदे व ब्जि असा शब्दप्रयोग केला पाहिजे असे डॉ. केतकर म्हणतात.

जातीची व्याख्या करतांना केतकर म्हणतात, ज्या विशिष्ट गटामध्ये प्रवेश जन्मानेच होतो आणि दुस–या कोणत्याही कारणाने होत नाही. तसेच ज्या गटातील लोकास त्या गटाबाहेर विवाह करता येत नाही त्या गटास जाती म्हटले पाहिजे. डॉ. केतकरांनी धर्म संस्थेचा अर्थ सांगतांना, धर्म म्हणजे सार्वभैम सत्तेचा आदेश किंवा कायदा नसून ते एक नैतिक कर्तव्य मानले जाते. धर्म नियम पाळले जावेत म्हणून नरकाची भिती व स्वर्गाची आशा दाखविली जाते आणि धर्माचे पालन न करणा–यांवर सामाजिक बहिष्कार टाकण्याची भिती असतै.

समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून जातीव्यवस्थेचे अध्ययन करण्याचा एस. व्ही. केतकरांनी प्रयत्न केला आहे. किंबहूना जातीव्यवस्थेच्या समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा पाया त्यांनी घातला. त्यामुळे नंतरच्या काळात भारतीय समाजशास्त्रज्ञांना जातीव्यवस्थेचे समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन करण्यास चालना मिळाली.

निष्कर्ष :–

समाजशास्त्राच्या निर्मितीच्या व विकासात पाश्चिमात्य समाजशास्त्रज्ञाप्रमाणे भारतातील समाजशास्त्रांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. भारतीय समाजशास्त्रातील अग्रणीचे कार्य विभिन्न बिंदूतून बघितले जावू शकते. अनुभवजन्य कार्य हे मागील अनेक दशकांपासून केले आहे. समाजशस्त्राज्ञाने भारतामध्ये त्यांची सैध्दांतिक परिपक्वता केली आहे.

आणि अनेक नविन संशोधन क्षेत्र विकसित केले आहे. परंतू सैद्रांतिक कठीणता आणि अन्वायार्थाच्या सखेलतेचा अभव दिसतो. भारतीय समाजाच्या अध्ययनाबाबत विविध दृष्टीकोनाबरोबर स्थळ व काळाशी संबंधीत आहे. जावळपास भारतीय समाजशाज्ञांनी आपल्या अध्ययनात मार्क्स, वेबर, दरखिम आणि पारसन्स यांच्या सिध्दांताच्या संदर्भातर्गत काम केले आहे.

संदर्भ :–

1 http:// www.sociologyguide.com

2 http://www.scribd.com

3 Sharma Surendra. 1985,'sociology in India: A Perspective From sociology of knowledge' Ravat Publications, Jaipur.

4) आहुजा राम, 1999, भारतीय समाज, रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर

5) दोषी एस. एस. 2009, भारतीय सामाजिक विचावंत, रावत पब्लिकेशन्स,जयपूर .

6) सहारे पदमाकर, 2015, भारतीय समाजविषयक दृष्टीकोन, विद्या बुक्स पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.

7) शर्मा वी. एस., 2014, भारतीय समाज, करैन्ट पब्लिकेशन्स, आगरा.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES
(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)
DOI : 03.2021-11278686 ISSN : 2582-8568 IMPACT FACTOR : 5.71 (SJIF 2021)

Environmental Pollution in India

Prof. Nandkumar Kuklare
Head, Dept. of Sociology
Shri Asaramji Bhandwaldar College,
Deogaon R. Tq. Kannd, Dist. Aurangabad (Maharashtra)

DOI No. 03.2021-11278686 **DOI Link ::** https://doi-ds.org/doilink/06.2021-11793461/IRJHIS2106027

Abstract:

Environmental pollution is defined as any undesirable change in physical, chemical and biological characteristics of air, land and water. Pollution can be natural as man-made. The agents or substances that cause pollution are known as pollutants. Environmental problem is known to exist in developed as well as developing countries, and the problem is gradually growing day by day since the onset of industrial revolution. Population explosion and urbanization have made excess use of natural resources and natural wealth and have resulted in nature's dreadful conditions

Keywords: *Environment, Pollution, Air pollution, Land pollution, Noise pollution, Water pollution, Soil pollution, Degradation, Prevention*

Introduction:

Pollution is the effect of undesirable changes in our surroundings that have harmful effects on plants, animals and human beings. This occurs when only short-term economic gains are made at the cost of long-term ecological benefits for humanity. No phenomenon has led to greater ecological changes than has been made by mankind. During the last few decades we have contaminated our air, water and land on which life itself depends with a variety of waste products.

Pollutants include solid, liquid or gaseous substances present in greater than natural abundance, produced due to human activity, have a detrimental effect on our environment. The nature and concentration of a pollutant determine the severity of its detrimental effect on human health. An average human requires about 12 kg of air each day, which is nearly 12-15 times greater than the amount of food we eat. So, even a small concentration of pollutants in the air becomes more significant in comparison to similar levels present in food. Pollutants that enter water have ability to

spread to distant places, especially the marine ecosystem. From an ecological perspective, pollutants can be classified as follow.

Due to advancement in man's knowledge, man started cutting down forests for construction of buildings for making paper and for growing food like food grains and oilseeds. Since then all the waste accumulated during the course of construction of these buildings has caused serious damages in pollution and in depletion of natural resources. Combustion of fuels has been far and wide recognized as the major cause of air pollution. There are other forms of natural resources too which are a cause of grave concern in terms of hazardous pollution environmentally. Fossil fuels are undoubtedly a major cause of environmental pollution and their effects that can occur on the environmental pollution have been quite often underestimated.

The environmental problems in India are growing rapidly. The increasing economic development and a rapidly growing population that has taken the country from 300 million people in 1947 to more than one billion people today is putting a strain on the environment, infrastructure and the country's natural resources. Industrial pollution, soil erosion, deforestation, rapid industrialization, urbanization and land degradation are all worsening problems. Overexploitation of the country's resources, be it land or water, and the industrialization process has resulted into the environmental degradation of resources. Environmental pollution is one of the most serious problems facing humanity and other life forms on our planet today. India has been ranked as seventh most environmentally hazardous country in the world by a ranking released recently.

Pollution is causing a lot of harm to human and animal health, plants and as well as the wider environment and has harshly affected the entire ecosystems and has disrupted the marine life in lakes and streams and has in major effect, caused depletion of the natural flora and fauna.

Air pollution:

Contamination of air is called air pollution. When poisonous gases or smoke is added in the air, it becomes polluted. The air gets polluted also by the presence of dust particles. There are several other reasons which lead to air pollution. Many vehicles ply on the roads each day. All vehicles need some fuels to run like diesel or petrol. When this fuel burns in the engine, large amount cause asthma or irritation in eyes. The world health organization estimates that about two million people die prematurely every year as a result of air pollution, while many more suffer from breathing ailments, heart diseases, lung infections and even cancer. Fine particles or microscopic dust from coal or wood fires and unfiltered diesel engines are rated as one of the most lethal forms of air pollution caused by industry, transport, household heating, cooking and ageing coal forms of air power station. The main reasons of air pollution are emissions from vehicles, thermal power plant, industries and refineries. The problem of indoor air pollution in rural areas and urban urban slums has increased.

The effects of air pollution are obvious rice crop yields in Southern India are falling, as brown clouds block out more and more sunlight. The brilliant white of the famous Tajmahal is slowly fading to a sickly yellow. In the 'Tajmahal case' a very strong step was taken by the Supreme Court to save the Tajmahal from being polluted by fumes and more than 200 factories were closed down. Birds and species were affected. Studies conducted by the high altitude zoology field station of the Zoological Survey of India [ZSI] based in Solan town of Himachal Pradesh have recoded a drastic fall in butterfly number in the Western Himalayas, famous for their biodiversity. Indoor air pollution is the most important cause of Chronic Obstructive Pulmonary Disease [COPD] in India, says a prevalent study conducted by Pune-based Chest Research Foundation [CRF] and the Imperial College, London in November 2010. Over 700 million people in India suffer from high levels of indoor air pollution affecting women and young children 75 per cent homes use biomass fuel like wood, crop residue and dung cakes.

Human health effects associated with indoor air pollution are headaches, tiredness, dizziness, nausea and throat irritation. More serious effects include cancer and exacerbation of chronic respiratory diseases such as asthma. Radon is estimated to be the second and exacerbation of lung cancer in many countries. Environmental tobacco smoke causes eye, nose and throat irritation and is a carcinogen. Asthma, particularly in children, is associated with poor indoor air quality.

Water pollution:

Water is the basis of all life on the earth. It is available in seas, rivers, lakes and ground water. The ground is the major source of drinking water. It is found beneath the surface of the earth and is also required by farmers to irrigate fields. Water is polluted by many activities of man. Sewage is the major factor of water pollution. The waste material released from the toilets flows through the sewage. Sometimes this sewage is released into the river. The water thus gets polluted. The industries or factories also release their sewage. It is called industrial sewage and contains many poisonous things. When this sewage is released into the rivers or lakes, it kills all the marine life, and sometimes poisonous sewage is released in pits it percolates down and joins the ground water which we drink.

River water pollution contaminated and polluted water now kills more people than all the forms of violence including wars according to a United Nations report released on 22 March, 2010, on World Water Day that calls for turning unsanitary wastewater into an environmentally safe economic resource. According to the report titled 'Sick Water, 90 per cent of wastewater discharged daily in developing countries is untreated, contributing to the deaths of some 2.2 million people a year from diarrheal diseases caused by unsafe drinking water and poor hygiene. At least 1.8 million children younger than five, die every year from water-related diseases. Fully 80 per cent of urban waste in India ends up in the country's rivers, and unchecked urban growth across the country

combined with poor government oversight means the problem is only getting worse. A growing number of bodies of water in India are unfit for human use, and in the River Ganga, holy to the county's 82 per cent Hindu majority, is dying slowly due to unchecked pollution. Mush of the river pollution problem in India comes from untreated sewage. Samples taken recently from the Ganges River near Varanasi show that levels of fecal coli form, a dangerous bacterium that comes from untreated sewage, were some 3,000 per cent higher than what is considered safe for bathing.

Groundwater exploitation is a serious matter of concern today, and legislations and policy measures taken till date, by the state governments, have not had the desired effect on the situation. Groundwater quality and pollution are the most a alarming pollution hazards in India.

Nosie pollution:

Nosie pollution is a category of energy pollution in which off-putting, infuriating, or harmful sounds are without restraint. As with other forms of energy pollution such as heat and light pollution, noise pollution contaminants are not substantial particles, but to a certain extent, waves that get in the way with naturally occurring waves of similar type in the same surroundings. Thus, the explanation of noise pollution is open to dispute, and there is no clear boundary as to which sounds may add up to noise pollution. In the narrowest common sense, sounds are well thought-out noise pollution if they unfavorably have an effect on natural world, human activity, or are competent of destructive physical structures on a customary, repeating starting point. In the broadest sense of the expression, a sound may be painstaking noise pollution if it disturbs any ordinary course of action or causes human harm, even if the sound does not take place on a habitual basis. Prolonged introduction to noise levels higher than eighty-five decibels can damage inner ear cells and show the way to hearing loss.

Soil pollution:

Soil pollution, soil is the loose material found on the surface of the earth. It is formed when rocks are broken into pieces. The soil provides many nutrients to plants and farmers grow crops in soil. When farmers spray insecticides like DDT to kill insects, these poisonous insecticides mix with the soil and pollute it. Soil erosion is a serious problem nowadays. It means the removal of soil. It is caused by the cutting of tree and when trees are cut, the soil particles become loose and are further carried away by wind or running water. On the whole, soil pollution on this earth is a harmful agricultural practice and in turn aggravates pollution.

Degradation of Environment:

Man's environment by now is sufficiently saturated by the complex chemical emissions, aerosols, toxic effluents, sewage, pesticides, solid wastes, polluted rains, dust and radiation. Polluted rains, dust and radiation. Global 2000 Report, 1980 reveals that the globe will become more crowed, more polluted, ecologically less stable and more vulnerable to disruption than the world we live in today. Degradation of environment has now become one of the most challenging problems not only

of developing countries but also of the developed world. A large number of international and global organizations with the collective wisdom of scientists, planners and geographers have come up to settle the environmental issue confronting the nations and the physical world. The environmental crisis has convinced the world to use technology and resources to repair the damage already done to our environment and also to use substitutes for certain harmful chemicals in order to protect and preserve nature and natural resources.

Prevention of Environmental Pollution:

Air pollution, responsible for triggering many health problems, is mostly caused due to burning of fossil fuels. The most effective ways to prevent air pollution are minimizing the use of fuels, serving vehicle regularly, saving energy, using alternative energy, and recycling materials amongst other.

Preventing air pollution – the fast is that human activities contribute the most to any type of pollution. Hence, it is our responsibility to find solutions. And considering the harmful effects of air pollution, it is high time that everyone contributes a bit to prevent release of pollutants. There are certain ways that one can follow for reducing emission of air pollutants in the atmosphere. For clear understanding, we can refer to the following tips for preventing air pollution.

Car pool – forming and implementing a car pool will reduce the number of cars, thereby, preventing air pollution by cutting down the use of fossil fuels. This way, it will help in the sustainable use of fossil fuel and its conservation for the future generations.

Vehicle care – Timely servicing of the car helps to keep it in good condition, and also minimizes fuel exhaust. Driving the car at an average speed and turning off in traffic are thumb rules to save fuel. We must make sure to use unleaded petrol and opt for regular pollution checking of the car.

Public transport – whenever possible, we must try to travel by public transport. This helps in two ways; prevents air pollution and increases public income. If we are going to a nearby place, we must go by walking or use a bicycle, instead of using your vehicle. The objective is to minimize the use of fuels as far as possible.

Alternative energy source – another effective way to prevent air pollution is to use alternative energy sources such as wind turbine, solar water heaters are introduced to generate electricity and other energy forms for household uses.

Saving energy – saving energy will, of course, help to prevent air pollution. Switch off the lights, fans, air conditioners, and other appliances, when not in use. We can also share a room with other when the air conditioner or fan is on, instead of switching them on in every room.

Minimize air pollution – always try to minimize smoke emission, as it contributes a lot to air pollution. One way is to compost dried leaves and kitchen waste, instead of burning them.

Composting will also give us organic fertilizer for our garden. Other tips include replacing old wood stoves or gas furnaces, avoiding solvents, and most importantly, not smoking in the home.

Recyclable materials – recycling is a simple approach to reduce pollution in two ways; save energy which is required for disposing and minimize the pollutants released during manufacturing. The list of recyclable materials include plastic bottles, aluminum cans and utensils, paper, craft papers, cardboard, corrugated boxes and glass bottles.

Smart purchasing – remember to carry paper bags and minimize using plastic bags. While buying the products, always choose air-friendly and recyclable products that will minimize the emission of pollutants. Also, shop for only energy-efficient appliances that use less packaging. Lastly, buy rechargeable batteries for frequently used devices. Social awareness about air pollution is the most essential step to be taken for the prevention of air pollution. Awareness programmes and/or advertisements should be encouraged, so that people understand the potential health hazards of pollution. Improvement of transport facilities and proper use of land for the sake of social benefits are equally important for controlling air pollution.

References:

1. Sharma Rakesh (2015), Environmental Problem, Protection and Control, Sublime Publication, Jaipur.
2. Mahanto Kamlesh (2009), Environmental Pollution Management and Control, Book Enclave Jaipur-302006.
3. Bharicha Erach (2008), Environmental Studies, University Grants Commission, Universities Press Pvt. Ltd. Hydrabad-500013
4. Saxena H. M. (2007), Environment Geography, Rawat Publications, New Delhi.
5. Gupta K. R. (edt) (2008), Water Crisis in India, Atlantic Publishers & Distributers P. Ltd., New Delhi-110027
6. Nair Raji D. (2010), Natural Resources Management and Agrarian Development, Concept Publishing Company Pvt. Ltd. New Delhi-110059
7. Pandey Vinita (2016), Indian Society and Culture, Rawat Publications, New Delhi-110002.
8. Dr. Kulkarni Madhuri (2014), Agricultural Geography, Chandralok Prakashan, Kanpur-21
9. Guljar R. K., Jat B. C. (2008), Geography of Water Resources, Rawat Publications, Jaipur-302004
10. Dr. NalawadePandit (edt) (2016), Shodhankn, Prathmesh Prakashan, Ahemdnagar - 414001

ISBN No. 978-93-83741-39-7

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University
Aurangabad - 431004 (MS) INDIA
(NAAC Re-accredited 'A' Grade)

3rd Annual International Conference on

Inclusive Growth and Sustainable Development - Emerging Trends and Challenges - 2020

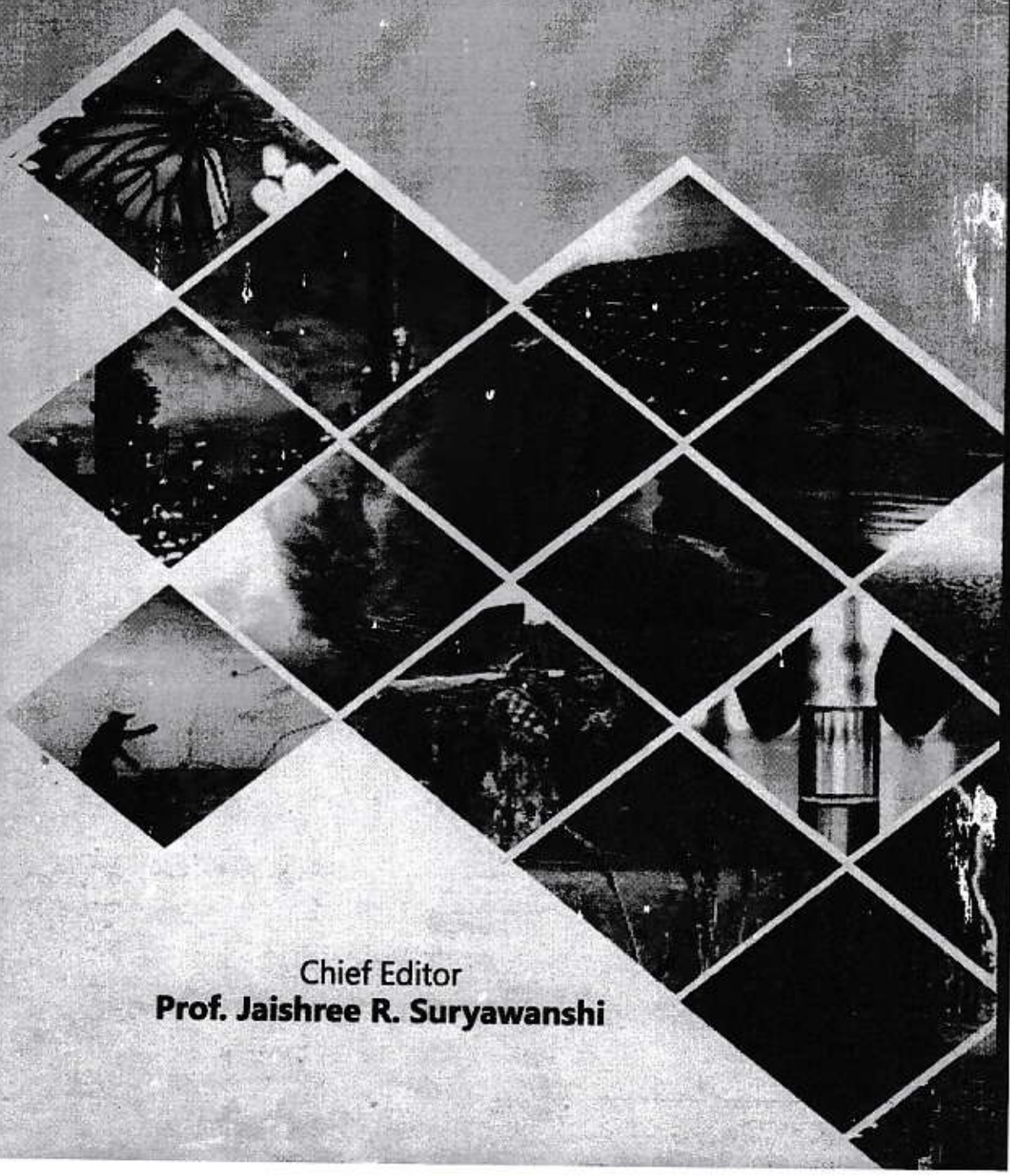

Chief Editor
Prof. Jaishree R. Suryawanshi

ISBN No. 978-93-83741-39-7

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University
Aurangabad - 431004 (MS) INDIA
(NAAC Re-accredited 'A' Grade)

3rd Annual International Conference on

Inclusive Growth and Sustainable Development - Emerging Trends and Challenges - 2020

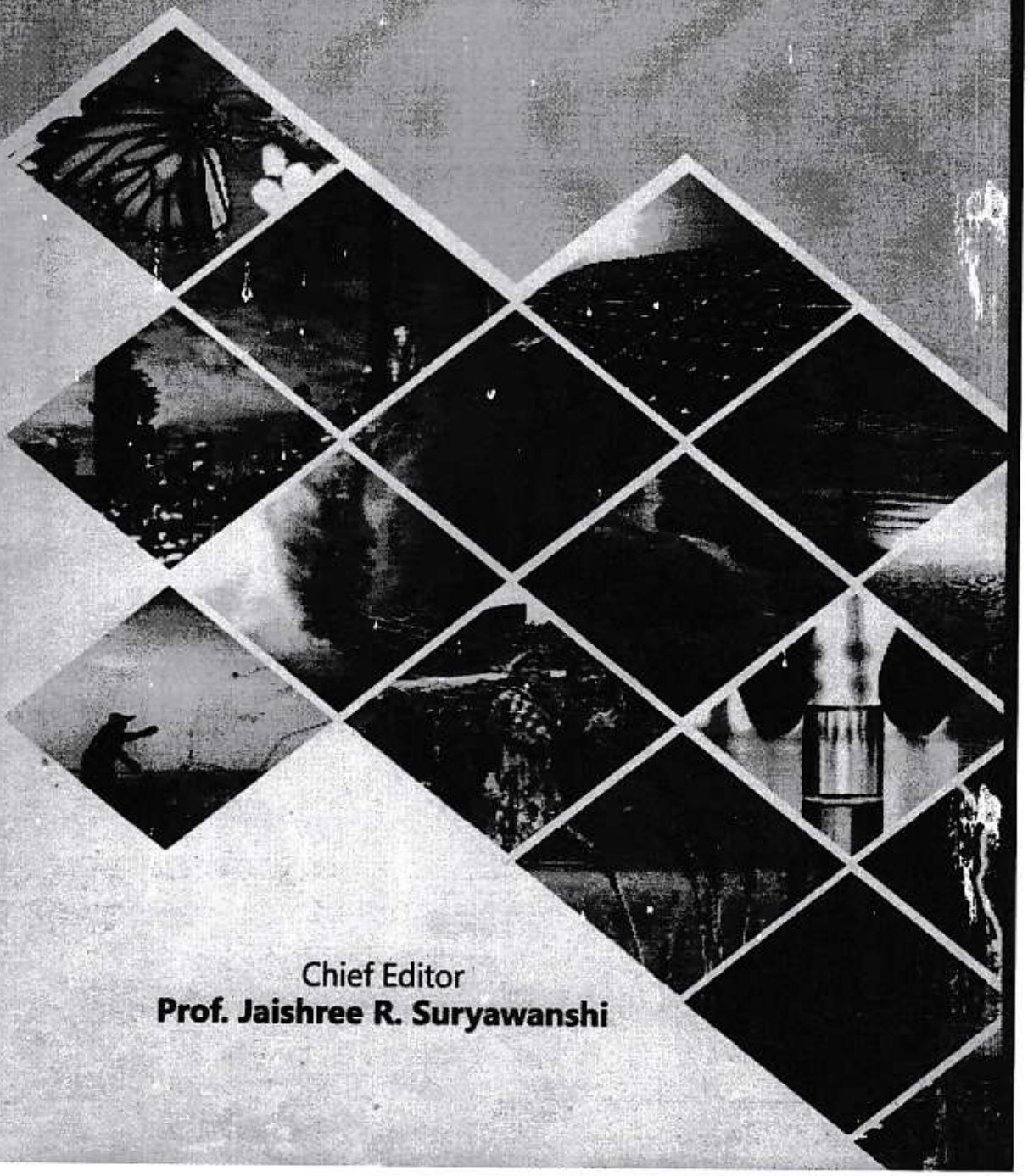

Chief Editor
Prof. Jaishree R. Suryawanshi

3rd Annual International Conference 2020

on

Inclusive Growth and Sustainable Development -Emerging Trends and Challenges

PROCEEDING

Chief Editor
Professor Jayashree R. Suryawanshi

Editorial Board

Professor Farah Naaz Gauri
Professor M. A. Lokhande
Professor W. K. Sarwade
Professor Syed Azharuddin
Professor Veena R. Humbe
Dr. Vilas S. Epper

Advisory Board

Dr. Shivaji Madan
Dr. K. B. Laghane
Dr. S. B. Chandanshiv
Dr. J. S. Khairnar
Dr. Jitendra Ahirrao
Dr. Satyaprem Ghumre
Dr. H. G. Vidhate
Dr. S. D. Talekar
Dr. R. J. Gaikwad
Dr. Razaullah Khan
Dr. J. D. Kabra
Dr. Sanjay Aswale

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad
Department of Commerce

Global Dimension of Growth & Sustainability

TRACK 06

Sr. No.	TITLE OF PAPER	NAME OF THE AUTJER	Page No.
1	The Causal Relationship Between Trade Openness and Government Expenditure in Saudi Arabia	Mohammed Abduljalil Alshadadi Research Scholar,)	338
2	Indo-Bangladesh Trade Relations: Border Trade in Khasi-Jaintia Hills	Seven Dar Dkhar Ph.D Research Scholar Dr.GaneshKathar Associate Professor	347
3	Implementation of Activity Based Costing: A Review of Researches in India, Yemen and the U.K	Mr. Sameh Najib Qaid Salah Al-ward, Ph. D. Researcher, Dr. Epper, Vilas Sadashivrao Assistant Professor,	355
4	Sustainable Development through the E-Commerce	Mr. Ganesh Rajendra Jawale Research Scholars	360
5	CUSTOMER SATISFACTION SURVEY ON MULTIPLEXES & CINEMA HALLS IN AURANGABAD CITY- A STUDY	Fawwad Hassan Siddiqui Research Scholar Dr. Ejaz A. Qureshi Professor & Director	372

Indo-Bangladesh Trade Relations: Border Trade in Khasi-Jaintia Hills

Seven Dar Dkhar
Ph.D Research Scholar
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
UniversityAurangabad (Maharashtra)

Dr.GaneshKathar
Associate Professor
Department of Commerce
Shri Asaramji Bhadwaldar Mahavidyalaya
Devgoan, Aurangabad

Abstract

India's trade relation with Bangladesh dates back to the pre-colonial period of the Mughal era. This relation is witnessed in the involvement of border markets known as Border Haats which have been functioning in many parts of Khasi-Jaintia Hills. The border trade was conducted in the southern slopes and the adjoining strips of the Khasi &Jaintia Hills in the Indo-Bangladesh border. The cash crops from the hills found eager buyer in the people of Sylhet and Mymensingh Districts from whom in turn the people in the border area obtained supplies of rice, fish, vegetables and other necessaries of life. Thus, in consideration of the above information; the paper aims to trace the historical background of the trade relation between India and Bangladesh in the context of the Haats in the border areas of Khasi-Jaintia Hills and the steps taken by these countries in dealing with these Haats.

Keywords:
Border Trade, Haat, Khasi-Jaintia, Syiem, Sylhet, Indo-Bangladesh, Trade Relations.

Introduction

India's trade relation with Bangladesh dates back to the pre-colonial period. This relation is witnessed in the involvement of border markets known as border haats which have been functioning in many parts of Khasi-Jaintia Hills. The border trade was conducted in the southern slopes and the adjoining strips of the Khasi &Jaintia Hills in the Indo-Bangladesh border. The Khasi-Jaintia society has been engaged in trade relations with the neighbouring areas even before pre-colonial period some of which date back to the Mughal era. Trade was largely carried with the people around the Brahmaputra (Assam) and Surma valleys (present Bangladesh). However markets were largely located in the foothills[1]. Many markets sprang up on the border includeBorkhat, Bholaganj, Majai, Phalietc, which were either functioning on a weekly or bi-weekly[2] basis. A momentous shift that had a lasting impact on the Haats came with the formation of Bangladesh in 1971. After Bangladesh attained freedom from West Pakistan, almost all of these Haats were closed and the economically well-off people in these areas lost their means of livelihood. As a result, thousands of merchants, transporters, labourersetc, were thrown out of employment. The paper aims to study the historical background of the trade relation between India and Bangladesh in the context of the haatsin the border areas of Khasi-Jaintia Hills and the initiative taken by Government of both countries to reopen the haats.

The Origin and Importance of Trade in Khasi-Jaintia Society

The origin of the trade among the Khasi and Jaintia people are not known, and even their origin is still a mystery. However, market plays a very important role in the life of the Khasi and Jaintia people. Even though there are no historical records to outline the commercial activities of the Khasi-Jaintia till the sixteen century, they have found place in the records and chronicles of the neighbouring states such as the Ahom, Koch Bihar, Kachari and some other literary sources. By 1500 CE the Jaintia and the Khasi state of Khyrim appeared in the political map of Eastern India[1]. As regards the origin of markets in the Khasi hills nothing has been documented but, based on the archeological remnants like the old bridle paths, bridges and resting place which all

ISBN No. 978-93-83741-39-7

descended towards the south, point out to the fact that the markets in the Khasi-Jaintia Hills originated from the southern region.

The importance of the markets in Khasi-Jaintia economy is illustrated in the tribe naming the days of the week after the weekly markets. It is fairly established that the Khasi-Jaintias were a society who had engaged themselves in trade and commerce over centuries. The Khasi and Jaintia are known to be the pioneer of trade and commerce in North East India[2]. They have the advantages of living in a land endowed with mineral resources which could be exploited; with salubrious climate; varied vegetation and located in a geographical area which came to their gain in trade. Trade was largely involved with the Brahmaputra and Surma valleys. It covered a wide range of exports produce in the hills including fruits and spices, pan, areca nut, limestone and iron. The import of commodities the hill people did not produce was largely salt, rice and cloth[3].The involvement and the importance of trade the in Khasi and Jaintiasociety can be traced from some of the Manuscript, Research Papers, Books, Journals and articles etc., like *Hamlet BarehNgapKyntain* his book *The History and Culture of the Khasi people*[4], present the early history of the Khasi people from its earliest beginning to the present day, and also the origin and migration of the Khasi people as a whole. *P.N. Dutta* in his book*The Impact of the West on the Khasis and Jaintias*[5] present an exhaustive account of the British policy towards the Khasis and Jaintias and their political, economic and social changes that had taken place in their society, from the earliest time of their contacts in 1765 and thereafter.*L.S. Gassah*works which include *"Effects of Partition on the Border Marketing of JaintiaHills*[6]*","The War Jaintia in Transition*[7]*","Land Use Pattern in the War Area of JaintiaHills*[8]*","Trade routes and trade relations between Jaintia Hills and Sylhet District in the Pre-independence period*[9]*","Traditional Polity in the War Area of JaintiaHills*[10]*,"Pattern of Economic Change in Jaintia Society*[11]*","Reorganisation and the Economic Problems of the Border Area of JaintiaHills*[12]*","Liberalization, Ethnic Identity and Economic Development: A Case Study of Khasi and Jaintia Hills*[13]*"*, Gassah mentions that the people had a direct contact with the people of Sylhet district especially in terms of trade relations and commercial dealings prior to the coming of the British.*David. R. Syiemlieh's*in his book *"The Layers of History (Essay on the Khasi-Jaintias), "Control of the Foothill*[14]*" & "Khasi-Jaintia Trade and Markets in the late Eighteenth Century*[15]*"*discussabout the trade and markets in the Jaintia foothills in the late eighteenth century. He also talked about the political aspects and as to how the Khasis-Jaintias managed to bring the foothills under their control.*P.R.T. Gurdon* in his book *The Khasis*[16], gave a systematic account of the Khasi and Jaintia people in general their occupations and trade with their counterparts, their manners and customs, their ethnological affinities, their laws and institutions, religious belief, their folklore, their theories as to their origin and their language.*A.J.M Mills* in his report *Report on the Khasi and Jaintia Hills 1853*[17], highlights the possessions and business conducted by the British Officers in Khasi and Jaintia Hills at that time.ManjulaBorthakur in his dissertation *"Periodic Markets in Tribal Areas (A case study of Meghalaya*[18]*")* gave an insight of the origin and structure of markets in Khasi and Jaintia Hills,and*LasoborkiPyrngap* in his paper *"Partition and Economy of the War Area of Khasi and Jaintia Hills of Meghalaya*[19]*"* trace the historical link of Northeast India with Southeast Asia especially the border people.

The Khasi-Jaintia Border Trade

Prior to the Colonial period, the Khasis and Jaintias had already engaged themselves in border trade not only with the Mughal[20] in the southern region, but also with China[21] in the north. These border market are known as Haats which were accessible by land routes using head

ISBN No. 978-93-83741-39-7

roads and horses and also riverine routes along rivers flowing south to Bengal and north into the Brahmaputra valley[22]. The Khasi-Jaintia trade was largely carried with the people around the Brahmaputra (Assam) and Surma valleys (Bangladesh). Available mineral resources and vegetation ranging from limestone and iron to fruit, vegetables, betel nuts and betel leaf, etc., were exchanged through barter system for items such as salt, rice, fish, cloth, etc.

The principal haats (markets) at the foot of the hills on the Sylhet side were Bholagunj, Chattack, Lakhat, Jaintiapur,, Jaflong, Pharalbazar, Maodong, Ponatit, Molagul and Lengjut. These haats are held on a regular basis some once in eight days some in four days. The Syiems (Chief) of Sohra and Khyrim levied market dues at Lakhat and Bholaganj. Other Syiems with land towards Sylhet also had control over the haats from which they derived khrong, a levy[23]. After 1765 the British got control of Sylhet. Soon the Khasi-JaintiaSyiems realized that their control over the foot hills and border markets had undergone change and though they were still in control of the markets located there, they no longer signified their independent control over the haats and the hinterland. Though border haats continued to trade by barter system for sometime more, they had lost their position as indications of the extent of the geographical limits of the Khasi himas. As British imperialism expanded and took firm control after the Khasi resistance to British rule 1829-1833, and the annexation of the Jaintia hills and Parganas in 1835, boundaries were further defined. The new relationship affected in large part the pattern of trade, its volume and the nature of the market. Money economy was introduced gradually in the hills after the British assumed control over the Khasi and Jaintia Hills.

Because of the very topography of the Khasi-Jaintia Hills, the natural connection with Sylhet and Mymensingh Districts (Bangladesh) had a flourishing trade relation and was a two-way traffic. The cash crops found eager buyer in the people of Sylhet and Mymensingh Districts from whom in turn the people in the border area obtained supplies of rice, fish, vegetables and other necessaries of life. The obtainability of items in these border markets made them popular and hence became large enterprises which have been supported the subsistence of the people for many decades. Many of them seem to have been in the control of the Khasi *Syiems* (chiefs). In the post-Independence the demarcation of boundary as a result of the Partition of India has significant impact on these haats. The prospect of this once flourishing trade were dimmed by the partition of India in 1947, which brought a trade closure with the erstwhile East Bengal, later East Pakistan.Overnight a new boundary and an international one was erected which almost closed the once flourishing trade. The fallout of this had its effects on the trade and commerce of the southern population of the hills, however, very few studies has been done on the economic activities largely of the people residing in the border areas. Thus, with the partition of the country in 1947, trade with Sylhet and Mymensingh districts (Bangladesh) was restricted. As a result the whole economy of this region was completely shattered and the countryside which once hummed with activity and abundance was overshadowed with unemployment, poverty and despair. The effect of the Partition and thereafter can be witnessed with the effect it had on the border trade between India and Bangladesh. Overnight a new boundary and an international one at that was erected which almost closed the once flourishing trade[24].

Table No.1

List of Haats in Khasi &Jaintia Hills

District	Sl.No	Name of the Haats	Year of establishment
	1	Hat MuktapurElakaSatpator	

JAINTIA HILLS	2	Hat Bakur Private Clan Market(ElakaNongtalang - Jaintia Hills	1933-1934
	3	Hat Dawki(A Private RegdRynksai Clan Market ElakaDarrang	1883
	4	Hat LyngkhatPynursla-Raid Lyngkhat, HimaKhyrim)	1820
	5	Hat Shi Maw (ElakaTynriang)	1941
	6	Hat shiahMawlat-Pillar 1263 IS(Raid Lyting- Nohwet-HimaKhyrim)	1941
	7	Hat Thymmai (Pynursla-Raid Nongshken-HimaKhyrim)	
	8	Hat Dearbali (Pynursla-ElakaUmniuhtmar)	
	9	Hat Nongjri (Pynursla-ElakaNongjri)	
	10	Hat Tharia (HimaSohbar)	
	11	Hat Majai (HimaSohra)	1833
	12	Hat Tyllap (HimaMawlong) (Ishamati) SonamganjDist	
	13	Hat Sohpieng	
	14	Hat Jatap (Shella Confederacy) SonamganjDist	
	15	Hat Shella, Bastola Village -SonamganjDist	
	16	Hat Pyrkan (Shella Confederacy) –IB 1231 TS Bastola Village SonamganjDist	
	17	Hat KyrdohNonglait (via Mawsynram-ElakaNonglait)	
	18	Hat Mawdon (Mawsynram-HimaMawdon) Bukla-SonamganjDist	1946
	19	Hat Ryngku (Mawsynram – HimaMawdon)	1950
	20	Hat Sonatola (HimaDwaraNongtymem)	
KHASI HILLS	21	Hat Dangar, (HimaBhowal)	
	22	Hat Balat (HimaMaharam)	
	23	Hat Mailam (HimaMaharam)	
	24	Hat Phodkhroh (HimaMaharam)	
	25	Hat RanikorHimaMaharam	
	26	Hat Nolikata (HimaMawiang) Bangladesh – Lawrikor -Sonamganj	
	27	Hat Mawpyllun (Ranikor under HimaLangrin)	
	28	Hat Borsora (HimaLangrin)	
	29	Hat Nongjri (HimaNongstoin)	
	30	Hat Khonjowai under (HimaNongstoin)	
	31	Hat (Khangsari),Moheskhola	
	32	Hat Bakli (Land Custom Station Exist)	

Source:Meghalaya Times (28 November 2012)

India-Pakistan Governments Initiatives

Though trade carried in this informal market is not significant in terms of percentage of bilateral trade, but these local measures help to improve economic well-being of marginalised sections of society. After the partition some efforts were made by the Indian Government and Pakistani Government to restore back what was one time free and unified within the undivided

India. Both India and Pakistan recognized the necessity of forging trade and commercial relations between the people of both regions. They also understand the need and requirement of bilateral exchange in the context of growth and development of their economies. Thus, they undertook to explore all possibilities of expansion of commercial relations on the basis of mutual advantage. It was decided, that until 29th February 1948, there would be no restrictions on free flow of goods between the two dominions and custom barriers would not be set up. This Agreement is known as the Standstill Agreement 1947. But this arrangement proved to be temporary and short lived. In 1953, in conference which came to be known as the Indo-Passport Conference was held in New Delhi between India and Pakistan and several principles to sustain and regulate such informal trade was formulated and approved by the both countries Governments.It was decided also that the Government of Pakistan will set up two additional Branch of Visa Offices in India one in Bombay and the other at Shillong; while the Government of India will set up two additional Branch of Visa Offices in Pakistan one in Hyderabad, in Sind province of Pakistan and the other at Rajashashi, in East Bengal. The meeting came out with a schedule (Schedule D) which specified about the goods to be transacted, and it was further outline that the goods contained in the list of the Scheduled D, will be free from import and export and exchange control restrictions, and customs duties and custom formalities. It was agreed by both countries, that the export items from Khasi and Jaintiaand Garo will include fresh fruits, vegetables including potatoes, ginger, turmeric, bayleaf, lime, forest products such timber, cane, thatching grass, firewood and bamboos and limestones. The items of export from Sylhet and Mymensingh Sector which was allow to enter into India include fresh fish, dry fish, poultry, eggs, milk, milk products, spices, betel nut, betel leaves according to the quantities prescribed by the Government. However the deal could not continue for a long time as the political situation between India and Pakistan started deteriorating. Commercial activities were totally stop between India and East Pakistan. The 1948 attack of Pakistan in the Western Sector, growing demand of liberation movement in Eastern part of Pakistan made the situation not conducive to continue trade relations. From 1966 onwards, there were absolutely no cross border trade relations as a trade embargo was imposed on Indian goods due to the Indo-Pak war[25].

India-Bangladesh Governments Initiatives

The Government of India and Government of People's Republic of Bangladesh has taken some measures to revive and improve the ancient border haats. After the emergence of Bangladesh, the Bangladesh Government lifted the seven years old ban on Indo-Pak trade on January 31, 1972 and thereafter Bangladesh was free to formulate and implement independent policies and programmes[26]. A series of discussion had taken place between these two countries. In continuation of the Indo-Bangladesh treaty of friendship and co-operation signed between the two countries at Dhaka on March 19, 1972, both countries signed the first trade agreement on March 28, 1972, which was a land mark in the history of trade relations between the two countries[27]. An agreement was made on a 'free border trade' in perishable commodities and articles of daily use among the people living in 16kms belt of the border sides between West Bengal, Assam, Meghalaya, Tripura and Mizoram on the one hand and Bangladesh on the other[28]. The main commodities/goods which were included under border trade were oilseeds, raw cotton, chillies, fruits, vegetables, milk and milk products, betel leaves, kerosene, raw cotton gin, oil, eggs, washing soaps, lime and lime stone, mustered oil, pulses, tobacco etc[29]. However the high rate of smuggling spoiled the economic relations between the two countries. The Government of Bangladesh came up with many complaints like large scale smuggling across border and ask for the border trade to be scrapped forthwith from October 1972. The first trade

ISBN No. 978-93-83741-39-7

agreement was of 1972 was replace by another trade agreement for three years. This agreement was signed on 5th July 1973and became effective from 28 September 1973, however the desired level of trade was not achieve by the agreement of 1973, and trade imbalance increased in the very first year. Rupee trade was found to be a barrier in the bilateral trade, and thus abolished rupee from 1st January 1975 by a Protocol signed on 17th December 1974. It was decided that trade would be conducted in free convertible currency.India and Bangladesh signed another trade Protocol on 12th January 1976 for higher volume of trade and long term arrangement for trade of coal and newsprint. Balance Trade and Payment Arrangement (BTPA) between Bangladesh and India was extended for another three years till 27th September 1979 on 5th October 1976. On 4th October 1980, the third trade agreement was signed between the two nations initially for three years. By mutual consent, this agreement was extendable for another 3 years. On 8th November 1983, Bangladesh and India renewed a Protocol on trade of 1980 for further three years. In May 1986, the trade agreement of 1983 was extended for another three years till 3rd October 1989. Subsequently this agreement was renewed a number of times[30].During the visit of the Prime Minister of Bangladesh H.E.Sheikh Hasina to India on 10th to 13th January 2010 an MoU was signed to established border haats across the border between India and Bangladesh. The MoU metioned that four border haats on pilot basis, will be open, two each in Meghalayaie., Balat and Kalaichar and two in Tripura namely, Srinagar andKamalasagar which was open in 2011 and 2015 respectively. India and Bangladesh again revised the MoU on border haats in April 2017 for establishment of Joint Committee to review border haats operations, suggest modifications in operational modalities and propose new locations of Border Haats. Both countries have agreed that haat will constitute Haat Management Committees for the management of their respective area designated BoderHaats. The Committee will comprise of five members headed by Additional District Magistrate/SDM in the district having jurisdiction over the designated Border Haats of each country and shall include one representative each from police, customs, border security agency, UpzillaNirbahiOfficer(UNO) and village/union level government. The committee will, inter alia, maintain list of authorized vendors/vendees, entry/exit of authorized vendors/vendees, and enforcement general health precautions as may be required from time to time. The border haats will be located at zero-line on pre-identified locations having area which approximately be equal on both sides of the zero-line. The objectives of the border haats is to allow the residents of the border areawho are living within 5 Kilometers from the location of the Haat to sell their products as vendors in the haats. The number of vendor is limited only upto 50(fifty) from each country. The commodities that are allowed to be traded in the border haats are locally produced vegetables, food items, fruits, spices, minor forest produce e.g. bamboo, bamboo grass, and broom stick but excluding timber, products of cottage industries lie Gamcha, Lungi, Saree and any other handloom product etc, small household and agricultural implements e.g., dao, plough, axe. spade, chisel etc., garments, melamine products, processed food items, fruit juice, toiletries, cosmetics, plastic products, aluminum products, cookeries, stationery and any product of indigenous nature specifically produced in area of the Border Haats subject to mutual consent[31].

On 24 July, 2018 the first meeting between India-Bangladesh Joint Committee on Border Haats was held in Agartala, Tripura. The Joint Committee also visited Border Haat at Kamlasagar in Sipahijala District, Tripura and Tarapur in Brahmanbaria, Bangladesh.Both sides noted positive impact of Border Haats on livelihoods of people living in areas adjoining Haats. They also held extensive discussions on issues related to review of operations of four functional

Border Haats viz. Kalaichar and Balat in Meghalaya and Kamlasagar and Srinagar in Tripura. They also made suggestions for improvement, timeline for setting up six additional border haats that have been agreed to earlier by both sides and roadmap for further expansion of border haats[32]. Currently there are four more new border haats which are under implementation in Meghalaya namely,Bholaganj andRyngku in East Khasi Hills,Nalikata in South West Khasi Hills and Shibbari in South Garo Hills[33].

Conclusion

Border Haats played an important role in uplifting the socio-economic life of the Khasi-Jaintia people. These Haats also contributed to the relation between India and Bangladesh. From the study conducted above, it shows that with the partition of India in 1947, trade activities in the haats met significant changes. As a result the economy of the southern border region almost came to a halt. Many of the cash crops of the people living in the border areas lost their market to the then newly emerged East Pakistan. Again the partition of Pakistan in 1971 which gave birth to Bangladesh addedother problems chaos to the border economy and resulted in widespread unemployment and the region was overshadowed by poverty and despair. There being no market for the produce the people who owns land for cultivation and plantation stop taking care of their orchards and plantations. As a result thousands of labourers who were employed in the orchards were thrown out of employment. With the closure of Border Haats people who have been employed as transporter of various commodities were badly affected, petty traders engaged in distributive trade, also suffered. The region which was once had a flourishing trade is now face the difficulty of getting adequate supply of foodgrains and others necessaries of daily life. After the post liberation war of Bangladesh, the Government of India and Bangladesh tries to revive the old age border haat starting with the signing of the agreement in 1972 but due to fear of illegal immigrant and cross border smuggling the market lasted just for a very short period of time. However both countries Government from time to time tries to solve the issues of border trade. At present there are six border haatsthat are in operation in Meghalaya.

References

1. S.Sen, (1985), *Social and State Formation in Khasi-Jaintia Hills (A study of Folklore)*, Delhi, B.R.Publishing.
2. Sumar Sing Sawian, *KhasisAs Pioneers Of Trade And Commerce In North East*, The Eastern Panorama, published on Thursday, 11 April 2013 09:16
3. David. R. Syiemlieh,(2015), *Layers of History -Essay on the Khasi-Jaintias, Trade and Markets in the KhasiJaintia Hills: Changed Conditions in the 19th and 20th Centuries*, New Delhi, Regency Publications-Astral International Pvt. Ltd, ISBN:978-93-5222-003-8, p.37-43
4. Hamlet BarehNgapKynta, (1967),*The History and Culture of the Khasi People, Economic Geography*, Guwahati:Delhi, Spectrum Publications, ISBN:978-81-85319-68-1, p.484-495
5. P.N. Dutta,(1982), *Impact of the West on the Khasis and Jaintias*, New Delhi, Cosmo Publications.
6. L.S. Gassah, "*Effects of Partition on the Border Marketing of Jaintia Hills*"
7. L.S. Gassah, "*The War Jaintia in Transition*"
8. L.S. Gassah, "*Land Use Pattern in the War Area of Jaintia Hills*"
9. L.S.Gassah, "*Trade routes and trade relations between Jaintia Hills and Sylhet District in the Pre-independence period*"
10. L.S. Gassah, "*Traditional Polity in the War Area of Jaintia Hills*"
11. L.S. Gassah, "*Pattern of Economic Change in Jaintia Society*",
12. L.S.Gassah,"*Reorganisation and the Economic Problems of the Border Area of Jaintia Hills*"

13. L.S. Gassah, "*Liberalization, Ethnic Identity and Economic Development: A Case Study of Khasi and Jaintia Hills*".
14. David. R. Syiemlieh,(2015), *Layers of History -Essay on the Khasi-Jaintias, Control of the Foothills: Khasi-Jaintia Trade and Markets in the Late Eighteen Century*, New Delhi, Regency Publications-Astral International Pvt. Ltd, ISBN:978-93-5222-003-8, p.30-33
15. David. R. Syiemlieh,(2015), *Layers of History -Essay on the Khasi-Jaintias, Trade and Markets in the KhasiJaintia Hills: Changed Conditions in the 19th and 20th Centuries*, New Delhi, Regency Publications-Astral International Pvt. Ltd, ISBN:978-93-5222-003-8, p.37-43
16. P.R.T. Gurdon,(2012),*The Khasis*, Section-I,II,III, New Delhi, Akansha Publishing House, ISBN:978-81-8370-222-5, p.41
17. A.J.M Mills, (1901), *Report on the Khasi an Jaintia Hills 1853*,Shillong, Assam Secretariat Printing Office.
18. MonjulaBorthakur, (1987),*Periodic Markets in Tribal Areas (A case study of Meghalaya)*, Shillong, North Eastern Hill University.
19. LasoborkiPyrngap, (2017), *Partition and Economy of the War Area of Khasi and Jaintia Hills of Meghalaya*, Dialogue Quarterly, Vol. 18, No. 3, New Delhi, AsthaBharati, ISSN: 0973-0095.
20. Hamlet BarehNgapKynta, (1967),*The History and Culture of the Khasi People, Economic Geography*, Guwahati:Delhi, Spectrum Publications, ISBN:978-81-85319-68-1, p.21
21. P.R.T. Gurdon,(2012),*The Khasis*, Section-I,II,III, New Delhi, Akansha Publishing House, ISBN:978-81-8370-222-5, p.xvii
22. Sumar Sing Sawian, *The Eastern Panorama, KhasisAs Pioneers Of Trade And Commerce In North East*, published onThursday, 11 April 2013 09:16
23. David. R. Syiemlieh,(2015), *Layers of History -Essay on the Khasi-Jaintias, Control of the Foothills: Khasi-Jaintia Trade and Markets in the Late Eighteen Century*, New Delhi, Regency Publications-Astral International Pvt. Ltd, ISBN:978-93-5222-003-8, p.30-33
24. Jagadish Chandra Singha ,(1978), *Socio-Economic Development of the United Khasi &Jaintia Hills and Garo Hills since Independence*, Guwahati University.
25. Armstrong Swer&Atul Chandra Talukdar, (2019), *Cross-Border Linkages between India and Bangladesh: A study of Border Hats in Khasi-Jaintia Hills along the Meghalaya sector of the International Border with Bangladesh*, Remarking Analisation, Volume -3, Issue-10 (Part-1), P:ISSN: 2394-0344, E:ISSN:2455-0817.
26. Khurshide Begum, (1987), *Tension over Farraka Barrage-a techno-political tangle in South Asia*,(Dhaka),p.128
27. *Trade Agreement on March 28,1972.*
28. IndraNathMukherji, (1981), *Indo-Bangladesh Economics Relations*, Bombay, p.177.
29. Government of India, *Ministry of External Affairs*, (1971), Bangladesh Documents, (New Delhi), p.653.
30. Muhammad Mafizur Rahman, (2005), *Bangladesh-India Bilateral Trade: Causes of Imbalance and Measures for Improvement.*
31. Memorandum of Understanding (MOU) between The Government of the Republic of India and the Government of the People's Republic of Bangladesh.
32. https://pib.gov.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=180900 access on 08th February 2020.
33. https://www.daily-sun.com dated 23 August, 2019.

ISBN No. 978-93-83741-39-7

Volume 9, Issue 10(3), October 2020

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH

Published by
Sucharitha Publications
Visakhapatnam
Andhra Pradesh – India
Email: victorphilosophy@gmail.com
Website: www.ijmer.in

CONTENTS

Volume : 9 Issue 10(3) October 2020

S.No		Page
1.	Coach-Athlete Relationship On Coaching Leadership Style And Players Motivation Of Hawassa Korem Youth Handball Project **Moges Kando Kolbaye**	1
2.	New Host Record Of Myrothecium Roridum, A Leaf Spot Fungus O Desmodium Gangeticum(L.) Dc. From Kerala, India **Bharath Nair, Delmy Abraham And G. E. Mallikarjunaswamy**	6
3.	Positive Organizational Capacities As An Effective Strategy To Combat Intial Vulnerability Among The New Employees At Workplace: An Emperical Insight **Arjyalopa Mishra**	11
4.	A Fastest Growing Indian Economy Could Also Show A Negative Growth Of High Order – An Analysis **D R Agarwal and Preeti Rustagi**	16
5.	Impact Of E-Commerce On Employment And Growth **Ganesh N. Kathar**	28
6.	Covid's – 19 Effect On The Indian Economy **Md. Sanauar Ali and Parmanand Sharma**	33
7.	Facilitating Employee Retention In The Retail Sector In India: Role Of Need- Based Training **Anshu Yadav and Sapna Pandey**	42
8.	A Study On Financial Performance Analysis At TVS Motors **S.Kiruthika and R.Sindhuja**	52
9.	Understanding Development And Social Deprivation Of Women In India: Social Issues And Debate **Silan Das and Bikram Keshari Mishra**	57
10.	A Study On Role Of Human Resource For Development Of Agriculture Of Rural People **Trishna Bhuyan**	67
11.	Studies On Habitat And Population Status Of Marsh Crocodile (*Crocodyluspalustris*) And Its Conservation Problem In The Jadhav Sagar Lake, Shivpuri, Madhya Pradesh, India **Mohit Arya**	72
12.	Modeling And Crack Analysis On GFRP **G.Mahendran, Vignesh.V, Sam Aravind.R and Subash.S**	82
13.	A Study On Pattern Of Government Expenditure And Its Impact On GDP In Indian Economy **M.Raja**	90
14.	Living And Working Conditions Of Women Workers In Agriculture Sector In Andhra Pradesh **R.Rajendra Naidu and P.Venugopal**	96

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881; IMPACT FACTOR :6.514(2020); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
Peer Reviewed and Refereed Journal:VOLUME:9, ISSUE:10(3), OCTOBER :2020

IMPACT OF E-COMMERCE ON EMPLOYMENT AND GROWTH

Dr. Ganesh N. Kathar
Associate Professor, Dept. of Commerce
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science College
Deogaon (R.) Tal. Kannad .Dist. Aurangabad (M S)

Abstract
The economy has been going through a changing phase from traditional ways of doing business to modern techniques and the impact of e- commerce in Indian economy and therefore the challenges featured by the e- commercialism within the Indian society. The importance of ecommerce in Indian economy. As we have a tendency to all recognize Bharat is among the quickest growing economy of the globe, therefore it's significantly necessary to possess government intervention giant and big} investment flow in style of foreign direct investment in large economy like Bharat to stabilize and increase the expansion of ecommerce trade within the economy.

Keywords: E-commerce, Indian Economy, Government Initiatives, Skill Rate and Employment Rate

Introduction

Electronic commerce, usually on paper as e- commerce, is that the commercialism or facilitation of commercialism in merchandise equivalent to mobile commerce, electronic funds transport, and offer chain organization, net promoting, and on-line operation dispensation.

Today e-commerce has become a crucial a part of everyday life. Accessibility to e-commerce platforms isn't a privilege however rather a necessity for many folks, notably within the urban areas.

As in twenty first century as net has become most vital and often and most necessity device, it'll for sure race to attain additional growth and sales via net. Consistent with remarketer, worldwide retail Ecommerce sales can reach $1.915 trillion by the tip of 2017.

with increase in digital penetration all across the world and low cost and frequent straightforward accessibly of net , it's vulnerable to increase the expansion of ecommerce all across the globe , in the meantime ton of ancient folks area unit quite disquieted and finite with amendment in pattern of sale via net, with the provision of low cost and high speed net with selection and security choices , ton of individual and corporations have connected their business with e-commerce.(As in recent world it's extremely not possible to grow while not being offered on-line .

Thus to grow additional and earn higher profit it's extremely suggested to possess correct structure convenience and simple accessibility of on-line sites , as a result of it not solely determines profit and no. of users however conjointly determines the ranking and position of enterprise of the firm in overall business world .

Objective

India is one in all the biggest growing economies of the globe. There's serious use of net among Indian voters. the most basic objectives of this analysis paper area unit -

1- To analysis the current trends of e-commerce in Bharat

2- Government initiatives and completely different theme in growth of e-commerce in Bharat

3- Impact of e-commerce on skill rate and employment rate in Bharat

Methodology

Technique {of knowledge of knowledge of information} Collection: Secondary data numerous analysis papers of comparable sort are observed check the format and therefore the kind of graphs for analization of information .Other than this, numerous scholar and knowledge from different certified bank and supply area unit accustomed collect knowledge that is taken more for knowledge analysis

Table 1: Showing retail E-Commerce sales world wide

Thus there's vital rise in sale of retail e-commerce over the years and consistent with e-Marketer retail ecommerce sale by 2020 ought to reach over $4trillion. With on top of figure {we can we willowed area unit able to} simply perceive however frequent and fulminate the amendment of sales pattern is world as all the main economies are shifting towards ecommerce sales.

E- Commerce businesses and increase in Employment Opportunities:

- Online looking websites for retail sales direct to shoppers.
- On condition that or collaborating in on-line market places, that procedure third-party business- to- client or client to client sales.
- Business- to- business shopping for and mercantilism.
- Gathering and mistreatment demographic knowledge through net contacts and social media.
- Business- to- business electronic knowledge interchange.
- Marketing to prospective and established customers by e- mail or fax (for e.g. with newsletters).
- Engaging in retail for launching new merchandise and services.

Economic Impacts of E- commerce on Growth:

1. Governments Associate in nursing notably business area unit confronted with an adapt or die scenario, notably in mounting countries, to fall at the rear in technology and modernism may increase the gap with richer, higher economies.
2. E- Commerce presents exceptional chance for fewer residential countries to considerably magnify their markets, each on the within and superficially. Externally, the web and different technologies could consent to for low- value international do business, even for tiny, native businesses. Internally several teams of world United Nations agency had been measured marginalized and unbanked could increase affordable access to financial services, and should therefore contribute additional volitionally all told aspects of the wealth.
3. Rural areas measured too pricey or unbeneficial for business growth would possibly additional and additional become a gathering purpose for investment and marketplace development, and conjointly for relocating business offices.
4. Development of small finance establishments to supply monetary services to the semi- urban and rural areas.
5. E- Learning and M- leaning enhances the access of the academic establishments in remote areas.
6. E- Governance initiatives will increase access to data and thereby scale back corruption.
7. M- Banking (Mobile banking) reduces the operation value of banking engineering thereby growing admittance to monetary services throughout rapidly growing mobile market.
8. Micro, tiny and normal enterprises will influence the technology to promote their merchandise globally.

Social Impacts

1. This can reach family relations additionally, notably if technology creates more imbalances between these United Nations agency area units on-line, and people while not access to those technologies. On the opposite hand, just preparation of

infrastructure and resources may offer a way of maintaining and increasing family and communal ties that will somewhat be broken by distance and price.

2. Early expertise suggests that as this kind of occupation (and social) activity expands businesses and government can got to take into account broad primarily based means that and offset health hazards with new policies and coverings.
3. E- Commerce could gift the potential for shifting the balance of occasion, wealth, and social and supporting addition. The maximum amount as these trends may be advantageous to the preponderance of rural society; they're conjointly seemingly to bring unexpected effects on cultural and social norms. this kind of impact area unit even as vital as changes in bottom- line incomes, and may extremely solely be measured by the persons whose lives area unit being changes by forces mostly on the far side their management.
4. Electronic opportunities area unit valuable for large companies and little entrepreneurs alike. within the latter case, but the technologies and market choices offered through e- commerce could foster a real revolution within the method business structure and relationships area unit organized. The prospect of building new small, tiny and medium enterprises is greatly increased by the efficiencies offered through data and engineering. A study by Google showed that fifty seven of SME"s used web site as a sales channel and got direct leads from their websites. Consistent with net and mobile association of Bharat seventy three of MSME"s have their own websites. Significantly ninety nine of MSME"s use on-line B2B market places to come up with business.

Retail E-Commerce Sales & Economic Growth

Retail E-Commerce Sales in Bharat remarketer estimates that retail e-commerce can reach $23.39 billion in 2016, with a rise of over seventy fifth in 2015. Despite such Associate in nursing enlarged rate retail e-commerce can account simply 2.2% of total retail share? consistent with Remarketer report by 2020 e-commerce can contribute five-hitter of total e-commerce sale of the entire retail sales in Bharat.—

India may be massive e-commerce market places currently with all ages cluster comforting dealing on-line. Ecommerce trade in India is growing apace in India and is anticipated to contribute one.61% of world gross domestic product by 2018.

YEAR	B2C E-COMMERCE in any case OF gross domestic product IN Bharat
2009	0.13%
2010	0.12%
2011	0.14%
2012	0.15%
2013	0.16%
2014	0.18%
2015	0.18%
2016	0.20%
2017	0.21%

Conclusion

From then on top of analysis article we are able to conclude that e- commerce plays a important role in Indian society. On the opposite hand E- Commerce faces some challenges conjointly that we want to figure on like lack of cyber laws, lack of pc education etc.

Through the study of analysis paper we have a tendency to come to understand however necessary e-commerce trade presently within the world is. With context of India we have a tendency to conjointly try and notice the upward trend of growth of e-commerce in India , and conjointly increase in m-commence and digital penetration in Bharat. Government policies and initiatives has conjointly result in increase of e-commerce in Bharat over years. Consistent with survey once demonization, role of cashless economy in Bharat has enlarged considerably, therefore the role of net conjointly likewise different such government policies have conjointly had a serious impact. Plenty are done and plenty should be done once it involves ecommerce trade in Bharat. Conjointly we have a tendency to study impact of skill rate and pct on the expansion of ecommerce trade in Bharat. conjointly there's vital got to increase the skill rate in India and conjointly unfold awareness among rural folks in India concerning cashless economy and role of net in India in today's world .

With want of additional allocation of cash towards cyber crime and strict laws got to be created, not solely to create this method safer however conjointly reliable. During this analysis paper we have a tendency to go through the trend of e-commerce in Bharat that is rising considerably and conjointly however service supplier like 4G, 3G helped to enlarged the digital penetration in Bharat that therefore helped to enlarged the e-commerce and m-commerce sales in Indian economy.

Likewise government had conjointly contended vast role through completely different laws and policies towards the expansion of sales via net.

References

1) BCG & IAMAI. (2015) India @ Digital Bharat. Creating a $200 Billion Internet Economy. Mumbai: The Boston Consulting Group.
2) BCG. (2012). The Connected World. The Internet Economy in the G20. the $ 4.2 Trillion Growth Opportunity. Boston: The Boston Consulting Group.
3) Bilbao-Osorio, B., Dutta, S., &Lanvin, B. (2013) The Global Information Technology Report 2013. Geneva: World Economic Forum.
4) Blili, S., & Raymond, L. (1993) Information Technology: Threats & Opportunities for Small and Medium sized Enterprises. International Journal of Information , 13, 439-448
5) ITIF. (2013). The Economic Benefits of Information and Communication Technology.
6) Washington DC: Information Technology & Innovation Foundation.
7) Jehangir, M., Dominic, P., Naseebullah, & Khan, A. (2011). Towards Digital Economy: The Development of ICT and E-Commerce in Malaysia. Modern Applied Science, 5 (2),' 171-178.

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 29, Vol. 1 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
November 2020 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

November 2020 Special Issue- 29 Vol. I

Human Rights

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal Dr. Kishan Pawar

Shaurya Publication, Latur

Principal
Shri. Sharadchandrajee Pawar Arts, Commerce & Science College Deogaon (R) Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 29 Vol I

Title of the issue : - Human Rights

© **All rights reserved with the College & publisher Price : Rs. 400/-**

Editor – Arun Godam
Latur

Guest Editor
Principal Dr. Kishan Pawar

Published BY
Shaurya Publication
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com , 8149668999

Printed By.
Shaurya Offset
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :
November. 2020

Editorial Board

Guest Editor : Principal& ConvenerDr .KishanPawar

Co-editors:

Sudhir M .Pokale- Co-convener

Sanjay B. Salunke-IQAC Coordinator

Satish K Bhalerao-

Dr.Sachidanand K. Tandale

Dr.Govind S. Pandav

Ashok S.Khetri

Dr.Manisha D.Sasane

Dr. Ramhari B. Maykar

Dr. B.G.Kulkarni

Dr. Mahesh Rajenimbalkar

Devidas E. Dadpe

Index

1. Lorraine Hansberry: Twice Oppressed and Twice Militant — 1
Dr. Shesham R.S.
2. "Human Rights and Social Justice in Indian Women's" — 5
Dr. Kalidas Maruti Bhange
3. Study of Some Debated Human Rights in The Current Scenario — 9
Dr. Gaurav Jewalikar
4. Crimes against Women in India: an Overview — 12
Dr. Debde Sanjay Marotrao
5. National Human Rights Commission and Good Governance — 14
Dr. Bhagwan Shankarrao Waghmare
6. "Public Administration and Human Rights" — 17
Abhijit A. Pandit
7. Sustainable development, Human rights and Administration — 20
Kashid S. V.
8. Regional Imbalance in India: An Overview — 22
Dr. Yogesh A. Borade, Pravin A. Bonke
9. Poverty and Violation of Human Rights : A Proposed Conceptual Framework — 24
M. Sudha
10. Human poise and cross-fringe travellers in the period of the Coronavirus pandemic — 27
Shubham
11. A Historical Perspective of Feminist Doctrine — 30
Dr. Dwijendra Nath Burman
12. Human Rights in Langston Hughes's Mulatto — 33
Mr. Maske Gaurav Rambhau , Dr. Anita Mudkanna
13. Human Rights Concepts & Ngo — 36
Kolhe T.T.
14. Human Rights and Covid-19 Pandemic – A Study on the Role of NGOs — 38
Dr. Diganta Kumar Das
15. NGOs And Human Rights — 43
Pradeep Kumar G.M.
16. The Role of Parliament in Human Rights Protection — 46
Dr. R. K. Kale
17. Reflection of Human Rights in Indian Constitution — 49
Dr D.S. Shambharkar
18. Indian Constitution And Fundamental Right — 53
Dr. Ram P. Tate

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 29 , Vol. 1 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
November 2020 | SJIF | Impact Factor : 7.139

"Human Rights and Social Justice in Indian Women's"

Dr. Kalidas Maruti Bhange
Associate Professor Dept.of Sociology,
Shri. Asaramji Bhandwaldar College, Deogaon (Rangari) Tq. Kannad ,Dist.Aurangabad.431115.

Introduction:

In India millions people live in rural area. The Indian Rural system caste, religion on Social & Economic statues there islet of education as system. Human Rights, Intrinsic to all Human as Members of Humanity, are the modern and secular version of the natural right. All Humans, being born equally entitled to religion, language of nationality. The National Human Rights Commission of India; the Indian Institute for peace, Disarmament and Environmental protection (IIPDEP) and many NGOs have launched a Country wide public Information Campaign for Human Rights. It aims to make every one more conscious of Human Right and Fundamental freedoms, and better equipped to stand up for them.

The origin of the Human Rights is related with the development of the human civilization. Human can never led a happy life without these rights to live and could have never developed the civilization. However, there were also such tendencies emerged during the same evolution to curb this right which allowed the human to live. A powerful person or a group was used to be instrumental in exploit the weaker to establish their supremacy over them. In the period of over 5000 years, this quest of supremacy existed with constant changes in its forms while on the other hand it had become the need of the hour. In this quest, measures were taken in several ways to preserve the human rights. Several new principles pertaining to the human rights in the society were developed while it was seen in several newer perspectives. Before September 25, 1926, the issue of human rights was restricted to the concerned nations only and had not acquired any united global concern. However, this issue was being talked collectively at the International level after this period.

An attempt to prepare a systematic draft of the human right at the global level was made on September 25, 1926, in an International conference on slavery. Later, an International conference on child labor was held on June 28, 1930. After a prolonged period of 18 years after this, a proper declaration on the Human Rights was made on December 10, 1948. This declaration is called as the 'Human Rights Declaration' of the United Nations. This beginning of the new era in the field of human rights was never seized since then. Today, discussions are being held on the rights of women, minorities etc at the International level. December 10, is being observed as the 'Human Rights Day' by the United Nations all over the world.

In the philosophy proposed by the United Nations (League of Nations), the attempts to preserve the human rights of the people have been increased by several times over the years. The United Nations was established after the First World War. This was the period when the concept of preserving the human rights was the priority concern and had become more extensive world wide. Earlier, the human rights were restricted only to the barring of the restrictions on the right to Independence. However, the human rights jurisdiction further expanded bringing the stern implementation of the laws to preserve the rights under its ambit. It is not often possible for a state to impose restrictions on rights to liberty, right to gather, forcible search, seizure of the property, forcible detention, right to liberty etc. Hence, people differentiated on the basis of poverty, security and illiteracy. This has helped in the over all personality development of a person. The super powers like America, Great Britain, Soviet Union and China have given recognition to this initiative. On January 1941, America president Roosevelt announced that, There will be four liberties to all men and women in the society in every part of the world, these liberties will be liberty to speech and liberty to profession any religion. Later after one year, Dr Roosevelt ad Churchill made the historical Atlantic declaration in which the aims for waging a war were prescribed. In 1944, four big nations including America, Great Britain, Soviet Union and China signed the historical 'Dumbarton Oxe' proposal. This proposal included the aim of the International organization, respect of the human rights and valuable independence.

Objective of the Research:

1) To understand the social condition of the women in India.
2) Are the human rights of women are preserved?
3) To find out the area where discrimination

Along with the objectives some Hypotheses have been placed forth during the present study.

Hypotheses:

1) Women are engulfed in the traditional outlook and hence they tolerate the atrocities against them.
2) The human rights of women are violated while they do not take any attempt to preserve it.
3) Human rights are violated in India at a large scale.

Research Procedure:

The secondary resources have been utilized for the present research. Similarly, descriptive research draft has been utilized during the study.

What are Human Rights?

Human Rights have the consideration in the society since the time immemorial. These have been referred by the Greek intellectuals and through the ancient Indian spiritualism. The general secretary of the United Nations says, "The philosophy of Human Rights means the liberty of the Human race from fears". Justice M V Tarkumane says, "Human Rights are the philosophy of a Humanitarian Democracy". The concept of 'Human Rights' is the complete idea of the human dignity and development. Man can achieve complete evolution, happy and quality living standards through some fundamental rights, which are called 'Human Rights'. The natural rights derived from the traditional thoughts were being referred as the Human Rights in the 20th century.

'Bentham', a famous intellectual has defined 'Human Rights' in the following manner, "Human Rights are the demand of a person accepted by Law". According to Prof Herald Rasky, The rights without which a person can not accomplish the overall development of his personality are the Human Rights.

Indian Constitution and Human Rights:

In the present situation, the Constitution of India has assimilation of the human rights by incorporating fundamental rights in Part 3 of the Constitution. In the Part III of the Indian Constitution there are provisions related to Human Rights which include right to equality (Articles 12-18), right to personal liberty (Article 19), right to protest against criminal offences (Article 20), right to protest against arrest and detention (Article 22), right to live and equal access to the public areas (Articles 22), right against exploitation (Article 23-24), right to freedom of religion (Article 25-28), right to preserve education and culture (Article 29-30), right to constitutional remedies (Article 32-35). All the above mentioned rights and the timely judicial decisions taken by the court have been brought under the ambit of the Human Rights.

The Indian Constitution was implemented on January 26, 1950 while today it has complete 63 years. The Fundamental Rights and the Directive Principles of the Indian Constitution have been used for the formation of the Human Rights. In India, Human Rights Act was enacted in 1993 to provide safeguards to the person or the group of people whose Human rights have been snatched. Similarly, various commissions were also formed like Women Rights Commission, Minorities Commission, Scheduled Caste and Schedule tribes commission, Nomadic Tribes (VJNT) Commission, Backward Class commission etc. To keep a control over these commissions and to take note of it a National Human Rights Commission was established at the central level and State Human Rights Commission at every state. Special safeguards were provided to the women and children by enacting specific acts under the ambit of the Judiciary. However, even after 65 years of the Independence, the social, political and economic conditions do not seem to be satisfactory. The country is engulfed with the problems like terrorism, Naxalist Movements, anarchy, murders, fights, eve teasing, rapes, poverty, malnutrition, superstitions, traditions, prejudices, etc. The people of the country are depressed by these problems while their natural rights have been violated. The present research essay deals with the perspective of society towards Human Rights and Women liberty and to study the commissions established so far.

Violation of Human Rights in India:

If the human pride is hampered the human social culture is drawn towards backwardness and hence human rights have immense importance in all the countries of the world. The first National Human Rights Commission of India was established on October 12, 1993 under the chairmanship of the 21st Chief Justice of the Supreme Court of India, Justice Rangnath Mishra. He during his tenure adopted several steps against the violation of the Human Rights. He proposed that the illegal arrest or detention by the police, police atrocities, inflicting injuries, custodial deaths and misuse of powers comes under the ambit of violation of human rights. The president of the Human Rights Commission, 2005, Justice A S Anand stated that the human rights were violated during the riots occurred in the Gujarat state in 2002. On June 25, 1975, the then Prime Minister Indira Gandhi imposed emergency in the country and cancelled the fundamental rights of the people. In this period,

around one lakh political leaders were arrested due to which the human rights were violated. In 1984 to 1994, the police killed around 5000 people in the Punjab state without conducting their funerals and also committed atrocities against women in jail. In 1993, sixty innocent people were killed by BSF. All these events violated the human rights. In 1998, the Bihar police killed an innocent trader. The TADA Act enacted by the Congress Government and POTA by the BJP government, were also against the human rights. In the period 1994-95, in all 477 persons were killed while in the police custody in the country. After the death of Indira Gandhi on October 30, 1984, 2700 Sikhs were massacred. Fourteen people were burnt alive in the Best Bakery case in Gujarat while the Godhara carnage also took place there. In Maharashtra, Dalit women were raped and killed in Khairlanji village in Bhandara District in 2006. All these events seem to be fertile field for the violation of the Human Rights.

Human Rights and Female Feticide:

The violation of Human Rights in India has been prevalent from the ancient times. The women have been primarily kept deprived of their human rights and are made the victims of several atrocities. Women since their birth have to face severe hardship in the society. In the recent times, the medical science has gained enormous progress which has proved a bane for the women race. There has been a gradual increase in the female feticide in the ovary of the mother in India. According to the Article 22 of the Indian Constitution every person has the fundamental right to live. Still, the rate of female feticide in India especially in the literate society shows enormous increase. It is expected that the male – female ratio in India should be 1000:965, which means there should be 965 women after every 1000 men. This ratio has been diminishing considerably in the country over the years.

Work Participation Rate Bay Sex (1971-2001)
All Figures in Percentages

Year	T/R/U	Female	Male	Persons
1971	Total	14.22	52.75	37.17
	Rural	05.92	53.78	35.33
	Urban	07.18	48.88	29.61
1991	Total	19.67	52.67	36.77
	Rural	23.06	53.77	38.79
	Urban	08.31	49.06	29.99
2001	Total	22.27	51.61	37.50
	Rural	26.79	52.58	40.09
	Urban	09.19	48.92	30.16
2011	Total	25.63	51.68	39.10
	Rural	30.79	52.11	41.75
	Urban	11.88	50.60	32.25

Source:-Modified From the Report of the Working Group on Empowerment of Women, Planning.

The Indian Constitution guarantees equality to all persons within India; it also prohibits discrimination by the State on the ground of sex. The equality guarantee is available to all persons within India (not merely citizens), thus extending its scope to all migrants and persons of non-Indian origin in India. However, the constitutional non-discrimination guarantee, for the most part, is available only in case of abuse by the state. This is a form of discrimination against unorganized or informal workers. The recently enacted Unorganized Workers' Social Security Act, 2008, aims to provide minimum benefits to such Workers.

The constitutional provisions guaranteeing formal gender equality have been the subject matter of litigation in the courts. For instance, in a landmark judgment, the Supreme Court held that regulation put in place by a state-run aviation company in India which provided for the retirement of air hostesses on their first pregnancy, and the provision for extension of services of air hostesses beyond 35 years and up to the age of 45 years at the sole discretion of the managing director were arbitrary and violated the right to equality. 14 yet, the Court upheld the lower retirement age for air hostesses compared to (male)flight pursers on the ground that this was not discrimination based solely on sex, as they belonged to different cadres and their service conditions were different.

Realities of Women's Status and Human Rights

In the present condition, the female feticide in India has been the worst stigma in breaching of the human rights. While evaluating the reasons behind the extensive female feticide can be found in the gender bias outlook of the society. If the reason for the female feticide has to be citied, it is imbibed in the prejudices towards female gender. Indian social system is a male-oriented social system and hence there are negative perspectives in the society towards women even today. More there has also been a greater impact of the old traditions, rituals and superstitions on the minds of the general public. Daughter is considered as the wealth of others while son is considered as the heir for extending the family lineage. This mentality has been deeply rooted in the Indian society. This thought has so severely impacted in the society that according to the Human Development Report of Maharashtra, 2002, it has been observed that 27 per cent women like only sons while 84 per cent women are willing to give birth to only the male child. Hence, it can be derived that not only men are responsible for the female feticides but women are equally willing for it. Thus, the female feticides are on a rise day by day which breaches the Human Rights in the country.

Conclusion:

Form what has been presented above it is clear that violence against women is endemic in India.The reason is women in the country are highly vulnerable because of poor quality of life indicated by rampant poverty, high fertility rate and high under live maternal mortality rate Also woman that has not changed much. Violence is perpetrated on woman both inside and outside her home.

Human Rights are continuously breached and the laws in the regard are violated in the society. It is expected that the technology of Sono graphy is utilized during the observation of the proper development of the fetus and during surgery. However, this technology is being extensively used for the female feticide. The Law of prevention of selection of gender regarding the female feticide was first formulated in the Maharashtra State. The union government taking the base of this law, implemented a law of the similar kind across the country by 2003. However, this law still fell short in tackling the problem of female feticide in the country. While implementing the stern laws in this regard it is also necessary to change the mentality of the people. The society has to be transformed mentally from the old tradition, rituals and prejudices through the social projects and organizations. (Self Help Groups (SHG) and Non Government organization (NGO). Women have to be provided with equal opportunities in every field to enhance their prestige, honor and status. Similarly, the efficient and rigorous implementation of the laws to the grass root level can secure the human rights of women and can also stop them from being violated. This task can be accomplished only through the favorable and positive Social, Political and Administrative approach.

References:

1. JiasM.R.Human rights and its values with respect to India.
2. www.thematicsjournals. org
3. Dr M N Singh, 'VikasanshilDeshon Mein ManavAdhikar, Jai BhartiPrakashan, Allahabad.
4. Das S.K."Trade unions in India: Union membership and union density",in The Indian Journal of Labour Economics.
5. SudharaniShirvastava and RaginiShirvatasva, 'ManavAdhikarAurMahilaUtpidan', Common Wealth Publication, Delhi.
6. DrMeera, 'BhartiyaSamvidhanAurUdarvad'.
7. Dr V B Patil, Manavi Hakka Ke, Sagar Publication, Pune.
8. Muzammil Hassan Aarzoo, ' BhatiyaMahilaAvamAdhunikikarn, Common Wealth Publication, Delhi.
9. DrPrabhaApte, BhartiyaSamaj Mein Nari, Classic Publication House, Jaipur.
10. DrArunDeshmukh, Manavi Hakka Aayog, ManoramaPrakashan, Dadar, Mumbai.

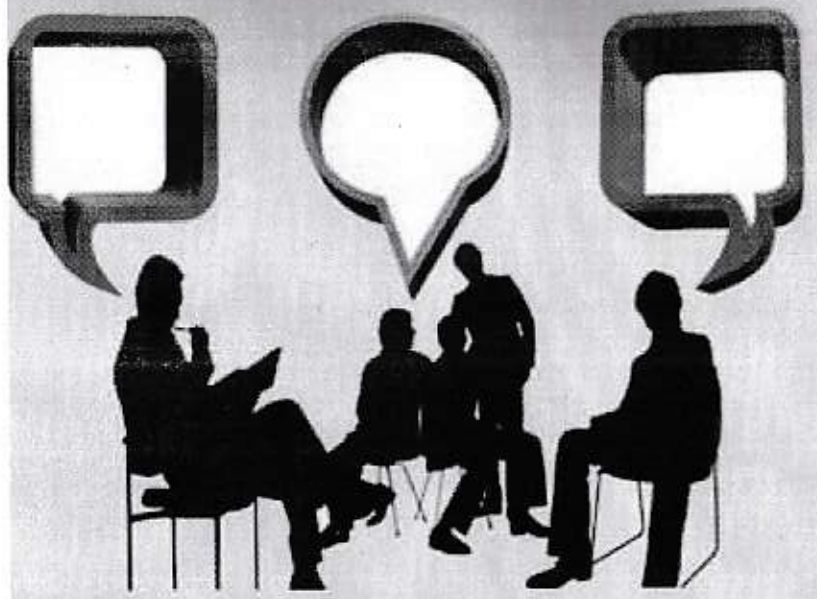

Publisher & Owner

Archana Rajendra Ghodke

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126

(Maharashtra) Mob.09850203295

E-mail: vidyawarta@gmail.com

www.vidyawarta.com

ISSN-2319 9318

एकदिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखेय ऑनलाइन चर्चासत्र

प्राचार्य

Shri. Vaidyanath Mahavidyalaya Parli-Vaijnath

College Division: R. No. Kamala vidyalaya, Aurangabad-431115

जयाहर शिक्षण संस्थेचे

वैद्यनाथ कॉलेज

परळी-वैजनाथ, जि. बीड, महाराष्ट्र-४३१५१५

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद सलग्नीत व वैद्यनाथ कॉलेज
इतिहास, समाजशास्त्र व प्राणिशास्त्र विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयो

एकदिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखेय ऑनलाइन चर्चा

महाराष्ट्रातील दूरदृष्टी नेतृत

लोकनेते गोपीनाथराव मुं

Dr. R.K. Ippar
Principal
Vaidyanath College, Parli-Vaijnath

Dr. B.K. Shep
Convener

Dr. V.B. Gaikwad
Convener

Dr. R.D. Rathod
Convener

Vaidyanath College, Parli-Vaijnath

2020-21

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Online National Conference
Vidywarta®
June 2020
Special Issue
0 1

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

जवाहर शिक्षण संस्थेचे

वैद्यनाथ कॉलेज,परळी–वैजनाथ

जि. बीड, महाराष्ट्र–४३९५१५

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद सलग्नीत व वैद्यनाथ कॉलेज परळी वैजनाथ जि. बीड,

इतिहास, समाजशास्त्र व प्राणिशास्त्र विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजीत

एकदिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखेय ऑनलाइन चर्चासत्र

महाराष्ट्रातील दूरदृष्टी नेतृत्व: लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे.

०३ जून, २०२०

Editorial Board

Dr. R.K. Ippar
Principal
Vaidyanath College, Parli-Vaijnath

Dr. B.K. Shep
Convener

Dr. V.B. Gaikwad
Convener
Vaidyanath College, Parli-Vaijnath

Dr. R.D. Rathod
Convener

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vaidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

संपादकीय....

मराठवाडा हा पूर्वीपासून मागासलेला विभाग म्हणून ओळखला जातो . या विभागात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक समस्या मोठ्या प्रमाणात आहेत. या दुर्गम भागातील बीड जिल्ह्यातील परळी वैजनाथ हे एक बारा ज्योतिर्लिंगापैकी पाचवे ज्योतिर्लिंग म्हणून उल्लेख इतिहासात आलेला आहे. तसेच परळी येथील वैद्यनाथ मंदिर हे अष्ट ज्योतिर्लिंग समजले जाते. येथील मिळालेल्या एका शिलालेखावरून हे मंदिर प्राचीन असावे असा अंदाज काढता येतो पूर्वेकडील कुन्या पाटाच्या एका दगडावर इ. स. 1108 अशी नोंद आहे. त्यावरून येथील ज्योतिर्लिंग प्राचीन मंदिर आहे हे मात्र निश्चित सांगता येतेयाच ठिकाणी मराठवाड्यातील एक अग्रगण्य जवाहर शिक्षण संस्थेचे, वैद्यनाथ कॉलेज परळी वैजनाथ हे 1968 पासून ज्ञानदानाचे कार्य करत आहे.

आजच्या काळात संपूर्ण जगावर कोरोना सारख्या संसर्गजन्य रोगाचे सावट पसरलेले आहे. आपल्या देशात व महाराष्ट्रात या रोगाची परिस्थिती भयावह निर्माण झालेली आहे. या रोगांचा फैलाव कमी होण्यासाठी शासन मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करत आहे. याच दरम्यान यूजीसी व विद्यापीठ यांनी वर्क फ्रॉम होम ही संकल्पना पुढे आणली. त्यामुळे प्राध्यापकांनी घरी बसून शैक्षणिक काम करावे, त्यामुळे प्राध्यापक व संशोधकांना शिक्षण क्षेत्राचा विस्तार करण्यासाठी व संशोधकांना वाव देण्यासाठी एक दिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय वेबिनार दि. 3 जून रोजी इतिहास, समाजशास्त्र व प्राणिशास्त्र विभागांतर्गत आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय वेबिनारचे आयोजन "महाराष्ट्रातील दूरदृष्टी नेतृत्व :लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे" या विषयावर होत आहे.

समकालीन महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांच्या शिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही संपूर्ण भारत देशातील इतर मागासवर्गीय, दलित, वंचित, उपेक्षित व अल्पसंख्यांक समुदायाचा ते बुलंद आवाज होते. सामाजिक समतेसाठी होण्याकरिता आवाज उठवणारांचा लोकनेता म्हणून त्यांची ख्याती होती. देशभरातील इतर मागासवर्गीयांच्या देशाच्या राजकीय पटलावर नावारुपास येत असताना त्यांचे अकाली दुर्दैवी निधन होणे, हे बहुजन समाजाची फार मोठी हानी आहे व्यक्ती संपतात, परंतु त्यांचे विचार हे अजरामर असतात. लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे साहेबांनी निर्माण केलेले सामाजिक न्यायाची विचारधारा आजही महाराष्ट्राला दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक घेत आहे.

महाराष्ट्राचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व शेती विषयक प्रश्नाची उत्तम जाण असणारा तसेच ग्राम पातळीपासून ते देश पातळीवर सर्व राजकीय निवडणुकीचा अनुभव असणारा नेता म्हणून त्यांची ख्याती होती, असा नेता आपल्यातून निघून जाणे ही महाराष्ट्रासाठी दुर्दैवी बाब आहे. या महामानवाच्या विचाराचा धागा पकडून आमच्या महाविद्यालयात लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांच्या 6 व्या पुण्यस्मरण दिनानिमित्त एक दिवशीय वेबिनारचे आयोजन करण्यात आले आहे. या कार्यक्रमाच्या उद्घाटक म्हणून,बीड जिल्ह्याच्या खासदार डॉ.प्रीतमताई गोपीनाथराव मुंडे यांच्या हस्ते होणार आहे. कार्यक्रमाचे बीजभाषक पद्मश्री,डॉ ताल्याराव लहाने ,(संचालक ,वैद्यकीय शिक्षण व संशोधन मुंबई) प्रमुख व्याख्याते,कुलसचिव डॉ मीना कुटे (SNDT,विद्यापीठ मुंबई),श्री खिमेश बढिया (संघटक, संघर्ष वाहिनी व सचिव, विदर्भ प्राथमिक शिक्षक संघ ,नागपुर)प्राचार्य डॉ विठ्ठल घुले (राजर्षि शाहू कॉलेज परभणी) हे प्राध्यापक, संशोधक, विद्यार्थ्यांना यांना लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे साहेब यांच्या कार्याविषयी मार्गदर्शन करणार आहेत . त्याकरिता 370 प्राध्यापकांनी ऑनलाईन रजिस्ट्रेशन केलेले आहे, जवळ पास 62 शोधनिबंधाची आमच्याकडे आल्याची नोंद आहे. या वेबिनारच्या माध्यमातून आलेल्या शोधनिबंधाची पत्रिका प्रकाशित केली जाणार आहे. या वेबिनारसाठी पश्चिम बंगाल, कर्नाटक, गुजरात आणि महाराष्ट्रातून प्राध्यापकांनी निबंध पाठविले आहेत .

हा वेबिनार आयोजित करण्याकरिता जवाहर शिक्षण संस्थेचे सन्माननीय अध्यक्ष मा. जुगलकिशोर लोहिया, उपाध्यक्ष डॉ. दे.ध. मुंडे, श्री फुलचंदराव कराड, सचिव श्री दत्ताप्पा इटके, कोषाध्यक्ष श्री सुरेश अग्रवाल तसेच संस्थेचे सर्व पदाधिकारी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.आर. के. इप्पर, उपप्राचार्य डॉ. व्ही. जे. चव्हाण, डॉ. जे. व्ही. जगतकर, प्राध्यापक प्रतिनिधी प्रा. डी के. आंधळे यांनी सहकारी केल्याबद्दल त्यांचा आभारी आहे तसेच आमचे सर्व प्राध्यापक मित्र, शिक्षकेत्तर कर्मचारी, सेवक वर्ग तसेच ज्ञात-अज्ञात यांनी आम्हाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने सहकार्य केले त्यांचा मनःपूर्वक आभार मानतो.या वेबिनार मध्ये आलेल्या शोधनिबंधाची अल्पावधीत शोधनिबंध स्मरणिका तयार करून दिल्याबद्दल विद्यावार्ता पब्लिकेशन परळी वैजनाथ व त्यांचे सर्व कर्मचारी बांधव यांचे मनःपूर्वक आभार.....

धन्यवाद!

----------समन्वयक----------

-डॉ. बाबासाहेब शेप, इतिहास विभाग प्रमुख-फोन न.9922224155

-डॉ. रमेश राठोड, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख-फोन न. 9922224511

-डॉ. व्ही. बी. गायकवाड, प्राणीशास्त्र विभाग-फोन न. 9423324891

वैद्यनाथ कॉलेज, परळी-वैजनाथ

INDEX

1) Gopinathji Munde Saheb: A Phoenix Who Fought for the Welfare of the Common Masses
Dr. Ramakant Dnyanobarao Mundhe, Parbhani 07

2) GOPINATH MUNDE : A HISTORICAL STEP
Dr.Anju Tiwari, Bilaspur,Chhattisgarh 12

3) Gopinath Munde and His Contribution to the Society
Dr Chandra Kanta Panda, Purulia, West Bengal 15

4) Visionary Leadership in Maharashtra: Loknete Gopinathrao Munde
Dr. P.L. Karad, Dist. Beed (MS) 18

5) A Great Politician: Gopinath Munde
Dr. Kavita S. Biyani, Latur 23

6) Public Leader Gopinathrao Munde's political career: A study
Sameer V. Renukdas, Parli-Vaijnath 25

7) Gopinathrao Munde: The Voice of the Deprived Class
Dr. Jayhbhaye Vitthal Khanduji, Sonpeth *31*

९) सर्व सामान्याचे नेतृत्व लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
प्राचार्य,डॉ.आर.के.इप्पर, परळी ३५

10) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे पुरोगामित्व: ओबीसी जनगणने संदर्भातील कार्य
प्राचार्य डॉ विठ्ठल घुले, परभणी 39

11) लोकनेते गोपीनाथ मुंडे यांचे सामाजिक विकासासाठी योगदान
डॉ.मीना प्रकाश कुटे, मुंबई 43

12) मंडल आयोगाबाबत लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांची भुमिका :- एक चिकित्सक अभ्यास
प्रा. डॉ. वंदना राजेश शिंदे, जि.सिंधुदुर्ग 47

१३) लोकनेते गोपीनाथ मुंडे आणि ऊसतोड कामगार
डॉ.प्रा.सौ. एस.पी. लाखे, जिल्हा–नागपूर (महाराष्ट्र) ५१

==========

14) भटक्या विमुक्त जाती- जमाती विकसभीमुख नेते :लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
सिंधू निवृत्ती लोणकर, औरंगाबाद 55

==========

15) ओबीसी/भटके विमुक्त जाती जमातीच्या विकासात लोकनेते गोपीनाथरावजी मुंडे यांचे योगदान
श्री.अनिल देविदास फड 59

==========

16) आदर्श राजकीय नेतृत्व लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
प्रा.डॉ. बापुराव आंधळे, सोनपेठ 65

==========

17) महाराष्ट्राज्यातील द्रष्ट व्यक्तीमत्व: गोपीनाथजी मुंडे
डॉ.दत्तात्रय बी.दराडे,नासिक. ६८

==========

18) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांची राजकीय वाटचाल : एक अभ्यास
डॉ बाबासाहेब शेप, जि. बीड. 70

==========

19) गोपीनाथराव मुंडे आणि ओबीसी जनगणना लढा
प्रा. डॉ. बालाजी पाटलोबा मुंडे, जालना. 75

==========

20) मंडल आयोगाच्या शिफारसी संदर्भात लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे विचार
डॉ. बाळासाहेब मुंडे, अंबाजोगाई ७८

==========

21) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे ऊसतोड कामगार विषयक कार्य
डॉ. गट्टी गणपत विष्णू, मिरसाळा. 81

==========

22) प्रखर राजनीतिज्ञ गोपीनाथ मुंडे का जीवन एवं कार्य एक ऐतिहासिक अध्ययन
Dr. Jitesh A. Sankhat, Rajkot Gujart 85

==========

23) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे समाजमान्य नेतृत्वाची जडण-घडण : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास
डॉ.कालिदास मारुती भांगे, जि.औरंगाबाद. 87

==========

24) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे संघर्षात्मक कार्य
डॉ. रमेश धोंडीराम राठोड, जिल्हा बीड. 93

==========

25) लोकनेते गोपीनाथ राव मुंडे यांचे राजकीय विचार व कार्य
डॉ.सचिन भा. बोधाने, चंद्रपूर 96

==========

26) " महाराष्ट्रातील विमुक्त भटक्या जाती-जमातींचा विकासात लोकनेते गोपीनाथ मुंडे यांचे योगदान "
डॉ.सुनिता हनुमंतराव गिते, जि. सातारा 100

27) ऊर्जेचे अमोघ स्त्रोत, सामान्यातील असामान्य नेतृत्व : लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
प्रा. व्ही.बी.गायकवाड, जिल्हा बीड , महाराष्ट्र 103

28) ॥ राजकारणातील धुरंधर नेतृत्व : लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे ॥
डॉ.विजय एच.नागरे, जि.बुलढाणा 107

29) मराठवाड्याचा लोकनेता गोपीनाथ मुंडे यांचे मुस्लिम समुदायासाठीचे कार्य
डॉ झाकीर पठाण, औरंगाबाद 115

30) राजकारणातील धुरंदर नेतृत्व: लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
घुगे अनंत शंकरराव, परभणी. [म.रा.] 117

31) देशपातळीवर भटके विमुक्त जाती जमाती अ◦ायोग स्थापन करण्यासाठी लोकनेते गोपीनाथजी मुंडे यांचे योगदान.
प्रा.डा.कालिदास दिनकर फड, जि.औरंगाबाद 121

32) बहुजनांचा नेता लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
डॉ. मिना गीताराम मेहत्रे, परळी वै. 124

33) मान्यवरांच्या शोक संदेशातून प्रगट होणारे स्वर्गीय गोपीनाथराव मुंडे साहेबांच्या नेतृत्वाचे पैलू
प्रा.डॉ. देवर्षी मुकूंद अरविंद, जि.बीड १२८

34) " महाराष्ट्रातील शेतकरी व गोपीनाथराव मुंडे : एक अभ्यास "
मुंडे दत्तात्रय रामकिशनराव, परळी -वैजनाथ. 132

35) लोकनेते गोपीनाथ मुंडे यांची सामाजिक न्यायातील भूमिका
प्रा.डॉ. मुंडे रामकिशन हरिदास, जि. औरंगाबाद. १३७

36) आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासातील एक तेजस्वी, धुरंधर, रणझुंजार, संघर्षशील नेते कै. गोपीनाथराव मुंडे
डॉ. पांडुरंग चाटे 140

37) बहुजन नायक: लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
प्रा.पांडुरंग मुंढे, ता. जि. लातूर 144

३८) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांच्या जीवनकार्याचा : एक दृष्टीक्षेप
सौ. पाऊलबुध्दे अनुराधा रामभाऊ – प्रा. डॉ. अशोक कोरडे, जि. बीड १४९

39) मराठवाडा विकासात लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे साहेबांची भूमिका
डॉ.विश्वनाथ लिंबाजी फड, परळी-वै. १५२

40) लोकनेता गोपीनाथ मुंडे
प्रा डॉ श्रीहरी रंगनाथराव पितळे, जि. वाशिम 154

41) भटक्या विमुक्त जाती-जमातीच्या विकासात गोपीनाथ मुंडे यांचे योगदान
डॉ, राजाराम रामा पिंपळपल्ले, हिंगोली 156

42) सामान्यातून निर्माण झालेले असामान्य नेतृत्व- ना. गोपीनाथ मुंडे
प्रा. सोनवळकर रमेश शंकरराव, अंबाजोगाई 160

43) बीड जिल्ह्याच्या राजकारणात गोपीनाथराव मुंडे यांचे योगदान
डॉ. सखाराम मारुती वांढरे, जि.बीड 164

44) लोकनेते गोपीनाथ मुंडे याचे जीवनकार्य: एक दृष्टीक्षेप
प्रा. डॉ. संतराम प्रभाकर मुंढे, जि. लातूर १७०

45) सामान्यातला असासमान्य लोकनेता : मा. गोपिनाथराव मुंडे
डॉ. मुंढे सविता गंगाधरराव, जालना. १७२

४६) गोपीनाथराव मुंडे एक अवलियाच (एक व्यक्तित्व दर्शन)
डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी, वडव ी १७६

47) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे विरोधी पक्ष नेत्याच्या भूमिकेत
प्रा दिलीप बाबुराव गायकवाड, परळी वैजनाथ 178

48) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व व कार्य:एक अध्ययन
डॉ. रेणुका द. बडवणे, जालना 180

49) "महाराष्ट्रातील दूरदृष्टी नेतृत्व "लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचा राजकीय जीवन संघर्ष
चेतन धोंडीराम घुले, औरंगाबाद. 184

50) मैत्री जगतातील भीष्माचार्य लोकनेते गोपीनाथ राव मुंडे
प्रा. डॉ. रामकृष्ण बदने, जि.नांदेड 186

51) लोकनेते गोपीनाथ मुंडे यांचे महाराष्ट्रातील विमुक्त भटक्या जाती व जमाती विकासातील योगदान
प्रा.डॉ प्रकाश फड, परळी वै. 191

52) गोपीनाथ मुंडे यांचा जीवन संघर्ष आणि सामाजिक विकासाच्या सर्वांगीण संकल्पना..
प्रा डॉ गंगाधर कायदे पाटील , नाशिक 194

53) राजनीति के धुरंधर नेतृत्व ----- लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
अरविन्द कुमार, परली वैजनाथ रेलवे स्टेशन 198

54) लोकनेता गोपीनाथराव मुंडे का सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक विचार और कार्य
निशा भारती, नवादा, बिहार 202

55) *"ऊसतोड कामगार व गोपीनाथराव मुंडे "*
काळूशे किशोर नारायण, परळी वै 206

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online National Conference Vidywarta® June 2020 Special Issue 0 87

लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे समाजमान्य नेतृत्वाची जडण-घडण : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ.कालिदास मारुती भांगे,
सहयोगी प्राध्यापक,
श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव(रं.), ता.कन्नड, जि.औरंगाबाद

प्रास्ताविक :

महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासाच्या क्षितिजावरील जी काही ठळक नावं घेतली जातात. त्यामध्ये गोपीनाथराव मुंडे यांचे नाव घेतल्याशिवाय इतिहास पूर्ण होऊ शकत नाही. आज आपण पाहतो की, राजकीय वारसा असलेल्यांच कुटुंबात राजकीय धडे मिळतात. पण मुंडे साहेबांनी राजकीय वारसा स्वतः निर्माण केला व महाराष्ट्रात भाजप पक्ष मोठा केला. त्यांच्या कर्तृत्वावर एका शेतकरी कौटुंबिक पार्श्वभूमी असुन आर्थिक परिस्थिती बेताचीच असताना राजकारण, समाजकारण, सहकार आणि नेते घडवणारा / निर्माण करणारा नेता म्हणून त्यांची ओळख महाराष्ट्राला आणि देशाच्या राजकारणाला निश्चित आहे. ते शिक्षण घेत असतानाच आरएसएसच्या संपर्कात आले आणि आयुष्यभर संघामध्येच कार्य केले. ठराविक जातीचा आणि मर्यादित लोकांचा असणारा पक्ष जनमानसाचा बनविला. म्हणूनच आज महाराष्ट्रात पक्षाचे जे स्थान आहे,ते गोपीनाथराव मुंडे, एकनाथराव खडसे ना. सी. फरांदे अशा काही बहुजन समाजातील नेत्यांच्या कार्यामुळे हा पक्ष जनसामान्यात पोहोचविला. स्वतःच्या कर्तृत्वावर राज्याला विरोधी पक्षनेता कसा असावा हे दाखवून दिले व पुढे हा पक्ष सत्तेत आणला. तेव्हा उपमुख्यमंत्री, गृहमंत्री म्हणून राज्याच्या राजकारणात सत्तेचा वापर रंजले-गांजले, ऊसतोड मजुर, शेतकऱ्यांच्या हिताचे रक्षण करणारा एक समाजमान्य नेता म्हणून त्यांची ओळख निर्माण झाली या पाठीमागे त्यांचे कर्तृत्व आहे.

गोपीनाथराव मुंडे यांचा जन्म परळी तालुक्यातील नाथरा या गावी दि. 12 डिसेंबर 1949 रोजी झाला. त्यावेळी या गावची लोकसंख्या एक हजार होती. परळी या शहराला वैद्यनाथ ज्योतिर्लिंग असल्याने ओळख होती. मात्र दुसरी ओळख गोपीनाथराव यांनी आपल्या स्वकर्तृत्वाने मिळवून दिली. राज्याच्या राजकारणाचे लक्ष परळीकडे असे. त्यांचे कुटुंब हे वारकरी संप्रदायाचे अनुयायी होते. त्यामुळे त्यांच्यावर सात्विक सोज्वळ संस्कार होते. त्यांचे वडील धार्मिक ग्रंथांचे पारायण करून निरूपण सांगत असत. वडिलांच्या आणि घरातील वातावरणाचा प्रभाव पडून लहानपणी मुंडे साहेबां पोथी- पुराणे वाचत असत, असे असले तरी मुंडे यांच्या स्वभाव लहानपणापासूनच ताठर असल्याने अन्याय अत्याचारा विरुद्ध लढा देण्याची वृत्ती त्यांच्यात निर्माण झालेली होती. एक लढवय्या स्वभाव हीच त्यांची खरी संपत्ती होती.

गोपीनाथराव यांचे प्राथमिक शिक्षण नाथरा येथील जिल्हा परिषदेच्या प्राथमिक शाळेत सातवीपर्यंत झाले. पुढे आठवी ते उच्च माध्यमिक शिक्षण परळी आणि महाविद्यालयीन शिक्षण योगेश्वरी महाविद्यालय अंबाजोगाई शिक्षण घेऊन पुण्याच्या इंडियन लॉ सोसायटी प्रवेश घेतला परंतु वकिलीचे शिक्षण अपूर्ण राहिले. शालेय शिक्षण घेत असताना परळी येथील आर्यसमाज मंदिरातील वाचनालय, वृत्तपत्रे आणि ग्रंथ वाचन यात या कालावधीत तेथील विविध गुरुजी व मानवतावादी आणि धर्म याविषयी मार्गदर्शन मिळत गेले. पुढे अंबाजोगाई येथील महाविद्यालयीन जीवनात विद्यार्थी संसदेच्या निवडणुकीच्या माध्यमातून राजकीय क्षितिजाची खोली करून घेतली. त्याच वेळी प्रमोद महाजन खोलेश्वर महाविद्यालयातून विद्यार्थी संसदेच्या माध्यमातून निवडणुकीत होते दोघांची मैत्री होऊन विद्यापीठांच्या निवडणुकीतही आपला ठसा उमटविला. ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणे, त्यांच्यातील संघटन कौशल्य व प्रश्नांची जाणीव असलेल्या गुणांचा पुरेपूर उपयोग प्रमोद महाजन गोपीनाथराव मुंडे यांनी करून पुढे महाराष्ट्र देश पातळीवर नेतृत्व केल्याचे सर्वश्रुत आहे.

मराठवाडा विकास आंदोलनाची पार्श्वभूमी :

संयुक्त महाराष्ट्रात विनाअट मराठवाडा सामील झाला. त्यापूर्वी निजाम राजवटीतही मराठवाडा महाराष्ट्रातही मागास राहिला. यामध्ये औद्योगिक, शैक्षणिक, सिंचन, रस्ते, रेल्वे अशा पायाभूत सुविधांपासून आजही महाराष्ट्राच्या तुलनेत मागास राहिलेला आहे. मराठवाड्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पाहता मराठवाड्यात चालुक्य, राष्ट्रकूट, संत-महंत, कलावंत, विचारवंत, पराक्रमी माणसांची जन्मभूमी कर्मभूमी आहे.' हे विश्वची माझे घर' या विश्वात्मक वृत्तीचा ज्ञानराजा, शककर्ता शालिवाहन, याच मातीतला आहे. जगाला शांतीचा आणि वैभव सांगणारे अजिंठा-वेरूळची पाषाण शिल्प, देवगिरी अजिंक्य किल्ला, दक्षिण का ताजमहल (बीबी का मकबरा) असा प्राचीन काळापासून मराठवाड्याला ऐतिहासिक व सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे. याच मराठवाड्यात हैदराबाद मुक्तिसंग्राम, विद्यापीठ नामांतर चळवळ, यांसारख्या लोकचळवळी ही आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मिलिंद महाविद्यालयाची केलेली स्थापना मराठवाड्याच्या वैभवात भर घालणारे ठरले. आतापर्यंत याच महाविद्यालयाने आणि मराठवाड्यात देशाला अनेक नेते, प्रशासकीय अधिकारी, साहित्यिक, विचारवंत, अभ्यासकही दिलेले आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने स्वामी रामानंद तीर्थ, गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे, अनंत भालेराव, शंकरराव चव्हाण, बापूसाहेब काळदाते, शिवराज पाटील चाकूरकर, शिवाजीराव पाटील निलंगेकर, प्रमोद महाजन, विलासराव देशमुख, गोपीनाथराव मुंडे, अशोकराव चव्हाण असे अनेक नेते दिले. ते मराठवाड्याच्या विकासासाठी प्रयत्न करतात. पश्चिम महाराष्ट्रातील नेत्यांनी भेदभाव व पश्चिम राजकारण करत हा भाग विकासापासून कायम दूर ठेवला व ठेवत आहेत.

गोपीनाथरावांना आंदोलनाची प्रेरणा :

स्वातंत्र्योत्तर काळात पश्चिम महाराष्ट्रातील नेत्यांनी सातत्याने मराठवाडा व विदर्भाच्या विकासाचा अनुशेष वाढतच ठेवला. नैसर्गिक दृष्ट्या ही मोठी तफावत असल्यामुळे मराठवाड्याचा विकास होऊ शकला नाही. यामध्ये औद्योगिकीकरण, मोठे जलसिंचन प्रकल्प, सहकारी कारखाने, वैद्यकीय महाविद्यालयांची योग्य प्रमाणात वाढ न झाल्याने रोजगाराच्या संधी नाहीत, दारिद्र्य, बेकारी, कर्जबाजारीपणा, शेतीचे प्रश्न, बाजारपेठांची कमतरता, राष्ट्रीय महामार्ग, अंतर्गत रस्ते यांचे प्रमाण पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत अत्यंत कमी होते. याकडे विविध नेत्यांचे लक्ष वेधले गेल्याने अनेक नेत्यांनी आंदोलनाचा मार्ग स्वीकारला व यातूनच नवं नेतृत्व कसे झाले असे म्हणता येईल. याच दरम्यान जयप्रकाश नारायण यांनी सर्वोदय ही चालवलेली चळवळ बाजूला ठेवून आंदोलनाला सुरुवात केली. बिहार आणि गुजरात मध्ये मोठ्या प्रमाणात महाविद्यालयीन व शालेय विद्यार्थी आंदोलनात उतरले होते जयप्रकाश नारायण यांच्या चळवळीने गोपीनाथराव मुंडे भारावून गेले. जयप्रकाश नारायण व गोपीनाथराव मुंडे यांची भेट निळूभाऊ लिमये यांच्या घरी झाली जयप्रकाश नारायण यांच्या चळवळीशी निगडित असल्याने गोपीनाथरावांना पकड वॉरंट निघाले परंतु ते भूमिगत झाले.

महाराष्ट्रातील राजकारणात कर्तुत्वाची व नेतृत्वाची कमी नाही. यातील काही मंडळींनी लोकांच्या हृदयात स्थान निर्माण केले आहे. त्यामध्ये मुंडे यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल कारण उपेक्षित, वंचित व दुर्बल घटकांसाठी सातत्याने झटणारा झुंजार नेता व संघर्षाचा महामेरू हे मुंडे यांना सार्थ ठरते. या संघर्षाची सुरुवात अंबाजोगाई येथील महाविद्यालयीन जीवनात सुरु केली. परंतु त्याला आधार आणि ते पुण्यातील आयएलएस विधी महाविद्यालयात शिक्षण घेत असताना ते महाराष्ट्र छात्र संघर्ष समितीचे संयोजक असल्यामुळे अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषदेचे अनेक सक्रिय कार्यकर्ते त्यांच्या सोबत होते. 1974 मध्ये त्यांनी विद्यार्थ्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी व सुशिक्षित बेरोजगारांना करिता मुंबई येथे मोर्चा काढला. त्या मोर्चामध्ये असंख्य तरुण वर्गाचा समावेश असल्याने तत्कालीन काँग्रेस सरकार हादरून गेले होते. त्यांच्या आंदोलनाची दखल घेऊन विद्यार्थ्यांचे प्रश्न सोडविण्याचे आश्वासन घेतले. त्याचबरोबर मराठवाड्यातील सामाजिक प्रश्न कृषी समस्या सोडविण्यासाठी मराठवाडा विकास आंदोलन सुरू होते त्यावेळी या आंदोलनात मुंडे यांनी झोकून घेतले त्यावेळी त्यांच्यासोबत प्रमोद महाजन, विजयराव गव्हाणे, जयसिंगराव गायकवाड, डॉ.

मराठवाडा विकास आंदोलनाची पार्श्वभूमी :

संयुक्त महाराष्ट्रात विनाअट मराठवाडा सामील झाला. त्यापूर्वी निजाम राजवटीतही मराठवाडा महाराष्ट्रातही मागास राहिला. यामध्ये औद्योगिक, शैक्षणिक, सिंचन, रस्ते, रेल्वे अशा पायाभूत सुविधांपासून आजही महाराष्ट्राच्या तुलनेत मागास राहिलेला आहे. मराठवाड्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पाहता मराठवाड्यात चालुक्य, राष्ट्रकूट, संत-महंत, कलावंत, विचारवंत, पराक्रमी माणसांची जन्मभूमी कर्मभूमी आहे.' हे विश्वची माझे घर' या विश्वात्मक वृत्तीचा ज्ञानराजा, शककर्ता शालिवाहन, याच मातीतला आहे. जगाला शांतीचा आणि वैभव सांगणारे अजिंठा-वेरूळची पाषाण शिल्प, देवगिरी अजिंक्य किल्ला, दक्षिण का ताजमहल (बीबी का मकबरा) असा प्राचीन काळापासून मराठवाड्याला ऐतिहासिक व सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे. याच मराठवाड्यात हैदराबाद मुक्तिसंग्राम, विद्यापीठ नामांतर चळवळ, यांसारख्या लोकचळवळी ही आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मिलिंद महाविद्यालयाची केलेली स्थापना मराठवाड्याच्या वैभवात भर घालणारे ठरले. आतापर्यंत याच महाविद्यालयाने आणि मराठवाड्यात देशाला अनेक नेते, प्रशासकीय अधिकारी, साहित्यिक, विचारवंत, अभ्यासकही दिलेले आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने स्वामी रामानंद तीर्थ, गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे, अनंत भालेराव, शंकरराव चव्हाण, बापूसाहेब काळदाते, शिवराज पाटील चाकूरकर, शिवाजीराव पाटील निलंगेकर, प्रमोद महाजन, विलासराव देशमुख, गोपीनाथराव मुंडे, अशोकराव चव्हाण असे अनेक नेते दिले. ते मराठवाड्याच्या विकासासाठी प्रयत्न करतात. पश्चिम महाराष्ट्रातील नेत्यांनी भेदभाव व पश्चिम राजकारण करत हा भाग विकासापासून कायम दूर ठेवला व ठेवत आहेत.

गोपीनाथरावांना आंदोलनाची प्रेरणा :

स्वातंत्र्योत्तर काळात पश्चिम महाराष्ट्रातील नेत्यांनी सातत्याने मराठवाडा व विदर्भाच्या विकासाचा अनुशेष वाढतच ठेवला. नैसर्गिक दृष्ट्या ही मोठी तफावत असल्यामुळे मराठवाड्याचा विकास होऊ शकला नाही. यामध्ये औद्योगिकीकरण, मोठे जलसिंचन प्रकल्प, सहकारी कारखाने, वैद्यकीय महाविद्यालयांची योग्य प्रमाणात वाढ न झाल्याने रोजगाराच्या संधी नाहीत, दारिद्र्य, बेकारी, कर्जबाजारीपणा, शेतीचे प्रश्न, बाजारपेठांची कमतरता, राष्ट्रीय महामार्ग, अंतर्गत रस्ते यांचे प्रमाण पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत अत्यंत कमी होते. याकडे विविध नेत्यांचे लक्ष वेधले गेल्याने अनेक नेत्यांनी आंदोलनाचा मार्ग स्वीकारला व यातूनच नवं नेतृत्व कसे झाले असे म्हणता येईल. याच दरम्यान जयप्रकाश नारायण यांनी सर्वोदय ही चालवलेली चळवळ बाजूला ठेवून आंदोलनाला सुरुवात केली. बिहार आणि गुजरात मध्ये मोठ्या प्रमाणात महाविद्यालयीन व शालेय विद्यार्थी आंदोलनात उतरले होते जयप्रकाश नारायण यांच्या चळवळीने गोपीनाथराव मुंडे भारावून गेले. जयप्रकाश नारायण व गोपीनाथराव मुंडे यांची भेट निळूभाऊ लिमये यांच्या घरी झाली जयप्रकाश नारायण यांच्या चळवळीशी निगडित असल्याने गोपीनाथरावांना पकड वॉरंट निघाले परंतु ते भूमिगत झाले.

महाराष्ट्रातील राजकारणात कर्तुत्वाची व नेतृत्वाची कमी नाही. यातील काही मंडळींनी लोकांच्या हृदयात स्थान निर्माण केले आहे. त्यामध्ये मुंडे यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल कारण उपेक्षित, वंचित व दुर्बल घटकांसाठी सातत्याने झटणारा झुंजार नेता व संघर्षाचा महामेरू हे मुंडे यांना सार्थ ठरते. या संघर्षाची सुरुवात अंबाजोगाई येथील महाविद्यालयीन जीवनात सुरु केली. परंतु त्याला आधार आणि ते पुण्यातील आयएलएस विधी महाविद्यालयात शिक्षण घेत असताना ते महाराष्ट्र छात्र संघर्ष समितीचे संयोजक असल्यामुळे अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषदेचे अनेक सक्रिय कार्यकर्ते त्यांच्या सोबत होते. 1974 मध्ये त्यांनी विद्यार्थ्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी व सुशिक्षित बेरोजगारांना करिता मुंबई येथे मोर्चा काढला. त्या मोर्चामध्ये असंख्य तरुण वर्गाचा समावेश असल्याने तत्कालीन काँग्रेस सरकार हादरून गेले होते. त्यांच्या आंदोलनाची दखल घेऊन विद्यार्थ्यांचे प्रश्न सोडविण्याचे आश्वासन घेतले. त्याचबरोबर मराठवाड्यातील सामाजिक प्रश्न कृषी समस्या सोडविण्यासाठी मराठवाडा विकास आंदोलन सुरू होते त्यावेळी या आंदोलनात मुंडे यांनी झोकुन घेतले त्यावेळी त्यांच्यासोबत प्रमोद महाजन, विजयराव गव्हाणे, जयसिंगराव गायकवाड, डॉ.

द्वारकादास लोहिया, पंजाबराव मस्के, भाई ज्ञानोबा मुंडे, सतीश पत्की, अमर हबीब, जनार्दन तुपे इत्यादी मंडळींचा समावेश होता.

आणीबाणी आणि तुरुंगवास :

जून 1975 रोजी तत्कालीन प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी यांनी देशात आणीबाणीची घोषणा केली आणि जशी विरोधी पक्षीयांना करायची भुमिका होती तशीच काँग्रेस वासियांची होती. या आणीबाणी मुळे कधीही न घडलेल्या गोष्टी याच काळात घडल्या. या मध्ये राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि अल्प संघटनांवर बंदी घातली गेली. सभा, मिरवणुका, मोर्चे, घेराव, संप, यावरही संपूर्ण बंदी घातली. त्याचबरोबर लेखन, भाषण इत्यादी स्वातंत्र्यावर घाला घालण्यात आलेला होता. याच दरम्यान अनेक नेते भूमिगत राहून आणीबाणी विरोधी काम करत होते. यामध्ये गोपीनाथराव मुंडे होते म्हणून त्यांना अटक करण्यात आली आणि औरंगाबादच्या तुरुंगात काही दिवस ठेवल्यानंतर मीसाबंदी म्हणून नाशिकच्या कारागृहात पाठविले. नाशिकच्या तुरुंगात असताना त्यांनी अनेक पुस्तकांचे वाचन केले. सकाळ-संध्याकाळ विविध विषयांवर व्याख्याने देत असल्यामुळे त्यांच्यात अभ्यासूवृत्ती वाढली. नाशिकच्या तुरुंगात जवळपास सोळा महिने कारावास भोगला. यावेळी सरकारने आणिबाणीचा वापर करून विरोधी पक्षातील नेते व हजारो कार्यकर्त्यांची धरपकड केली. त्यामध्ये प्रामुख्याने जयप्रकाश नारायण, मोरारजी देसाई, लाल कृष्ण आडवाणी, अटल बिहारी वाजपेयी, रामभाऊ म्हाळगी, अण्णा डांगे, राम कापशे, कुशाभाऊ ठाकरे, मोहन धारिया, बापूसाहेब काळदाते, आनंत भालेराव, ना. स. फरांदे, मधु लिमये, प्रमोद महाजन असे नेते होते. या काळात अनेक नेत्यांशी मुंडे यांचे घनिष्ठ संबंध आले त्यामुळे ते प्रभावी राजकीय नेते बनले.

नामांतर चळवळ आणि गोपीनाथराव मुंडे :

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास लिहिताना नामांतर चळवळी शिवाय अपूर्ण आहे. नामांतराचा लढा हा आंबेडकरी समाजाच्या अस्मितेशी आणि अस्तित्वाशी निगडित चळवळ असल्याने सामाजिक परिवर्तनाच्या इतिहासात या चळवळीची नोंद सुवर्णाक्षरांनी करावी लागेल. कारण भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक भारताचे निर्माते दृष्टेयुगपुरुष तर होतेच पण एक थोर सामाजिक विचारवंत आणि उच्च प्रतीचे समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी 1948 साले औरंगाबाद येथील मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना करून मराठवाड्यात उच्च शिक्षणाची गंगा आणली आणि औरंगाबादला आपली कर्मभूमी मानली . 1958 साले मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना झाली. अगदी सुरुवातीपासूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव विद्यापीठाला देण्याची मागणी झाली होती. नामांतर लढा हा निखळ सामाजिक समतेच्या चळवळीतील एक लढा होता. तो अस्मितेचा आणि तत्वप्रणालीचा लढा होता. एक होती प्रदेशक आणि दुसरी होती ती आंबेडकरी जनतेची मराठवाड्याची अस्मिता. हा प्रादेशिक वरवर वाटत असला तरी आतून जातीय सनातनी दलित विरोधी आणि गुणवत्ता विरोधी होती. नामांतर चळवळीला महाराष्ट्रभर विरोध आणि सवर्ण-दलित दंगली भडकल्या बाबासाहेबांसारख्या महापुरुषांचे महत्व कमी करण्याचा घाट रचला गेला, आणि आपले बौद्धिक दारिद्र दाखवून दिले या परिस्थितीत संघ परिवाराच्या विचारधारेच्या प्रभाव असतानाही गोपीनाथराव मुंडे यांनी बाबासाहेबांचे मोठेपण मान्य करत दलित समाजाच्या मागणी स्वयंस्फूर्तपणे पाठिंबा दिला आणि फुले-आंबेडकर चळवळीशी एकनिष्ठता दाखवून दिली.

दलित पँथरच्या माध्यमातून 1978 मध्ये मराठवाड्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये मोर्चे सभा निदर्शने व शेवटी जेलभरो आंदोलन करण्यात आले या आंदोलनामध्ये मुंडे यांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण होता या त्यावेळी त्यांना पुण्याच्या जेलमध्ये अटक करण्यात आली अशी जेलभरो आंदोलन झाले तरी शासन फारसे लक्ष देत नव्हते. नामांतर चळवळीसाठी मुंडे यांनी परळीत सभा घेतली त्यासाठी दलित कार्यकर्ते यांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण ठरला. या सभेत युगपुरुष डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याची महती जनतेसमोर मांडली व आंबेडकरी जनतेवर अन्याय व अत्याचार होऊ नये याची त्यांनी काळजी घेतली. ज्या भागात दंगली उसळल्या, त्या गावात व भागात स्वतः मुंडेंनी फिरून वैचारिक जागृती घडवून आणली. तेव्हा नामांतर विरोधी कृती समितीने परळी बंद करण्याची भूमिका घेतली होती, पण त्यावेळी मुंडे यांनी नामांतर विरोधी कृती समितीच्या कार्यकर्त्यांची भेट घेऊन त्यांचे मतपरिवर्तन घडवून आणले. 1994 च्या दरम्यान नामांतर चळवळ अधिक तीव्र बनली. त्यावेळी गोपीनाथराव मुंडे विरोधी पक्षनेते होते. महाराष्ट्राचे तत्कालीन मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी जनतेच्या तीव्र मागणीला प्रतिसाद देत विधानसभेत नामांतराचा ठराव मांडला. त्याला विरोधीपक्षनेता

म्हणून मुंडे यांनी अनुमोदन दिले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यावर मौल्यवान विचार मांडले. डॉ.आंबेडकर हे कोणा एका वर्गाचे नसून ते राष्ट्रपुरुष व राष्ट्राचे नेते आहेत. त्यामुळे सरकारने ताबडतोब नामांतर ठराव मंजूर करण्यात यावा असे अनुमोदन दिले. 14 जानेवारी 1994 पासून मराठवाडा विद्यापीठ हे डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ म्हणून ओळखले जाऊ लागले. नामांतर विद्यापीठाचा नामविस्तार झाला आणि मराठवाड्यासह बाजूच्या जिल्ह्यांत दंगली उसळल्या जाळपोळ घडवून आणण्यात आली. त्यामध्ये 172 गावांना अधिक झळ बसली. त्या त्या गावात मुंडे स्वतः जाऊन सामाजिक सलोखा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. मुंडे म्हणतात की " डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव मराठवाडा विद्यापीठाला देण्यामुळे समाजामध्ये संघर्ष होत असेल खरे म्हणजे हा संघर्ष बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव देण्यासाठी नव्हता तर उपेक्षित समाजाला इतर समाजाच्या बरोबरीने आणण्यासाठी जे आरक्षण आहे त्यालाच खरा विरोध आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव मराठवाडा विद्यापीठाला देणे म्हणजे सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने टाकलेले पाऊल असे मी वर्णन करतो."

शेतकरी कामगार, ऊसतोड कामगार आणि गोपीनाथराव मुंडे :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. त्यामुळे अधिका-धिक लोकांची उपजीविका आणि रोजगाराची संधीही शेतीवर अवलंबून आहे. शेतीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठा वाटा आहे. त्यामुळे कृषी क्षेत्रावर झालेला परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होतो. त्यामुळे इसवी सन 1970 नंतर देशभर शेतकऱ्यांची व्यापक आंदोलन झालेली दिसून येतात. शेतकऱ्यांच्या मागण्या राज्यस्तरावरून प्रभावीपणे मांडून नव्या बदलांना चालना दिली. त्यामुळे सत्ताधारी आणि विरोधी दोन्ही पक्षांना शेती, शेतकरी यांच्या समस्या यावर ठोस उपाययोजना शोधणे आणि कृती कार्यक्रम आखणे आवश्यक झाले. यामध्ये गोपीनाथराव मुंडे शेतकरी पुत्र असल्याने आणि बीड जिल्हा सतत दुष्काळी असल्याने येथील मजूर विशेषतः ऊसतोडणीसाठी मोठ्या प्रमाणात पश्चिम महाराष्ट्र आणि कर्नाटकात जातात याची जाणीव त्यांना होती. म्हणून त्यांनी बहुजन विकासाचे प्रारूप तयार केले. त्यांनी रचनात्मक विकासाच्या दृष्टीने शेतकऱ्यांच्या कामगारांचे हित जोपासण्यासाठी त्यांनी राज्यातील कामगार यामध्ये बहुजन समाजातील, अनुसूचीत जाती- जमाती, भटक्या जाती- जमाती तसेच इतर मागासवर्गीय कामगार अधिकाधिक आहेत. तो कोणत्याही जातीचा असेना,तो ऊसतोड कामगार आहे आणि त्याचा विकास झाला पाहिजे, त्यांची मुले शिकली पाहिजेत, यांच्या कामाचा मोबदला, त्यांचा व बैलजोडीचा विमा मिळाला पाहिजे अशी प्रारूप बनवून प्रस्थापितांशी भांडून कामगार व शेतकरी हिताचे निर्णय सरकारला घेणे भाग पाडले. केवळ निर्णयच नाही तर त्याची अंमलबजावणी काटेकोर होते की नाही याची कडे लक्ष ठेवून विरोधी पक्षाची भूमिका निभावत सत्तेत आल्यानंतर या सर्व बाबींकडे लक्षपूर्वक काम केले. म्हणून गोपीनाथराव मुंडे बहुजन केंद्री नेते बनले.

दुष्काळ परिषदेचे आयोजन परळी 1987 :

महाराष्ट्रामध्ये 1985 च्या दरम्यान सर्वत्र दुष्काळाची छाया पसरलेली होती अशा वेळी शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी परळी वैजनाथ येथे एप्रिल 1987 मध्ये शेतकऱ्यांची दुष्काळ परिषद भरविली त्यामध्ये गोपीनाथराव मुंडे यांची भूमिका महत्त्वाची होती या परिषदेत पन्नास हजारपेक्षा अधिक शेतकरी उपस्थित होते यावेळी दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांसाठी मागण्या केल्या त्यातील ठळक मागण्या पुढीलप्रमाणे होत.

1) शेतीचा विकास करताना संकरित बी-बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके यांचा पुरवठा सवलतीच्या दरात शेतकऱ्यांना पुरविणे.

2) शेतीतील पारंपरिक तंत्रे बदलून नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून शेतीचा विकास करणे.

3) बेकारांना रोजगार उपलब्ध करून देणे पाच किलोमीटरच्या रोजगार उपलब्ध करून देणे.

4) दुष्काळी भागात सिंचन प्रकल्पांची निर्मिती करून शेतीसाठी पाणीपुरवठ्याची योजना आखणे.

5) कामगारांचे हित जोपासणे आणि त्यांना रोजगार उपलब्ध करून देणे.

6) कामगार कल्याणाच्या योजनांची अंमलबजावणी करणे.

म्हणून मुंडे यांनी अनुमोदन दिले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यावर मौल्यवान विचार मांडले. डॉ.आंबेडकर हे कोणा एका वर्गाचे नसून ते राष्ट्रपुरुष व राष्ट्राचे नेते आहेत. त्यामुळे सरकारने ताबडतोब नामांतर ठराव मंजूर करण्यात यावा असे अनुमोदन दिले. 14 जानेवारी 1994 पासून मराठवाडा विद्यापीठ हे डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ म्हणून ओळखले जाऊ लागले. नामांतर विद्यापीठाचा नामविस्तार झाला आणि मराठवाड्यासह बाजूच्या जिल्ह्यांत दंगली उसळल्या जाळपोळ घडवून आणण्यात आली. त्यामध्ये 172 गावांना अधिक झळ बसली. त्या त्या गावात मुंडे स्वतः जाऊन सामाजिक सलोखा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. मुंडे म्हणतात की " डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव मराठवाडा विद्यापीठाला देण्यामुळे समाजामध्ये संघर्ष होत असेल खरे म्हणजे हा संघर्ष बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव देण्यासाठी नव्हता तर उपेक्षित समाजाला इतर समाजाच्या बरोबरीने आणण्यासाठी जे आरक्षण आहे त्यालाच खरा विरोध आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव मराठवाडा विद्यापीठाला देणे म्हणजे सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने टाकलेले पाऊल असे मी वर्णन करतो."

शेतकरी कामगार, ऊसतोड कामगार आणि गोपीनाथराव मुंडे :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. त्यामुळे अधिका-धिक लोकांची उपजीविका आणि रोजगाराची संधीही शेतीवर अवलंबून आहे. शेतीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठा वाटा आहे. त्यामुळे कृषी क्षेत्रावर झालेला परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होतो. त्यामुळे इसवी सन 1970 नंतर देशभर शेतकऱ्यांची व्यापक आंदोलन झालेली दिसून येतात. शेतकऱ्यांच्या मागण्या राज्यस्तरावरून प्रभावीपणे मांडून नव्या बदलांना चालना दिली. त्यामुळे सत्ताधारी आणि विरोधी दोन्ही पक्षांना शेती, शेतकरी यांच्या समस्या यावर ठोस उपाययोजना शोधणे आणि कृती कार्यक्रम आखणे आवश्यक झाले. यामध्ये गोपीनाथराव मुंडे शेतकरी पुत्र असल्याने आणि बीड जिल्हा सतत दुष्काळी असल्याने येथील मजूर विशेषतः ऊसतोडणीसाठी मोठ्या प्रमाणात पश्चिम महाराष्ट्र आणि कर्नाटकात जातात याची जाणीव त्यांना होती. म्हणून त्यांनी बहुजन विकासाचे प्रारूप तयार केले. त्यांनी रचनात्मक विकासाच्या दृष्टीने शेतकऱ्यांच्या कामगारांचे हित जोपासण्यासाठी त्यांनी राज्यातील कामगार यामध्ये बहुजन समाजातील, अनुसूचीत जाती- जमाती, भटक्या जाती- जमाती तसेच इतर मागासवर्गीय कामगार अधिकाधिक आहेत. तो कोणत्याही जातीचा असेना,तो ऊसतोड कामगार आहे आणि त्याचा विकास झाला पाहिजे, त्यांची मुले शिकली पाहिजेत, यांच्या कामाचा मोबदला, त्यांचा व बैलजोडीचा विमा मिळाला पाहिजे अशी प्रारूप बनवून प्रस्थापितांशी भांडून कामगार व शेतकरी हिताचे निर्णय सरकारला घेणे भाग पाडले. केवळ निर्णयच नाही तर त्याची अंमलबजावणी काटेकोर होते की नाही याची कडे लक्ष ठेवून विरोधी पक्षाची भूमिका निभावत सत्तेत आल्यानंतर या सर्व बाबींकडे लक्षपूर्वक काम केले. म्हणून गोपीनाथराव मुंडे बहुजन केंद्री नेते बनले.

दुष्काळ परिषदेचे आयोजन परळी 1987 :

महाराष्ट्रामध्ये 1985 च्या दरम्यान सर्वत्र दुष्काळाची छाया पसरलेली होती अशा वेळी शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी परळी वैजनाथ येथे एप्रिल 1987 मध्ये शेतकऱ्यांची दुष्काळ परिषद भरविली त्यामध्ये गोपीनाथराव मुंडे यांची भूमिका महत्त्वाची होती या परिषदेत पन्नास हजारपेक्षा अधिक शेतकरी उपस्थित होते यावेळी दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांसाठी मागण्या केल्या त्यातील ठळक मागण्या पुढीलप्रमाणे होत.

1) शेतीचा विकास करताना संकरित बी-बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके यांचा पुरवठा सवलतीच्या दरात शेतकऱ्यांना पुरविणे.
2) शेतीतील पारंपरिक तंत्रे बदलून नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून शेतीचा विकास करणे.
3) बेकारांना रोजगार उपलब्ध करून देणे पाच किलोमीटरच्या रोजगार उपलब्ध करून देणे.
4) दुष्काळी भागात सिंचन प्रकल्पांची निर्मिती करून शेतीसाठी पाणीपुरवठ्याची योजना आखणे.
5) कामगारांचे हित जोपासणे आणि त्यांना रोजगार उपलब्ध करून देणे.
6) कामगार कल्याणाच्या योजनांची अंमलबजावणी करणे.

7) कामगार वर्गाच्या मुलांच्या शैक्षणिक सोयी व सवलती वाढवून शिक्षणाचा टक्का वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे त्यासाठी वातावरण निर्मिती करणे.

अशा मागण्या ह्या शेतकरी व कामगार चळवळीच्या उचलून धरत राज्यातील मोठा जनाधार मुंडे यांनी मागे उभा केला. कारण या चळवळी समाजातून घडतात व त्यांच्या हृदयातील समस्या आपल्या समजून जनसामान्यांच्या हृदयात स्थान मिळवले. शेतकऱ्यांच्या साठी कर्जबाजारीपणाची समस्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेली होती. उत्पादन कमी आणि खर्च अधिक यामुळे ग्रामीण भागातील दारिद्रयाचे प्रमाण अधिक वाढलेले होते. त्याला कारण ओला व कोरडा दुष्काळ, लग्नसमारंभ, उधळपट्टी, विविध कारणांमुळे शेतकरी कर्जबाजारी झालेला होता. त्यांना त्यातून बाहेर काढण्यासाठी आयोजित प्रदेश प्रतिनिधी सभा अधिवेशन अकोला येथे नोव्हेंबर 1987 मध्ये भाषण केले होते. इसवी सन 1987 मध्ये दिल्लीला महाराष्ट्रातील दुष्काळी परिस्थितीबाबत च्या मागण्या भारतीय जनता पार्टीच्या वतीने संसदेसमोर धरणे धरले होते. तेव्हा महाराष्ट्रातील दहा हजार शेतकरी व कामगार उपस्थित होते त्यांचे नेतृत्व श्री गोपीनाथराव मुंडे यांनी केले होते. महाराष्ट्रातील अधिवेशनातही शेतकरी कर्ज प्रकरणी आवाज उठवून खऱ्या अर्थाने शेतकरी व कामगारांच्या हिताचे निर्णय घेण्यास व राज्य सरकारला भाग पाडले होते.

शेतकरी कर्ज मुक्ती मोर्चा मार्च 1988 :

ज्याने त्याची नाळ ग्रामीण भागाशी जोडलेली असते त्यांनाच ग्रामीण भागातील शेतकरी शेतमजूर कष्टकरी गरीब जनता यांच्या समस्या काय असतात याची जाणीव असते, नव्हे आपल्याच वाटतात. त्यामुळे त्या सोडविण्याची तळमळ वाटते म्हणूनच तोच नेता आम जनतेचा असतो हाच वसा घेऊन श्री गोपीनाथ मुंडे यांनी महाराष्ट्रातील कर्जबाजारीपणा, दुष्काळ, अवृष्टी, अतिवृष्टी, गारपीट, पिकांवरील रोग, वाढती महागाई, शेतीमालाला हमीभाव नाही, यामुळे शेतकरी अडचणीत सापडलेला असतानाही सत्ताधारी या गोष्टीकडे लक्ष देत नाहीत म्हणून विधान भवनावर व प्रत्येकी जिल्हा कचेरीवर विराट मोर्चा काढून शासनाचे लक्ष केंद्रित करून शेतकरी हिताचे निर्णय घेणे भाग पाडले.दि. 10 मार्च 1988 चा विराट मोर्चा मुंडे यांच्या राजकीय कारकीर्दीला निर्णायक वळण देणारा ठरला. 'स्वावलंबी -समर्थ -संपन्न शेतकरी' हा सिद्धांत मुंडे यांनी जोपासत आत्मनिर्भर किसान अंतर्गत शेतमालाच्या शेतीमालाला हमीभाव दूध उत्पादकता वाढविण्यासाठी व हमीभाव मिळवण्यासाठी मुंडे सतत अग्रेसर असत.

लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांची समाजमान्य जडणघडण होताना शेतकरी कष्टकरी मजूर शेतीमालाला हमीभाव शेतकरी कर्जबाजारीपणा, दुष्काळ, अतिवृष्टी, अनावृष्टी, अवकाळी पावसाने होणारे नुकसान, कामगारांच्या समस्या, ऊसतोड कामगारांच्या समस्या, यामध्ये ते त्यांच्या मुलांचे शिक्षण, बैलजोडी व ऊसतोड कामगारांचा विमा वाहतुकीतील भाडेवाढ, राहण्याच्या व्यवस्थेविषयी सुधारणा, दुधाला हमीभाव, सिंचन प्रकल्पांची निर्मिती, कायम दुष्काळी भागात पाणी व्यवस्थापन, शेतमजुरांना किमान वेतन, अशा मागण्या करत तत्कालीन मुख्यमंत्र्यांना सळो की पळो करून टाकले. शेतकरी, शेतमजूर, ऊसतोड कामगार आणि गिरणी कामगारांच्या हिताचे निर्णय घेण्यास भाग पाडले. या कामांतून गोपीनाथराव मुंडे यांचे सर्व समाजमान्य नेतृत्व महाराष्ट्राला व पुढे देशाला मिळाले. उपरोक्त प्रश्नांची जाणीव ठेवून सत्तेत उपमुख्यमंत्री व गृहमंत्री झाल्यावर विरोधी पक्षाच्या भूमिकेत असताना ज्या मागण्या करत होते त्या सर्व मागण्या पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामध्ये ठळक काही निर्णय आणि योजना झुणका भाकर केंद्र, कृषी पंपासाठी बीज पुरवठ्याचा कलबद्ध कार्यक्रम, ग्राहकांना संरक्षण तीन रंगाच्या शिधापत्रिका, जीवनावश्यक वस्तूंचे स्थिर भाव, बळीराजा विमा योजना, आपदग्रस्त शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई, पीक संरक्षण विमा, यासाठी राज्य सरकार 177. 90 लाख एवढी रक्कम राखीव ठेवून विमा काढणार. यासारख्या योजना याबरोबरच पूर्वीचा चालू असलेले योजना दुप्पट रक्कम वाढवून शेतकरी, कष्टकरी, मजूर, ऊस तोड कामगार, गिरणी कामगारांच्या हिताचे निर्णय घेतल्यामुळे आणि अंमलबजावणी केल्याने जनसामान्यांचा नेता म्हणून लोकांच्या मनात घर करून बसले. ते कोणा एका जातीचे वर्गाचे पक्षाची धर्माचे नेते नसून आपल्या कामाच्या बळावर खरे लोकनेते ठरले. गोपीनाथराव मुंडे लोकप्रियता वाढल्याने पक्षीय व विरोधकांच्या काळजाचा थरकाप होत असे.

त्यांना वेळोवेळी रोखण्याचा प्रयत्न झाला. मात्र आम जनता त्यांच्या पाठीशी होती. परंतु शेवटी दिल्लीत घात झाला आणि तमाम जनतेचा नेता हिरावला गेला. खरे लोकनेते या पदास पात्र झाले ते गोपीनाथराव मुंडे होत.

संदर्भ :

1) डॉ. बाबासाहेब शेप, लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

2) वांढरे, सखाराम मारुती, बीड जिल्ह्याचा राजकीय इतिहास, अप्रकाशित पीएचडी शोधनिबंध, 2013.

3) अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, बीड, 2017.

4) बीड जिल्हा गॅझेटिअर, 1969.

5)www.gopinathmunde.com

6) डॉ. अनिल शिंगारे, डॉ. घुले, आंबेडकर चळवळीचा इतिहास.

7) सौ. रेखा मोराळे, कृषी सोबती (मासिक)जुलै 2003.

8) रघुनाथ कुलकर्णी, शेतकरी चळवळीची तीन दशके.

9) महाराष्ट्र शासन, शिवशाहीची चार वर्षे, 1999.

10) गोपीनाथराव मुंडे यांचे अध्यक्षीय भाषण अध्यक्षीय भाषण, अकोला, 1999.

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2020

SPECIAL ISSUE – CCXLVII (247)

Ideology of Mahatma Gandhi

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.K.Ippar
Gest Editor:
Principal

Dr. B.K. Shep, Head, Dept. of History	**Dr. R.D. Rathod,** Head, Dept. of Sociology	**Prof.(Dr.) V.B. Gaikwad ,** P.G. Coordinator, Science

Executive Editor:
Jawahar Education Society's Vaidyanath College Parli- Vaijnath, Dist. Beed.

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Principal
Shri. Ramji Chandrakalar Arts, Commerce & Science College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

(SJIF)Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2020

SPECIAL ISSUE-CCXLVII (247)

Ideology of Mahatma Gandhi

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Gest Editor:
Dr. R.K.Ippar
Principal
Vaidyanath College Parli- Vaijnath,
Dist. Beed.

Dr. B.K. Shep,
Head, Dept. of History

Dr. R.D. Rathod,
Head, Dept. of Sociology

Prof.(Dr.) V.B. Gaikwad ,
P.G. Coordinator, Science

Executive Editor:
Jawahar Education Society's Vaidyanath College Parli- Vaijnath,
Dist. Beed.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Asstt. Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati (M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	वर्तमान भारतीय परिदृष्य में महात्मा गाँधी के शिक्षा के उद्देश्य	डॉ. दिलीप कुमार सिंह	1
2	गांधी, मार्क्स और समाजवाद	प्रा.डॉ.पुरुषोत्तम भ. मनगटे	6
3	महात्मा गांधी और स्वच्छ भारत	डॉ. जयंतिलाल राठोड	10
4	भारत में गाँधी और भारत का पहला सत्याग्रह	सद्दाम हुसेन	16
5	महात्मा गाँधी और बुनियादी शिक्षा	डॉ.सुनीता सिंह /नितेश कुमार मौर्य	18
6	शिक्षा का पाठ्यक्रम और वर्तमान भारतीय परिदृष्य में महात्मा गाँधी के विचार	डॉ. संगीता	22
7	महात्मा गाँधी और भारत का विभाजन	मोहित कुमार	26
8	हिंदी भाषा के प्रचार-प्रसार में महात्मा गांधी का योगदान	प्रा.डॉ.वीरश्री वशिष्ठजी आर्य	31
9	समकालीन भारतीय परिप्रेक्ष्य में महात्मा गाँधी के अनुसार शिक्षक और छात्र संकल्पना	डॉ. आभा सिंह	35
10	कोविड—१९ काल एवं गाँधी जी की कौशल्य शिक्षा की सार्थकता	डॉ. अदिती गोस्वामी	39
11	महात्मा गाँधी के पर्यावरण संरक्षण एवं संवर्धन तथा पर्यावरण के संपोषणीय उपभोग सम्बन्धी विचारों की वर्तमान में प्रासंगिकता : एक अवलोकन	प्रविण पाल	44
12	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार	प्रा.अजित रविंद्र पाटील	46
13	रामराज्य व महात्मा गांधी	प्रा. अनिलकुमार हनुमानदास गुप्ता	49
14	महात्मा गांधी के असहयोग विचारधारा का विशलेंषण	महिपाल सिंह कुटियाल	54
15	गाँधी एक विचार	श्रीमती आराधना कुमारी	58
16	महात्मा गांधी और स्वच्छ भारत	डॉ. कोनेरु बाबत्रा डुमलवाड	61
17	महात्मा गांधी के शैक्षणिक विचार	रेश्मा इस्माईल चोधरी	64
18	गांधीजी के एकादश व्रत, स्वदेशी चिंतन, स्वच्छता एवं सर्वोदय के विचार का वर्तमान पर प्रभाव	डॉ. कीर्ति यादव	67
19	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळींचा उदय	प्रा.डॉ.संजय बाबुराव वाकळे	73
20	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	मनोहर रामचंद्र चौधरी	77

21	महात्मा गांधी यांना अभिप्रेत असणारी सत्याग्रहाची साधणे. श्री विलास सोमाजी पवार	81
22	महात्मा गांधी आणि १९४२ चे आंदोलन डॉ. संदिप व्ही. भुरले	84
23	गाँधी जी के सत्याग्रह आंदोलन डॉ.प्रशांत कुमार	87
24	सत्याग्रही महात्मा गांधी प्रा. जयंत विरुळकर	91
25	महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार डॉ. श्री. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी	97
26	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार सौ चित्ररेखा रविंद्रनाथ जाधव	100
27	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार प्रा.बी.आय.परदेशी	107
28	म. गांधी यांच्या विचारांची समकालीन उपयुक्तता प्रा. ए. बी. भावसार	110
29	गांधी आंदोलनातील स्त्रिया बोरसे विनोद बाबुराव	115
30	खेड्याकडे चला: महात्मा गांधीजींचे कालातीत विचार प्रा.मनोज बी.देवकर	120
31	महात्मा गांधी यांच्या संकल्पनेतील ग्रामस्वराज्य आणि आजची स्थिती डॉ.कालिदास मारुती भांगे	122
32	सर्वोदय एक चिंतन प्रा. डॉ. शिवराज पाटील	129
33	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार काल आणि आज डॉ. संदिप शंकरराव देसाई	132
34	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे स्वच्छते विषयक विचार प्रा रेवणनाथ बी. काळे	135
35	महात्मा गांधी आणि त्यांचे साहित्य रू एक अभ्यास डॉ. रामहरी मधुकर सूर्यवंशी	139
36	महात्मा गांधींचे सत्य अहिंसेबावतचे विचार प्रा. सय्यद आर. आर.	142
37	म.गांधीजींची सत्याग्रहाची संकल्पना प्रा. घिमघिमे किरणकुमार मोहन	146
38	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार आणि वर्तमानस्थिती प्रा. पितांबर व्ही. पिसे	148
39	महात्मा गांधी यांच्या विचाराची ऐतिहासिक प्रासंगिक्ता : एक अभ्यास प्रा.डॉ.प्रकाश फड	151
40	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यत महात्मा गांधी यांचे योगदान प्रा. किशोर शेषराव चौरे	155
41	महात्मा गांधींचे स्त्रियांविषयीचा मानवतावादी दृष्टीकोन डॉ. जयश्री महाजन /कांचन हिलाल देसले	158

42	महात्मा गांधी आणि अस्पृश्यता प्रा. कांबळे शिवरजी ईरबा	162
43	महात्मा गांधीचे शैक्षणिक विचार डॉ. मा.धो.कच्छवे	165
44	Role Of Women In Mahatma Gandhi S Freedom Movement डॉ. के.के. आहुजा	168
45	म. गांधी यांची सत्याग्रहाविषयी भूमिका प्रा. डॉ. गोविंद काळे	170
46	असहकार चळवळीत महात्मा गांधींची भूमिका प्रा.डॉ. मोकाटे नाथा रामभाऊ	173
47	गॉधी और मानव अधिकार डॉ. प्रिया सोनी खरे	177
48	महात्मा गांधीजींचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान प्रा.डॉ.काशिलिंग रघुनाथ गावडे	179
49	महात्मा गांधीजींची विचारधारा राहसे दिनेश टेट्या	184
50	महात्मा गांधीचे ग्रामोद्योगा विषयी विचार व कार्य प्रा.डॉ. दीपक पां. लोणकर	191
51	गांधीजींचे जीवन शिक्षण प्रा. डॉ. भुजंग पाटील	196
52	गांधीजींचे शैक्षणिक धोरण प्रा. डॉ. भास्कर माने	199
53	महात्मा गांधी कालीन पत्रकारिता डॉ.भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी	202
54	महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार प्रा.डॉ. बी. आर. शिंदे	206
55	महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्या संदर्भातील विचार डॉ.देवर्षा मुंकंद अरविंद डॉ.बाळासाहेब वि.मुंडे	209
56	महात्मा गांधीजींची वर्धा शिक्षण योजना (१९३७) व शैक्षणिक राष्ट्रीय धोरण २०२० : एक अभ्यास श्री. अजितकुमार भिमराव पाटील	212
57	भगवद्गीता व महात्मा गांधी प्रा.डॉ.जाधवर बापू देवराव	220
58	ऑनलाइन शिक्षा वर्तमान संकट की वैकल्पिक व्यवस्था डॉ. रीना गुप्ता	222
59	महात्मा गांधींची आर्थिक विकेंद्रिकरणाची संकल्पना आणि आजची परिस्थिती कु. लीना ना. पुष्पलवार	227

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 247
ISSN : 2278-9308
October,2020

महात्मा गांधी यांच्या संकल्पनेतील ग्रामस्वराज्य आणि आजची स्थिती

डॉ. कालिदास मारुती भांगे

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय देवगाव (रं.), ता. कन्नड जि. औरंगाबाद.पिन कोड ४३१११५

प्रस्ताविक :-

भारताला ब्रिटिशांच्या जोखडातून अहिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करत ग्रामीण भागातील गाव खेड्यापर्यंत सर्वमान्य पोहोचलेले नेतृत्व म्हणजे राष्ट्रपिता मोहनदास करमचंद गांधी होत. यांना आपण बापू / महात्मा गांधी या नावाने भारतातच नव्हे तर जग जगभर ओळखले जाते. म्हणून आज गांधी नावाचा कुणी व्यक्ती नसून आजच्या विज्ञान युगातही आणि एकविसाव्या शतकात एक नवा विचार बनलेला आहे. त्यांच्या वैचारिक क्रांतीमुळे अनेक कार्याने भारत देशात नव्हे तर जगही प्रभावित झालेले आहे. त्यांच्या कार्यातील प्रमुख तत्व म्हणजे सत्य आणि अहिंसा ही होत. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात याच तत्त्वांचा खुबीने वापर करत भारताला स्वातंत्र्य मिळवून तर दिले.भारतीय समाजाविषयी त्यांचे समाज चिंतनही सखोल होते. त्यातून या देशातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि गावपातळीवरील समस्यात गावखेड्यातील अज्ञान यांचा अभ्यास करून ब्रिटिशांविरुद्ध अहिंसात्मक पद्धतीने आंदोलन चालविले. महात्मा गांधीजींनी फक्त सामाजिक चिंतन व राजकारण या बाबी संबंधीचे विचारही मांडलेले आहेत. गांधी यांचे समाजकारण, राजकारण यांच्यासोबतच आर्थिक तत्त्वज्ञान, नैतिकता, शिक्षण, अहिंसा, ग्रामराज्य विकास, भाषेचा विकास याचबरोबर पर्यावरण आणि गाव-खेडे यांचे स्वातंत्र्यही अबाधित राहावे यासाठी ही वैचारिक मांडणी केलेली दिसून येते.

महात्मा गांधीजींनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात सत्य आणि अहिंसा यांना व्यावहारिक चेहरा देण्यासाठी एक साधन म्हणून 'सत्याग्रह' ही कार्यपद्धती स्वीकारून या हा मूलभूत सिद्धांत मांडत एक हत्यार म्हणून वापर केलेला दिसून येतो. तसेच सत्य आणि अहिंसा हे तत्त्व त्यांनी तथागत गौतम बुद्धानंतर जागतिक स्तरावरपोहोचविले सत्य आणि अहिंसा ही तत्त्वे पोहोचलेली आहेत. या तत्वाने महात्मा गांधींनी दक्षिण आफ्रिकेत आणि नंतर भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात अनेक चळवळी केल्या अहिंसावादी तत्वाने,म्हणूनच कमीत-कमी रक्त सांडत भारत स्वतंत्र झाला, हे सर्व श्रेय महात्मा गांधी यांच्या तत्त्वज्ञानाला जाते म्हणून त्यांच्या याच तत्वज्ञानी तत्वेत्या विषयी म्हणावेसे वाटते की,

एक महात्मा होऊनी गेला, आयुष्य आपले देउनी गेला,
स्वतंत्रतेच्या वेशीवरती बलिदान प्राणांची देऊन गेला,
अकृंदीते तो भारत माता, सुपुत्र माझा हरवून गेला,
अठवा त्याला जागवा स्मृती, कोहिनूर तो हरपुनी गेला.....

महात्मा गांधी यांनी अहिंसात्मकचळवळीच्या माध्यमातून भारतीय समाजाला एकसंघ करून परिवर्तन घडवून आणले, गांधीजींनी या देशातील दुर्लक्षित, तळागाळातील, गाव- वस्ती-खेड्यातील माणसांना संघटित करून विकासाच्या/परिवर्तनाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी खेडे(वस्ती)आपला केंद्रबिंदू मानले आणि 'ग्रामस्वराज्य' संकल्पना मांडून तिचे आदर्श समोर ठेवले, गांधीजी म्हणत असत की, भारताचा खरा आत्मा खेड्यात आहे आणि जोपर्यंत खेडयांचा विकास होत नाही तोपर्यंत देशाचा विकास होऊ शकत नाही, म्हणून गांधीजी म्हणत 'खेड्याकडे चला' म्हणून ग्रामस्वराज्य संकल्पना मांडून ग्राम गाव-खेडे कसे असावे आदर्श मानतात.

अभ्यास विषयाचे महत्त्व:-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये महात्मा गांधीजी यांच्या संकल्पनेतील 'ग्रामस्वराज्य' तसेच त्यासाठी त्यांनी मांडलेले तत्वज्ञान आणि ग्राम/खेडे यांचा विकास कसा व्हावा त्याचे नियोजन ग्रामोद्योग व ग्राम/खेडेसुधारण्यासाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. महात्मा गांधी यांनी स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये खेड्यांमध्ये चळवळ आणि ब्रिटिशांना अहिंसात्मक आंदोलनाने भारत स्वतंत्र करणे भाग पाडले, असे असले तरी स्वातंत्र्योत्तर भारत कसा असेल गाव-खेडे यांच्यात सुधारणा आणि स्वयंपूर्ण कसे होईल, तसेच गाव/खेड्यातील स्वातंत्र्यपूर्व काळातील समस्या कश्या सुटतील आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात नव्याने निर्माण झालेल्या समस्या नव्यानेनिर्माण होणार नाहीत. याविषयी गांधीजींनी 'ग्रामस्वराज्य' ही संकल्पना मांडलेली आहे. याच संकल्पनेतून गांधीजींनी गाव/खेड्यांच्या परिवर्तनाचे व विकासाबरोबरच स्वयंपूर्णतेचे स्वप्न पाहत त्यांनी कार्य केलेले आहे. याचहेतूने महात्मा गांधी खेड्याकडे चला असे म्हणतात. याचा अर्थ स्वातंत्रोत्तर काळात देशाचा विकास घडवायचा असेल तर सर्वात अगोदर खेड्यांचा विकास झाला पाहिजे. कारण देशाचा आत्मा हा खेड्यात आहे, त्याचा जर विकास झाला तर देशाचा विकास झाला असे म्हणता येईल, परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात याच्या उलट झाले औद्योगिकीकरण, नागरीकरण आणि शहरीकरण यांचा वेगाने प्रसार झाला.नगरांचे रूपांतर महानगरात झाले गाव/खेड्यातील लोक शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय यांच्या निमित्ताने शहराकडे धावली कारण स्वातंत्र्योत्तर काळात गाव/खेड्यात दर्जेदार शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय निर्माण करण्यास तसेच गाव/खेड्यांमध्ये पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यास भारत सरकार कमी पडले. त्यामुळे नागरीकरण आणि शहरीकरण यामध्ये वेगाने वाढ होऊन शहरात गुंडगिरी, माफिया, दादागिरी, तस्करी, खुन,भिकारी, भिकारी, वेश्याव्यवसाय, झोपडपट्टी अशा एक ना अनेक समस्या मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेल्या दिसून आढळुन येतात. यावर उपाय म्हणून महात्मा गांधीं यांच्या तत्वज्ञानातील'ग्रामस्वराज्य' ही संकल्पना अमलात आणली असती तर या समस्यांना निश्चितच आळा बसला असता असेच म्हणावे लागेल.म्हणून महात्मा गांधी यांनी भारतीय खेडयांच्या विकासासाठी सर्वांनी परत खेड्याकडे जाणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी गाव/खेड्यांचा विकास व्हावा असे वाटत असेल तरगावांमध्ये पायाभूत सुविधा दर्जेदार शिक्षण, नोकरी, उद्योग, व्यवसाय यांच्या संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. म्हणून स्वातंत्र्योत्तर काळात महात्मा गांधी यांच्या संकल्पनेतील 'ग्रामस्वराज्य' ही संकल्पना आणि आजच्या गावगाड्यातील स्थितीचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करण्याचे योजिले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात 'महात्मा गांधी यांच्या संकल्पनेतीलग्रामस्वराज्य आणि आजची स्थिती'असे संशोधन करत असताना प्रस्तुत शोधनिबंधास शास्त्रीय बैठक प्राप्त व्हावी म्हणून संशोधकांनी संशोधनाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे ठेवण्यात आलेली आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१) महात्मा गांधी यांच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना समजावून घेणे.

२) महात्मा गांधी यांचे ग्राम/खेडे याविषयीचे विचार अभ्यासणे.

३) स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील ग्रामीण/गावचा विकास अवलोकन करणे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये उपरोक्त उद्दिष्टांशिवाय संशोधकाने काही गृहीतकृत्ये समोर ठेवून संशोधन करण्यात आलेले आहे, ते गृहीतकृत्ये पुढीलप्रमाणे होत.

गृहीतकृत्ये :-

१) ग्रामस्वराज्य संकल्पना ही एक आदर्शवत आहे.

२) महात्मा गांधीजी गांधींचे ग्राम/गाव विकासाची संकल्पना आणि वास्तव यामध्ये फरक आहे.

३) स्वातंत्र्योत्तर काळात गावाचा/खेड्याचा विकास होत आहे, परंतु राजकारणही वाढत आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम तथ्यांचा आधार घेण्यात येऊन सध्याच्या कालखंडात देशातील शेतकरी, शेतमजूर, पारंपरिक कारागीर, बारा बलुतेदार आणि शेतीचे यांत्रिकीकरण त्याच बरोबर गावाचे/खेड्याचे होत असलेले राजकीयकरण त्याचा परिणाम गावाच्या/खेड्यांच्या विकासावर कसा झालेला आहे याचेही निरीक्षण नोंदविण्यात आलेले आहे. तसेच सदरील शोधनिबंधामध्ये वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. संदर्भग्रंथ, मासिके,पक्षीके, वेबसाइट यांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

'ग्रामस्वराज्याची संकल्पना' :-

स्वराज्य हा शब्द वैदिक असून त्याचा अर्थ आत्मशासन किंवा आत्मसंयम असा होतो. तसेच सुराज्य या शब्दाचा अर्थ लोकशाही होय, गांधीजींना स्वराज्य म्हणजे स्वशासन तसेच स्वातंत्र्य होय,हे स्वातंत्र्य प्राथमिक स्तरापासून सुरू होते, त्याचा केंद्रबिंदू हा माणूस आहे या माणसाचे वास्तव्य ग्राम किंवा खेड्यात आहे. भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहत असून त्याच गावासाठी खेड्यासाठी 'ग्रामस्वराज्य' ही संकल्पना गांधीजी मानताना दिसतात. त्यामध्ये पुढे जाऊन गांधीजी म्हणतात की, गाव/खेडे स्वयंपूर्ण झाली पाहिजेत, भारतातील एकूण सात लाख खेड्यांचा विकास करताना ग्रामीण लोकांच्याप्राथमिक गरजा शिक्षण, आरोग्य सुविधा, जातीभेदाचे उच्चाटन करुन सामाजिक सलोखा निर्माण झाला पाहिजे, तसेच ग्रामीण लोकांचे शहरी लोकांकडून चालविलेले शोषण थांबले पाहिजे त्यासाठी गाव खेड्यात उद्योग, लघु उद्योग, हस्त उद्योगांचा विकास करणे त्यामध्ये हात माग, चरखा, रेशीम, सूत काढणे इत्यादी सारख्या व्यवसायांना चालना देऊन देशातील सर्वच खेड्यांना विकास प्रक्रियेला जोडणे आवश्यक आहे. त्यामुळेच ग्राम खेड्यांचा विकास साध्य होईल असे महात्मा गांधीजी यांना वाटत होते.

महात्मा गांधी यांनी 'ग्रामस्वराज्य' ही संकल्पना मांडताना 'खेड्याकडे चला' अशी हाक दिली तेव्हा या वाक्याचा अर्थ अनेकांना कळलाच नाही. त्यामुळे गांधीजी कालभाय्य व संदर्भहीन आहेत, असे निष्कर्ष काढले, असे अर्थका काढणाऱ्या (विद्वानांचा)एक वर्गच निर्माण झालेला दिसून येतो, म्हणून आचार्य कृपलानी यांनी असा प्रश्न उपस्थित केला की, बुद्ध, महावीर, येशू ख्रिस्त हेही कालबाह्य झाले का? कारण जे पाश्चिमात्य नाहीत ते आधुनिक हि नाहीत असे आपण मानतो, या संदर्भात प्रसिद्ध विचारवंत बर्ट्रांड रसेलयांनी भारताबद्दल विचार मांडले त्यांचा गांभीर्याने विचार करण्याची गरज आहे ते म्हणतात,'India is traditionally a land of village communities in world be tragedy if that traditional way of lige, were to be suddenly and Violently exchanged for greater evils of industrialization and urbanization.'भारत परंपरेने ग्रामीण समुदायाची भूमी आहे, औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणाच्या मोठ्या दुष्कर्मांची अचानक आणि हिंसकपणे देवाण-घेवाण केली गेली तर ही शोकांतिका ठरेल'. यावरून तत्कालीन भारतीय सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक स्थितीनुसार गांधीजींनी 'खेड्याकडे चला' अशी हाक दिली त्यामध्ये त्यांना असे म्हणायचे होते की, गाव खेड्यातील लोकांना विकासाच्या प्रवाहात सामावून घेऊन ते जागतिक स्तरावर चाललेल्या घडामोडी शहरीकरण, औद्योगिकरणाच्या प्रक्रियेत सामावून घेऊन त्यांचा विकास साध्य करणे आवश्यक आहे. गांधीजींच्या खेड्याकडे चला या शब्दाचा अर्थ शहराकडे जाऊ नका? असे म्हणणे संयुक्तिक होणार नाही, तर ग्रामीण भागाच्या विकासावर लक्ष केंद्रित केल्यास ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर कमी झालेले असते आणि गाव-खेडे समृद्ध झाली असती.

महात्मा गांधी यांच्या दृष्टीकोनातून विकासाचा केंद्रबिंदू हे ग्राम/खेडे होते. भारतातील खेड्यांच्या/ गावाच्या विकासाचे ध्येय साध्य करणे हेच होते. म्हणून गांधीजी म्हणत देशाच्या विकासातील शेवटचा भाग म्हणजे ग्राम खेडे आहे. त्याला अगोदर विकासाच्या प्रक्रियेत आणले पाहिजे, ही खेडी स्वयंपूर्ण आणि सशक्त झाली पाहिजेत.

असा हेतू महात्मा गांधी यांचा होता, असेच म्हणता येईल याचाच भाग म्हणून ग्रामीण भागातील कला-कुसरी, हस्तउद्योगांचे प्रशिक्षण केंद्र उभारण्यात यावीत त्याला विज्ञानाची जोड द्यावी, म्हणजेच शिक्षणाबरोबरच कौशल्य विकास घडविण्याचा हेतू गांधीजींचा होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात औद्योगिकीकरण, नागरीकरण यांचा विकास जाणीवपूर्वक करण्यात येत असला तरी, भारताची ओळख कृषिप्रधान देश आणि कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था अशीच आहे. आजही ७० टक्यांत्च्या आसपास भारतातील लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत असून, कृषी आणि कृषी क्षेत्राशी निगडित व्यवसाय करताना आढळते. जेव्हा-जेव्हा औद्योगिक अर्थव्यवस्थेवर संकटे आली जसे जागतिक महामंदी, कोरोना (टाळेबंदी) आली तेव्हा-तेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्थेला कृषी क्षेत्राने आणि गाव/खेड्यांनी सावरून धरले आहे. म्हणूनच आजही गाव/खेडयांच्या विकासाचे महत्त्व गांधीजींच्या 'ग्रामस्वराज्य' या संकल्पनेत तत्त्वज्ञानात अधोरेखित होताना दिसून येते.

महात्मा गांधीजी १९२० मध्येच हाक देतात की 'खेड्यांकडे चला' म्हणजेच खेड्यांचा विकास हाच भारताचा विकास आहे. असे ठाम मत गांधीजींचे होते, त्यामुळे संपूर्ण भारत देशाचे लक्ष गाव/खेड्यांकडे गेले, तसेच ग्रामीण जीवन ग्रामसंस्कृती प्रकाशात आली यातूनच ग्रामीण जनतेचा विकास हे सरकारचे उद्दिष्ट झाले ग्रामस्वराज्याची संकल्पना प्रमुख्याने आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण खेड्यांवर आधारित होते, खऱ्या अर्थाने भारतीय संस्कृतीचे जतन करणारी माणसं ग्रामीण भागात राहतात, म्हणून आदर्श खेड्यांची आदर्श ग्राम राज्याची व ग्राम विकासाचे मार्ग महात्मा गांधींना अपेक्षित होते त्यांचा आढावा आपणास पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१) खेड्यांची रचना व्यवस्थाबध्द असायला हवी.
२) प्रत्येक खेड्यात सांडपाण्याची व्यवस्था, सत्य रस्ते असले पाहिजेत.
३) खेड्यात खादी आणि ग्रामोद्योग याला चालना देणे
४) कामगारांना गावातच लघु उद्योगात सहभागी करून घेऊन त्यांना रोजगाराची संधी मिळावी.
५) प्रत्येक खेड्यात पिण्याचे स्वच्छ पाणी मिळाले पाहिजे.
६) प्रत्येक खेड्यात धर्मशाळा, नाट्यगृह, दवाखाने आणि समाज मंदिरं स्वच्छ असावीत.
७) प्रत्येक ग्राम/गाव आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण असायला हवे.
८) खेड्यांच्या प्रगतीतील अडसर म्हणजे औद्योगीकरणाची प्रक्रिया होय.
९) प्रत्येक खेडे अन्न आणि वस्त्र या बाबत स्वयंपूर्ण असायला हवे.
१०) लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन त्यामध्ये वाढ आणि विकास घडवून आणायला हवा.
११) प्रत्येक खेड्यात शिक्षणाला प्रोत्साहन देत स्थानिक कला-कुसरीचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे.
१२) आर्थिक प्रगती आणि ग्रामीण विकासाचे ध्येय साध्य करणे.
१३) गाव खेड्यातील जातीव्यवस्था नष्ट केली गेली पाहिजे.
१४) प्रत्येक खेड्यातील कृषी व्यवसायात प्रगती घडवून आणली पाहिजे.
१५) प्रत्येक गावात खेड्यात खेडे स्वतःचे संरक्षण करण्यास सक्षम असले पाहिजे.
१६) खेड्यातील लोकांनी निवडून दिलेल्या पंचांनी गावचा कारभार प्रमाणिकपणे चालवावा.
१७) खेड्यातील सर्व व्यवहार सहकारी तत्त्वानुसार चालविली जावीत.
१८) खेड्यातील उत्पादन व विक्री स्थानिक बाजारपेठ उपलब्ध असावी.

महात्मा गांधीजींनी ग्रामस्वराज्या विषयी आदर्श खेडे किंवा ग्राम कसे असले पाहिजे याविषयी विस्तृत मांडणी केलेली दिसून येते, याविषयी चंद्रशेखर धर्माधिकारी म्हणतात की, 'महात्मा गांधींनी या देशात जी अर्थरचना अगर सामाजिक रचना डोळ्यासमोर ठेवली होती ती उतरंडी सारखी नव्हती तर पाण्यातील तरंगासारखी होती. खेडे हे भारताचा चक्र बिंदू आहे. असे ते मानतात आणि खेड्यापासून सुरू होणाऱ्या लहान तरंग-तरंगातून

किंवा वलयातून मोठ-मोठीवलये निर्माण होतील. हा त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचा व अर्थनितीचा पाया होता.सध्य स्थितीत पंचायतराजची तीच भूमिका आहे. जनतेत स्वराज्य शक्ती निर्माण करण्याचे साधन आहे असे ते मानत असत'.

भारतासारख्या देशाला ग्रामस्वराज्याबरोबरच समाजवादाचीही गरज आहे, असे गांधीजी म्हणत, कारण गांधीजींनी शोषण विरहित समाजाची संकल्पना मांडलेली आहे, समाजाचा आधार आर्थिक समानता हाच आहे समाजवादामुळे विषमतेला नाकारून समतेचा स्वीकार केलेला आहे. यामध्ये सर्व प्रकारचे शोषण आणि गुलामीतून मुक्ती यालाच समाजवाद म्हणता येईल. गांधीजींनी त्यांच्या समाजवादाचा अर्थ 'सर्वोदय' या संकल्पनेत स्पष्ट केलेला आहे. गांधीजी कृषी व खादी ग्रामोद्योग मूलक ग्रामस्वराज्य कार्यावर विशेष भर देता देऊन ग्रामीण समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी समाजामध्ये जागृती आणि संघटन घडविण्याचे प्रयत्न केलेले आहेत.

गांधीवादी संकल्पनेतील खेडे ही एक अशी वस्ती आहे की, जी समृद्ध अर्थव्यवस्था आणि नीती संपन्न, चारित्र्यवान समाज निर्माण करू शकते. ज्यामध्ये सांप्रदायिक एकात्मता व स्वतंत्रपणे मानवी मूल्यांची जोपासना होते, त्यांची ही विचारधारा खेड्याच्या आदर्श व संपूर्ण विकासावर आधारलेली आहे. गांधीजींच्या मते ग्रामस्वराज्य या संकल्पनेची खऱ्या अर्थाने आपल्या देशाला गरज आहे. जोपर्यंत गाव स्वावलंबी आणि निणऱ्य प्रक्रियेत स्वतंत्र होणार नाही तोपर्यंत राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याला अर्थ उरणार नाही. गांधीजींनी आर्थिक स्वावलंबन बरोबरच स्वयंशासित गणराज्य संकल्पनेचा आग्रह धरलेला होता, त्यासाठी सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाची आवश्यकता आहे असे प्रतिपादन केले होते, ते 'हरिजन' मध्ये लिहितात की, 'स्वराज्य ही माझी अशी कल्पना आहे की, ज्यात प्रत्येक गाव स्वतंत्र आणि आत्मनिर्भर गणराज्य असेल तथापि ही निर्भरता केवळ अनिवार्य ठिकाणीच दुसऱ्या गावावर किंवा भागावर अवलंबून असेल' गांधीजी गावाच्या आर्थिक समृद्धीसाठी कृषी व ग्रामोद्योगाच्या विकासाचे महत्त्व पटवून देताना 'खादीची' संकल्पना मांडतात. त्यांनी चरख्याला 'जीवनदाता सूर्य' असे संबोधले आहे. ग्रामीण उद्योगांतील, बलुतेदारी व्यवसायातील उद्योग, ग्रामीण कारागिरांचे उद्योग, हस्तकला कौशल्य इत्यादी लघु आणि कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन गावातील गरजा या प्रत्येक गावात पूर्ण केल्या पाहिजेत. ज्यामुळे खेड्याच्या शोषण थांबेल आणि गावातील संपत्ती गावातच राहील अशी 'ग्रामस्वराज्य' आणि सुव्यवस्था निर्माण होईल अशी धारणा महात्मा गांधींची यांची होती.

महात्मा गांधीजींनी मांडलेल्या आदर्श ग्रामस्वराज्याच्या संकल्पनांमध्ये गाव खेडे हे एका शोषण विरहित आर्थिक आणि सामाजिक समानतेवर आधारित समाजरचना असलेला समाज असे स्पष्ट चित्र तयार करतात. त्यांनी त्यालाच विश्वस्त (Trusteeship) असा सिद्धांत मांडलेला आहे. यामध्ये त्यांनी राजकीय व सामाजिक विकासाबरोबरच आर्थिक विकास साधताना उत्पन्नाचे समन्यायी वाटप केले पाहिजे की, त्यामुळे आर्थिक विकेंद्रीकरणाची आवश्यकता सांगितली यामध्ये हेकरतानाअहिंसेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. कारण संपत्तीचे विकेंद्रीकरण आणि हस्तांतरण करताना श्रीमंताकडून गरिबाकडे संपत्तीचे हस्तांतरण झाले पाहिजे, अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती. यावर गांधीजी म्हणतात की, धनिकांनी संपत्तीचे मालक न होता केवळ विश्वस्तांची भूमिका बजवावी व अतिरिक्त धनाचा उपयोग हा गरीबांच्या कल्याणासाठी वापरावा आपल्या विचारांची अंमलबजावणी व्हावी यासाठी गांधीजींनी शेवटपर्यंत ३० जानेवारी १९४८ मध्ये काँग्रेस महासमितीच्या विचारार्थ ठेवलेल्या प्रस्तावात गांधीजी म्हणतात की, भारताला राजकीय स्वातंत्र्य तर मिळाल...परंतु अजूनही सामाजिक नैतिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविणे बाकी आहे, ते पण शहर आणि नगरहून भिन्न अशा सात लाख गावासाठी यावर यावरून या देशातील गाव/खेड्यांविषयी महात्मा गांधीजी यांचे विकासासाठीची, स्वातंत्र्याची आणि संरक्षणाची तळमळ अधोरेखित होते.

सारांश:-

गांधीजीच्या ग्राम स्वराज्याच्या संकल्पनांचा व तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केल्यानंतर असे म्हणता येईल की, आज एकविसाव्या शतकातही भारतामध्ये महात्मा गांधीजींनी मांडलेल्या 'ग्रामस्वराज्य' या संकल्पनेची आवश्यकता आहे. आज भारत स्वतंत्र होऊन ७३ वर्षे झालेली असली तरी, महात्मा गांधींनी मांडलेल्या काही संकल्पनांची मोडतोड करून लोकशाहीच्या सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून अंमलात आणण्याचा प्रयत्न होतो आहे. परंतु त्या अगोदरच गाव लहान असो वा मोठे प्रत्येक गावामध्ये प्रत्येक घरामध्ये राजकारण आणि वेगवेगळ्या पक्षांचे कार्यकर्ते नेते निर्माण झालेले आहेत. त्यामुळे गांधीजींनी मांडलेल्या आदर्श खेड्याची संकल्पना केवळ कागदावरच असून त्यासाठी राजकारण, भांडण होताना दिसून येतात. म्हणून म्हणावेसे वाटते की, 'गाव होते चांगले परंतु राजकारणात पांगले आणि गावचा विकास वेशीला टांगले'या ठिकाणी महात्मा गांधींचे विचार केवळ स्वातंत्र्यदिन, जयंती आणि पुण्यतिथीलाच आठवतात त्यानंतर मात्र सर्रास त्यांच्या विचारांची हत्याकरण्यात धन्यता मानणारे नेते आणि कार्यकर्ते निर्माण झालेले आहेत. उदाहरणार्थ महात्मा गांधींच्या याच संकल्पनेतून महात्मा गांधी तंटामुक्ती गाव योजना महाराष्ट्रातील प्रत्येक गावातील राबविली जाते, मात्र बहुतांशी गावात या समितीचे अध्यक्ष आणि सदस्य कोण यावरून भांडण-तंटा होताना दिसून येतात. त्याच बरोबर महाराष्ट्रात आणि देशात महात्मा गांधींनी मांडलेल्या ग्रामस्वराज्य या संकल्पनेतील काही बाबींच्या नावाने योजना आखलेल्या आहेत याचा आपण उदाहरण म्हणून उल्लेख करता येईल महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना, महात्मा गांधी शिक्षण योजना आणि गांधीजींच्या जन्मदिन २ ऑक्टोबर हा 'अहिंसा' दिन म्हणून पाळला जातो अशा योजना जरी महात्मा गांधी यांच्या नावाने आखून अंमलबजावणी होत असली तरीही उपरोक्त दोन्ही योजना मध्ये सर्वाधिक भ्रष्टाचार होताना दिसून येतो, म्हणजेच रोजच महात्मा गांधी यांची हत्या होत आहे.

आज एकविसाव्या शतकात भारताला जागतिक महासत्ता होण्याचे व्हायचे असेल तर महात्मा गांधी यांच्या विचाराकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. तसेच 'ग्रामस्वराज्य' यामध्ये महात्मा गांधी यांनी मांडलेले सर्वच विचार आजच्या परिस्थितीमध्ये अमंलात आणणे शक्य नसले तरी बहुतांशी विचार आजही प्रेरणादायी आहेत, त्यांची अंमलबजावणी केल्यास देशाची वाटचाल ही जागतिक महासत्तेकडे निश्चित होईल. यामध्ये गाव खेड्यांचा विकास स्वावलंबन शिक्षण उद्योगधंद्यातील भागीदारी आणि सहभाग कृषी क्षेत्राचा विकास करून प्रत्येक गाव वस्ती/वाडी यापासून यांना पायाभूत सुविधांची उपलब्धता करून दिल्याशिवाय आणि या देशातील सर्वाधिक भाग ग्रामीण असल्याने त्यांना मुख्य प्रवाहात आणत स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणून त्यांना समान संधी देत मुख्य प्रवाहात आणल्याशिवाय या देशाचा विकास होणे अशक्य बाब आहे. म्हणून देशाला आजही महात्मा गांधींच्या विचारांची आवश्यकता आहे.

संदर्भग्रंथ:-

१) शुक्ल चंद्रशेखर (१९५०) महात्मा गांधी के जीवन प्रसंग, दिल्ली प्रकाशन.
२) कठारे अनिल, महाराष्ट्रातील समाज सुधारक, विद्या बुक्स पब्लिक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
३) महात्मा गांधी (२००९) माझ्या स्वप्नातील भारत, साकेत प्रकाशन पुणे.
४) खान इक्बाल (२००८) (प्रथम संस्करण) पंचायत एवं ग्रामीण विकास योजना रितू पब्लिकेशन जयपुर.
५) मोहनदास करमचंद गांधी की जीवन कथा
६) पाटील बा.भां. (१९९८) भारतीय विचारवंत, मंगेश प्रकाशन नागपूर.
७) वाडेकर अमित (संपा.२०१२) खेड्याकडे परत चला, वनराई विशेषांक पुणे.
८) यार्दी अ.रा.(२०१३) बाळ गांधी, गांधी बापू झाले. त्याची गोष्ट,साहित्य अकादमी दिल्ली.

कार्यालय
2020-21

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November -2020

SPECIAL ISSUE

INDIAN WOMEN : PRESENT, PAST AND FUTURE

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.S.N.Jadhavar
Head, Deptt. of History,
Sham Gadale Art's College,
Dahiphal (Wadmauli)
Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar PUBLICATIONS

Principal
Shri. Shamrao Gadhewar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November - 2020

ISSUE No – CCLX (260)

INDIAN WOMEN : PRESENT, PAST AND FUTURE

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.S.N.Jadhavar
Editor :
Head, Deptt. of History,
Sham Gadale Art's College, Dahiphal (Wadmauli) Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

Dr.R.M.Hajari
Executive Editor:
Principal
Sham Gadale Art's College, Dahiphal (Wadmauli) Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

Aadhar INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India _Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the PaperAuthors' Name	Page No.
1	Description of Women's Position in Post Modern Indian English fiction **Mr.Pravin Ratan Berad**	1
2	A Study On Pros &Cons Of Women Empowerment In India **Smt. Shaila Rebagond.**	4
3	Violence against women in india **Ajay kumar**	7
4	National Commission for Women- role and responsibilities. **Atul Dattajirao Kurane**	11
5	Women Empowerment and Empowering Schemes in India **Mrs. Rakte Jyoti Bhausaheb**	15
6	Indira Gandhi's political contribution to India **Dr. Nitin Bawale**	21
7	Impact of maharashtra village social transformation mission on women empowerment in maratha wada **Mr.shashikant shejul / Dr. Solanke D.B.**	23
8	The awareness of Microfinance lending modelin empowering Women: A Study related to Navi Mumbai city **Ms. Priyanka Vilas Dukhande**	30
9	Financial inclusion through women in rural India-A case study of Belagavi District **Shankar Soppadla**	35
10	Dr. B.R.Ambedkar's View on Women Empowerment **Prof.Rupesh S.Wankhade**	40
11	Indian Women In Politics **Prof. Steven AgnelLobo**	42
12	Gender discrimination in mahesh dattani's play 'tara' **Dr. Prashant T. Chavare**	47
13	Indian Feminist Movement: Past And Present **Pro.Dr. Ramesh D.Gangthade / Mr. R.G.Ghule**	49
14	Study of Socio-Economic Status in Women's Self Help Reliance Group" With Special Reference to Aurangabad District." (2018 to 2019) **Dr. Kalidas Maruti Bhange**	54
15	Representation of female Protagonists in the Novels of Chetan Bhagat **Mr.Sourav Dey**	59
16	A Study On Gender Equality **Miss.Soumya Suryakant Kosti**	63
17	The problems of rural women in india. **Prof.S.I.Malagali**	67
18	Gender Issues in the Urban World as Projected in Some Fictions of Shobha De and Anita Desai **Mohitosh Das**	72
19	Mahtma Basaveshwras Philosophy on Women's Empowerment	75

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 260 (CCLX)
ISSN : 2278-9308
November, 2020

Study of Socio-Economic Status in Women's Self Help Reliance Group" With Special Reference to Aurangabad District." (2018 to 2019)

Dr. Kalidas Maruti Bhange,
Associate Prof. Dept. of Sociology, Shri. A. B. College, Deogaon (R.) Ta. Kannad Dist. Aurangabad
. E-Id.-drkalidasmbhange@gmail.com

INTRODUCTION:

India became independent on 15th August 1947 and all citizens became independent. This independence is witnessed by the acceptance of the constitution of 26th January 1950 which provided socio-economic and political justice and gave everybody right to vote. As per article 14 of the constitution of India the men and women are equal and as per article 15 of the constitution of India the proviso of restraining against equal opportunities in all service sectors to the men and women as per section 326 the right to vote is provided to all adults of the nation. All these provisions of the constitution provide equal rights to everybody.

Out of India's total population near bout 50% of the population comprises of the females. Hence, their contribution towards the national development is vital. If we consider any development i.e. social or economic it is a major contribution; it can become successful only after the participation of women in equal terms. In order to increase their cooperation in psychological, educational, economic and social development should be ensured. Hence, the Government of India has started various schemes like Ganga Kalyan Yojana (G.K.Y.), Development of Women and Children in Rural Areas (D.W.C.R.A.), Integrated Rural Development Program (I.R.D.P), and Program for training the rural
youth in self employment (T.R.Y.S.E.M.) and such other program for the development of women. All these schemes are being integrated to make "Golden jubilee of Rural Self Employment scheme." According to this scheme there has been formation of the self
saving's group for women to provide their economic development. Due to the decrease in economic difference and increase in economic stability of women their contribution to the field of social, political, cultural and educational can also be equated to men.

IMFORMATION OF SELF-HELP REALIANCE GROUP:

What is 'self'? 'Self' means human personality? The main and basic feature of the personality is the realization of the existence of 'self' and its development. Due to realization of 'self' we have specific view about ourselves. The western thinkers Kroch and Kroch Field (1948) said, "The way a person looks after itself and expresses his views is his 'self'. Johnson said, "The internal state of representation of ones owns personality is 'self'." Help means cooperation, established by various women of same economic, social state in order to bring about their development.

IMPORTANCE OF RESEARCH IN GLOBAL:-

In order to measure the progress of any nation we have to find the men women equality, the contribution of the women in the economy of the nation the contribution of the women in the political field, their standard of living, their condition of physical health, their educational level, their position in society, family status etc are to be compared and then only the rate of development of a nation and its women can be found.

OBJECTIVES OF THE PRESENT STUDY:

1) To study of the various schemes being run in order to achieve the overall development of the women.
2) To study of the changing social, economic and family status of the women caused by the self help savings group.

HYPOTHESIS:

1) There has been development of the women through the self help savings group.
2) Due to increase in the economic production the self help savings group has resulted in a change in the social and family status of the women.

RESEARCH METHODOLOGY:

For the purpose of research study data will be collected from different sources.

PRIMARY SOURCES:

Information above women of the self help reliance group we the obtain by the frame work profile of Zillah Perished, Aurangabad, D.R.D.A. Aurangabad District with the help of personally interview, discussion and through structured questionnaires primary data will be collected.

SECONDARY SOURCES:

Background information about self help reliance group will be obtained by secondary sources such as books, journals, annual reports, discussion with expert etc.

The methodological issues connected with the study include selection of sample, designating of questionnaires, framing of an interview schedule, administration of questionnaires and the statistical analysis of the data collected.

The kole of women in development is most intimately related to the goal of comprehensive. Socio-Economic development and is a strategic question for the development of all societies. Any development strategy that neglects the need for enhancing the role of women cannot lead to comprehensive socio-economic development. The point of importance is to recognize the role of women as a dynamic factor and a valuable asset for the overall process of development it is not a burden of cost of a mere humanitarian concession to a disadvantaged group.

Women and contextual Growth process:-

Defined in its complexity and interaction among all dimensions of human life political, economic, social, cultural and soon. Development has been conceived as an integral process of economic growth and social progress. This position represents a collective articulation of the desire of the majority of mankind to humanize the condition of people's lives through the process of development.

The position of women and their in this context are particularly important, not only because women countries, but also because they have to bear the brunt of the daily struggle for survival in developing countries. Although women are not a homogenous social group, and there position varies between and within countries, there are some feature which are common to all societies. Historically their role in biological reproduction has generally restricted women's participation in the mainstream of social, economic and political processes.

The global context of women:-

Overall Experience acquired during the UN Decade for women Equality, Development and peace has indicated how the process of development can be promoted or constrained by the integration of non-integration of the productive, reproductive and house hold function of women in to development processes. The decade has increased the general awareness of the continued violations of the basic rights and needs of women. It has also contributed to the knowledge of the role of women in development, reflecting the developmental dimension of problem and stimulating farther along those lines at the national and international.

The review and evaluation of the progress in this field indicated that some positive changes have been achieved, particularly in providing some basic preconditions for the integration of women into development processes. Almost all countries have improved their legislative systems and have taken measures towards eliminating demure discrimination against women However, despite legislative step, prejudices, traditional attitudes and practices continue to perpetuate discrimination against women. **Occupational Prejudices:-**

Women in developing countries are a major resource in agriculture, food production and rural development, as evidenced by their numerical proportions , their share of labor in agriculture and food production and the division of labor is particularly significant.

In view of the fact that in many cases they perform their agricultural work in addition to long and arduous work in child –care, household maintenance, cooking and full wood collection, as well as food preparation and processing.

Women's crucial role in agriculture and food production their potential for accelerating rural development has not often been well understood or appreciated. Inherited biases in the agrarian development approaches have led to an inadequate perception of women's economic role, undercounting or devaluation of their work and thus to a perpetuation of the dependency of developing countries on external factors of production.

Reform process: Women

Radical change in the organizational pattern and activities of the society, associated with rapid scientific and technological change in the overall organization, which are presently being experienced in the developed countries, may also dramatically affect all developing. Countries and lead to either a more dynamic and humane development or to an ever higher degree of dependency and exploitation. The problem of marginal position of some members of society, and of women specifically, cannot be solved unless the elements of these new technologies can be built into development strategies in accordance with the concept of integral development.

Demographic features

The section contains demographic aspects related to self group member selected for the study

Social background

The social background of the selected member of the self- help-Group the study area were presented in table 1.1 it may be seen that majority of the members selected for the study to other =belongs to other religion, other backward castes group (obc), scheduled castes (s.c , scheduled tribes (s.t) other castes (oc) etc.

Table 1.1

All self-Helf-Group of the Category's (Aurangabad)

S.R.	Taluka's	OBC	SC	ST	SBC	Other	Total
1	Aurangabad	89	70	--	01	230	390
2	Kannad	80	70	01	--	80	241
3	Khultabad	72	60	01	--	72	205
4	Vaejapur	60	65	--	--	75	200
5	Shellod	25	35	03	--	15	78
6	Saoygaon	19	12	02	01	20	54
7	Phulambri	20	20	--	--	21	61
8	Paithan	18	17	--	--	30	65
9	Gangapur	20	18	--	--	70	108
Total		**403**	**377**	**07**	**02**	**613**	**1402**
		28.75%	**26.89%**	**00.50%**	**00.14%**	**43.72%**	**100%**

It my be seen that majority of the Self-Help Group Other castes 613 (43.72%) , than followed by other Backward castes 403 (28.75%), and for wed castes group 377(26.89%), considerable members were in the category of scheduled tribes 07(00.50%),form other category consisting of Muslims, Christians etc. Thus the social background of the members selected for the study indicates that the profile of the district. It may be paid attention that in Aurangabad district the presence well irrigated lands provides ample scope for agriculture leading for Gangapur, Vaejapur, Peithan and Aurangabad taluka's. Other taluka's not scope for agriculture leading he depend employment on Industry aria.

Perceived Benefits on Important Aspects

In order to assess the impact of self-Help Group's pn various aspects of respondents life pattern, asset of questions were posed to respondents and the response were recorded. The data analyzed in this regard is presented in Table 1.2 The perceived benefits were categorized in to five broad aspects. These are social, financial, domestic, personal and others.

Table 1.2

Incidence of perceived Benefits out of Membership in Self-Help Group

sr	Category	personal	Social	Domestic	Financial	Total
1	OBC	21	70	90	30	211 (25.51%)
2	SC	30	90	97	22	239 (28.90%)
3	ST	--	01	04	--	05 (00.60%)
4	SBC	--	--	02	--	02 (00.24%)
5	Other	35	130	08	125	370 (44..74%)
	Total	86 (10.40%)	291 (35.19%)	273 (33.01%)	177 (21.40%)	827 (100%)

Most member 827(58.99%) perceived that the participation in Self-Helf Group contributed more benefits in terms of Financial aspects. Further, social benefits assumed next highest level of significance. Personal benefits 86(10.40%) has also recorded considerable incidence. The influence Self-Helf Group in terms of benefits on social aspects 291(20.76%), has also recorded considerable incidence Self-Helf Group in terms of benefit on domestic aspect 273(33.o1%) and financial perceived benefit 177 (12.62%) have less significance. in other word financial benefit has recorded highest significance and social benefit had a considerable presence in this regard.

In may be observed that, since thrift and credit was the principal activity of the self-help group , it expected to perform as a significant contributor. The data presented also correlates with the same. However, an important observation emerged from the data presented is the perceived benefit in social aspect 291 (35.19) . In other words more than ½ of the respondents perceived that their participation in self –help group's movement led them acquire more social benefit observation also pointed out that respondents have shown signification perception on social aspects .remarkable impact on social issues pertaining to respondents.

Similar as for as personal aspects are concerned Aurangabad district with higher literacy level has nothing to gain much rather than financial aspects .and this leading to regard to record least incidence in this regard. on the other hand ,the other nine talukas where rural paitthen of life was more predominant and associated with less awareness level made the self–helf group members' to gain more more knowledge on personal aspect perhaps; this in context the rural dominated taluka's recorded more significance and urban oriented talukas recorded least significance

REFERENCE BOOKS:

1) State development organization, Aurangabad: Guide book of self help savings group, Jay Vijay Printers, Aurangabad, 2006.

2) Department of the Rural Development of Government of India, Various important programs for development of Rural areas, Brijvasi Art Press, New Dehli, 2002.
3) Jan Shikshan Sanstha, Aurangabad: Women Self help savings group guide booklet, Jan Shikshan Sanstha, Aurangabad – 2006.
4) Kamal Padaye: Status and role of women in society, Social council, Pune-2001.
5) Rakesh Dwivedi; Various challenges and schemes for women empowerment, Purvasha Prakashan; 2005.
6) Kamlesh Kumar Gupta; Women empowerment, Book enclave, Jaipur, 2005.
7) K Baby Sarojani- Wamen Empowermant Self-Help Group.The Associated Publishing Haryana-2006

ijindex

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

January - 2020
Vol. I No. 13

EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD

Principal
Shri Aurangabad Shikshan Mandal's Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad (M.S.) 431104

ijindex

ISSN 2277 - 7539 (Print)

Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

January - 2020

Vol. I No. 13

EXCEL PUBLICATION HOUSE

AURANGABAD

अनुक्रमानिका

अनुवाद के क्षेत्र में रोजगार
प्रा.डॉ. खेडेकर मारोती उत्तमराव 1

कन्नड़ दलित साहित्य और उसके क्रांतिकारी तेवर
डॉ. सुमा टी. रोडनवर 5

'कर्जमुक्ति' कहानी में किसान विमर्ष
प्रा. डॉ. वसंत माळी 9

अनुवाद का भारतीय परिदृश्य : विमर्श
डॉ.विजयकुमार एस. वैराटे 12

अनुवाद की समस्याएँ और समाधान
डॉ.शेखर पांडूरंग घुंगरवार 15

अनुवाद : उद्देश्य एवं सफलता
डॉ. नानासाहेब श. गायकवाड 'संगीत' 18

अनुवाद : महत्व और प्रासंगिकता
डॉ. बळीराम संभाजी भुक्तरे 21

बाल साहित्य और अनुवाद कार्य
डॉ. अर्चना परदेशी 24

संवेदनशुन्यता की यथार्थ अभिव्यक्ति : 'जानवर'
डॉ. गजाला वसीम अब्दुल बशीर 27

हिंदी साहित्य में अनुदित मराठी-दलित आत्मकथा : दशा और दिशा
डॉ.हेमलता कांचनकर 30

हिंदी साहित्य में अनुवाद परम्परा विकास
प्रा. डॉ. बुक्करे मिलिंदराज 33

अन्य भाषाओं के अनुवादक और अनुदित साहित्य
डॉ. सरोज एन. पगारे 36

अनुवाद और मीडिया

'कर्जमुक्ति' कहानी में किसान विमर्ष

प्रा. डॉ. वसंत माळी

'कर्जमुक्ति' मराठी की चर्चित लघु कहानी है । इस कहानी के रचनाकार मराठी के लोकप्रिय लेखक रा. रं. बोराडे हैं ।

'कर्जमुक्ति' कहानी के लेखक रा. रं. बोराडे मराठी ग्रामीण साहित्य के चर्चित साहित्यकार हैं । मराठी साहित्य की कहानी, उपन्यास तथा नाटक विधा को आपने बहुत प्रभावित किया है । मराठी ग्रामीण कहानीकार के रूप में रा. रं. बोराडेजी का नाम बहुत लोकप्रिय है । आपकी पेरणी, ताळमेळ, मळणी, वाळवण, राखण, नातीगोती आपके लोकप्रिय कहानी संकलन है । मराठी ग्रामीण कहानी के साथ–साथ रा. रं. बोराडे जी के पाचोळा, सावट, चारापानी, रहाट पाळणा, आदि उपन्यास भी बहुत चर्चित है । मराठी नाटकों में पिकलपान, विहिर, आमदार सौभाग्यवती, चर्चित नाटक है ।

'कर्जमुक्ति' कहानी किसान विमर्ष की दृष्टी से अत्यंत महत्त्वपूर्ण कहानी है। प्रस्तुत कहानी में कृशक जीवन की पीडा का मन को स्पर्ष करनेवाला चित्रण है । डॉ. माधव सोनटक्के जी ने अपनी भूमिका में लिखा है, "रा. रं. बोराडे की कहानियों में कृशक जीवन की पीडा व्यक्त होतीं है । निरन्तर श्रम और निरन्तर आभाव कृशक जीवन का निरन्तर यथार्थ है । सुलतानी और आसमानी अवकृपा का षिकार मात्र किसान रहा है । संविधान, कानून, प्रषासन के बावजूद वह चहुंओर से षोशित है । 1

'कर्जमुक्ति' कहानी का हिंदी अनुवाद डॉ. माधव सोनटक्केजी ने बडी सफलता के साथ किया है । डॉ. माधव सोनटक्केजी एक महान नाट्यसमीक्षक, चिंतक, हिंदी साहित्य के इतिहास के अभ्यासक एव साहित्यषास्त्र में पारंगत ऐसे अष्टपैलू व्यक्तित्व के धनि है । 2

प्रस्तुत 'कर्जमुक्ति' मराठी की कहानी है । इस ग्रामीण कहानी का डॉ. सोनटक्केजी ने अत्यंत सहज सुन्दर अनुवाद हिंदी में किया है। कहा जा सकता है की डॉ. सोनटक्के जी खुद एक किसान परिवार से है । इसलिए ग्रामीण, देहाती किसानों की दषा उनकी व्यथा से आप भलीभांति परिचित है। आपने किसानों का जीवन बहुत करीबी से देखा है इसलिए यह कहानी बहुत प्रभावषाली अनुवादित हुई है । इस कहानी को पढते समय किसान की पूरा जीवन आँखों के सामने नजर आता है । इसका पूरा श्रेय डॉ. माधव सोनटक्केजी के अनुवाद को जाते है ।

'कर्जमुक्ति' कहानी में किसानों की समस्याओं के साथ–साथ पानी की समस्याओं का भी यथार्थ वर्णन है । प्रस्तुत कहानी में परबतराव नामक किसान का जीवन संघर्ष

चित्रित है । एक और प्राकृतिक संकट के रूप में अकाल से उनकी दयनीय दषा हो रही है तो दूसरी ओर प्रषासन उनका षोशण कर रहा है ।

'कर्जमुक्ति' कहानी का नायक परबतराव एक किसान है । उसकी आर्थिक स्थिति सामान्य है । खेती पर ही उनका जीवन निर्भर है । अकाल पड़ने के कारण गाँव के सभी कुँए सुख गए है । परबतराव का कुआ भी सूखा है । उन्होंने अपने खेत में गन्ने की फसल लगाई है । इस गन्ने की फसल को जीवित रखने के लिए परबतराव बैंक से दस हजार का कर्जा लेते है । उसके बाद अपने खेत के कुँए को गहरा बनाकर अपनी तकदीर आजमाने की कोषिष करते है ।

परबतराव कुँए में ब्लास्टिंग करते है जिसके कारण उनके कुँए में बहुत पानी आ जाता है । जिसके कारण वे बहुत खुष हो जाते है । लेकिन उसकी खुषी पलभर में नश्ट हो जाती है क्योंकि उसी समय तहसीलदार , गाँव क पटवारी, बी. डी. ओ उनके खेत में आ जाते है। वे सभी कुँए का मुआयना करने लगे बाद में गाँव की ओर देखकर अंग्रेजी में कुछ बोलने लगे ।

परबतराव की समझ में कुछ नहीं आया । वे चुप हो कर सारा तमाषा देखने लगे । कुछ देर के बाद वे कहने लगे, "क्या हुआ साब, मुझ गरीब से कोई गलती हुई ? परबतराव ने बड़ी विनम्रता के साथ हाथ जोड़ते हुए कहा । 3

परबतराव की बाते सुनकर दाभाडे ने कडी आवाज में कहा, "तुम्हारे गाँव में पानी की भरी किल्लत है, इसलिए तुम्हारा कुँआ हम सरकारी कब्जे में लेना चाह रहे है । उससे गाँव को पीने का पानी मिलेगा । 4

दाभाडे की बाते सुनकर परबतराव तिलमिला उठे । वे कहने लगे की, मेरा गन्ना पुरा सुख जाएगा । लेकीन उनकी बातों का उनपर कोई असर नही होता । तहसीलदार उलटे उनको ज्ञान सिखाने का प्रयत्न करते है । वे कहते है की गाँव के लोगो की जान किमती है या तुम्हारा गन्ना । सरकारी नियम तो यह है की, बगैर किसी सूचना तथा मुआवजे के तुम्हारा कुँआ सरकारी कब्जे में लिया जा सकता है। परंतू हम ऐसा नही करेंगे। तुम्हे सरकारी नियम के अनुरूप मुआवजा देगे। परबतराव की याचना का उन सरकारी अफसरों पर कोई असर नही होता ।

परबतराव कहता है की, साब इतना जुलुम मत करो। मेरा पूरा गन्ना सुख जाएगा । बैंक का दस हजार का कर्जा इस कुएं के लिए लिया है । इस साल मेरी बडी बेटी को भी ब्याहना है । मेरा कुँआ आपने लिया तो मै क्या करँगा ? बँक का कर्जा सिर पर है, कैसे चुकाउँगा ? साब, दया करो, मेरा कुआँ मत लो । 5

प्रस्तुत कथानुवाद कहानी का अंत तो बाधित के लिए बाधक भाषाशैली है परबतराव को अंत तक पानी का दाम नही मिलता वो दो महिने तक तहसील ऑफिस के चक्कर काट रहे है । लेकीन उनके हाथ केवल निराशा की आती है । कुए का कर्जा चुकाने की क्षमता उनमे नही बची है सिर पर कर्जो का बोझ बढता ही जा रहा है । इस कर्ज से मुक्ती कैसी मिलेगी यही चिंता परबतराव को खाई जा रही है ।

निश्कर्श :–

भारत कृशिप्रधान देष । भारत की अर्थव्यवस्था भी कृशि पर ही आश्रित है । किसान हमारा अन्नदाता है । लेकिन समाज के ठेकेदार किसान का कैसा षोशण करते है उसकी फसल पर कैसा हथोडा चलाते है उसका अत्यंत भावुक वर्णन इस कहानी मे रेखांकित किया गया है । सरकारी अफसरों के शडयंत्र में एक किसान किस प्रकार फंसा–जाता है उसका सषक्त वर्णन 'कर्जमुक्ति' के द्वारा देखने को मिलता है । इस कहानी के माध्यम से किसानों की समस्याओं की ओर सरकार का ध्यान आकर्शित करने का प्रयास किया गया है ।

अंत में कहा जा सकता है 'कर्जमुक्ति' कहानी की भाशा सहज सुन्दर है । संवादों का कहना भी अत्यंत प्रभावषाली है । यह कहानी लघु होने के बावजूद भी अत्यंत प्रभावषाली प्रतीत होती है । इसका पूरा श्रेय कहानी के अनुवादक डॉ माधव सोनटक्केजी को ही जाता है ।

संदर्भ

1. आधुनिक हिंदी मराठी नाटक डॉ. देवीदास इंगले डॉ. संजय नवले पृष्ट 327, 328
2. प्रतिनिधि कहानियाँ :– मराठी – डॉ. माधव सोनटक्के – पृष्ट – 22
3. प्रतिनिधि कहानियाँ – पृष्ट – 107
4. वही – पृष्ट – 108
5. वही – पृष्ट – 110
6. वही – पृष्ट – 110

सहाय्यक ग्रंथ

1. प्रतिनिधि कहानियाँ – मराठी – डॉ. माधव सोनटक्के

प्रा. डॉ. वसंत माळी

छ. शा. म. महाविद्यालय, देवगाँव (रं) जि. औरंगाबाद

वर्ष 10 अंक-34 जुलाई - सितम्बर 2020

त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका
ISSN-2321-1504 Nagfani
RNI No. UTTHIN/2010/34408

नागफनी

A Peer Reviewed Refereed Journal

अस्मिता, चेतना और स्वाभिमान जगाने वाला साहित्य

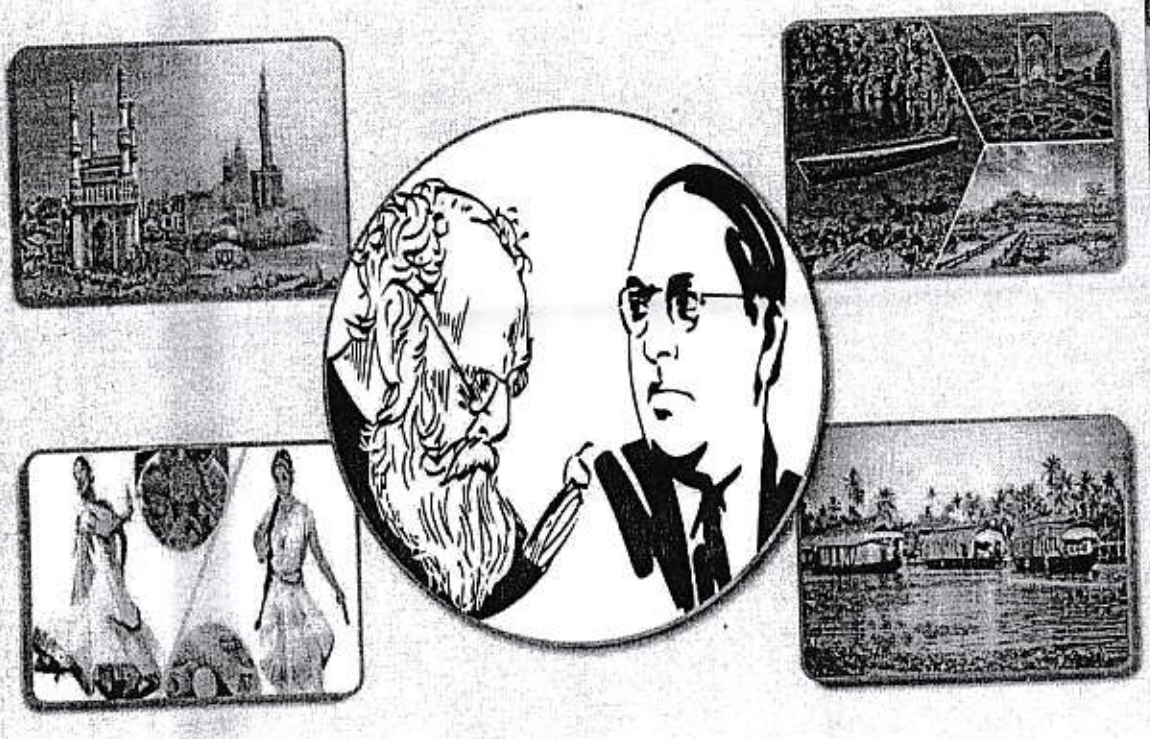

Principal

2020-2021

नागफनी

A Peer Reviewed Refereed Journal

(अस्मिता, चेतना और स्वाभिमान जगाने वाला साहित्य)

त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका

* वर्ष 10 * अंक 34 * जुलाई–सितंबर 2020

त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका ISSN- 2321-1504 Naagfani RNI No. UTTHIN/2010/34408

संपादक

सपना सोनकर

सह–संपादक

रूपनारायण सोनकर

कार्यकारी संपादक

डॉ. एन.पी. प्रजापति

डॉ. बलिराम धापसे

अतिथि संपादक

प्रो. संजय एल. मादार

सलाहकार मंडल (Peer Review Committee)

डॉ. विष्णु सरवदे, प्रोफेसर, हैदराबाद

डॉ. किशोरी लाल रैगर, प्रोफेसर, जोधपुर

डॉ. दिनेश कुशवाहा, रीवा

डॉ. एन.एस. परमार, बड़ौदा

डॉ. एन.डी.इंगोले, महाराष्ट्र

प्रो. संजय एल मादार, कर्नाटक

डॉ. अलका गड़करी, महाराष्ट्र

मुख्य पृष्ठ कलाकृति-असलम, अताउर रहमान (रहमान)

प्रकाशन/मुद्रण

1. प्रकाशक – रूपनारायण सोनकर की अनुमति से डॉ. एन.पी. प्रजापति एवं डॉ. बलिराम धापसे द्वारा रोमी प्रेस बैढ़न (डी.जे. कोर्ट) के पास सिंगरौली में प्रकाशन एवं मुद्रण कार्य।

संपादकीय/व्यवस्थापकीय कार्यालय

1. दून व्यू कॉटेज स्प्रिंग रोड, मंसूरी – 248179, उत्तराखण्ड दूरभाष–0135–6457809 मो0: 09410778718

शाखा कार्यालय

2. पी.डब्ल्यू डी आर–62 ए. ब्लाक कालोनी बैढ़न, जिला–सिंगरौली म.प्र. 486886, मो0: 09752996467

सहयोग राशि–50/–रूपये पंचवार्षिक सदस्यता–शुल्क–1000/–रूपये संस्था और पुस्तकालयों के लिए 1250/–रूपये विदेशों में – 50/–डालर आजीवन व्यक्ति – 5000, संस्था–7000

नोट– पत्रिका की किसी भी सामग्री का उपयोग करने से पहले संपादक की अनुमति लेना आवश्यक है। संपादन संचालक पूर्णतयः अवैतनिक एवं अव्यवसायिक है। 'नागफनी' में प्रकाशित शोध–पत्र एवं लेख, लेखकों के विचार उनके स्वयं के हैं, जिनमें संपादक की सहमति अनिवार्य नहीं। "नागफनी" से संबंधित सभी विवादास्पद मामले केवल देहरादून न्यायालय के अधीन होंगे। अंक में प्रकाशित सामग्री के पुनर्प्रकाशन के लिए लिखित अनुमति अनिवार्य है। सारे भुगतान मनी आर्डर/चैक/बैंक ट्रांसफर/ई–पेमेन्ट आदि से किये जा सकते हैं। देहरादून से बाहर के चैक में बैंक कमीशन 50/– अतिरिक्त जोड़ दें।

अनुक्रम

	पृष्ठ क्र. से त
संपादकीय	
दक्षिण भारत में हिन्दी साहित्य – प्रोफेसर संजय एल. मादार	1–3
समस्या मूलक साहित्य	
21वीं शताब्दी का समाज : जाति से जाति तक – डॉक्टर ईश्वर पवार	4–7
भारतीय समाज में शिक्षा : आज और कल –डॉ. शर्मिला	8–11
इक्कीसवीं सदी के किसानों की मार्मिक दास्तान– बाजार में रामधन – डॉ. बदन सौरे	12–14
प्रवासी श्रमिकों की समस्याएं : राष्ट्रीय परिदृश्य – कर्नल प्रवीण शंकर त्रिपाठी	15–17
भारतीय समाज और नारी जीवन – डॉ. रीना शर्मा	18–19
हाशिए का समाज, उद्यमिता और आर्थिक न्याय – डॉ. हरिन कुमार बेक	20–28
विभिन्न विमर्श	
डिजिटल शिक्षा और भाषाविमर्श – डॉ. शिवशरण कौशिक	29–32
जाति और वर्ग के घेरे में कैद 'अपने–अपने पिंजरे' – अशोक पाटील, डॉ. सचिन कदम	33–36
अनवर सुहैल की कहानियों में स्त्री संवेदना – कृष्णा डी. लमाणि	37–39
स्त्री विमर्श : तुम्हे बदलना ही होगा, उपन्यास के परिप्रेक्ष्य में – फिल्मा ऐ.के.	40–51
हिन्दी उपन्यास में तृतीय पंथ : एक दृष्टिक्षेप – डॉ. वसंत माळी, डॉ. सरला दवंडे	52–55
'अपवित्र आख्यान' उपन्यास में धार्मिक परिवेश – शाफिया फरहिन	56–61
समकालीन हिन्दी साहित्य में स्त्री विमर्श – हरिजन प्रकाश यमनप्पा	62–64
आधुनिक हिंदी साहित्य के आलोक में दलित विमर्श – श्री बाबूलाल सिंह अयाम	65–71
आलेख	
जायसी का विरह–वर्णन – डॉ. अनिल कुमारी	72–75
हिन्दी भाषा और विविध बोलियाँ – डॉ. अजीत कुमार राय	76–78
प्रकृति के सुकुमार कवि सुमित्रानन्दन पंत की कविताओं का विशलेषण – डॉ. धन्या के.एम.	79–81
ममता कालिया के उपन्यासों में चित्रित प्रमुख पात्रों का विवेचन – सुजाता	82–83
कबीर की समाज के प्रति मानवीय संवेदना और सहानुभूति – डॉ. माया पारस	84–87
आत्मनिर्भर भारत हेतु सामाजिक पुनर्रचना में साहित्य की भूमिका – श्रीमती वर्षा दिगंबर अत्तोरे	88–89
भारतीय समाज और कामकाजी महिलाएं–एक अवलोकन – डॉ. ईभारानी सिंह पठानियां	90–94
कविताएँ	
'उजाले में आजानुबाहु' – डॉ. दिनेश कुशवाह	95–99
ये कैसी बिमारी है – डॉ. अनिल कुमारी	100
साहित्य समीक्षा	
प्रेमचंद के कफन से रूपनारायण सोनकर की कफन बेहतर है – प्रो. ओम राज	101–104
प्रेमचंद बनाम रुपनारायण सोनकर – दूध का दाम – डॉ. एम.डी. इंगोले	105–108
अमरकांत की कहानियों में वर्ग संघर्ष – लोकेश	109–111

त्रैमासिक साहित्यिक

संपादकीय.....

अपना
विकसित होती
भी था। इस क
विस्तार होना र
गया। जिनका
सम्पूर्ण भारत क
बड़ी भाषाएँ वि
साहित्य की वि
तथा दक्षिण भा
द्रविड़ भाषा स

उत्तर
खड़ी बोली हि
आदि क्षेत्रीय ब
बोलचाल की
परिणाम स्वरूप
और अखिल भ
भारत को जो

महात
दूरी को समाप
को अपनी ओ
गाँधी जी ने
कर दी। इस
संस्था हिन्दी
है।

दक्षि
में साहित्यिक
सम्मिलित है
उनमें से कुछ

कर्ना
इतिहास को
दार्शनिक औ
अतिशयोक्ति
''भक्ति के क्षे
कर्नाटक के
वल्लभाचार्य

ISSN- 2321-1504 Nagfani RNI No. UTTHIN/2010/34408

हिन्दी उपन्यास में तृतीय पंथ : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. वसंत माळी
श्री. आसारामजी भांडवलदार कला,
वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,दे.रंगारी
मो. 9860673712
डॉ. सरला दवंडे
दगडोजीराव देशमुख कला,वाणिज्य एवं विज्ञान
महाविद्यालय, वालूज, ता.गंगापूर
मो. 9011067655

प्रस्तावनाः– मानव समुदाय में कई लोगों का जन्म होता है और चले भी जाते है यह जन्म–मृत्यू एक सामान्य विषय है लेकिन उनमें स्त्री –पुरुष उत्तम जीवन जीते है। समाज में स्त्री–पुरुष के अलावा एक ऐसा वर्ग भी है जो सामाजिक हिनता का सामना करता है। हिन्दी साहित्य में इस वर्ग कि समस्याओं पर प्रकाश डालने का प्रयास किया है। समाज स्त्री–पुरुषों की समस्या पर जिस तरह साहित्य केन्द्रित हुआ है उसी प्रकार आज साहित्य में इस वर्ग की समस्यों पर भी लक्ष केन्द्रित हुआ है। वह वर्ग है तृतीय पंथीय (किन्नर वर्ग)। साहित्य में आज दलित, स्त्री, आदिवासी, विकलांग विमर्श है। उसी प्रकार सर्वोच्च न्यायालय की ओर से तृतीय पंथीयों की अवधारणा स्पष्ट हो जाने के बाद से इस वर्ग की सामाजिक एवं साहित्य में तीव्रता से प्रस्तुती होने लगी है। हिन्दी उपन्यास साहित्य में उपन्यासों के माध्यम से तृतीय पंथीय समाज को केन्द्रित रखकर उपन्यासों की रचना की गयी है। इन उपन्यासों के माध्यम से तृतीय पंथीय वर्ग की जीवन–यापन, सामाजिक रचना, जैविक संरचना, आर्थिक, राजनैतिक संरचना सभी पर गहनता से प्रकाश डालने का कार्य हुआ है।

हिन्दी उपन्यास साहित्य के अंतर्गत नीरजा माधव कृत "यमदिप", डॉ॰ अनुसया त्यागी कृत 'मैं भी औरत हूँ', महेन्द्र भी मजी कृत 'किन्नर कथा', 'तीसरी ताली', 'गुलमंडी', 'पोस्ट बॉक्स नं 2003, नाला सोपारा' आदि उपन्यासों की रचना कि है। इन उपन्यासों किन्नर वर्ग की अस्तित्व को उजागर करने का प्रयास हुआ है।

किन्नर वर्गों के मनोभावों उनकी जैविक असमानता बहुत गहरे तक प्रभावित करती है। समाज में स्त्री–पुरुषों का निर्धारित दायरा होता है इस दायरे से हटकर एक वर्ग है जो किन्नर वर्ग जिसे लैंगिक विकलांग भी कहा जा सकता है। समाज में उनकी यौनिक अस्मिता और अस्तिव बार–बार उन्हें हिनता का बोध कराता है। किन्नर भी आम इंसानों कि तरह उत्तम श्रेणी में के इंसान है। लेकिन समाज उनको इंसान की कोटी में नहीं रखता? इसी बात को उपन्यासों के माध्यम से स्पष्ट करने का प्रयास किया है। आज बहोत से साहित्यकार इस वर्ग के अस्तित्व की लड़ाई में योगदान दे रहे है। 'पोस्ट बॉक्स नं 203, नाला सोपारा' इस उपन्यास में चित्रा मुदगल जी ने किन्नर वर्ग के जीवन की सत्यता को प्रस्तुत करने का प्रयास किया है। यह उपन्यास सन् 2016 में प्रकाशित हुआ है। इस उपन्यास में किन्नर 'बिन्नी' और उस के माँ के बीच पत्राचार के माध्यम से किन्नरों के जीवन के सामाजिक, व्यक्तिगत जीवन को उच्चतर पहुचाता है। इस उपन्यास में विनोद (बिन्नी) अपनी माँ कि लिखी चिठ्ठियों के माध्यम से किन्नर की जीवन की त्रासदियों को प्रस्तुत किया है।

यह उपन्यास कहानी 'बिन्नी' पर केन्द्रित है। बचपन में वह सामान्य बच्चों सा होता है लेकिन धीरे–धीरे उसकी आंतरिक संरचना में बदलाव आते और उसे पता चलता है कि वह सामान्य बच्चों सा नहीं किन्नर समुदाय को उसका पता चलता है और वह उसे अपने साथ ले जाते है। 'बिन्नी' जब वहाँ जाता है तो वह किन्नरों के परंपरागत पेशे को स्वीकार नहीं करना चाहता, वह चाहता है कि पढ़े–लिखे और अन्य समाज की मुख्यधारा का हिस्सा बने उसे लिंग –दोषी समाज का ताली पिट–पीटकर भीख माँगना ठिक नहीं लगता, इसलिए वह पढ़ाई करता है। पारंपरिक काम न करते हुए प्रशिक्षित होकर कम्प्यूटर ऑपरेटर का काम करता है।

***

ISSN- 2321-1504 Nagfani RNI No. UTTHIN/2010/34408

चित्रा मुदगल जी कहती है – "सीधा संदेश है कि मस्तिष्क में यह बिल्कुल हमारे जैसे है जैसे दूसरे लोगों का हक है अपना काम चुनने का वैसे ही इन्हें भी ताली बजाना और बच्चा पैदा होने या शादी समारोह में नेग माँगना, ट्रेनों, बसों में भीख माँगना तक यह सीमित नहीं है। इन्हें मोका मुहैया करने की कोशिश सरकार को करनी चाहिए। समाज कानुन और उनका हौसला अगर मिल जाएगा तो इन्हें मुख्यधारा में आने से कोई हीं रोक सकता।"[1] (http:/www.opinironpetin chitra mudgal) विनोद बिन्नी यह पुरुष प्रवृत्ति वाला किन्नर है। अपनी साथी किन्नरों के द्वारा जैसा वह खुद को अनुकूल नहीं बन पाता वह स्वयं कष्ट करके जीने के लिए संघर्ष करता है। चित्रा मुदगल जी ने यह प्रस्तुत किया है – यह जरूरी नहीं की तृतीय पंथीय केवल वही पारंपरिक काम करते रहे। उन्हें सामान्य मनुष्य की तरह शिक्षा और रोजगार के अवसर मिलने चाहिए। "बिन्नी मेहनत करता है। लोगों की गाडिया धोता है, परंतु परंपरागत पेशे में नहीं आता है। कोशिश में हू बा उनसे छिपकर कोई बड़ा काम सीख सकुँ ताकि किसी भी रूप में उन पर निर्भर न रहूँ। अधुरी शिक्षा आड़े आ जाती है। गाड़ियाँ मजबूरी में धोता हूँ। कहीं और भाग सकता।"[2] (नाला सोपारा, पृ. 26) चित्रा मुदगल जी सभ्य कहे जाने वाले इस समाज की मानवता के नाम पर पाश्विकता सदृश्य रूप चित्रित किया है। जिनको समाज एक इंसान के रूप में स्वीकार नहीं करता। लेकिन एक मनुष्य एक हिजड़े पर बलात्कार की पाश्विकता पार कर देता है। विनोद और पूनम दोनों में एक प्रेमी प्रेमिका का आर्कषण होता है। पूनम बहुत ही सुंदर होती है उस पर बिल्लों और दोस्त अपनी कामुकता का शिकार करते उसपर बलात्कार करते है। किस तरह केवल लैंगिक विकलांग, दोष होने पर समाज अपने ही जैसे होने वाले मनुष्य को एक हिनता की नजर से देखता है। उसपर अपना वर्चस्व प्रस्तुत करता है। समाज की क्रूरता, हिनता, पाश्विकता को चित्राजी ने प्रस्तुत किया साथ ही एक आत्म सम्मानित जीवन जीने अपने वर्ग के लोगों को एक नव जीवन धारणा प्रस्तुत करने का कार्य 'बिन्नी' इस पात्र के माध्यम से हुआ है।

'यमदिप' यह उपन्यास नीरजा माधव जी कृत रचित है। "इस मानव–जाति का वर्णन है न पुरुष, नहीं या फिर शायद पुरुष और नहीं दोनों ही यानी अर्ध्वनारीश्वर नहीं पूरी देह का विभाजन ऐसा नहीं इनका कि यह संज्ञा दी जा सके। कही दाढ़ी–मुछ पूरे चेहरे पर तो कहीं उरोजो का उभार सम्पुर्ण स्त्री की तरह स्त्री और पुरुष यानी इस सृष्टि के आधार। माया मोह के जनक इन्हीं रुपों में तो आत्मा अज्ञान ओढ़ती है, माया में लिप्त होती है और जब ज्ञान प्राप्त होता है तो आत्मा अपने स्वरूप में आ जाती है, मिट जाता है। स्त्री–पुरुष का भ्रम आत्मा होती है, विशुद्ध अमर, अजर, तो क्या मैं भी स्त्री–पुरुष के द्वैत से परे पर ब्रह्म के साधक नहीं है।"[3] (यमदिप, पृ. 160)

इस उपन्यास में हिजड़ो के मानवतावादी भावुकता को दिखाया है। उपन्यास प्रसव पीड़ा से तड़पती एक पागल औरत को देखकर नाजबीबी उस औरत का प्रसव कराती है। "अब कोई पुछनहार नहीं इसका तो क्या हम भी छोड़ जायेंगे? अरे हम हिजड़े है, हिंजडे, इन्सान है क्या जो मुँह फेर लें।"[4] (यमदिप, पृ. 12)

इस उपन्यास में हिजड़ो के मन में उदात्त वात्सल्य भाव दिखाई देता है। समाज और पारिवारिक जीवन से उनका कोई संबंध न होते हुए भी उनके उदात्त मानवता का दर्शन होता है। जब नाजबीबी उस पागल औरत की प्रसवसथा में मृत्यू होने पर उस लड़की लोगों को देना चाहती है, तो कोई भी तैयार नहीं होता है। तब नाजबीबी कहती है। "किसके भरोसे छोड़े वह इस बच्ची को? कोई पालने को तैयार नहीं ऐसे छोड़ देने पर कहीं कुत्ते–कोवे नोंचकर, नहीं–नहीं। इस प्रकार नवजात कन्या आ जाती है। हिंजड़ों की बस्ती में अब उसकी माँ हे नाजबीबी।"[5] (यमदीप, पृ. 22) इस उपन्यास में हिजड़ों का एक मानवतावादी वात्सल्यमयी रूप दिखाई देता है नाजबीबी एक माँ की तरह उस बच्ची का लालन–पालन करती है परंतु कोई पुलिस को इस बात का पता दे देता जिससे उनकी बस्ती में पुलिस का तांडव होता है और उस बच्ची को अनाथालय छोड़ दिया जाता है। इस उपन्यास में तथा कथित सभ्य मानव समाज की असंवेदनशीलता का स्पष्ट आभास होता दिखाई देता है। आज के समाज में केवल सभ्यता का नाटक दिखाई देता है। लेकिन सभ्य समाज में आज मानवता नष्ट होती जा रही है यह केवल एक प्रेक्षक की तरह हर घटना को देखने का कार्य करते है ऐसे में हिजड़े के अंतरमन की वात्सल्य भावना किस तरह से जागृत होती है, जब कि यह समाज उनको केवल हिन दृष्टि से ही देखता है।

***

ISSN- 2321-1504 Nagfani RNI No. UTTHIN/2010/34408

इसी समाज में हिजड़ो की अत्यंत भावुक, ममतामयी, सहायता भाव को उपन्यास में दिखाया गया है। डॉ॰ अनुसया त्यागी का उपन्यास 'मैं भी औरत हूँ' में उन्होंने हिजड़ो के शारीरिक संरचना को समझाने का और जीवन में जागृती लाने का प्रयास किया है। जैविक असमानता, हिजड़ो के मनोभावों को अधिक मात्रा में प्रभावित करता है। हिजड़ों के शारीरिक संरचना को समझाने का और उनके जीवन में जागृती लाने का प्रयास किया है। "वह लड़की नहीं है, वह औरत नहीं है तब फिर मैं क्या हूँ। क्या इसलिए मुझे माहवारी प्रारंभ नहीं हुई है क्या मेरी शादी नहीं हो पाएगी? क्या मैं कभी माँ नहीं बन पाऊँगी ओह! क्या मैं नपुंसक हूँ? पर फिर मेरी उपरी बनावट स्तन आदि तो ठीक है पर क्या अंदर कुछ ठीक नहीं है, यह बस मुझे कौन बताएगा?"[6] (मैं भी औरत हूँ, पृ.17)

इस उपन्यास के माध्यम से लेखिका ने जन सामान्य को हिजड़ो की शारीरिक संरचना समझाने का प्रयास किया है। प्रस्तुत उपन्यास में लेखिका आधुनिक चिकत्सा प्रणाली पद्धती से परिचित कराया है।

प्रदिप सौरभ के उपन्यास 'तीसरी ताली' इस में उन्होंने समाज और समुदाय का वास्तविक सत्य प्रस्तुत करने का प्रयास किया है। इस उपन्यास में दिल्ली में रहने वाले एक गौतम साहब के घर बेटा हुआ लेकिन वह हिजड़ो लाख तीसरी ताली बजाने–गाने पर दरवाजा नहीं खोलते क्योंकि उनका बेटा हिजड़ा पैदा होता है। गौतम साहब अपने बेटे को दुनिया कई साल छुपाते है। प्रस्तुत उपन्यास में हिजड़ो की परंपरा प्राचीन काल से बताई गयी है। रामायण, महाभारत में उनकी उपस्थिति दर्शायी गयी है। यह उपन्यास भारतीय समाज की सत्यता को दर्शता है। हिजड़ो से जुड़ी अनेक परंपरा का वर्णन किया है। उनकी बनी सोच उनके मन में छुपे हुए डर को व्यकत किया है। "कुदरत से खिलवाड़ करने का किसी को हक नहीं। अपने फायदे के लिए किसी को हिजडा बनाना पाप है। ऐसा करने पर हिजडे को सौ बार हिजड़े का ही जन्म लेना पड़ता है और फिर भी उसका पाप कम नहीं होता है।"[7] (तीसरी ताली, पृ. 30)

समाज में स्वयं हिजड़ो में यह धारणा है वह किसी पाप के कारण इस जन्म हिजड़ो के रुप जन्म लेते है। इसी कारण उनको सामाज की हिन दृष्टि का सामना करना पड़ता है। प्राचीन काल कई परंपरा का उल्लेख उपन्यास में हुआ है। साथ ही तथा कथित समाज व्यवस्था पर प्रकाश डालने का प्रयास हुआ है। उपन्यास में शबनम मौसी कहती है, सामंतवादी हमारे साथ सम्मान का व्यवहार कर इसलिए "बस इतना ही चाहती हूँ कि लोग हिजड़ो के साथ सम्मान का व्यवहार करे। इसलिए मैं फिर से राजनीति में सक्रिय होना चाहती हूँ, हमें लोगों के बीच जाकर बताना होगा कि हम असली हिजड़े नहीं है। असली हिजड़े तो वो जो जनता के वोटो से संसद और विधान सभा में जाकर उन्हीं का खून घूसने की योजनाएँ बनाते है और अपना पेट भरते।"[8] (तीसरी ताली, पृ.139)

'गुलाम मंडी' इस उपन्यास में निर्मला मुराड़िया उपन्यास के भाग 6 में हिजड़ो समुदाय संबंधी सजीवता का वर्णन किया है। शुरु में एक हिजडे कि शवयात्रा वर्णन है। "सौ साल कि हिजड़ा गुरु की मौत हो गई थी। अपने रिवाज के मुताबिक बाकी हिजड़े चुपचाप उसे दफनाने ले जा रहे थे। वे नहीं चाहते है कि किसी को पता चले कि वह शवयात्रा है। इसलिए राव को स्केट्स के सहारे चलाकर ले जा रहे थे। ये शव को पीठ के बल न लिटा कर पेट के बल रखते है और उसे पीटना शुरु करते है। इस कथन के साथ कि अगले जनम में हिजड़ा न बने।"[9] (गुलाम मंडी, पृ. 65)।

समाज की अवधारणा को दर्शाया गया किस तरह इस वर्ग के जन्म–मृत्यू हिनता को उनके पूर्ण जीवन को नरक का रूप प्रदान करता है। समाज में उनके प्रति डर और घृणा का भाव दिखाया गया है। जिससे वह एक परंपरागत विस्थापित जीवन जीते है। भीष्म साहनी ने 'किन्नर कथा' इस उपन्यास में 'तारा' इस किन्नर के माध्यम से किन्नर वर्ग की मानसिक अवस्था का वर्णन किया है। "प्रकृति ने क्या क्रुर मजाक हमीं है हम सब? घर, परिवार, समाज से बहि कृत तिरस्कृत और त्रासदी लिए हुए। जब तक जीवन है, त्रासदियाँ उनके साथ है वह जो नर है, न नारी है, है तो सिर्फ और सिर्फ एक हिजड़ा यही उसकी पहचान है, यह कटु सत्य है।"[10] (किन्नर कथा, पृ. 51) किन्नरों की पीड़ा का अत्यंत मार्मिक चिंतन किया है।

***

ISSN- 2321-1504 Nagfani RNI No. UTTHIN/2010/34408

समाज को उनकी पीडा कभी समझ में नहीं आ सकती है, केवल लिंग दोष इस वर्ग को समाज की अवहेलना कारण बनती। जैसे इस समाज सब केवल उसके लिंग पर ही निर्धारित है। समाज की यह संरचना, वैचारिकता किन्नरों को केवल इंसान के नजर से देखने को रोकती है।

निष्कर्ष :

आज हिन्दी साहित्य में विमर्श का दौर चल रहा है। इस दौर में किन्नर विमर्श ने साहित्य में अलग स्थान प्राप्त किया है। हिजड़ो को संवैधानिक रुप से अधिकार प्राप्त होने के बावजूद भी आज भी हिजडों को तिरस्कार से ही देखा जाता है। हिन्दी साहित्यकारों ने इस वग्र को सामान्य इंसान से अधिक भावुकता व मानवतावादी दिखाने का प्रयास किया है। हिजड़ो के जीवन कि वास्तविकता उनके जीवन का संघर्ष और उनके अस्तित्व का दिखाने को प्रयास किया है। चित्रा मुदगल जी ने तो हिजड़ो के जीवन सत्यों को खोलने का प्रयास किया है। 'तिसरी ताली' उपन्यास में प्रदिप जी किस तरह से हमारे समाज में हिजड़ों को नगण्य स्थान है। तृतीय पंथीय लोगो पर अन्याय किया है जिसका वे जीवन भर ढोते हुए अपने अस्तित्व की तलाश में भटकते हुए मर जाते है। लेकिन उन्हें वास्तविक मानवीय पहचान प्राप्त नहीं हो पाती है। समाज में उनके स्थान को नगग्य माना गया, जन्म से खुशी होती ना, मृत्यू पर कोई दुखी होता है। हमारे भारतीय समाज की संरचना में जाति–भेद, वर्णभेद, पूँजीवाद प्राचीन काल से हावी रहा है। जिसमें कुछ समुदाय छोड़कर मानव को मानव के रुप में मान्यता नहीं थी। समाज को कभी कर्म पर बाँटा गया, कभी वर्णभेद, जन्म के आधार पर एकिकृत समाज के रुप कभी हमारा समाज नहीं रहा। पारंपरिक विचारधारा प्रचलित मात्रा में दिखाई देती है। जिसका परिणाम स्वरूप तृतीय पंथीय समाज का हिस्सा होने पर दुर्लक्षित रहे। लेकिन पारंपरिक विचारधारा पर प्रगतिवादी विचारधारा अधिक प्रबल साबित होती, तृतीय पंथीय आज एक स्वाभिमानी जीवन जीना चाहता है। वह खुद को एक इंसान के रुप में प्रस्तुत करने के लिए प्रयासरत रहा आज उनके पास शिक्षा के द्वार खुल चुके हैं। समाज को अपनी विचारधारा में बदलाव लाने का प्रयास करना आवश्यक है। वर्तमान में तृतीय पंथीय में काफी बदलाव कि स्थिति निर्माण हो चुकी है। तृतीय पंथीय मतों के अधिकारों से पंजीकृत है। जनगणना में उन्हें पुरुष वर्ग में गिना गया है। इन उपन्यास के माध्यम से यहीं प्रयत्न रहा है। इस वंचित समाज को हिनता से बल्कि इंसान के रुप में देखने की जरूरत है।

संदर्भ :

1. http:/www.opinironpetin chitra mudgal
2. नाला सोपारा– चित्रा मुदगल, पृ. 26
3. यमदीप– नीरजा माधव, पृ. 160
4. यमदीप– नीरजा माधव, पृ. 12
5. यमदीप– नीरजा माधव, पृ. 22
6. मैं भी औरत हूँ –डॉ. अनुसया त्यागी, पृ.17
7. तीसरी ताली– प्रदिप सौरभ पृ. 30
8. तीसरी ताली– प्रदिप सौरभ पृ.139
9. गुलाम मंडी – निर्मला मुराड़िया, पृ. 65
10. किन्नर कथा – भीष्म सहानी, पृ. 51

***

Impact Factor: IIFS-2.875 ISRA JIF-1.312

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
January - March 2021 Vol.02 ISSUE IV

श्री. आसारामजी भांडवलदार कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय देवगांव (रं.) ता. कन्नड जि. औरंगाबाद

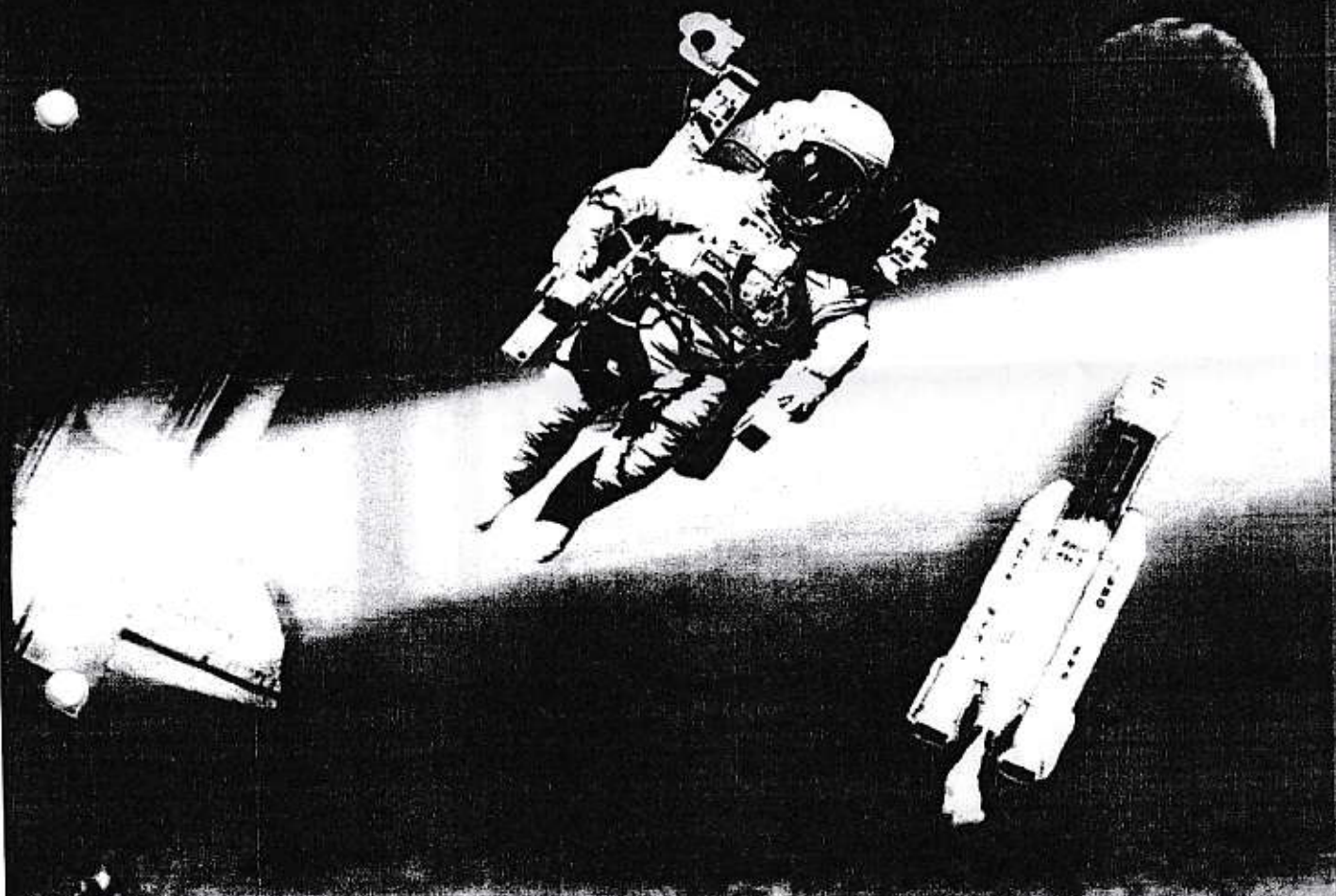

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431117

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ, Yawal
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

2020-2021

E- ISSN 2582-5429
ch Journal
Journal
VOL.02. ISSUE IV

Name	Page No.
.के	67-70
ोव	71-77
	78-80
जमदाडे	81-83
	84-88
भालेराव	89-92
खरटमल	93-97
ायकवाड	98-100
तळे	101-105
ल	106-107
ायकवाड	108-110
	111-113
खाने प	114-117
ह	118-120
ड़े	121-124
मेश्र	125-127
डे	128-130

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) January –March 2021 VOL.02. ISSUE IV

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
30	उर्दू का महान कवि : डॉ. इकबाल	डॉ. शेख आफाक अंजुम	131-134
31	हिंदी दलित साहित्य में मूल्य संघर्ष	प्रा.डॉ.रविंद्र आर.खरे	135-139
32	राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 : एक समीक्षा	मीता विरमानी रीमा लांबा	140-145
33	'गाँव का मन' निबंध संग्रह में लोकजीवन और ग्राम्य प्रकृति चित्रण	डॉ. प्रमोद मनोहर चौधरी	146-149
34	मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में अभिव्यक्त भारतीय संस्कृति के अंतरंग	डॉ. संगिता सूर्यकांत चित्रकोटी	150-153
35	उत्तरशती यात्रा साहित्य में सौंदर्यात्मकता	डॉ. विक्रम रामचंद्र पवार	154-157
36	"पीटरपौलएक्का के उपन्यासों में चित्रित आदिवासी समस्यायों का समाजशास्त्रीय अध्ययन"	प्रा.एकनाथ गणपती जाधव	158-160
37	फाँस उपन्यास के संघर्षशील किसान स्त्री पात्र	प्राजकता पवार यादव	161-164
38	ग्रामीण एवं शहरी हाई स्कूल स्तर के विद्यार्थियों का विज्ञान विषय में उच्च मानसिक योग्यता का उनके शैक्षिक विकास पर पड़ने वाले प्रभाव का तुलनात्मक अध्ययन	डॉ. संगीता सराफ मोनिका चौबे	165-168
39	भारतीय वाङ्मय में नाट्यशास्त्र का महत्व एवं वैशिष्ट्य	डॉ. अंशुमान वल्लभ मिश्र	169-171
40	महानगरीय सभ्यता के बीच टूटते जीवन मूल्यों का चित्रण - 'नरक मसीहा'	डॉ. सुनीता नारायणराव कावळे	172-175
41	भ्रष्टाचार का जीवन्त दस्तावेज- उत्कोच	डॉ. विजय एकनाथ सोनजे	176-180
42	विधवा उपन्यास की त्रासदी : तापसी	डॉ. कामिनी तिवारी	181-184
43	"विजन" उपन्यास में स्त्री संवेदना	डॉ. वसंत माळी	185-187
44	नारी विमर्श का एक नया अध्याय: शकुंतिका	डॉ.गिरीष एस. कोळी	188-191
45	बिन्दु उपेक्षित स्त्री के जीवन की व्यथा	डॉ. कामिनि तिवारी	192-195
46	अक्षयवट नाटक में चाणक्य चित्रण	डॉ. प्रल्हाद विजयसिंग पावरा	196-198
47	समकालीन हिंदी आदिवासी उपन्यासों की भाषा शैली ('जंगल के आसपास' और 'पिंजरे में पन्ना' के संदर्भ में)	डॉ. रमेश एस. जगताप प्रा. संतोष भिका तमखाने	199-203
48	अनामिका की कविताओं में सामाजिक बोध	डॉ. जगदीश बन्सीलाल चव्हाण	204-207
49	गुप्तोत्तर कालीन भूमि पद्धति (मध्यप्रदेश के 7 वीं सदी से 13 वीं सदी तक के विशेष संदर्भ में)	डॉ. (श्रीमति) पप्पी चैहान	208-212
50	हिन्दी की राष्ट्रीय काव्यधारा में माखनलाल चतुर्वेदी का योगदान	डॉ. कांबळे आशा दत्तात्रय	213-216

©Copyright 2021 AMRJ. All Rights Reserved

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) January –March 2021 VOL.02. ISSUE IV

43

"विजन" उपन्यास में स्त्री संवेदना

डॉ. वसंत माळी
सहयोगी प्राध्यापक हिंदी विभाग,
श्री आ. भा. महाविदयालय, देवगांव रंगारी, ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद
मो. 9860673712 Email-vmali813@gmail.com

भूमिका :–

"विजन" उपन्यास की लेखिका मैत्रियी पुष्पा है। यह उपन्यास सन 2002 में वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली से प्रकाषित हुआ है। लेखिका ने अपने समग्र लेखन में "स्त्री" को केन्द्र में रखकर साहित्य सृजन किया है। इन्होंने अपने साहित्य के माध्यम से स्त्री के अन्याय, अत्याचार, उसकी व्यथा, वेदना और पीडा को अत्यंत मार्मिका से उजागर किया है।

मैत्रेयी पुष्पा के चर्चित उपन्यासों में "चाक" तथा 'अल्मा कबूतरी' का विशेष महत्व है। मैत्रेयी ऐसी पहली लेखिका है जिन्होंने अनपढ़, गँवार, ग्रामीण समाज की पीड़ित स्त्री को अपने साहित्य के द्वारा चित्रित किया है। मैत्रेयी की नायिका केवल अपने लिए संघर्ष नही करती बल्कि समाज में भी परिवर्तन की मांग करती है।

लेखिका के अन्य उपन्यासों में 'स्मृतिदंश', 'बेतवा बहती रही', 'इदंनमम', 'झूलानट', 'अगनपारवी','विजन','गुनाह बेगुनाह' आदि। मैत्रेयी ने 'लकीर' नामक कविता से अपनी साहित्य यात्रा आरंभ की। 'अक्षेप' आपकी पहली कहानी है जो 'साप्ताहिक हिंदुस्थान' में प्रकाशित हुई। 'स्मृतिदंश' लेखिका का प्रथम उपन्यास रहा है। यह किताब घर, नई दिल्ली से सन 1990 में प्रकाशित हुआ है।

'विजन' मैत्रियी पुष्पा का चर्चित उपन्यास रहा है। इस उपन्यास में लेखिका ने शहरी परिवेश को चुना है। प्रस्तुत उपन्यास के द्वारा नेत्र चिकित्सा की दुनिया की पोलखोल की है।

इस उपन्यास का नाम मैत्रेयी ने 'विजन' इसलिए रखा होगा क्योंकि यह दृष्टिजगत की कहानी है और इस दुनिया में घर जमाते उपभोक्तावाद का मार्मिक चित्रण है। दूसरे इसमें नेत्र चिकित्सा के क्षेत्र में सक्रिय महिलाओं के प्रति समाज व परिवार के नजरिये का अन्वेषण है।"1

प्रस्तुत उपन्यास 'विजन' की नायिका डॉ. नेहा है। जो एक नेत्र चिकित्सक है। उनकी आर्थिक स्थिति सामान्य है। वह एक लोवर डिवीजन क्लर्क की बेटी है। वह कडी मेहनत तथा लगन से मेडिकल कॉलेज में प्रवेश पाती है। वहाँ पर नेहा अपने डॉक्टरी पेशे पर पूर्ण निष्ठा रखती है। जिसके जीवन में डॉ. आभा, डॉ. चकवर्ती, डॉ. आलोक जैसा ईमानदार और अपने व्यवसाय पर निष्ठा रखनेवाले लोक है।

डॉ. आभा को नेहा ने अपना गुरू माना है। उनकी राह पर चलने कोशिश वे करती है। डॉ. आभा जिनकी नजरों में आत्मविश्वास भरा है। वह उच्चपद और पद के अनुसार सुविधा पानेवाले पिता की बेटी थी। डॉ. आभा ने अपनी ईच्छानुसार नैत्रचिकित्सा क्षेत्र चुना था।

डॉ. आभा शादी नहीं करना चाहती थी। वह अपने माता–पिता के आग्रह के कारण डॉ. मुकुल से शादी करती है। उसका पति मुकुल बरेली में रहनेवाला एक मध्यमवर्गीय परिवार का लड़का था। शादी के बाद दोनों में विवाद शुरू होता है। डॉ. आभा अत्यंत स्वाभिमानी है। वह अपने फैसले स्वयं लेती है। आभा गलत बातें बर्दाश्त नहीं होती। वह पति के सामने झुकना नहीं चाहती। पति मुकुल द्वारा हाथ उठाये जाने के बावजूद उसका भावनात्मक लगाव पति के साथ जुडा होता है।

इस संबंध में डॉ. भाषा सिंह लिखते है, " "मैत्रेयी नेहा और आभा के अनुभवों से इस सच्चाई को सामने लाती है कि हर एक वर्ग में संबंधों की रक्षा के लिए औरत को ही बलि होना पडता है। अब भी भारतीय परिवार चाहे उपर से कितने ही आधुनिक क्यों न नजर आए महिला स्वतंत्र इन्सान स्वीकार करने का मादा नही रखते।"2

©Copyright 2021 AMRJ. All Rights Reserved

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) January –March 2021 VOL.02. ISSUE IV

प्रस्तुत उपन्यास 'विजन' में लेखिका ने नेत्र चिकित्सा जगत का भयावह चित्र प्रस्तुत किया है। इस उपन्यास के माध्यम से शरण आई हॉस्पिटल के बहाने प्राईवेट चिकित्सा संस्थानों में बढ़ती धांदली, भष्ट्राचार और अमानुषता का पर्दाफाश किया है।

डॉ. शरण आई हॉस्पिटल के मालिक है। डॉ. अजय उनके पुत्र है। किसी भी प्रकार की काबीलीयत उनके पास नही है वे अपने पिता के बलपर, पैसों के बल पर नेत्र चिकित्सक बनते है। डॉ. शरण अपने बेटे को अपने आई सेंटर के वारिस के रूप में देखते है । वह अपने बेटे की शादी डॉ. नेहा से करा देते है। शादी के बाद नेहा के जीवन में परिवर्तन होता है। लेकिन धीरे–धीरे नेहा को अपने पति डॉ. अजय से शिकायते शुरू हो जाती है। उसके आत्मसम्मान, उसकी विश्वता को ठेस पहुचने लगती है।

एक दिन उसके हाथ डॉ. आभा का लिफाफा लगता है। जिसमे लिखा हुआ रहता है "डॉट किप युअर नॉलिज विद मनी' अपनी विदया को पैसे के साथ मत रखना।

नेहा को लगता है कि उसने शादी करके गलती कर ली। उसका जीवन घरग्रहस्थी तक सिमित नही है। उसके हाथों में सर्जन की खासियत है। जिसे वह केवल घर में रहकर भूला नहीं सकती।

नेहा का दर्जा घर मे एक पुत्रवधु का था। उसे घर में केवल कठपुतली बनकर रहना नही था। डॉ. शरण अपने पुत्रवधु को केवल मशिन की तरह इस्तेमाल करना चाहते है। उसके सभी हुनरों को परित्याग की उम्मीद रखते है। डॉ. शरण अपने आई सेंटर में नेहा का स्थान मरीजो का रेकॉर्ड रखना और अजय को अस्सीट करना बन जाता है। उसे ऑपरेशन थिएटर मे ऑपरेशन करने का मौका नही देते है।

डॉ. नेहा बुध्दिमान नेत्रचिकित्सक है। वह ऑपरेशन की आधुनिक स्टेप्स जानती है। लेकिन उसके ससुर डॉ. शरण उसे हमेशा कम महत्व का कार्य देते है। उन्हें नेहा की काबीलियत पर पूरा विश्वास है। वे जानते है नेहा बहुत होशियार है इसलिए वे डरते है। बहु बाप बेटे को अप्रंसागिक न कर दे। एक दिन इस अस्पताल की सत्ता पर काबिज हो जाए। ऐसी औरते भयानक होती है। वह हमें डरा ने लगेगी। क्योंकि वह दोनों पुरूषों से अलग प्रजाति की है।

"डॉ. शरण नेहा को केवल दासी बनकर रखना चाहते है। बहुत जल्द ही नेहा को शरण आई हॉस्पिटल की सच्चाई का पता चलता है। यह सब देखकर वह बहुत व्याकुल हो जाती है । डॉ. नेहा कुछ अलग करने की सोचती है पर बीच में अजय का वजूद सामने आता है तो कभी चेतावनी। अजय जो अपनी असफलता, अक्षमता, छिपाकर नेहा का सिर्फ इस्तेमाल कर लेना जानता है।" 3

प्रस्तुत उपन्यास में लेखिका ने डॉ. नेहा और डॉ. आभा दो महिला नेत्रचिकित्सा का संघर्ष चित्रित किया है। नेहा एक गरीब घर की लड़की है। डॉ. आभा उसकी प्रेरणास्थान है। दोनों डॉक्टर बुध्दिजीवी है। अपने मरीजों के लिए कुछ अच्छा करना चाहते है। लेकिन हमेशा उनका शोषण होता है। मैत्रेयीजी डॉ. नेहा और डॉ. आभा के माध्यम से दो प्रकार की नारियॉ का सशक्त वर्णन किया है।

प्रस्तुत उपन्यास में डॉ. आभा का चरित्र भी उज्वल है। वह शोषित नारियों के प्रति आत्मीय है। उन्हें न्याय दिलवाने हेतु प्रयत्न भी करती है। इसी कारण सरोज पर बलात्कार करनेवाले डॉक्टर अनुज वर्मा के विरोध में पुलिस कम्प्लेट भी करती है। परंतु वरिष्ठ डॉक्टर एवं बुध्दिजीवियों के भ्रष्टाचार का पर्दाफाश करता है।

'विजन' उपन्यास में डॉ. शरण स्वार्थी इन्सान है। वे हमेशा रोगियों का शोषण करते है। यह सारा दृश्य देखकर डॉ. नेहा मानसिक रूप से विद्रोही बनती है। परंतु व्यावहारिक रूप से वह समझौता करती है। उसके पास योग्यता और प्रतिभा है परंतु वह परिवार में तिसरे स्थान है। पहले स्थान पर ससुर, दूसरे स्थान पर पति तथा तिसरे स्थान पर वह। वास्तव में ससुर और पति दोनों मिलकर डॉ. नेहा का करियर पनपने नहीं देते।

डॉ. नेहा की अपने ससुर के चिकित्सालय में उपेक्षा होती है। उससे वह व्याकुल हो जाती है। डॉ. शरण उसे रोगियों की चिकित्सा करने नहीं देते। क्योंकि वह एक सफल डॉक्टर है। उन्हें डर लगता है कि उनके पुत्र डॉ. अजय की उपस्थिति कही गौण न बन जाए।

©Copyright 2021 AMRJ. All Rights Reserved

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) January –March 2021 VOL.02. ISSUE IV

एक दिन नेत्र.चिकित्सा के समय गलत इंजक्शन के कारण रोगी अस्वस्थ हो जाता है। बहुत प्रायास करने के बाद भी रोगी की मृत्यु हो जाती है। तब डॉ. अजय अपनी पत्नी के सामने गिडगिडाते है कि इस मौत की जिम्मेदारी स्वयं पर लो और 'शरण आई सेंटर' की बदनामी से बचाओं। उस समय डॉ. नेहा अपने पति से कहना चाहती है, ''तुम जानते हो कि मैं एक स्त्री हुँ। यह भी मालूम है कि देश की राजधानी के एक बड़े अस्पताल में काम कर चुकी हू। मैंने चिकित्सा के अनमोल सुत्र सीखे है, यह तुम लोगों ने नही समझा। यह मान लिया कि मैंने मरीज की मृत्यु की घोषणा में महारत हासिल किया है, वरना इस समय मुझसे ऐसी अनुचित मॉग न करते।''

अंत में डॉ. नेहा 'शरण आई सेंटर' को बदनामी से बचाने के लिए समझौता करती है। परंतु अपना मानसिक संतुलन खो–बैठती है।

निष्कर्ष

'विजन' उपन्यास में मैत्रेयी पुष्पा ने मेडिकल क्षेत्र पर तीव्र प्रहार किया है। हमारे समाज की विड़बना यह है कि ऑख होने के बाद भी हमारी व्यवस्था अंधी बनी हुई है। लेखिका ने नेत्रचिकित्सा की दुनिया का पोस्टमॉर्टम किया है। लेखिका ने नेत्र चिकित्सा जगत में प्रायवेट आई के प्राणघातक षडयंत्र और सरकारी अस्पताल में व्याप्त भ्रष्टाचार तथा सुविधाओं के अभावों को उजागर किया है।

संदर्भ

1. मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में स्त्री जीवन–संघर्ष – डॉ. शिवशेटट्टे गोविन्द गुंडप्पा (विकास प्रकाशन कानपुर 2016) पृ. 58
2. विजन – मैत्रेयी पुष्पा पृ. 45
3. मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में स्त्री जीवन–संघर्ष – डॉ. शिवशेटट्टे गोविन्द गुंडप्पा (विकास प्रकाशन कानपुर 2016) पृ. 58–59

□ □ □

©Copyright 2021 AMRJ All Rights Reserved

ासिक साहित्यिक पत्रिका
N-2321-1504 Nagfani
No. UTTHIN/2010/34408

वर्ष-11, अंक-36, जनवरी - मार्च 2021

नागफनी

मूल्य ₹ 70/-

नता, चेतना और स्वाभिमान जगाने वाला साहित्य

हिन्दी साहित्य में किसान विमर्श

अतिथि सम्पादक - डॉ. एन.एस. परमार

Principal
Shri Asaramji Bhandwalkar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431117

2020-
2021

त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका

ISSN-2321-1504 Nagfani RNI No. UTTHIN/2010/34408

नागफनी

A Peer Reviewed Referred Journal

(अस्मिता,चेतना और स्वाभिमान जगानेवाला साहित्य) त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका

ISSN-2321-1504 Naagfani RNI No.UTTHIN/2010/34408

वर्ष 11 अंक 36 जनवरी–मार्च 2021

संपादक
सपना सोनकर

कार्यकारी संपादक
डॉ.एन.पी.प्रजापति
प्रो.बलिराम धापसे

सह–संपादक
रूपनारायण सोनकर

अतिथि संपादक
डॉ. एन.एस. परमार

सलाहकार मंडल
(Peer Review Committee)
डॉ. विष्णु सरवदे हैदराबाद, (तेलंगाना)
डॉ. किशोरी लाल रैगर, प्रोफेसर, जोधपुर (राजस्थान)
प्रो.जयचंद्रन आर.,तिरूअनंतपुरम (केरल)
डॉ. दिनेश कुशवाहा, रीवा (मध्यप्रदेश)
डॉ. एम.डी.इंगोले, परभणी (महाराष्ट्र)
डॉ. विजय कुमार रोडे, पुणे (महाराष्ट्र)
प्रो. संजय एल मादार, धारवाड (कर्नाटक)
डॉ. अलका गड़करी, औरंगाबाद (महाराष्ट्र)
डॉ. साहिरा बानो बी. बोरगल हैदराबाद, (तेलंगाना)

मुख पृष्ठ - अब्दुल कलाम अंसारी, अताउर रहमान

प्रकाशन/मुद्रण

1. प्रकाशक –रूपनारायण सोनकर की अनुमति से डॉ. एन.पी. प्रजापति एवं प्रोफेसर बलिराम धापसे द्वारा रोमी प्रेस बैढ़न (डी.जे.कोर्ट) के पास सिंगरौली में प्रकाशन एवं मुद्रण कार्य।

संपादकीय/व्यवस्थापकीय कार्यालय

1. दून व्यू कॉटेज स्प्रिंग रोड,मंसूरी.248179,उत्तराखण्ड
दूरभाष.0135–6457809 मो.09410778718

शाखा कार्यालय

2. पी.डब्ल्यू डी आर–62 ए. ब्लाक कालोनी बैढ़न, जिला–सिंगरौली म.प्र. 486886,मो.09752998467

सहयोग राशि–70/–रूपये पंचवार्षिक सदस्यता–शुल्क–1000/–रूपये संस्था और पुस्तकालयों के लिए 1250/–रूपये विदेशों में –50/–डालर आजीवन व्यक्ति – 5000, संस्था–7000

सदस्यता शुल्क एवं सहयोग राशि – इण्डिया पोस्ट पेमेन्ट बैंक : A/c - 030710018282 IFSC Code - IPOS0000001, Branch - SIDHI, (Nirpat Prasad Prajapati).

नोटः– पत्रिका की किसी भी सामग्री का उपयोग करने से पहले संपादक की अनुमति लेना आवश्यक है। संपादन संचालक पूर्णतयः अवैतनिक एवं अव्यवसायिक है। 'नागफनी' में प्रकाशित शोध–पत्र एवं लेख, लेखकों के विचार उनके स्वयं के हैं, जिनमें संपादक की सहमति अनिवार्य नहीं। "नागफनी" से संबंधित सभी विवादास्पद मामले केवल देहरादून न्यायालय के अधीन होंगे। अंक में प्रकाशित सामग्री के पुनर्प्रकाशन के लिए लिखित अनुमति अनिवार्य है। सारे भुगतान मनी आर्डर/चैक/बैंक ट्रांसफर/ई– पेमेन्ट आदि से किये जा सकते हैं। देहरादून से बाहर के चैक में बैंक कमीशन 50/–अतिरिक्त जोड़ दें।

लेख भेजने के लिए मेल आई.डी. : nagfani81@gmail.com
वेबसाईड : htt://naagfani.com

अनुक्रम

	पृष्ठ से तक
संपादकीय.....	1–2
कृषि विमर्शः–	
1. हिन्दी उपन्यासों मे किसान विमर्श–डॉ. शोभा यशवंते	3–5
2. किसान जीवन की संघर्ष गाथा–धनिया की साड़ी–डॉ.राजश्री भागरे	6–9
3. विवेकी राय के 'नया गांवनामा' निबंध मे किसान विमर्श –डॉ. वसंत जी. माली	10–12
4. 'बारोमास' उपन्यास में चित्रित कृषक जीवन की त्रासदी –डॉ.बालाजी काशीनाथ जोकरे	13–16
5. कृषक जीवनःसंघर्ष कथा और गोदान का होरी –डॉ. हरिन कुमार बेक	17–18
6. समकालीन हिन्दी उपन्यासों मे कृषक अस्मिताः एक अवलोकन –डॉ. रेणु सिन्हा	19–24
7. सामंतवाद और पूंजीवाद से पैदा होते हैं भाग्यवादी होरी –डॉ. राजकुमार सिंह सोर्टिया	25–27
स्त्री विमर्शः–	
8.हिन्दी साहित्य और महिला लेखन– डॉ. रेखा मुळे	28–30
9.भारतीय समाज में नारीः आधुनिकता के आईने में –डॉ. शिल्पा जियरग	31–33
10.'डाक बँगला':एक स्त्री के पाँच अध्याय – डॉ. मृत्युंजय सिंह	34–38
11.सुधा अरोड़ा की कहानियों में स्त्री सशक्तिकरण –प्रवीण लता	39–41
विविध विमर्शः–	
12.वर्तमान समस्याओं को दर्शाता सुषमा मुनीन्द्र जी का कथा संग्रह – 'महिमा मंडित' डॉ. संजय कुमार शर्मा/भारती राजधर निकम	42–44
13.समकालीन हिंदी उपन्यास में पर्यावरण–डॉ. साहिरा बानो बी. बोरगल	45–49
14.विज्ञान की सीमाएं– मेहनाज बेगम डी.सरखवास	50–52
15. ग्रामीण कहानियों में अभिव्यक्त संस्कृति के विभिन्न आयाम– डॉ. धन्या के. एम.	53–54
16.सूर्यबाला के कथा–साहित्य पर एक विवरणात्मक लेख –एस.शोभना	55–58
17. 21वीं सदी के हिंदी उपन्यासों में आदर्श पारिवारिक मूल्यों का प्रचलन–श्रीमती मालती देवी	59–61
18. हिन्दी आलोचना का उद्भवः एक अध्ययन –रेशू पाण्डेय	62–64
19. अमरकांत के उपन्यासों में वर्ग संघर्ष का आर्थिक पक्ष–लोकेश	65–66
20. मृणाल पाण्डेय के उपन्यास में प्रेम और त्याग के बीच 'आदमी'– डॉ. बृजलाली पटेल / सविता मिश्रा	67–71
कविताः–	
21. इतिहास में अभागे–डॉ. दिनेश कुशवाह	72
22. अन्नदाता – डॉ. सरिता सिन्हा	73
23. दो कविताएं –हीरा सिंह नेताम	74
पुस्तक समीक्षाः–	
24.'खाकी में इंसान' –रूपनारायण सोनकर	75–76
25. अन्तर्मन की पीड़ा बयां करता काव्य संग्रह 'अनकही अनुभूतियों का सच'– डॉ. श्रीमती काकोली गोराई	77–79

ISSN-2321-1504 Nagfani RNI No. UTTHIN/2010/34408

''विवेकी राय के'नया गांवनामा' निबंध में किसान विमर्श''

डॉ. वसंत जी. माली
हिन्दी विभाग,
सहयोगी प्राध्यापक,
श्री. आसाराम जी भांडवलदार महाविद्यालय,
देवगांव, रंगारी, औरंगाबाद
मो. : 9860673712
vmali813@gmail.com

डॉ. विवेकी राय जी के निबंध में विशेष रूप से 'गांव' को केंद्र में रखकर वहाँ की माटी की महक को महसूस किया हैं। उनकी सूक्ष्म अति सूक्ष्म निरीक्षण दृष्टि किसानों के जीवन में एक आशा की किरण ले आती है। भारत कृषि प्रधान देश है। डॉ. विवेकी राय भी एक कृषक व्यक्तित्व रहे हैं। इस कारण उनका साहित्य किसान जीवन को न्याय देने की वकालत में सर्वोपरी दिखाई देता है। भारत के किसान की आर्थिक स्थिति कुछ अच्छी नहीं है। किसान असंख्य समस्याओं से संघर्ष करके भूमि पर रह रहे जीव–जंतु, पशु–पक्षी, मनुष्य के लिए भोजन सामग्री का उत्पाद कर रहा है। किसान यदि कृषि से मुँह मोड़ ले तो सृष्टि के लोग भूखे मर जाएँगे। हमारा 'अन्नदाता' किसान की दुर्दशा के लिए यहाँ की व्यवस्था, यहाँ के नेता तथा बाहरी आतंकवाद काफी हद तक जिम्मेदार हैं। अपने अधिकारों की मांग करते हुए किसानों ने बहुत बड़े–बड़े जन आंदोलन किये किंतु उसका कुछ लाभ किसानों को मिला ही नहीं। किसानों का यह पीड़ा भरा जीवन अब सुख में परिवर्तित होना चाहिए। युवा वर्ग कृषि की ओर बढ़ने लगा है। वह जागृत होकर अपने अधिकारों की मांग कर रहा है। अवश्य, अब किसान जीवन बेहतर होगा इसी आशा के बीच डॉ. विवेकी राय की रचना 'नया गांवनामा' सबसे महत्त्वपूर्ण हैं।

'नया गांवनामा' निबंध संग्रह में कुल एकतीस निबंध प्रकाशित हैं। यह निबंध संग्रह सन् 1984 को पारिजात प्रकाशन, डाक बंगला रोड, पटना से सम्मान प्रकाशन में आया। इस निबंध संग्रह में रखे निबंधों में 'गांव का भविष्य', 'धोती', 'मंत्रीजी आये', 'क्या फर्क पड़ा', 'अपने हाथ का जगन्नाथ', 'पंजीरी', 'बेजुबान होने का दर्द', 'यदि वांछसि मूर्खत्वं', 'बेहतर है आसमान ही तका जाये', 'लाल बकुली', 'गलियों में नेत्रदान', 'गाड़ी चल रही है', 'छोटे के दिन खोटे', 'कागजी जमायत', 'झींगुर चढ़ा जहाज', 'कैसी–कैसी सेवा?', 'कैसे बुझेगी यह आग?', 'पवहारी बाबा', 'एक बार फिर वह हार गया', ' क्या हुए वे क्रीड़ा–कार्यक्रम', 'जगे जीवन के बीच सोया कुत्ता', 'सूखा और किसान', 'सांझ के बूढ़े', 'आइये, भूसा ढोइये', 'फूलनपुर के कांटे', 'टूटते घरः चिटकते परिवार', 'वे कितने बदल गये', 'उत्तम खेती', 'अर्द्धांग–चिन्ता', 'कठिन पकड़ जन साधारण की', 'बीच की खाई' है। जिसमें गांव और किसान की स्थिति को सशक्त अभिव्यक्ति दी गई है।

जब बारिश होने लगती है तो सबसे ज्यादा किसान खुश होता है। क्योंकि किसान का पूरा परिवार खेती पर ही निर्भर होता है। जब बारीश थम जाती है, तब किसान अपना हल चलाना, बुआई करना कार्य में पूरे मन और मेहनत के साथ उतर जाता है। डॉ. विवेकी राय जी ने इसका सूक्ष्म निरीक्षण कर किसान के कृषि विषयक कार्य को चित्रित किया है। इसका एक उदाहरण अवलोकनीय है। ''दो–चार दिन से पानी थमा और खेत निखरे, तो किसान हल लेकर निकले। गरदन उंचाये बैल, फाल–फाल चलता हल,

ISSN-2321-1504 Nagfani RNI No. UTTHIN/2010/34408

चरमर जुआडा, निखरी माटी फट रही है ह–ह–ह–ह! फिर बादल पुरवैया, ठंडी बयार, सब मिलाकर एक सुतार। जैसे लहरा रहा होगा मन, लहरा रहा होगा हलवाहा और बैल सहित किसान!"[1]खेती में किसान हल जोत रहा है इसका वर्णन रचनाकार बड़ी बारीकी से किया गया हैं। किसान अपने खेती में काम आरंभ करने से पूर्व अवजारों की पूजा–अर्चना करता है। वही इन अवजारों को वह ईश्वर मानता है। बैल और औजार किसानों के अनमोल रत्न हैं। खेती करने से पूर्व बैलों तथा औजारों की पूजा इस विश्वास के साथ करते हैं कि, आनेवाली फसल बहुत बेहतर होगी। भोजन करने से पूर्व एक निवाला धरती माता को अर्पित करते हैं। इस तरह का आशावाद किसानों का रहा है। इसी में कृषि संस्कृति और सांस्कृतिक परंपराओं की एक झलक दिखाई देती है। इस दृष्ट से डॉ. विवेकी राय का निबंध 'लाल बकुली' महत्त्वपूर्ण है। इसका एक उदाहरण अवलोकनीय हैं।"खेत में स्वयं खाने–पीने से पूर्व उसने महादेवजी की अन्न–जल से पूजा की। हल महादेव है। बैल साक्षात् महादेव। और हलवाह?. मत करो उसके भी पूज्य होने की चर्चा"[2] किसान के प्रति लोगों का सम्मान भाव दिखाई नहीं देता फिर भी उसका व्यक्तित्व महान है।

किसानों की स्थिति मौसम पर अधिक निर्भर होती है। अतिवर्षा और सूखा पड़ने पर फसलें बरबाद हो जाती हैं। किसान इस कारण दुर्बलता और आर्थिक दृष्टि से कंगाल हो रहा है। इस वजह से वे बैंकों से ऋण लेकर कर्जदार बनते जा रहे है। किसानों की आर्थिक दशा गंभीर रूप से उभर कर सामने आती है। बरसात न होने पर किसान मायूस हो जाता है। गांव में एक प्रकार से निराशा भाव छा जाता है। इस दृष्टि से एक उदाहरण अवलोकनीय है–"बैल खड़े है, पिट रहे हैं, धरती कड़ी है। पानी नहीं बरसा। फसल सूख गयी। गांव में मुर्दनी छायी है। चेहरे पर हवाई उड़ रही है। कोई भर मुंह बात नहीं करता। पंपिग सेटवालों ने सिर थाम लिया। डीजल नहीं, बिजली नहीं। पागलों की तरह दौड़–धूप मची है। सब बेकार। कौन सुनता है! गाड़ी चल रही है। बेहूदे मौज लूट रहे हैं। जनता बेहाल है।"[3]किसान अभावों में जीवन जीने के लिए विवश हैं।

किसान की पीड़ा बहुत गहरी बनी हुई है। अकाल और बाढ़ का साया पड़ जाने से मानों किसान की कमर टूट गई है। रचनाकार स्वयं किसान है इस कारण उनका दर्द यहाँ उभरा है। वर्षा कम होने से चिंतित किसान के हालात को यहाँ चित्रित किया गया है। इसका एक उदाहरण अवलोकनीय है। "मारा महीनों के सनसनाते सूखे ने कि धान झुलस गया और खरीफ के सूखते लोगों के चेहरे जैसे झौंस गये। यह तो कहो कि किसान का कलेजा बज्र जैसा है। गजब हो गया इस साल। पता नहीं चला कि बरसात आयी। जब बरसात नहीं आयी तब जाड़े की क्या चर्चा?"[4]किसान के दुख–दर्द को यहाँ वाणी दी गई है।

भारत कृषि प्रधान देश होने के बावजूद इन नेताओं ने इसे 'कुर्सी प्रधान' बना रखा है। किसानों का हित करना नेताओं का काम है फिर भी किसान बेहाली भरा जीवन जी रहा है। किसानों के नसीब में बाढ़, अकाल और अन्य प्राकृतिक आपदाएँ ही है। इससे संरक्षण देना सरकार का काम है किंतु यह किसान के दर्द को समझने के बजाए जो किसान खेत में दाना–पानी उगा रहे हैं। उसी दाना–पानी को किसी न किसी तरीके से हथियाने के लिए बैठे हैं। इसी दर्द को विवेकी रायजी ने बखूबी चित्रित किया हैं। इसका एक उदाहरण अवलोकनीय है। "देख रहे हो न, यहां झींगुरों की राज है। किसान के दुःख को कोई क्या समझेगा? खेत में जो उगेगा, उसे वे चर जायेंगे। बाढ़ देखी, अतिवृष्टि और अनावृष्टि सही, अकाल झेला और अब असली रोग ये झींगुर आये।"[5]झींगुर माने नेता इनकी स्वार्थनीति और किसान की पीड़ा को यहाँ सशक्त वाणी मिली है।

नयी पीढ़ी के कई नवयुवक हैं, जो कृषि–संस्कृति से कोसो दूर रहते हैं। खेती से अधिक नौकरी को महत्त्व देनेवाले नवयुवक दिशाहीन हो चले है। किसान हमेशा से अन्नदाता रहा है। यह 'जीवनदाता' के नाम से भी परिचित है। किंतु वर्तमान में इसकी पहचान करना कठिन सा काम हो बैठा हैं। डॉ. विवेकी राय जी ने इस संदर्भ में बारीकी से निरीक्षण कर कृषि–संस्कृति का महत्त्व प्रतिपादित किया है। इसका एक

 ISSN-2321-1504 Nagfani RNI No. UTTHIN/2010/34408

उदाहरण द्रष्टव्य है–"अपने घर की बादशाहत छोड़, सगरी दुनिया को जिलाने–खिलाने वाला पवित्र धन्धा छोड़ दूसरे की गुलामी क्यों करें? "[6]यहाँ डॉ. विवेकी रायजी ने नौकरी को गुलामी मानते हुए कृषि–संस्कृति का महत्त्व बताया है। गांव का माहौल अब पूरी तरह से बदल चुका है। शहर की चकाचौंध में गांव अब पूरी तरह से फॅस चुके है। सं. डॉ. अनिल कुमार आंजनेय जी ने निबंध संग्रह 'नया गांवनामा' का अध्ययन कर लिखा है कि, "सचमुच एक ऐसा नया गॉवनामा न जाता है, जो पाठकों को अनेक मुखी पीड़ा की मार से टूटते, परिवर्तित गॉवों के बीच से गुजार देता है। इस संकलन के फड़फड़ाते जैसे एकतीस निबन्ध न केवल पाठकों को अनुरंजित करते हैं, बल्कि उनके भीतर गांव के संदर्भ में नए सोच को जाग्रत कर देते हैं।"[7]

अतः कह सकते है कि, किसान जीवन में बरसात का बहुत महत्त्व है। किसान अपने खेती में कार्य करने से पहले अवजारों की पूजा–अर्चना करता है और अच्छी फसल की कामना करता हुआ दिखाई देता है। इसे संस्कृति का रूप अर्थात् कृषि संस्कृति कहना उपयुक्त है। अकाल और बाढ़ के कारण किसान की आर्थिक स्थिति बिल्कुल बिखर गई है। साथ ही वह कर्जदार बनकर गलत कदम उठाने के लिए विवश हो जाता है। इसके लिए सरकार यदि उनकी मदत समय–समय पर ईमानदारी से करे तो अन्नदाता का जीवन सुजलाम् सुफलाम् अवश्य हो जायेगा, इसमें कोई दो राय नही है। मगर देश का नेता झींगुर की भॉति देश के किसानों का अधिकार अपनी झोली में डाल रहे है। किसान की कमर टूटने का संकेत है कि, देश की कमर टूटना। नयी पीढ़ी कृषि संस्कृति से दूर रहकर नौकरी के चक्कर में दिशाहीन हो चली है। डॉ. विवेकी राय का यह निबंध संग्रह किसानों के दुख–दर्द की स्पष्ट अभिव्यक्ति है।

●●●●●

संदर्भ सूची :

1. विवेकी राय, बेहतर है आसमान ही तका जाये. पृ.सं. 36
2. विवेकी राय, लाल बकुली, पृ.सं. 39
3. विवेकी राय, गाडी चल रही है, पृ.सं. 45
4. विवेकी राय, सूखा और किसान, पृ.सं. 83
5. विवेकी राय, झींगुर चढा जहाज, पृ.सं. 55–56
6. विवेकी राय, उत्तम खेती, पृ.सं. 118
7. डॉ. अनिलकुमार 'आंजनेय', इक्कीसवीं शताब्दी पूर्व अर्द्धशती–सृजन–यात्रा, पृ.सं. 15

Special Issue Vol-01, Jan. to March 2021

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

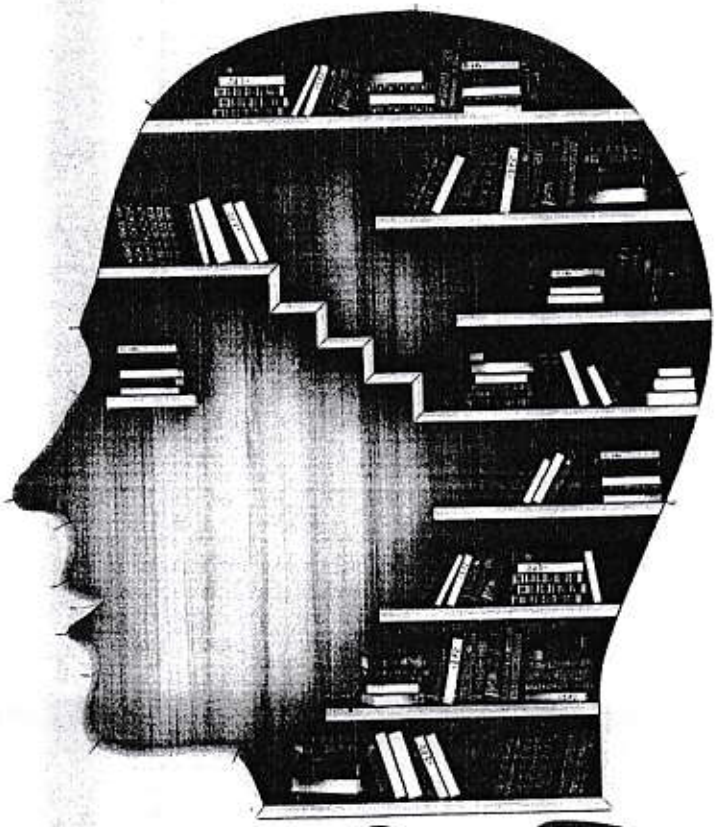

समकालीन विमर्श

अतिथि संपादक
प्रा. डॉ संतोषकुमार लक्ष्मण यशवंतकर
प्रा. डॉ गोविंद गुंडप्पा शिवशेट्टे

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

2020
-2021

रीड़ित और अंतिम
नव है उनके साथ
पनत्व भरा व्यवहार
कारों ने पाठकों का

ा, विवाह व्यवस्था
ार वि पित बनाया
का विघटन, पैसों
द्धों की ओर देखने
। के बजाय वश्द्ध
ह तिरस्कार की दृ
संयुक्त परिवार और
पत्नी अलग पति
ध्दाश्रम मे मात्र रह
ामान्यत: के लिए
और मैडम बनाऊं

सी बात है क्योंकि
हन्नर ,वश्द्ध और
साथ –साथ खुली
इसी लिखने और

मार यशवंतकर
डप्पा शिवशेट्टे

INDEX

१. स्त्री – विमर्श स्वरूप एवं संवेदना ||13
डॉ. नागनाथ संभाजी वारले

२. ऐतिहासिक परिप्रेक्ष में स्त्री विमर्श ! ||16
डॉ. दस्तगीर देशमुख, डॉ. शेख लतीफ

३. क्वारंटाइन उर्मिला स्त्री विमर्श के परीप्रेक्ष्य में ||23
प्रा.डॉ.अभिमन्यु न.पाटील

४. मन्नू भंडारी की कहानियों में कामकाजी नारी ||26
प्रा. डॉ. आहेर संगिता एकनाथराव

५. हिंन्दी स्त्री विर्मशपर वैश्विकरण का प्रभाव ||30
प्रा. डॉ. रेखा मुळे

६. ममता कालिया की कहानियों में मध्यवर्गीय समाज की महिलाओं का यथार्थ चित्रण ||33
डॉ.गजानन हरीराम बने

७. भूमंडलीकरण : स्त्री विमर्श का वास्तव ||38
प्रा.डॉ.दीपक विनायकराव पवार

८. निर्मला पुतुल की कविताओं में स्त्री संवेदना ||41
डॉ.ढाणकीकर शोभा नारायणराव

९. हिंदी गद्य साहित्य में महिला सशक्तीकरण ||44
प्रा.दिगंबर ज्ञानोबा गायकवाड

१०. मंगला प्रसाद पुरस्कार प्राप्त काव्यत्रयी में नारी अस्मिता ||48
डॉ गरिमा जैन

११. स्त्री विमर्श के संदर्भ में 'गुड़िया–भीतर–गुड़िया' आत्मकथा का मूल्यांकन ||52
डॉ.भगवान रामकिषन कदम

१२. नारी संघर्ष की कथा–'जमाने में हम' ||55
डॉ. अनिला मिश्रा

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

३९. आदिवासी समाज और संस्कृति
प्रा.डॉ. विठ्ठलसिंह रूपसिंह घुनावत ||149

४०. रणेंद्र के उपन्यासों में चित्रित आदिवासी विमर्श |151
प्रा.डॉ.उषमवार जी.बी.

४१. आदिवासी विमर्श और रमणिका गुप्ता ||153
डॉ. देशमुख दस्तगीर सरदारमियां

४२. "रेत" उपन्यास में आदिवासी–विमर्श ||159
प्रा. डॉ वसंत माली

४३. हिन्दी नाटकों में आदिवासी विमर्श ||161
प्रा.डॉ. बालाजी बळीराम गरड

४४. 'हिंन्दी उपन्यासों में चित्रित थर्ड जेंडर समस्या' ||164
डॉ. संतोष विजय येरावार

४५. किन्नर विमर्श के प्रमुख उपन्यास : एक परिचय ||170
माधवराव गजाननराव जोशी

४६. तृतीय लिंगी समाज – पोस्ट बॉक्स नं.२०३ नाला–सोपारा ||174
डॉ. सुकन्या मघी जे.

४७. २१वीं सदी के हिंदी उपन्यास साहित्य और समाज में किन्नर विमर्श ||177
डॉ. मनिषा गंगाराम मुगळीकर

४८. अधूरेपन की दास्तान : 'सिसकती दास्तान' के संदर्भ में ||181
डॉ. प्रिया ए.

४९. ''वृध्द विमर्श:कल और आज'' ||184
प्रा. डॉ. शेख शहेनाज अहेमद

५०. विवेकी राय की कहानियाँ और वृद्ध विमर्श ||188
डॉ.शिंगाडे सचिन सदाशिव

५१. डॉ. परशुराम शुक्ल के सूचनात्मक बाल साहित्य का बौद्धिक मूल्यांकन
डॉ. माधव राजप्पा मुंडकर ||190

५२. ''वीमा नाटक में चित्रित दलित–विकलांग चेतना''
डॉ. लुटे मारोती भारतराव ||193

स्त्री – वि

डॉ. नागन

नारी – वि
योग से बना है. न
विमर्श है जो स्त्री
चलता है विमर्श
"परीक्षण" विचार "स
नामवर सिंह ने विम
अनुवाद माना है अ
बारे में लोगों के बार
की पध्दती से है!
नारी विमर्श
एक ही समय में
से जुडा हुआ है !
विमर्श है इसकी
आंदोलन से जुडी
आंदोलन की सुरूव
समान अधिकार के
में, नौकरी के क्षेत्र
संबंधो में और सा
लैंगिक समानता
आंदोलन के रूप
सन १९७
वर्ष तो १९७५
आंतराष्ट्रीय महिला
यही से ही हिंदी
आधिकार, मुक्ति,
से होने लगी! स्त्री
स्थिति उसकी अ
रूढिग्रस्त मान्यताओ

42

"रेत" उपन्यास में आदिवासी–विमर्ष

प्रा. डॉ वसंत माली
हिंदी विभाग,
श्री आ.भा. महाविदयालय, देवगांव रंगारी,
ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद

हमारे हिन्दुस्तान में विभिन्न प्रातों में आदिवासी समाज निवास करता है। आजादी के बाद भी आदिवासी समाज प्रगति से कोसों दूरी पर है। उनका समस्त जीवन जंगलों और पहाडों में बीतता है। जंगल ही उनकी संस्कृति है। जंगल ही उनके रोजी–रोटी का एक मात्र साधन है। वस्तुत: प्रकृति ही मानों उनका विश्वविदयालय है। उनका समस्त जीवन जंगलों पर निर्भर होता है।
आदिवासी समाज बरसों से अपने अधिकारों से वंचित है। उनके पास जीवन जीने के लिए कोई साधन नहीं। समाज ने आदिवासियों का हमेशा से ही शोषण किया है। उनकी उपेक्षा की है।

आदिवासी साहित्य वन संस्कृति से संबंधित है। मानक हिंदी शब्दकोश के अनुसार "किसी स्थान पर रहने वाले वहाँ के मुल् निवासी यांनी आदिवासी" १

डॉ. विनायक तुकाराम के शब्दों में "प्रत्येक सदी में छला सताया गया, नंगा किया गया और एक सोची–समझी साजिश के तहत वन जंगलो से जबरन लगाया गया एक असंगठित मनुष्य। अपनी स्वंतत्र्य परंपरा सहित सहस्त्र सालों से गॉव–देहातों से दुर घने जंगलो में रहनेवाला सन्दर्भहीन मनुष्य।" २

'आदिवासी' का अर्थ होता है 'आदि' यानी पहला, आरंभ। आदम का अर्थ है मनुष्य। 'आदिवासी' शब्द से तात्पर्य है आदिवासी, वनवासी या जंगली। भारतीय संविधान में इन्हें अनुसूचित जनजाति सम्बोधित किया गया है।

'आदिवासी' का अर्थ है किसी प्रदेश या राज्य के मूलनिवासी। प्रो. गिलानी के मनानुसार "एक विशिष्ट भू–प्रदेश में रहनेवाला समान बोली बोलनेवाला अक्षरों की पहचान न होनेवाला, समुह, गूढ़ आदिवासी समाज कहलाता है।" ३

आदिवासी समाज प्रकृति की गोद में, खुली हवाओं में अपना जीवन व्यतीत करते है। वे रोजी–रोटी की तलाश में जंगलों में भटकते रहते है। पेट की आग को शान्त करने के लिए फल खाते है। जंगलों में मिलनेवाली वस्तुओं का उपयोग करते है। ऐसे उपक्षित समाज का वास्तव चित्रण साहित्य में हो रहा है।

समाज का हर ठेकेदार उनका शोषण करता है। वे अशिक्षा, अंधविश्वास के कारण अपने पर होने वाले अत्याचार का विरोध भी नहीं कर पाते। जैसे शोषण उनकी नियती बन चुका है।

आदिवासी जीवन को अपने साहित्य के माध्यम से चित्रित करनेवाले अनेक साहित्यकार है। इनमें महाश्वेता देवी, रमणिका गुप्ता, निर्मला पुतुल, मैत्रेयी पुष्पा, संजीव, वीरंद्र जैन, मणि मधुकर, भगवानदास मोरवाल आदि का नाम चर्चित है।

उपर्युक्त आदिवासी लेखेकों में भगवानदास मोरवाल का नाम बहुत महत्वपूर्ण है। इनकी कीर्तिका आधारस्तंभ 'रेत' नामक उपन्यास है। 'रेत' उपन्यास सन २००८ में प्रकाशित हुआ। प्रस्तुत उपन्यास के द्वारा कंजर अर्थात काननचर जनजाति का अत्यंत वास्तववादी चित्रण किया है। 'रेत' प्रतिकात्मक उपन्यास है क्योंकि रेत ऐसी पकड जो मुटठी में ठहराती नहीं है।

'रेत' उपन्यास की नायिका रूक्मिणी है। जो वेश्या व्यवसाय करती हुई अन्तत: राजनीति में प्रवेश कर राज्य की उपमंत्री बनती है। उपन्यासकार भगवानदासीजी ने उसके संबंध में लिखा है, "यह रूक्मिणी ऐसी रेत है, जिसे जैसी चाहे हवा अपने साथ उड़ा ले जाए .... जैसा चाहे पानी बहा ले

जाए और तो और जिसके जी में आए अपनी मुट्ठी में कैद कर ले आए। क्या है इसका अपना कुछ भी तो नहीं। भला रेत का भी अपना कोई वजूद होता है।" ४

'रेत' हिंदी का बहुत लोकप्रिय उपन्यास रहा है। इस उपन्यास के संबध में भारत भारद्वाज ने 'इंडिया टुडे' नामक पत्रिका में लिखा है की 'रेत' मोरवाल का तीसरा बड़ा उपन्यास है। यह अंग्रजों द्वारा घोषित अपराधों बंजारा जनजाति के कंजर समाज पर केन्द्रित है। हिंदी में अपराधी जनजातियों पर अब तक लगभग आधा दर्जन उपन्यास लिखे गए है। मोरवाल का यह उपन्यास अपराधी जनजाति कंजर के जीवन, समाज और संस्कृति को जिस रोचक कथाशैली में उठता है उसे पढने पर लगता है आप उपन्यास नहीं पढ़ रहे है। आपके सामने चलचित्र की तरह उस जनजाति के जीवन का दृश्य ही रोचकता और खिलंदडें अंदाज में उभर नहीं रहा है। बल्कि आप उस समाज की व्यथा—कथा विडम्बना और अन्तर्विरोधों के चश्मदीद गवाह भी बन रहे है, एक ऐसा निरीह गवाह जो अदालत तें गवाही देने से डर जाता है। ५

'रेत' उपन्यास में कंजर जाति के संघर्ष की गाथा है। यह जाति जंगलों में घूमती है। उपन्यास के केंद्र में गाजूकी नामक गॉव है। इस गॉव में स्थित कमला सदन के आसपास कथा घूमती है। इस कमला सदन में कमला बुआ का शासन चलता है। इसमें वेश्या व्यवसाय करनेवाले सुशीला, माया, रूक्मिणी, वन्दना और पूनम है जिन्हें "खिलवाडी" कहा जाता है। जो वेश्या व्यवसाय नहीं करती, घर में रहकर घर के दायित्व को निभाती है, उन्हें 'भाभी' कहा जाता है। ६

प्रस्तुत उपन्यास में अनिता और संतो भी है। इसके अलावा सावित्री मलहोत्रा भी है जो इज्जतदार समाज का प्रतिनिधित्व करती है।

उपन्यास की कथा कंजरों की बस्ती से आरंभ होकर क्रमशः कमलासदन और फिर उसकी एक सदस्य रूक्मिणी नामक एक कंजर स्त्री पर केंद्रित होती चली जाती है। लेखक का मूल उदेश्य भी उपन्यास की नायिका रूक्मिणी के माध्यम से उसके मनोभावों, उसकी सामुदायिक चेतना और एक समुदाय विशेष का सांस्कृतिक आख्यान रचना है। इसलिए उपन्यास का सबसे सशक्त चरित्र रूक्मिणी का है। रूक्मिणी एक तिरस्कृत स्त्री है जो संघर्ष करके अपनी राह बनाती है। लेकिन इसके बावजूद कंजर समुदाय की स्त्रीयों के देह व्यापार की कथा ही उपन्यास की केंद्रिय विषय वस्तु है।

आदिवासी कंजरों का मुख्य व्यवसाय चोरी और डकैती है। जिसके कारण वे कई बार पकडे भी जाते है। तब उन्हें जेल से मुक्त करने के लिए कंजर स्त्रियों को अपनी इज्जत का सौदा करना पड़ता है। ऐसी परिस्थिति में अपने पति को हवालात से छुडवाने के लिए जमानत के नाम पर दरोगाओं के बगल में सोना पड़ता है।

हवलदार रामसिंह थानेदार केसरसिंह से यह कहता है कि इन कंजरों को यह पत्ता चलना चाहिए की थानेदार केसरसिंह किस यमराज का नाम है। जो कंजर स्त्रियाँ धंदा करती है उन्हें खिलावडी कहते हैं और पुलिस उन्हें रजिस्ट्री कहते है।

कंजर समाज की अधिकांश स्त्रियों को पुलिस के डर से जीवन जीना पड़ता है। प्रस्तुत उपन्यास में लेखक ने कस्तूरी नामक स्त्री को दबंग व्यक्तित्ववाली स्त्री के रूप में चित्रित किया है। जो दरोगा को स्पष्ट शब्दों में कहती है की,"थाना—कचहरी आना हमारा रोज का काम है.....जमानत का डर दिखाओं हमें। कंजरों को जेल—हवालात से नहीं लगता डर.....कितने दिन रखोगे हवालात में एक दिन, दो दिन ।"७

प्रस्तुत उपन्यास में थानेदार केसरसिंह, हवलदार रामसिंह नामक पुलिस अधिकारी है। जो भ्रष्ट है। जो इन आदिवासियों का हमेशा शोषण करते है। उपन्यास की नायिका रूक्मिणी है जो संघर्ष करते—करते राजनीति में प्रवेश करती है और बाद में मंत्री पद तक पहुँच भी जाती है।

'रेत' उपन्यास में वैदय जी एक ऐसे व्यक्तित्व है जो कंजर जाति की महिलाओं को उस जंगल से बाहर निकालने का बहुत प्रयास करते है।

वास्तव में वैदयजी को मार्गदर्शक के रूप में चित्रित किया गया है। वे सूत्रधार की भूमिका बहुत अच्छी तरह निभाते है। लेखक ने वैदय जी को एक आदर्श पात्र के रूप में चित्रित किया है। उनका आशावादी दृष्टिकोण कंजर समाज के लिए प्रेरणा देनेवाला है।

प्रस्तुत 'रेत' उपन्यास में नायिका रूक्मिणी के जीवन गाथा को चित्रित किया है। इसके जीवन में विविध पड़ाव आते है। वह सावित्री मलहोत्रा की प्रेरणा से ही राजनीति में प्रवेश करती है। वह राजनेता मुरली बाबू की एजेंट है। लेखक ने रूक्मिणी के माध्यम से एक सामान्य लड़की के आत्मविश्वास,संघर्ष की यात्रा का अनुठा वर्णन किया है। एक वेश्या व्यवसाय करने वाली लड़की उपन्यास में राजनीति तक का सफर पूर्ण करती है। अन्त में उसे अनुसूचित जाति एवं जनजाति कल्याण विभाग का उपमंत्री नियुक्त किया जाता है।

निष्कर्ष — 'रेत' नामक उपन्यास में भगवानदास मोरवाल ने कंजर नामक आदिवासी समाज का यथार्थ वर्णन किया है। प्रस्तुत उपन्यास में आदिवासी नारी का संघर्ष, उसपर होनेवाले अत्याचार का भी चित्रण है। यह उपन्यास आदिवासी नारी के संघर्ष की करूण दास्तांन है।

संदर्भ —

१. मानक हिंदी शब्दकोश — सं. शिवप्रसाद भारद्वाज शास्त्री पृ.७२
२. हाशिये की वैचारिकी — सं. उमाशंकर चौधरी पृ.२५०
३. भारतीय संस्कृतिकोश — सं. महादेव शास्त्री जोशी पृ.९२८
४. रेत — भगवानदास मोरवाल पृ.१११
५. इंडिया टूडे — १८ जून २००८ पृ.५६—५७
६. आदिवासी केंद्रित हिंदी उपन्यास — डॉ. प्रमोद चौधरी पृ.२४
७. रेत — भगवानदास मोरवाल पृ.३२

□□□

43

हिन्दी नाटकों में आदिवासी विमर्ष।

प्रा.डॉ. बालाजी बळीराम गरड
माऊली महाविद्यालय वडाळा,
ता.उ.सोलापूर जि. सोलापूर महाराष्ट्र.

इन दिनों आदिवासी साहित्य विमर्ष पर काफी चर्चा हो रही हैं। चूकि आदिवासी साहित्य विमर्ष अभी निर्माण प्रकिया में हैं। इसलिए अभी इसके मुददे भी आकार ले रहे हैं। 'आदिवासी कौन है' से षुरू होकर आदिवासी समाज इतिहास, संस्कृति, भाशा आदि पर पिछले एक दषक मे कुछ बाते हूई हैं। हर साहित्यिक आंदोलन की षुरूआत और उसे आगे बढाने मे एक या अधिक पत्रिकांओ की भूमिका होती है। साहित्य जगत में आदिवासी मुददों को उठाने में, उनसे जुडे सृजनात्मक साहित्य कों प्रोत्साहान देने में 'युध्दरत आम आदमी, अरवलि उदघोश, झारखंडी भाशा, साहित्य—संस्कृति अखडा, आदिवासी सत्ता आदि पत्रिकाओं का अहम योगदान रहा है। बडी संख्या में मुख्यधारा की पत्रिकाओं ने आदिवासी विमर्ष को आगे बढाने में मदद की है, जैसे— समकालीन जनमत (२००३), दस्तक (२००४), कथाक्रम (२०१२), इस्पातिका (२०१२), आदि। षुरू में हिंदी की प्रमुख पत्रिकाओं ने आदिवासी मुददों को छापने में उतनी रूचि नही दिखाई लेकिन अब विमर्ष की बढती स्वीकारोक्ति के साथ ही इन पत्रिकाओं में आदिवासी जीवन को जगह मिलने लगी है। छोटी पत्रिकाओं में भी आदिवासी लेखकों को अब पर्याप्त जगह मिल रही है।

आदिवासी साहित्य विविधताओं से भरा हुआ है लेकिन वह अनगिनत चुनौतियों से जुझ रहा है। नई आर्थिक नीतियों से हमारी सरकारों और उद्योगपतियों को विकास के नाम पर आदिवासियों

श्री. आसारामजी भांडवलकर ... देवगाव (र.) ता. कन्नड जि. औरंगाबाद

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

June 2021, Issue-03, Vol-01

अतिथि संपादाक :

१. डॉ. राठोड अनिलकुमार

२. डॉ. शिवशेट्टे गोविंद

३. डॉ. भगवान कदम

४. डॉ. शिंदे प्रकाश

५. डॉ. शेख मुखत्यार

६. डॉ. वारले नागनाथ

७. डॉ. यशवंतकर संतोषकुमार

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Principal
Shri Asaramji Bhandavalkar Arts, Commerce & Science College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

2020-2021

43) हिंदी स्त्री विमर्श स्त्री : सम्मान
शैला कुमारी, संगम ||157

44) नारी मुक्ति के सवालों में 'मेरी तेरी उसकी बात'
प्रा. डॉ. शेख सैबाशिरीन हारुणरशीद, औरंगाबाद, (महाराष्ट्र) ||160

45) मेहरुन्निसा परवेज की कहानियों में नारी के बदलते आयाम
डॉ. शोभना कोक्काडन, Coimbatore ||163

46) रमणिका गुप्ता के उपन्यास और आदिवासी महिला विमर्श
डॉ॰ श्रीकान्त शुक्ल, जिला—सतना (म॰प्र॰) ||168

47) कृष्णा सोबती के उपन्यासों में स्त्री चेतना की मुखर अभिव्यक्ति
एस कुमार गौर & डॉ. (श्रीमती) बी.एन. जागृत, राजनांदगाँव, छ.ग. ||172

48) सुमन राजेकी कविता 'माधवी' में अभिव्यक्त स्त्री विमर्श
डॉ. वंदना प्रकाश पाटील, जि— कोल्हापुर ||176

49) मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यास में स्त्री संघर्ष ('अल्मा कबूतरी' के विशेष संदर्भ में)
प्रा. वर्णेकर एम.व्ही., सातारा ||179

50) सुरेंद्र वर्मा एवं गिरीश कर्नाड के नाटकों में स्त्री—पुरुष संबंधों के अंतर्द्वंद्व
Dr. N. M Sreekanth, Payyanur ||181

51) "पिंजरे में पन्ना" उपन्यास में आदिवासी विमर्श
प्रा.डॉ. वसंत माळी, जि. औरंगाबाद ||185

52) आदिवासी साहित्य, संस्कृति और राजनीति
डॉ॰ दीप्ति सिंह, जिला—शहडोल (म॰प्र॰) ||188

53) शरद जोशी के लेखन में आदिवासी विमर्श का स्वर
काजल कुमारी सिंह, वीरभूम, पश्चिम बंगाल ||190

54) हिंदी उपन्यासों में आदिवासी विमर्श
प्रा. कैलास बबन माने, विटा ||194

55) जंगल के आसपास उपन्यास में चित्रित आदिवासी संघर्ष—चेतना
डॉ. के नीरजा, राजमहेंद्रवरम, आंध्र प्रदेश ||198

56) आदिवासी जीवन की समस्यां
डॉ. रघुनाथ नामदेव वाकले, नासिक, महाराष्ट्र ||201

Scanned by TapScanner

in literature too." Man-Woman Relationship in Indian Fiction, Seema Suneel, Pg. 9

४ स्त्री–पुरुष संबंधों का रोमांचकारी इतिहास, मन्मथनाथ गुप्त, पृ.०५

५ हिंदी नाटक इतिहास के सोपान, सोपान, गोविंद नातक, पृ. सं. १३५

६ सुरेंद्र वर्मा के नाटक: नये दायरों की तलाश, मुनीश शर्मा,पृ.सं.१४

७ आधुनिक भारतीय रंगलोक, जयदेव तनेजा, पृ.सं.१०२

८ The Play of Girish Karnad: A Study in Myth and Gender, Abhishek Kosta, pg.163-164

❑❑❑

51

"पिंजरे में पन्ना" उपन्यास में आदिवासी विमर्श

प्रा.डॉ. वसंत माळी
सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
श्री आ.भा. महाविदयालय, देवगांव रंगारी,
ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद

****

'पिंजरे में पन्ना' मणि मधुकर का चर्चित आदिवासी उपन्यास है। यह उपन्यास सन १९८१ में प्रकाशित हुआ है। मणि मधुकर हिंदी एवं राजस्थानी भाषा के लोकप्रिय कवि और लेखक है। इनका जन्म ९ सितंबर १९४२ को राजस्थान के सेऊवा (राजगढ़) में हुआ है। आपको कविता संग्रह 'पगफेरो' के लिए सन १९९५ में 'साहित्य अकादमी पुरस्कार' से सन्मानित किया गया था। मणि मधुकर के चर्चित उपन्यासों में 'मेरी खियाँ', 'पिंजरे में पन्ना', 'सफेद मेमने' आदि है। आदिवासी उपन्यासों की परंपरा में 'पिंजरे में पन्ना' उपन्यास का स्थान बहुत महत्वपूर्ण है। प्रस्तुत उपन्यास के माध्यम से लेखक ने राजस्थान के गाड़िया लुहार आदिवासियों के जीवन संघर्ष का यथार्थ वर्णन किया है। इस उपन्यास में आदिवासी नारी का संघर्ष चित्रित है। यह आदिवासी समाज खानाबदोश है।

'पिंजरे में पन्ना' उपन्यास का प्रारंभ रेगिस्तान की पृष्ठभूमि में होता है। वहाँ के गाडिया लुहार के संघर्ष की कथा है। ये आदिवासी बैलगाड़ियों पर रहते है। यही इनका घर है। वे खेती के लिए औजार बनाते है। परंतु पुलिस उन पर शक करती है कि वे शस्त्र भी बनाते है। जिसके कारण ये जाति हमेशा पुलिस का कोपभोजन बनती है।

इस क्षेत्र के रायसाहब जमीनदार है वे इन आदिवासियों का शोषण करते है। महाजन, पुलिस, ओझा सभी आदिवासियों का आर्थिक शोषण करते है

Scanned by TapScanner

जब आदिवासी जगलिया उनका विरोध करता है, आदिवासी समाज को जागृत करने का प्रयास करता है तब रायसाहब ओझा मिलकर उसे नक्सलवादी करार देकर पुलिस के माध्यम से उसकी हत्या कर देते है। वास्तव में रायसाहब ही इन आदिवासियों का शोषक है।

मणि मधुकर का 'पिंजरे में पन्ना' आदिवासी उपन्यास नारी के अस्तित्व और सामंती व्यवस्था की कड़ियां एक साथ खोलता है।

'पिंजरे में पन्ना' उपन्यास की नायिका पन्ना है। वह लोकसंस्कृति की रक्षक है। इस उपन्यास में नारी स्वच्छन्दना, नारी शोषण इन दोनों स्थितियों का चित्रण हुआ है। इस आदिवासी समाज की नारियाँ जॅवरी नामक शराब पिती है। स्वच्छन्द जीवन जीती है। इसी कारण कभी—कभी उनका शोषण भी होता है।

प्रस्तुत उपन्यास की नायिका पन्ना है। वह अनुपम सुन्दरी है। उपन्यासकार के शब्दों में, "कुछ भी कहो, गजब की सुन्दर थी वो, बैठती थी तो उजाला होता था। उसने बालों की लट छुने के लिए भरे मर्द उलझ—उलझ पड़ते थे। ख्याल के मचान पे चढ़ के ढेर लगाती थी तो कलेजा हथेली में आ जाता था। बड़ा दरद था उसनी आवाज में ।"[3]

प्रस्तुत उपन्यास में सुरख्याली खान मंडली की कलाकार पन्ना का जटिल जीवन और प्रेम की एक बशिक—सी लहर उपन्यास के कथानक को जीवंत बना देती है। पन्ना स्त्री—अस्तित्व के लिए एक तरफ अपने प्रेम को त्यागती है तो दूसरी और सामंती अहंकार का खुलकर विरोध करती है।

'पिंजर में पन्ना' उपन्यास में लेखक ने राजस्थान के गाड़िया लुहारों के धुमन्तु यायावरी का मार्मिक वर्णन किया है। उसके साथ—साथ गाड़िया लुहार, पन्ना एवं इनके लोककला का भी वर्णन है। मिस्टर गांगुली राजस्थान के आदिवासी क्षेत्र में गायिका पन्ना के सुरख्याली का रेकार्ड करने जाते है। वहाँ पर पन्ना से उसका प्रेम स्थापित होता है। उसके बाद रम्या का जन्म होता है। जिसे वे अपने साथ कलकत्ता ले जाते है। वही रम्या युवावस्था में माँ की खोज में राजस्थान के आदिवासी क्षेत्र पहुँचती है। वहाँ उसे पता चलता है कि पन्ना की मृत्यु हो चुकी है उसे रिछपाल ठाकुर ने धोखा देकर संखिया खिला दिया था।

आखिर सामंती साजिशों के बीच पन्ना अपना दम तोड़ देती है। मगर क्या स्त्री कभी मर सकती है ? उपन्यास की दूसरी स्त्री—पात्र रम्या उन्हीं चुनौतियों का सामना करने को तैयार है और उसकी दृढ़ता पाठक को सोचने पर विवश कर देती है।

"पन्ना तो बार—बार जन्म लेती है। लेकिन हर—बार उसके लिए एक पिंजरा तैयार होता है। मैं उस पिंजरे को तोड़ूंगी।"[3]

प्रस्तुत उपन्यास की नायिका पन्ना बहुत सुन्दर है। इस इलाके का रिछपाल ठाकुर उसे अपनी हवस का शिकार बनाना चाहता है। लेकिन पन्ना उसका खुलकर विरोध करती है। जिसके कारण ठाकुर धोखे से उसे संखिया खिला कर मार देता है।

नंदे तो यही कहता था कि पन्ना को कौन मार सकता है ? वह आज भी जिन्दा है, जिसने भी एक बार उसे ख्याल करते देखा है, उसकी आँखों में, उसके दिल में वह बसी हुई है जो वास्तव में जगन मोहिनी थी।[4]

प्रस्तुत उपन्यास में पन्ना जैसी सुंदर एवं सजग नारी के प्रति घृणास्पद वर्तन उच्च वर्ग को शोभा नही देता। नारी का शोषण ही उनकी यातना का केंद्र है। प्रस्तुत उपन्यास में नारी के प्रति समाज का दृष्टिकोण अत्यंत संकुचित रहा है। कला के प्रति वह पूर्ण समर्पित है। वह कला के लिए अपना जीवन समर्पित करती है। उपन्यास में पन्ना का जीवन संघर्ष चित्रित है। पन्ना आदिवासी वर्ग की शोषीत नारी है।

उपन्यास की नायिका पन्ना का जीवन ही संघर्ष से भरा है। वह शोषित, पीड़ित आदिवासी नारी है। वह खुलकर जीना चाहती है। वह अपने परिवार बोझ उठाना चाहती है। लेकिन समाज के ठेकेदार सामंतवादी लोगों के आदिवासी नारियों को अपनाना चाहते है अर्थात केवल उनका शारीरीक शोषण करना चाहते है।

पन्ना साहसी और दबंग नारी है। वह अपने जाति को जागृत करना चाहती है। वह ठाकुर रिछवाल

Scanned by TapScanner

के अत्याचारों का विरोध करती है। वह ठाकुर की रखैल बनना पसंद नही करती। इसी कारण एक दिन वह ख्याल में मचान से ही उसके मुँह पर थुंकती है। वह कुँआरी रहना पसंद करती है लेकिन किसी के साथ जाना उसे पसंद नही। यहाँ पर पन्ना का स्वाभिमान दिखाई देता है। ख्याल मंडली के कठोर निर्बंधों के बावजूद वह अपने प्यार की पहली निषानी रम्या को सहेजकर रखती है।

आदिवासी समाज में पंचायत व्यवस्था है। जब अविवाहिती दीवी को गर्भ रह गया तो पंचायत ने त्रिशुल गरम करके दोनों की पीठ पर दाग दिया और पचास रूपये जुर्माना भी किया। पंचायत का निर्णय सभी आँखे बन्द करके स्वीकार करते है।

आदिवासी समाज की स्त्रियाँ समाज के ठेकेदारों से शोषित होती है। समाज का हर ठेकेदार उसे अपनी हवस का शिकार बनाना चाहता है। कभी–कभी ये आदिवासी स्त्रियाँ अपने अत्याचारों का विरोध भी करती है। जब किसी बदमाश ने सैम्भ पर अत्याचार करना चाहा तब रम्या ने स्त्री शक्ती का परिचय देते हुए असे 'नीच' कहकर एक कसकर उसे झापड़ लगाया और अपनी गाड़ी में जाकर बैठ गयी। असे लगा की वह दानव कोवित होकर उस पर वार करेगा। परंतु स्त्री के दुर्गा रूप को देखकर वह वहाँ से चला गया।

'पिंजर में पन्ना' उपन्यास में लेखक ने विभिन्न भावनाओं तथा संवेदनाओं का सशक्त चित्रण किया है। गाड़िया लुहारों की कथा से उसका जीवन पन्ना की कथा से लेकर उसका शोषण, नंदरम्या, बंगाली शमीक बाबू, पन्ना की बेटी रम्या, चित्रकार आनंद अर्थात नन्दे आदि मे पात्रों के माध्यम से आदिवासी जीवन, उसका संघर्ष, नारी का शोषण का वर्णन किया है।

निष्कर्ष :–

हिंदी उपन्यासों कि परंपरा में 'पिंजरे में पन्ना' उपन्यास आदिवासी विमर्श की दृष्टि से बहुत महत्वपूर्ण है। इस उपन्यास में आदिवासी समाज गाड़िया लूहार के जीवन का संघर्ष है। उपन्यास की नायिका पन्ना का संघर्ष आदिवासी समाज के लिए प्रेरणादायक है। वह अपने समाज के लिए कुछ करने का सपना देखती है। पन्ना एक संवेदनशील एवं स्वाभिमानी नारी के रूप में चित्रित है। आगे चलकर रम्या का चरित्र भी पन्ना जैसा उभरकर सामने आता है। कुल मिलाकर हम कह सकते है कि आदिवासी विमर्श की दृष्टि से यह उपन्यास बेजोड़ है।

संदर्भ :–

१. आदिवासी केंद्रित हिंदी उपन्यास – डॉ. प्रमोद चौधरी – पृ.२९

२. पिंजरे में पन्ना – मणि मधुकर – पृ.२९

३. वही – पृ.१४७

४. आदिवासी केंद्रित हिंदी उपन्यास – डॉ. प्रमोद चौधरी – पृ.२९

सहाय्यक ग्रंथ :–

१. आदिवासी केंद्रित हिंदी उपन्यास – डॉ. प्रमोद चौधरी – विद्या प्रकाशन, कानपूर.

❑❑❑

श्री. आसारामजी भांडवलदार कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय देवगाव (र.) ता. कन्नड जि. औरंगाबाद

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

August 2021, Special Issue

अतिथि संपादाक :

१. डॉ. भगवान कदम

२. डॉ. शिवशेट्टे गोविंद

३. डॉ. राठोड अनिलकुमार

४. डॉ. शिंदे प्रकाश

५. डॉ. शेख मुखत्यार

६. डॉ. वारले नागनाथ

७. डॉ. यशवंतकर संतोषकुमार

Principal
Shri Asaramji Bhandvaldar Arts, Commerce & Science College Devgaon (R.) Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

13) स्त्री विमर्श
डॉ. श्रद्धा हिरकने & शाहिद हुसैन, बिलासपुर (छ.ग.) ||52

14) स्त्रीविमर्श
यस. इरफान बाशा, बेंगलुरु ||54

15) हिन्दी वेब श्रृंखलाओं में नारी
डॉ. कविता मीणा,कोटा, (राजस्थान) ||57

16) सूर्यबाला के 'साँझवाती' कहानीसंग्रह में नारी विमर्श
सोलंकी केतनकुमार. वी, वी. वी. नगर ||61

17) हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श
डॉ. जयश्री किनारीवाल—कुमावत, औरंगाबाद, महाराष्ट्र ||66

18) समकालीन हिंदी कहानी साहित्य में स्त्री विमर्श
प्रा.डॉ.मधुकर राऊत, जि.नांदेड ||69

19) "शाल्मली" उपन्यास में स्त्रीविमर्श
प्रा.डॉ. वसंत माळी, जि. औरंगाबाद ||71

20) स्त्री—प्रश्न के आईने में प्रगतिवादी हिंदी आलोचना
मनदीप, दिल्ली ||74

21) मीडिया में महिलाओं की छवि
डॉ. मनिषा गंगाराम मुगळीकर, सिल्लोड ||78

22) 'चिन्हार' कहानी संग्रह की मूल संवेदना:स्त्री विमर्श (अपने अनुभवों से प्रेरित ...
मनोहर कुमार ||81

23) स्त्री विमर्श के बहाने... 'सुनो मालिक सुनो'
प्रा.डॉ. शेख मुखत्यार, जिला—औरंगाबाद ||85

24) स्त्री विमर्श : हिंदी सिनेमा के सन्दर्भ में
डॉ. नीतू गुप्ता ||88

25) उषा प्रियंवदा और विजया राजाध्यक्ष इनकी कहानियों में स्त्री विमर्श
कु. प्रीति आसाराम कुंडकर, औरंगाबाद ||92

26) हिन्दी कविता में स्त्री—विमर्श
डॉ. राजेश कुमार मिश्र, श्री मुक्तसर साहिब (पंजाब) ||95

www.vigyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

कर लेना चाहती है। नासिरा शर्मा का एक और उपन्यास 'ठीकरे की मंगनी' जिसमें बचपन में बिना पैसे के लेन–देन के मंगनी हो जाती है और लडका बडा होनेपर शादी करने से मुकर जाता है। इस पर जुझाऊ औरत टूटती नहीं, वह अपना एक घर बनाती है। एक वजूद हासिल करती है। और मर्द के लौटने पर उसे दुबारा कबुल नहीं करती। यह आधुनिक नारी की बदलती हुई स्थिति में पुराने मुल्यों की पडताल करती है। स्वतंत्रता के बाद की लेखिकाओं की रचनाओं में आत्माभिव्यक्ति के साथ–साथ नारी जीवन की विभिन्न स्थितियों का वर्णन मिलता है।

संदर्भ :–

१) भारतीय नारी : दशा और दिशा– डॉ. आशारानी व्होरा, अपनीबात, पृष्ठ सं.१३

२) श्रृंखला की कडियाँ : महादेवी वर्मा, पृष्ठ सं.६६

३) परिधि पर स्त्री : मृणाल पांडे, पृष्ठ सं.४०

४) श्रृंखला की कडियाँ : महादेवी वर्मा, पृष्ठ सं. अपनी बात से

५) डॉ.एन.जी. दौडकर : हिंदी साहित्य में नारी संवेदना

६) श्रृंखला की कडियाँ : महादेवी वर्मा, पृष्ठ सं. अपनी बात से

❑❑❑

19

"शाल्मली" उपन्यास में स्त्रीविमर्श

प्रा.डॉ. वसंत माळी
सहयोगी प्राध्यापक,
श्री आ.भा. महाविद्यालय, देवगांव रंगारी,
ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद

****

हिंदी साहित्य की महिला लेखिकाओं में नासिरा शर्मा का स्थान बहुत महत्वपूर्ण है। उनमें गहन चिंतन–मनन की अद्‌भूत शक्ति है। वस्तुत: उन्होंने जन–जीवन को बहुत अधिक निकटता से देखा है। उनका संपूर्ण साहित्य 'स्त्री–विमर्श' का दस्तावेज है। सन् १९६० के बाद हिंदी साहित्य में तमाम महिला लेखिकाओं ने अपने साहित्य में 'स्त्री–विमर्श' को बल प्रदान किया। रचनात्मक आन्दोलन चलाकर औरत के हक एवं अधिकार की वकालत की। साहित्य की विविध विधाओं में कलम चलाकर उसे 'स्त्री–विमर्श' की विचारधारा से बहुत समुध्द बनाया।

नासिरा शर्मा हिंदी साहित्य की एक सशक्त लेखिका है। उनका जन्म २२ अगस्त १९४८ में इलाहाबाद में हुआ। उनका परिवार प्रतिभासंपन्न, शिक्षित और सुसंस्कृत रहा है। उनके पिता प्रोफेसरजामिन अली इलाहाबाद विश्वविद्यालय में उर्दू भाषा के प्रोफेसर थे तथा उनकी माना श्रीमती नाज़नीन बेगम एक सफल गन्रहिणी रही है। उनका सारा परिवार कला और साहित्य का पुजारी रहा है। नासिरा जी अपने परिवार के बारे में लिखती है– "मेरा खानदान केवल पढ़ा–लिखा नही था बल्कि शायरों का एक सिलसिला रखता था। घर के मर्दो के लिखे कसीदे, परिंदे, नौहे और गज़ले औरतों द्वारा पढ़ी और सराही जाती थी।"[१]

नासिरा शर्मा के व्यक्तित्व की एक विशेषता

धर्मनिरपेक्षता रही है । भारतीय संस्कन्नति एवं परंपराओं पर उनका विश्वास था । किन्तु धार्मिक कर्मकांडों की वे हमेशा विरोधी रही है। अत: पारिवारिक विभिन्नताओं के बावजूद ब्राहमण परिवार के डॉ. रामचंद्र शर्मा से अंतर्धर्मीय प्रेम विवाह किया। उनका बाहय् एवं आंतरिक व्यक्तित्व प्रभावशाली रहा है। धर्म के नाम पर वह किसी का अनादर नही करती, बल्कि हर एक धर्म के प्रति आदर व्यक्त करती है।[2]

नासिरा शर्मा ने गदय की विभिन्न विधाओं में साहित्य सन्नजन किया है। कहानी तथा उपन्यास अधिक चर्चित है। उनके साहित्य के लिए विविध पुरस्कारो से सम्मानीत किया गया है। 'संगसार' कहानी संग्रह पर मध्यप्रदेश साहित्य परिषद का गजानन माधव मुक्तिबोध पुरस्कार। "शाल्मली" उपन्यास के लिए बिहार शासन का महादेवी वर्मा पुरस्कार। हिंदी अकादमी दिल्ली से 'कीर्ति सन्मान' आदि।

नासिरा शर्मा हिंदी की लोकप्रिय लेखिका रही है। वे सन्नजनात्मक लेखन के साथ–साथ स्वतन्त्र पत्रकारिता में भी उल्लेखनीय कार्य कर रही है। वह ईरानी समाज और राजनीति के अतिरिक्त साहित्य कला व सांस्कन्नतिक विषयों की विशेषज्ञ है। नासिरा शर्मा को सन २०१६ में उनके उपन्यास "पारिजात" के लिए 'साहित्य अकादमी' पुरस्कार से सम्मानित किया गया है।

"शाल्मली" नासिरा शर्मा का बहुत लोकप्रिय उपन्यास है। यह उपन्यास सन १९८७ में सरस्वती प्रकाशन, दिल्ली से प्रकाशित हुआ है। यह उपन्यास नासिरा जी के कीर्ति का आधार स्तंभ रहा है। प्रस्तुत उपन्यास के माध्यम से आधुनिक जीवन की परिस्थितियों में पति–पत्नी की समस्या को उजागर किया है।

'शाल्मली' नासिरा शर्मा का एक ऐसा विशिष्ट उपन्यास है जिसकी ज़मीन पर नारी का एक अलग और नया ही रूप उभरा है।

प्रस्तुत उपन्यास की नायिका शाल्मली है। वह अपने माता–पिता की अकेली संतान है। पिता अपनी लड़की को लड़के के समान सारी सुविधा उपलब्ध करा देते है। अपने पिता से शाल्मली ने यही सीखा है, औरत का कर्तव्य पत्नी होने तक सीमित नहीं, उसकी अलग पहचान भी होनी चाहिए। पिता के अनुसार, 'मैं चाहता हूँ कि मेरी बेटी ससुराल में जाकर भी राजकरे, अपने पैरों पर खडी हो जाए । किसी के पत्नी के अतिरिक्त भी उसकी एक पहचान बन जाए ।''[3]

'शाल्मली' कड़ी मेहनत और लगन से अपनी पढ़ाई करती है। बाद में एम.ए. के उपरांत आई.ए.एस की परीक्षा भी पास हो जाती है। जिसके कारण शाल्मली का सारा जीवन ही बदल जाता है। उसके बाद उसका विवाह नरेश से हो जाता है। नरेश किसी दफ्तर अनुभाग अधिकारी होता है। नरेश पढ़ा–लिखा होने के बाद भी पुरानी परंपराओं से जकड़ा था। उसके विचार भी बहुत सामान्य थे। उसे लगता है कि लड़किया मात्र शादी के लिए पढ़ा करती है। धीरे–धीरे पति का अधिकार वह जताना शुरू करता है। वह अपनी पत्नी, शाल्मली को अपनी दास समझता है। वह उसे अपनी दासी एवं भोग्या मात्र समझता है। वह नारी को केवल केवल घर के चारदीवारी में कैद करना चाहता है।

अपने पति का ऐसा व्यवहार देखकर शाल्मली को बड़ा गहरा धक्का–सा लगता है। अपने पति का वास्तव चेहरा देखकर वह अन्दर से तुट–सी जाती है। लेकिन धीरे–धीरे शाल्मली साहस से काम लेती है। वह अपने पति से विवाद करती है। वह कहती है, "औरत की अक्ल पर शक करना छोड़ दो। एक स्तर के बाद हम औरत–मर्द नहीं रह जाते है। बल्कि हमारा काम हमारी पहचान होती है। हमारी अक्ल हमारी कसौटी होती है।"[4]

शाल्मली के आई.ए.एस होने के बाद उसकी जिन्दगी पूरी तरह बदल जाती है। अपना घर व नौकरी में वह पूरी उलझ जाती है। जिसके कारण पति नरेश के पुरूषी स्वाभिमान को ठेस पहुँचती है। उसे ऐसा लगता है कि पत्नी ने घर–परिवार ही सँभालना चाहिए।

नरेश कहता है,''तुम घर में रहकर गृहस्थी और मुझे संभालो। इतना हाथ बटाओं मेरा फिर देखो मैं आकाश का पूरा सौर्य मंडल तुम्हारे चरणों पर रख दूँगा।''[7]

शाल्मली अपने पति का खुलकर विरोध करती है। वह विद्रोह कर अपने आप को पहचाने की कोशिश करती है। नरेश धीरे–धीरे शाल्मली का शोषण करना शुरू करता है। हमेशा उसका अपमान करता है। नौकरी को लेकर विवाह करता है।

नरेश उससे कहता है,''तुम जानना चाहोगी पुरूष की दृष्टि में औरत क्या है? भोगने की वस्तु.... वही उसकी पहचान है। इसलिए तुम औरत की तरह रहो, इसी में तुम्हारा उध्दार है और इस घर का कल्याण और गृहस्थी का सुख।''[8]

अपने पति की यह बातें सुनकर शाल्मली बहुत क्रोधित हो जाती है। वह नरेश से विद्रोह करती है। लेकिन पत्नी की मर्यादा को भी वह जानती है। पति का भी कर्तव्य होता है कि वह पत्नी की भावनाओं का आदर करे। अत: वह अपने पति नरेश से कहती है,''मैं तुम्हारी छाया तुम्हारी प्रतिध्वनि, तुम्हारा विस्तार नहीं हूँ, नरेश। इस भ्रम में मैं नहीं जीती। इसे मेरी कमी कहलो या खूबी कि मैं अपनी अच्छाई और बुराई दोनों को जानती हूँ। यह भी जानती हूँ कि मैं कोरा कागज नहीं थी, जिस पर तुम अपने अधिकार का हस्ताक्षर कर सकते।''[9]

नरेश ! मुझे और उसके बीच को एक चुनने की स्वंतत्रता तुम्हें देती हूँ। उसके साथ रहकर तुम्हे अपना जीवन सार्थक लगता है तो यह मेरा निर्णय है कि तुम अपने को स्वतंत्र समझो।[10]

इस घटना से शाल्मली की नजरों में उसका पति गीर जाता है। उसका पति भी उसपर लांछन लगाता है। जिसके कारण वह अन्दर से तुटती–सी जाती है। वह निरंतर किये जा रहे अमानवीय व्यवहार से परेशान हो जाती है। उसकी सहेली सरोज भी उसे संबंधों को तोड़ने की सलाह देती है। पर वह तलाक देने के पक्ष में न थी। वह अपना संतुलन खोना नही चाहती थी। वह अपनी दृष्टि को संकुचित होने से बचाती है।

वह सोचती है,''कुछ निर्णय जीवन के लिए महत्वपूर्ण होते है। मगर उनके हो जाने पर लगता है कि अधूरे है और कुछ अधुरे निर्णय अपने में पूरे लगते है। सोच में एक बिंदू पर पहुँचकर शाल्मली फिर पहाडी नदी की तरह स्वच्छ जल–सी उछलती–कुदती बहने का प्रयत्न करने लगती है।''[11]

नासिरा शर्मा प्रस्तुत उपन्यास के माध्यम से नारी चेतना भारतीय मूल्यों की पुनर्स्थापना करने का प्रयास करती है।

प्रस्तुत उपन्यास के अन्त में शाल्मली सरोज से कहती है कि मैं पुरूष विरोधी न होकर अत्याचार विरोधी हूँ। अत्याचार का कोई नाम और धर्म नहीं होता। अंत में शाल्मली इन सारी प्रतिकुल परिस्थितियों में भी अपने आपको सँभालकर अपने व्यक्तित्व को सँवारने मे लग जाती है। वह अपने पति नरेश को माफ करती है। उच्च शिक्षित एवं आत्मनिर्भर होते हुए भी वह तलाक का मार्ग नहीं अपनाती

निष्कर्ष :–

प्रस्तुत 'शाल्मली' नामक उपन्यास में नासिरा शर्मा ने नारी चेतना का सशक्त चित्रण किया है। इस उपन्यास के माध्यम से एक उच्च पदस्थ अफसर शाल्मली के जीवन संघर्ष का मार्मिक वर्णन किया है। उसका पति एक अहंकारी पुरूष है। वह पत्नी को केवल दासी मानता है। वह अपनी प्रगति की वह उपेक्षा करता है। किन्तु शाल्मली पति के दुर्व्यहार का और चरित्रहीनता का बहुत ही साहस पूर्वक धीरज के साथ सामना करती है। वह इस स्थिति से पलायन नहीं करती स्वयं अपने पूरे मनोबल के साथ वह पति को अपने स्वतंत्र किन्तु सार्थक व्यक्तित्व का आभास कराती है। उसे अपने पति पूर्ववत निष्ठावान बनने पर विवश करती है।

संदर्भ :—

१. गगनांचल—सं. कन्हैयालाल नंदन—जनवरी — मार्च १९९९

२. नासिरा शर्मा और सानिया के साहित्य मे स्त्री विमर्श—डॉ. महेश दवंडे—पृ.१८

३. वही— पृ.२०

४. वही— पृ.५६

५. वही— पृ.२०

६. वही— पृ.१२८

७. वही— पृ.७५

८. वही— पृ.१४६

९. वही— पृ.१४३

सहाय्यकग्रंथ :—

१. नासिरा शर्मा और सानिया के साहित्य में स्त्री विमर्श— डॉ. महेश दवंडे

□□□

20

स्त्री—प्रश्न के आईने में प्रगतिवादी हिंदी आलोचना

मनदीप

पी—एच.डी. शोधार्थी, हिंदी विभाग,

दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

****

सदियों से वंचित, शोषित, दमित, लांछित, पीड़ित हाशिए के मनुष्य के मानवीय अधिकार और लोकतान्त्रिक व्यवस्था के अंतर्गत स्त्री के अन्य अधिकारों से जुड़े प्रश्नों को इतिहास में, उन पर हुए अत्याचार और दमनसे संबंधित प्रश्नों को प्रगतिवादी हिंदी कविता में किस तरह उठाया गया है ? और उन सारे अमानवीय अत्याचारों से मुक्ति के लिए प्रगतिवादी कवियों—आलोचकों ने जो रास्ता दिखाया है, उसी कड़ीकी खोज को आगे बढ़ाते हुए, यह शोध —आलेखलिखने का प्रयास किया जाएगा ।

साहित्यिक लेखन में अभी तक सबसे ज्यादा शोषित—वंचितों के अधिकारों के साथ प्रगतिशील लेखक संघ का उद्देश्य धरातल पर उतारने को लेकर जोरदार अभियान रहा है, ऐसा प्रगतिशील लेखक संघ के शुरूआती घोषणा और उद्देश्य से प्राप्त होता है। फिर भी भारत जैसे विशाल लोकतान्त्रिक देश में कौन—सी बाधा या व्यवधान आ गई ? जिसके कारण आज भी हमें वह सफलता नहीं मिल पाई जो हमें मिलनी चाहिए थी । किस हद तक शोषित, दमित, लांछित स्त्रियों के लिए प्रगतिवादी लेखकों ने अपने लेखन में, उनसे संबंधित प्रश्नों को उठाया ? हमें यह प्रश्न को बहुत ही बृहत् स्तर पर परखना होगा कि समय के साथ प्रगतिवादी लेखक कहीं समय के कुचक्र में फंस कर अवसरवादी तो नहीं हो गए ? अपने शुरूआती

दायक सार

ijndex

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

November - 2020
Vol. I No. 14

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD

15) An Overview of Financial Literacy among Women - Need and Practice
Dr. Bhusare Anjali Jairam 103

16) Entrepreneurial Challenges in the Fashion Industry: A Study on Indian Women Entrepreneurs
Dr. Bhusare Anjali Jairam 114

17) Industrial Finance Corporation of India and Its Financial Resources
Dr. Dapke Vilas G. 124

18) A Facebook Addiction among College Students
Khan Zeenat Muzaffar 132

19) Regional Planning and Development in India
Dr. Thavare Bhalachandra Baburao 136

20) New Economic Geography and Economic Integration: A Review
Dr. Thavare Bhalachandra Baburao 141

21) Project Finance with predetermined lease for expansion of business
Dr. Misal Dilip Mohanrao 145

22) Make in India and Delhi-Mumbai Industrial Corridor (DMIC)
Dr. Misal Dilip Mohanrao 153

23) Challenges to Indian Democratic Election: Influence of Money and Muscle
Nur Alam Mollah 160

24) Geographical Review on Spatial Pattern of Irrigation Wells in Beed District
Dnyaneshwar H. Chaudhari 169

25) Attitude towards the Theory Lectures of Physical Education Subject as compared with Practical Lectures -A Survey of Higher Secondary Boys and Girls of Pune District
Mr. Darshan Gandhe, Dr. Mohit Shinde, Miss. Mansi Patankar 176

EXCEL'S INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & HUMANITIES
(An Peer Reviewed International Journal)
Vol. I , No.14 - November, 2020
ISSN 2277-7539 (Print)
Impact Factor 5.631 (SJIF)

Industrial Finance Corporation of India and Its Financial Resources

* Dr. Dapke Vilas G.

Introduction:

At the time of independence in 1947, India's capital market was relatively under-developed. Although there was significant demand for new capital, there was a dearth of providers. Merchant bankers and underwriting firms were almost non-existent. Also commercial banks were not equipped to provide long-term industrial finance in any significant manner. It is against this backdrop that the government established The Industrial Finance Corporation of India (IFCI) on July 1st, 1948, as the first Developing Financial Institution in the country to cater to the long-term finance needs of the industrial sector. The newly-established DFI was provided access to low-cost funds through the central bank's Statutory Liquidity Ratio (SLR) which in turn enabled it to provide loans and advances to corporate borrowers at concessional rates. Financial institutions like IFCI have been experiencing considerable difficulties in recovering loans and enforcement of securities charge with them.

Financial Resources:

Financial institution, as stated earlier is primarily concerned with mobilization of resources and channelization of the pooled resources in productive outlets. IFCI main dependence for funds has been borrowing both with in the country and outside. Institution may also

* Assistant Professor, A.B. College of Arts, Commerce and Science, Deogaon ® Dist. - Aurangabad

meet their financial requirements by resorting to state and institutional borrowings to meet their growing demand of funds from up and coming enterprises. The principal source of rupees borrowing has been the bond issued by IFCI carrying government guarantees. Such bonds were eligible for subscription by commercial banks under the statutory liquidity requirements. The authorized Share capital of IFCI is Rs 1500 crore divided into equity shares of Rs 10 each in31 march 2005. IFCI placed a heavy responsibility on it to fill in this gap consequently; it became equally important that it be also equipped with the adequate resources for meeting the rising demand for industrial finance in the country. Sources of funds of financial institution may be either domestic or foreign or partly domestic and partly foreign, the same may be derived from both equity and loans. The Corporation came out with public issue of its shares in 1993. Thus, they need burgeoning funds to dispense financial support to up and coming industrial projects of national priority. After the conversion of IFCI into a company, it has raised funds in the capital market on market related terms by way of certificates of deposits, bonds, fixed deposits and other borrowings. The IFCI has been evincing greater interest in raising funds through short-term deposits and placing greater reliance on generation of internal resources to meet its growing funds requirements. Industrial Finance Corporation, Industrial Credit and Investment Corporation of India, State Financial Corporations and Refinance Corporation of India sought to serve the increasing financial needs for industrial growth in the private sector. The financial mechanism adopted by the bank and its networking play a significant role in raising funds from the savers. Equity capital may be taken up by the central government, central bank and domestic private investors, institutional or individual commercial banks and insurance companies are the usual subscribers of initial share of capital as in the case of IFCI and ICICI. IFCI also borrows fund from government of India in terms of KFW agreement for interest differential fund. Since these institutions are supposed to fund capital expenditure projects through investment in and underwriting of securities and extend term loans to these projects, their fund requirements tend to be of permanent or long-term nature. However it felt that in relation to the investment needs which were likely to arise for industrial development in future financial institution role goes more important. The Government provides subsidized financial assistance to the financial institutions so as to help develop priority sector industries particularly in backward regions of the country.

The success of the Industrial finance corporation of India, or of any other institution depends largely upon the total resources at its disposal as also the different sources of funds available for augmenting its resources. The authorized Share capital of IFCI is Rs 1000 crore divided into equity shares of Rs 10 each at the annual general meeting 1996 ,10 percent of this amount (100 crore) has been converted into cumulative redeemable preference shares of the face value of Rs 10 each. The principal forms in which financial institution may raise long-term resources from outside are issue of equity shares, preference shares and debentures, long-term deposits and long-term borrowings. The Corporation was earlier empowered to accept deposits for a period of 5 years; but the amount of deposits can in no case exceed Rs. 10 crores. Besides capital and reserves, the Bank is empowered to raise funds by Borrowing from the Central Government interest free loans on terms and conditions as may be agreed upon, Borrowing from such other authority, organization or institution in India as may be generally or specially approved by the central Government.

The recommendations of the Narsimham Committee, the financial institutions including IFCI, ICICI and IDBI have, of late, been permitted to raise funds from the open market. The IFCI Act was amended in July, 1993 to convert the Industrial Finance Corporation into a public limited company so as to enable the IFCI to access the capital market and to reduce its dependence on Government guaranteed funds. This Fund is intended to assist, with the prior approval of the Central Government, specially deserving projects to which banks and other financial institutions are not likely to provide the requisite finance in the ordinary course of business for various reasons. Recently, the Government has allowed these financial institutions to raise foreign currency loans with a maturity of 10 years and above without any ceiling from external commercial borrowing. The Fund comprises amounts received by way of loans, gifts, grants, donations etc. from the Central Government or any other source. The financial position of the Corporation with debt-equity ratio ranging between 5.7:1 and 10:1 is quite satisfactory as per the international norm of the World Bank. This leads us to suggest that the IFCI has the potential for resorting to long-term borrowings subject to its availability at reasonable cost. The resources of the corporation have been further augmented by issuing debentures/bonds in India and commercial markets abroad. The profits and losses arising

out of the operations of the Fund are respectively credited or charged to the Fund. During 1999-2000, the IFCI raised equity share capital of Rs. 86 crore. As a result, relative share of paid up capital soared to over 4 per cent as on 31st March 2000 from 2.56 per cent in 1996. The resources of the IFCI initially comprised share capital, interest-free loan from Government of India.

Borrowings

For meeting the foreign exchange requirements of its client IFCI raises foreign currency loans through the following two ways firstly, lines of credit(from KFW Asian development bank and other foreign banks)secondly, commercial borrowings through syndicated loans. Recently, the Corporation has been allowed to raise money by way of term money, certificate of deposits, term deposits and inter-corporate deposits under an umbrella limit equal to their net owned funds for a period of 1 to 5 years. Act empowers the Central Government may, after due appropriation made by parliament by law in this behalf, advance to the Bank an interest free loan repayable in installments, and such further amounts of money by way of loan on such terms and conditions as may be agreed upon. As per the Government Policy, the Corporation can borrow up to 10 times its paid-up capital and reserves in the form of bonds, debentures, loans, etc. Institution was also to reduce significantly the cost of borrowings during the Financial Year 2004-05 by Rs.378 crore to Rs.958 crore, compared with Rs.1,336 crore in the Financial Year 2003-04. Repayment of assistance by Borrowers is one of the important sources of finance for the Industrial finance corporation of India.

IFCI also borrows fund from government of India in terms of KFW agreement for interest differential fund. The amount of Repayment by Borrowers has increased not only in absolute terms but also in relative terms. It can borrow resources in foreign currency. It can also borrow from the RBI for a period of 90 days against Government securities and/or for a period of 18 months against its own bonds. Since the Industrial finance corporation of India was set-up in 1948 and started advancing financial assistance to industrial concerns in that year, it is but natural that the Repayment amount would be lower in the initial years. Amount received From Government of India under Interest Differential Fund (IDF) is of a capital nature and to be utilized for specified

purposes for promotional activities of Industrial Development. So far as the trends in the relative share of various sources in the total financing is concerned, Repayment by Borrowers, Reserves and 'others' showed a rising trend over the years. After economic reforms during the period of 1995-96, being in the business of providing finance to industries as well as the service sector, it has to constantly raise resources. During the year, liquidity in the money market remained under pressure. Yet, IFCI was able to mobilize need-based resources through private placement of bonds, Certificates of Deposits, Fixed Deposits and other borrowings.

Variation in financial resources

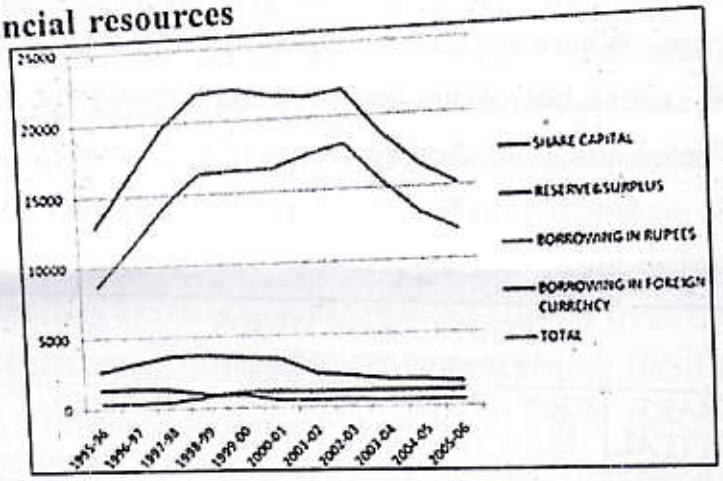

the total of financial resources is 12905 crore in 1996 which was lowest in comparison to period of 1995 to 2006, share capital of IFCI was Rs 353 crore , reserve and surplus was 1282 crore, borrowing in rupees was 8658 crore and borrowing in foreign currency is Rs 2612 crore. In 1996-97 the share capital amount was Rs 352.8 crore is almost constant in comparison to previous year but borrowing in rupees raised to 11441 crore ,where borrowing in foreign currency was 3197.5 crore and reserve and surplus 13508 crore only. During the period of 1997-98, Corporation raised Rupee resources and Foreign Currency resources by way of syndicated loan, lead arranged by Bank of Tokyo-Mitsubishi. Corporation has made significant provision towards bad and doubtful debts as required in terms of RBI's guidelines. This affected the profitability adversely. IFCI financial position is going stronger so its share capital is increased to near about 452.9 crore, reserve and surplus was 1293.9 crore and borrowing in rupees was 14362.3 crore with borrowing in foreign currency of Rs 3655.6 crore. In 1998-99 borrowing were increased continuously due to strong position of IFCI, at that time share capital

was increased to 790.4 crore and reserve and surplus was Rs 936.1 crore where borrowing in rupees was 16459.8 crore ,borrowing in foreign currency was Rs 3713.3 crore. Corporation made a "Golden Move" in the Golden Jubilee year with the shifting of all its departments in the Corporate Office located in various rented premises to the newly built "IFCI Tower" at Nehru Place, New Delhi in October, 1997. From the period of 2000 to 2006, the overall economic environment in 1999-2000 was thus mostly favorable. As a consequence of the financial-sector reforms in recent years, IFCI has been mobilizing domestic resources from the market through the issuance of pubiic / privately placed bonds /debentures, certificate of deposits (CDs), inter-corporate deposits (ICDs) and institutional /term-money borrowings, subject to the guidelines of the Reserve Bank of India. Share capital performance is constant and it varies minutely from 1096.4 crore to 1067.9 crore. Where reserve and surplus also start decrease from 2000 amounted to Rs 906.7 crore, borrowing in rupees and borrowing in foreign currency are respectively 16577crore and 3515.2 crore.

TABLE

SOURCES OF FUNDS (1995-96 TO 2005-06)					
YEAR	SHARE CAPITAL	RESERVE & SURPLUS	BORROWING IN RUPEES	BORROWING IN FOREIGN CURRENCY	TOTAL
1995-96	353.0	1282.0	8658	2612.0	12905
1996-97	352.8	1350.8	11441.8	3197.5	16342.9
1997-98	452.9	1243.9	14362.3	3655.6	19714.7
1998-99	790.4	936.14	16459.8	3713.3	21899.6
1999-00	1096.4	906.7	16577.1	3515.2	22095.4
2000-01	1087.9	505.1	16593.2	3373.5	21559.7
2001-02	1067.9	497.6	17489.2	2299.4	21354.1
2002-03	1067.9	469.7	18113.2	2089.7	21740.5
2003-04	1067.9	454.9	15408.1	1822.0	18752.9
2004-05	1067.9	447.4	13256.8	1768.1	16540.2
2005-06	1067.9	442.9	12066.7	1611.4	15188.9

Source: report on IDBI.

The total of financial resources are highest in this year is 22095.4 crore. After recording a turn-around during 1999-2000, industrial sector has again shown poor performance during 2000-01. The cost of borrowings was lower at 10.57% per annum as compared

with 11.86% per annum for the previous year. Your company's resource rising during the year was adversely affected because of down gradation of credit rating. the Government of India approved a package of capital infusion liquidity support of Rs. 10 billion, of which Rs. 4 billion cash-neutral support was provided by Government by way of 20-year convertible bonds. Out of the balance Rs.6 billion, which was to be contributed by major shareholders, Rs.2 billion was provided by LIC by way of 20-year convertible bonds, Rs.2 billion by SBI as short-term loan and Rs.1 billion by IDBI by way of Deep Discount Bonds with maturity value of Rs.2 billion. Year 2002 shows decline trend in comparison to 2001, share capital goes down to 1067.9 crore in comparison to 1087.9 in 2001.reserve and surplus also decrease from 505.1 crore to 497.6 crore, borrowing in foreign currency drastically decreased to 2299.4 crore in comparison to 3373.5 crore on 2001.IFCI's performance during the 2003, Company was able to mobilize resources during the year actually by way of roll-overs and reinvestments of maturing liabilities. In aggregate, IFCI mobilized Rupee resources of reserve and surplus is about to 469.7 crore borrowing in rupees is 18113.2 crore and borrowing in foreign currency is Rs 2089.7 crore. Company has not resorted to any significant fresh borrowings during the year as the emphasis was on restructuring of the existing liabilities. Your Company serviced the foreign currency loans and liabilities to SLR Bondholders as well as to small investors fully and to other investors as per the restructured terms. According to the table share capital of IFCI is constant from 2002 to 2006 which is 1067.9 crore. Reserve and surplus of 2004 is Rs 454.9 crore which is low in comparison to 2003. Borrowings in rupees and in foreign currency are 15408.1crore and 1822 crore respectively. During the period of 2005, the existing foreign currency loans and SLR Bonds as well as retail borrowings were serviced regularly as per the original terms and schedules and all other liabilities as per the restructured terms, without any default. The repayment of matured principal was also made on due dates without any delay, on receipt of duly discharged bonds. Financial position shows decreasing trend in reserve and surplus, and in borrowings. Reserve and surplus is 447.4 crore were borrowings in rupees is 13256.8 crore. Borrowing in foreign currency is only 1768.1 crore. In period of 2006, share capital is 1067.9 crore, reserve and surplus amounted to Rs 442.9 crore. Borrowing in rupee is 12066.7 crore and borrowing in foreign currency is 1611.4 crore.

Conclusion:

From the above study, it is evident that IFCI is one of the best financial institutions so it is also conscious of its responsibility in matter of raising financial resources for assistance to different sectors. IFCI is able to manage financial resources for project financing for modernization, new establishment, diversification, rehabilitation. Above study shows that there is drastic variation in financial resources of IFCI but management of the institution is so efficient that it handles all the problems effectively, All these measures help IFCI institution for comeback and also get success through improvement in industrial development. It can be said that IFCI will be also to strengthen the steps further by having more rigorous follow up of the existing measures and also search for more effective ways for dealing with the problem of financial resources. IFCI should also enforce a satisfactory proportion of equity capital while sanctioning financial assistance to projects.

References:

1) IFCI annual report (New Delhi , 1999)
2) Jain P.K , assessing the performance of a development bank ,
3) Singh, B.B. , Industrial Finance Corporation of India , journal of development finance.
4) www.IFCIltd.Com
5) IFCI annual repot (New Delhi) 2004,
6) Francis Cherunilam , Industrial Financial Institution , p.409.
7) Seth , M.L
8) Dr. Prasad Nirmal, Chandradass.J , banking and financial system in India, himalaya publishing house, New Delhi .
9) IFCI annual report (New Delhi,2005)
10) Annual report of IFCI (New Delhi , 2006)

ISSN 2249-9032 (Print)
ISSN 2277-3339 (Online)
Impact Factor 5.136 (IIFS)

Index In
ijindex

Excel Journal of Engineering Technology & Management Science

(An Peer Reviewed International & Multidisciplinary Journal)

June - 2021
Vol. 1 No. 20

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115.

EXCEL PUBLICATION HOUSE, AURANGABAD.

About Excel Publication

The Philosophy:
Excel Journal of Engineering and Management Science invites innovative and preferably research-based articles in any area of Engineering & Management.

Practicing Engineer & Managers are welcomes to submit data-base case studies for publication. All authors should aim at advancing existing thought and/or practices in the relevant field and hence should endeavor to be original and insightful.

Submissions should indicate an understanding of the relevant literature and the contribution of the submissions to this body of research. Empirical articles should have an appropriate methodology and be able to relate their findings to the existing literature.
Methodological articles must attempt to show how they further existing theory.

The review process: The review process followed by Excel Journal is systematic and thorough. Articles submitted to the journal are initially screened by the editor for relevance and overall quality as judged by the presentation of concepts, methodology and findings. Inappropriate or weak submissions are not forwarded for a formal review. Those considered appropriate are submitted to a double blind review process.

Potential contributors: Every research-oriented individual and institution, and every research student, faculty working anywhere in the world is invited to explore fruitful connections with Excel Publication.

Contents

1) **Art and Science**
Ms. Gaytri 01

2) **Ovarian and hepatic biochemical changes in response to some heavy metal exposure to the fresh water fish, *Notopterus notopterus* (Pallas)**
V.R. Sindhe 05

3) **Emerging Trends in Leadership Practices**
Mrs. Anita Unmesh Patil.....15

4) **The essence and effectiveness of Business Model**
Utkarsha Dehade.....20

5) **Role of Successful Branding in Social Marketing**
Senhal Umate 24

6) **Restructuring of Banks and Financial Institutions - A Revisit**
Dr. Dapke Vilas G.....30

7) **Green Marketing-A Success Strategy for Inclusive Growth And Sustainable Development in India**
Dr. Waghmare Manik Sadhu 37

8) **New Tools in Recruitment, Retention and Promotion**
Shruti Rajurkar.....43

9) **A Study of E-Commerce and Online Shopping**
Dr. Ankush B. Jadhav 49

10) **CAB in India : A Case Study of OLA and Uber**
Dr. Kailas A.T, Dr. Sannake A.C. 58

11) **Digital Marketing and Its Impact on Consumer Purchases**
Dr. Memon Ubed, Qureshi Shaikh Nawaz 66

EXCEL JOURNAL OF ENGINEERING TECHNOLOGY AND MANAGEMENT SCIENCE
(An Peer Reviewed International Multidisciplinary Journal)
Vol. I No.20 - June 2021
ISSN 2249-9032 (Print)
ISSN 2277-3339 (Online)
Impact Factor 5.136 (IIFS)

Restructuring of Banks and Financial Institutions - A Revisit

* Dr. Dapke Vilas G

Introduction

The concept of corporate restructuring, commonly referred to as Mergers and Acquisitions (M&A) in Asian Countries, took its birth in America somewhere in 1890. Till date about two-third of very large public corporations in US have had mergers within the corporate history. a robust banking industry is critical for sound economic process so it's natural to enhance the comprehensiveness and quality of the banking industry to bring efficiency within the performance of the important sectors. Since quite one decade, the banking system has been transformed throughout the planet from a highly protected and controlled industry to a competitive and deregulated one. Especially, globalization including technological development has shrunk the boundaries by which financial services and products are being provided to the purchasers residing at any a part of the world. Further, thanks to innovations and enhancements in commission delivery channels, the trend of worldwide banking has now been marked by twin phenomena of consolidation and convergence. If banks are to be made simpler, efficient and comparable their counterparts functioning abroad, they might got to be more capitalized, automated and technology oriented, even while strengthening their internal

* Assistant Professor, A.B. College of Arts, Commerce and Science, Deogaon ® Dist. - Aurangabad

operations and systems. Similarly, so as to form them comparable their competitors from abroad with reference to the dimensions of their capital and asset base, it might be necessary to restructure the banks. It are often out rightly proclaimed that mergers and acquisitions are the important strategies to realize the requisite size and financial strength. Narasimham Committee on Banking Reforms gave its report during November 1991 providing operational flexibility and functional autonomy to strengthen the economic system and also for increasing the productivity and profitability of the banks. The Union minister of finance, P. Chidambaram gave an inkling of the government's stance on mergers within the banking sector when he stated that the govt would encourage consolidation among banks so as to form them globally competitive.

Broadly there are five reasons that drive mergers viz., (a) Economies of scale, (b) Economies of scope, (c) Potential for risk diversification (d) Personal incentives of management and (e) Public policy, e.g., a desire to possess alittle number of worldwide players instead of an outsized number of local players. The second report of Narasimham committee (1998) made the proposal for the method of consolidation within the 27 public sector banks, suggesting that they ought to be brought right down to 3-4 global entities and 5-6 national entities. India may be a hugely over-banked and under-serviced country. If one includes the branch network of old and new private banks, collectively the spread might be over 68,000 branches across the country. Besides, there are a couple of thousand co-operative bank branches. On a mean one bank branch caters to fifteen,000 people. However, just one bank-State Bank of India-is among the highest 100 banks within the world. This involves consolidation as an important within the Indian banking system.

Objective Focus

The main objective of the paper is to focus and explain the trend, need and modalities of Restructuring of banks and financial institutions. The paper helps to possess an insight into the mergers and acquisitions and therefore the strategies of restructuring initiated within the case of various financial institutions like Commercial Banks, Regional Rural Banks, Cooperative Banks and Development Financial Institutions.

Mergers – The Rationale

According to Dymski (1999) ,"Mergers may thus be desirable for bank if they're expected to reinforce the acquiring bank's capacity to extend profits, independent of the effect they'll have if any on operational efficiency". there's some support for the hypothesis that links market power and profits in banking market. consistent with the findings of Berger (1995) the Banks may use mergers as how of seeking out market power, so as to, enhance their ability to get net profits. intrinsically the rationale behind mergers is to extend the efficiency levels across the Board and enhance shareholders' value.

Objectives of Mergers

Mergers are well-recognized commercial practices for growth and diversification of producing, business and repair activities.

The factors that motivate mergers are to –

a. Diversify the areas of activities to realize optimum size of business.
b. Remove certain key factors and other bottlenecks of input supplies.
c. Improve the profitability.
d. Serve the customer better.
e. Achieve economies of scale and size, internal and external,
f. Acquire assets at less than the market value,
g. Bring separate enterprises under single control,
h. Grow without any gestation period; and nurse a sick unit and obtain tax advantages by acquiring a running concern.

There might be other influencing factors. But, by and enormous, they're going to be subsumed in one or the opposite of the above listed factors.

The Pros of Mergers

The increasing customer led demands for more sophisticated banking services may be a force for and output expected of mergers. the opposite benefits are cost savings thanks to economies of scale, tax thanks to size, deregulation of banking business, shareholders' profitability

a] Cost savings – Cost savings constitute a crucial outcome ass the rationale of

mergers and acquisitions. It emerges that economies of scale may be a vital motivating factor for consolidations.

b] Tax – The tax due to increased size may be a moderately important factor motivating domestic within segment mergers.

c] Deregulation – easing of legal and regulatory barriers has opened the way for increased Mergers and acquisitions, both within and across national boundaries and both within and across financial industry segments. Deregulation has been a crucial factor encouraging consolidation.

d] Shareholder pressures – Shareholders have gained power relative to other stakeholders in recent years. This development has put increased pressure on financial institutions to enhance profitability. Consolidation has in many cases seemed a beautiful thanks to accomplish this objective.

Types of Mergers

Mergers are often economically classified into four categories viz., horizontal, vertical, congener or concentric and conglomerate.

1) HORIZONTAL MERGER: this is often the merger of corporates engaged within the same line of business. E.g.: Merger of a bank with another bank.
2) VERTICAL MERGER: this is often the merger of corporates engaged in various stages of production in an industry.
3) CONGENERIC OR CONCENTRIC MERGER: In Congener or Concentric merger the acquirer and target companies are related through the essential technologies, production process or markets. Concentric merger represents an outward move by the acquiring company from its current set of business into contiguous businesses.
4) CONGLOMERATE MERGER: this is often the merger of corporate engaged in related lines of activities.

Restructuring of monetary Institutions

A. Commercial Banks

Although nationalization of banks helped the spread of banking to the agricultural and hitherto uncovered areas, the monopoly granted to the general public sector and lack of

Conclusion:

Banking operations are becoming increasingly customer dictated. The demand for 'banking supermalls' offering one-stop integrated financial services is well on the rise. The ability of banks to offer clients access to several markets for different classes of financial instruments has become a valuable competitive edge. Convergence in the industry to cater to the changing demographic expectations is now more than evident. The Indian banking system would therefore see consolidation through mergers and acquisitions and a co-existence of both national and international players. The core objective of restructuring is to maintain long-term profit ability and strengthen the competitive edge of banking business in the context of changes in the fundamental market scenario. Mergers as a competition strategy in a globalized environment is understandable. But Mergers and acquisitions are however, no substitutes for poor assets quality; tax management, indifference to technology up gradation and lack of functional autonomy and operational flexibility etc.

References:

1) D. Jawdat Djafarraktab - the restructuring of banks , Empirical Study - House Tigris 2009 p 44
2) D. Cevdet Jafar speech - restructuring teller . Op p 55 3 - Dominique Thiery - Restructuration et reconversion: Concepts et méthodes.
3) L'Harmathan Février 1995. P16
4) Dominique Thiery - Restructuration et reconversion Op - p 18
5) Dominique Thiery - Restructuration et reconversion op p 22
6) Jennifer Goeytes & Alionne Mobaye «Les Raisons de la restructuration du secteur bancaire en France» Université Paris1-Master1 2006-2007. Site web www.écoparis1.ifrance.com/tpM/E42. pdf
7) Abdul Ghani bin Mohammed - the global financial crisis - the Sea Hous Publishing and Distribution / Algeria , 2008 - First Edition - 8 p.
8) Parrish Abdelkader - Liberation banking requirements and the development banking services and increase the competitiveness of
9) Algerian banks- PhD thesis 2005-2006 op p 44
10) Dhafer Saidane-la nouvelle banque-métiers et stratégies-revue banque éditi 2006-PARIS

11) Yves Morvan- Les fondements d'économie industrielle - Edition Economica1991 p185.

12) Yves Morvan - Les fondements d'économie industrielle- op p 132 12 - Jean Pierre ANGELEIR - Economie Industrielle: Eléments de méthodes-Edition OPU1993-p91

13) http://www.lefigaro.fr/sicav/2010/02/05/04006-20100205ARTFIG00546—2010-signera-le-retour-des-fusions-acquisitions-.php « 2010

14) signera le retourdes fusions-acquisitions »

15) http://www.lefigaro.fr/bourse/2010/12/31/04013-20101231ARTFIG00457-fusions-acquisitions-entre-15-et-30-de-hausse-en-2011.php

16) Dhafer Saidani-L'industrie bancaire-RB édition 2007

17) Essam El-Din Ahmed Abaza - globalization of banking - Arab Renaissance House Publishing- Cairo 2010 - 331 p.

18) Samir Khatib , measuring and managing risk in banks - Knowledge facility in Alexandria in 2005 - 85 p.

19) Essam El-Din Ahmed Abaza, globalization of banking - Op 139 p. 19 - Christian de Boissieu-les systèmes financiers op p 61

ISSN 2249-9032 (Print)
ISSN 2277-3339 (Online)
Impact Factor 5.136 (IIFS)

Index In
ijindex

Excel Journal of Engineering Technology & Management Science

(An Peer Reviewed International & Multidisciplinary Journal)

December - 2020
Vol. 1 No. 19

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

EXCEL PUBLICATION HOUSE, AURANGABAD.

12) **Work Participation Rate and Dependency Ratio in Beed District**
Dr. Jitendra V. Ghodake 78

13) **Literacy Region in Beed District of Maharashtra State**
Anil Prakashrao Wagh.....86

14) **Theoretical Investigation of Non-Linear Optical (NLO) Properties of Benzene**
V.P. Deshmukh.....92

15) **A Theoretical study on the Role of HR Analytics**
Dr. Vikas Choudhari.....98

16) **Talent management Practices: An Significant aspect for refining employee's performance**
Dr. Dapke Vilas G.....104

17) **Optimizing collaborative Learning in language classroom**
Mrs. Nusra Mehtab.....111

18) **Environmental Accounting and its practices in India**
Dr. Waghmare Manik Sadhu.....116

19) **Impact of GST on Indian E- Retailing**
Dr. Pathan Vasiulla Khan.....122

20) **Performance and Evaluation of General Insurance In Current Era**
Dr. Kishor L. Salve, Vijay Nikalje 132

21) **A study of pre and post competitive anxiety level of basketball players at various level of competition**
Dr. S.J. Chandrashekhar 136

EXCEL JOURNAL OF ENGINEERING TECHNOLOGY AND MANAGEMENT SCIENCE
(An Peer Reviewed International Multidisciplinary Journal)
Vol. I No.19 - December 2020
ISSN 2249-9032 (Print)
ISSN 2277-3339 (Online)
Impact Factor 5.136 (IIFS)

Talent management Practices: An Significant aspect for refining employee's performance

* Dr. Dapke Vilas G

Introduction:

Human resource the heads has gotten ability the executives as quite possibly the main asset of association headway. It encourages representatives by reaching out to legitimate business opportunity which matches to their capacity, fitness limits and energy. This can augment organizational performance and benefit level Talent the executives cant for the administration and representatives. Ability the executives can overhaul employees capacity which can assemble the benefit.

Ability :

"Talent is considered as person's capacities or characteristic aptitudes, information, blessings, insight, experience or his/her ability to get a handle on new thing and develop" (Woodward & Beechler)

Ability Management :

- "Talent the board is a cycle of pulling in, enrolling, choosing ,creating, advancing, and holding the gifted, talented, able representative in a similar association for longer period to accomplish the hierarchical objective.

* Assistant Professor, A.B. College of Arts, Commerce and Science, Deogaon ® Dist. - Aurangabad

- "Talent the executives is the cycles of guaranteeing that capable individuals are pulled in, held, propelled and created in accordance with the requirements of the association".
- "Talent the executives includes actualizing a bunch of key exercises as a feature of HR the board, while at the same time applying further developed techniques and techniques."

In mid 90s, when Indian efficient framework have strengthened because of progression, privatization and globalization, this immense change has made enormous open doors for individuals to work in banks and enterprises. Associations has created ability the executives rehearses which don't adhere to enlistment yet additionally puts stock in progressing improvement by drawing in , enrolling, progressing, holding and getting ready workers to satisfy hierarchical objective. For instance association needs to give phenomenal advantage to pull in capable representatives of contender organizations.

Selecting gifted applicant isn't adequately just however to get his greatest contribution to accomplish the objective is the principle witticism. That is the reason, it's understood that ability the executives deals with workers from beginning position till leaving association. Here each individual needs to dominate the game for and for that they must be skilled, devoted and refreshed with the external world.

There are numerous analysts who had learned about different territories of ability the board rehearses yet at the same time it has gotten exceptionally hard to comprehend its genuine ideal. There are a few associations which has received distinctive ability the board rehearses with imaginative thoughts. A few scientists have talked about that to deal with the extraordinary worker is anything but a simple errand. It devours part of time and cash however it is helpful. Top administration put their greatest endeavors in esteeming and building up their workers yet doesn't give adequate time and materials (assets) which is basic. (Heinen& Neil, 2004) Only those associations get ceaseless achievement which has confidence in advancement and improvement by saving their ability for a very long time with them. Scientist additionally examined that ability the executives isn't director work yet it is a business methodology which center more around

profoundly talented representatives. Gifted representatives are the important resource for to create hierarchical execution just as worker execution. Association needs to perceive the extraordinary ability which contributes in accomplishing authoritative vision. In the event that HR neglects to keep ability at opportune spot at ideal time can make strong mayhem paying little heed to having gifts, capacities and type of the workers. There was profound premium by talking about the developing conceivable zone of worker's advancement and their capacity improvement which was created as Talent the board methodologies in the association. (Kumari& Bahuguna, 2012) They have noticed a few clashes while usage of ability the board techniques. Study has come about that adequacy among representatives who were not perceived as skilled worker. They have likewise centered around the a few answers for lessen maintenance issue, for example, work life balance, compelling pay, profession improvement and progression arranging of representatives. There are three significant territories of ability the board. A few associations accepting ability the board as a component of HRM wherein some are accepting ability the executives as standard acts of HR, for example, enrollment, vocation improvement, choice and so on(Lewis and Heckman,2006)Their viewpoint zeros in additional on representatives needs and third method of viewpoint centers around overseeing gifted individuals. It is the disappointment of the ability the executives rehearses if the board place right up-and-comer at wrong spot. Numerous businesses discover this TM systems extremely unseemly and deceptive on the grounds that they lose their best ability yet in this advanced serious market, whole ability the board cycle sounds fitting and moral on the grounds that here greatest inquiry was of endurance.

Effect of talent management on employees performance

Associations have created different variety in enrollment systems, working society, sex, age ages, method of working examples than past. (Beechler& Woodward, 2009) This variety can be helpful in critical thinking. Regardless of such worldwide inner conditions, ventures capacity to pull in, to enroll, to create, to rouse and to persuade ability to remain for longer time will be in a basic circumstance in this century. The associations have perceived worldwide ability the board as technique of enlistment, choice, preparing and improvement, advancement and advancement to accomplish hierarchical destinations. Numerous worldwide organizations have received Global Talent Management as the

most elevated prerequisite of firm. They utilized the study technique for the information assortment in worldwide organizations. It was found from the examination the ability securing can assume compelling part in low consistency standard which can increment authoritative efficiency and innovativeness. (Tamzini, Khaled, Ayed, 2017) Multinational organizations profoundly incline toward unfamiliar expert directors as opposed to nearby ones. They make answers for the future moves identified with ability the board.

There is positive Impact of Talent the board rehearses on worker's exhibition in private banks of Haryana. Study has complete eight fragments which influences representative's inspiration, worker's fulfillment, representative's innovativeness, representative's competency level, representative's proficiency and worker's development.(Hitu & Satyawan Baroda,2018)salary isn't just the factor however nonmonetary benefits, target accomplishment, upgraded administration abilities, peaceful authoritative culture, profession openings are the pulling in elements which influences to worker execution. have indicated positive outcome in improving workers just as hierarchical execution. There was an examination on impacts of ability the executives rehearses on the representative profitability and execution in clinical wellbeing area in Pakistan in which quantitative and cross sectional methodology for the investigation accommodation inspecting strategy was utilized for the information assortment and has utilized poll technique. The significant discoveries was uncovered that there was exceptionally sure effect on the worker's presentation by executing ability the board rehearses, for example, enlisting, choosing, preparing, tutoring, training and remuneration the executives.. (Munaza BIbi, 2018) It was additionally recommended that Health Care associations should build up their methodologies to oversee uniquely gifted HR to hold them for longer period in a similar association. Ability the board rehearses are similarly significant as benefit of any association. In the event that any open or private area industry, bank, foundation need to accomplish their longing objective at that point refreshing of business procedures and appealing ability the executives rehearses must be viably actualized. Above all else associations have started the ability the board rehearses at some level, however to remain in serious market, associations need to receive new appealing methodologies to pull in ability. Capable representatives feel esteemed, joined together and significant when their aptitudes, capacities and information are dealt with. Ability

References:

1. Ibidunni, Samson &Osibanjo, Omotayo&Adeniji, Anthonia&Salau, Odunayo & Falola, Hezekiah. (2016). Talent Retention and Organizational Performance: A Competitive Positioning in Nigerian Banking Sector. Periodica Polytechnica Social and Management Sciences. 24. 1-13. 10.3311/PPso.7958.
2. Bibi, M. (2018). Impact of Talent Management Practices on Employee Performance. SEISENSE Journal of Management, 2(1), 22-32. https://doi.org/10.33215/sjom.v2i1.83
3. Hitu and Satyawan Baroda, Impact of Talent Management Practices on Employees' Performance in Private Sector Bank. International Journal of Management, 9 (1), 2018,pp.1621http://www.iaeme.com/IJM/issues.asp?JType=IJM&VType=9&IType1
4. Rotolo, Christopher. (2013). Strategy Driven Talent Management: A Leadership Imperative edited by Rob Silzer and Ben E. Dowell. Personnel Psychology. 66. 10.1111/peps.12022_6.

दापकेस्ट

श्री. आसारामजी भांडवलदार कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय देवगांव (रं.) ता. कन्नड जि. औरंगाबाद
कार्यालय

ISSN 2249-9032 (Print)
ISSN 2277-3339 (Online)
Impact Factor 2.119 (IIFS)

Index In
ijindex

Excel Journal of Engineering Technology & Management Science

(An Peer Reviewed International & Multidisciplinary Journal)

June-July - 2020
Vol. 1 No. 18

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

EXCEL PUBLICATION HOUSE, AURANGABAD.

11) **Online Teaching in Higher Education in India**
Dr. Mohammed Abdul Raffey 88

12) **Audit Committee Mechanism on Intellectual Capital Disclosure Evidence from Indian listed companies**
Dr. Dapke Vilas G 93

13) **Environmental Accounting and its practices in India**
Dr. Waghmare Manik Sadhu.....99

EXCEL JOURNAL OF ENGINEERING TECHNOLOGY AND MANAGEMENT SCIENCE
(An Peer Reviewed International Multidisciplinary Journal)
Vol. I No.18 - June-July 2020
ISSN 2249-9032 (Print)
ISSN 2277-3339 (Online)
Impact Factor 2.119 (IIFS)

Audit Committee Mechanism on Intellectual Capital Disclosure Evidence from Indian listed companies

* Dr. Dapke Vilas G.

Introduction:

Earlier writing on detailing of firms has upraised a worry about the utility of customary announcing of the firm for better dynamic. Conventional revealing offer defective data have been condemned for their verifiable orientation in this unique situation, the significance of teaching the non-monetary data including scholarly capital into the detailing structure of the organizations has emerged. The IIRC(international coordinated detailing board) chipping away at incorporated revealing think of a sufficient announcing structure which shows the significance of incorporating non-money related data in the organizations revealing system. Scholarly capital(IC)has considered as a significant component in non-monetary data. Past writing has distinguished that IC data can diminish the expanding dissimilarity among market to book estimation of an organization. Consequently IC data needs to consider as all things considered significant thing that must be consolidated in the corporate announcing structure at the most punctual. Along these lines, the center is

*Assistant Professor, A.B. College of Arts, Commerce and Science, Deogaon ® Dist. - Aurangabad

that IC of a firm enhance the firm and that would reflect in the market, particularly in the information period where the significance of impalpable resources are getting to an ever increasing extent.

Despite the fact that the earlier writing had underscored the criticalness and significance of IC data. All things considered, in the vast majority of the nations, it's announcing is intentional in nature. Thus, its announcing is still not systematic. Even however, numerous ongoing examinations which are occurred in the diverse locale and in various nations have uncovered a developing propensity of unveiling non-money related data, explicitly IC data. As expressed before that IC are utilized to portray the extending dissimilarity between market worth and book estimation of the firm, Hence the capital market central participants like speculators and budgetary expert are incredibly esteem IC data to close to the correct choice. Accordingly there is a mounting request to rebuild the conventional announcing system by obliging both money related and non-monetary data with which client can have a superior comprehension and would prompt the decrease in data asymmetry.

Before going to examine review board and its system, it is important to have a comprehension about corporate administration. Corporate administration is a lot of control components which protect the enthusiasm of partners by guaranteeing productive administration through observing administrative choices. (Donnelly and Mulcahy, 2008; Authors, 2018).Though, the corporate administration instrument is influencing the nature and nature of firms reporting (Kothari 2000; Authors, 2018) through the review board mechanism. Hence review advisory group considering as a key component in the corporate administration system of a firm. It takes care of the quality and trustworthiness of the company's bookkeeping and detailing capacities. Despite the fact that, the significance of corporate administration instrument on IC revealing examined broadly previously, yet more specifically, the impact of review board qualities in the IC announcing has least contemplated. Thus, in this attempt, attempted to inspect the significance of the review board to guarantee broad announcing of non-monetary data, unique reference to scholarly capital in the corporate reports.

The remainder of this paper has composed as follows. Area 2 arrangements with the inspiration of the examination and segment 3 diagram the earlier writing. Area 4 talking about the speculation advancement and segment 5 arrangements with research structure. Exact consequences of the examination have talked about in segment 6 and segment 7 closes the investigation.

Objective of the Study:

In India, corporate administration history begins from a couple of decades back, various activity has occurred by time to time to propel the corporate administration instrument, to guarantee better administration and straightforwardness in the corporate issues. The Security Exchange Board of India (SEBI) has taken a ton of impressive activity by an ideal opportunity to time to refresh the corporate administration rules. The inspiration for this examination is originating from, the proof that are demonstrating the review board of trustees instrument can improve the presentation and announcing nature of a firm by including more non-compulsory data, especially IC. The review panel is significant council among board advisory groups to guarantee quality announcing of corporates and separated from that, nation to nation the standard of corporate administration will be unique, review panel system likewise not liberated from this. So in this investigation, we investigate the job of review council system to defend the quality of detailing by including non-monetary data more into corporate reports of Indian recorded organizations.

Review of Literature:

While investigating the corporate bookkeeping and revealing associated research, there is developing writing in incorporated announcing that consider budgetary too non-money related realities in like manner detailing structure, for example, scholarly capital, natural and social parts of firms. (Arvidsson, 2011; Abeysekera, 2013). The vast majority of the examinations having a monotone that the speculators and different partners of yearly reports, no longer depend exclusively on data out of conventional monetary answering to outline their choice (Francis and Schipper, 1999; Gray, 2006).Presently, financial specialist and different partners are investigating more sort of non-money related data which manages the abilities of the firm other than financials. IC data, significant non-

budgetary data have been considered as vital for decision making for speculators (Abhayawansa and Guthrie, 2010; Merkley, 2014), coincidentally, that data can uncover other inconspicuous issues and it tends to be useful in clarifying the firm monetary position(Liu and Wang, 2012). Various writing are demonstrating that acceptable corporate administration mechanism would uplift the IC exposure of firms(Ahmed Haji and Mohd Ghazali, 2013).The present studies are concentrating more on the definite specification of corporate administration systems like board structure, size and assorted variety (Abdul Rashid et al., 2012). Notwithstanding that, almost no examinations have run over about the foundation of subcommittees in the board system and its impact on IC reporting. The need for such an investigation comes from the confidence that IC data have a fundamental job in the worth arrangement of a firm. (Tayles et al., 2007). Hence, for the financial specialists and different partners, the revelation drivers, those identified with IC data would bring as gainful. (Merkley, 2014). Apparently can state that the nearness of a review council in a firm considered as the possible driver to protect ideal, quality corporate revealing (Ika and Mohd Ghazali, 2012). Indeed, even though the effect of the review advisory group on announcing of IC data to guarantee quality in firm detailing has least studied(Li et al., 2012). For example, Ho and Wong (2001) inspected the impact of a non-required review advisory group on non-obligatory divulgence of firms in Hong Kong and recognized that the nearness of a non-compulsory review council is a striking component which influences the exposure. By utilizing information from Malaysian organizations, Akhtaruddin and Haron (2010) have recognized that more the freedom and capability of the review council would result an improvement in exposure. by utilizing information from 124 Malaysian recorded companies. Li et al. (2012) have embraced the examination dependent on 100 UK recorded organizations which uncover that review board of trustees meeting recurrence and its size substantially affecting IC revealing. Expanding on this line of examination, in another investigation by (Badrul, Khan, and Rahman,2015) has distinguished that the nearness of review council is affecting the IC announcing which dependent on 135 non-monetary organizations in Bangladesh. In another ongoing examination (Haji and Haji, 2015), in view of driving Malaysian organizations for the period 2008-2010 has distinguished a strong positive impact of the review board of trustees instrument on IC revealing.

So here in this study, we investigate the impact of review advisory group on the announcing of scholarly capital data. The current investigation contends that review board instrument qualities will significantly affect the greatness of detailing by including more non-budgetary data, explicitly IC data. So the yield of this investigation would give a comprehension about the effect of review council instrument in the board panel, about the job that can drive the announcing of strategical non-monetary data, especially data on IC.

Conclusion:-

The review council is a significant subcommittee of the board working to observation the corporate announcing measure by guaranteeing its quality. Not with standing that help the board in administering the administration dealings. Its job considered more urgent after the significance of non-monetary data has raised. Since it would prompt an expansion in the nature of reporting. Hence, detailing of money related possibilities of a firm isn't just the job of review board of trustees, by and by, however it likewise reaches out to the noteworthy of non-required data including IC. To the degree that IC data is imperative for the valuation of the company's offers. Henceforth this study claim that review panel impact firm revelation which would reflect in the securities exchange, therefore lead to diminish the data asymmetry identified with value formation abilities of IC assets. Therefore, this paper, we analyzed the significance of the review board in improving the divulgence of IC data in the corporate reports. All the more explicitly, this investigation investigating the relationship between Audit panel trademark and IC reporting. The study distinguished that AC meeting recurrence is emphatically identified with IC announcing. Shockingly we found a negative connection between review advisory group freedom with IC announcing which was against our earlier desire. Afterward, distinguished no note worth

References:

1. Arvidsson, S. (2011), "Disclosure of non-financial information in the annual report: a management-team perspective", Journal of Intellectual Capital, Vol. 12 No. 2, pp. 277-300.
2. Abeysekera, I. (2013), "A template for integrated reporting", Journal of Intellectual Capital, Vol. 14 No. 2, pp. 227-245.
3. Francis, J.R. and Schipper, K. (1999), "Have financial statements lost their relevance?", Journal of Accounting Research, Vol. 37 No. 2, pp. 319-352.
4. Gray, R. (2006), "Social, environmental and sustainability reporting and organisational value creation? Whose value? Whose creation?", Accounting, Auditing & Accountability Journal, Vol. 19 No. 6, pp. 793-819.
5. Abhayawansa, S. and Guthrie, J. (2010), "Intellectual capital and the capital market: a review and synthesis", Journal of Human Resource Costing & Accounting, Vol. 14 No. 3, pp. 196-226.
6. Merkley, K.J. (2014), "Narrative disclosure and earnings performance: evidence from R&D disclosures", The Accounting Review, Vol. 89 No. 2, pp. 725-757.
7. Liu, G.H.W. and Wang, E.T.G. (2012), "Intellectual capital accounting: an alignment between the motive and the accounting approach", Journal of Human Resource Costing & Accounting, Vol. 16 No. 1, pp. 37-49.
8. Cerbioni, F. and Parbonetti, A. (2007), "Exploring the effects of corporate governance on intellectual capital disclosure: an analysis of European biotechnology companies", European Accounting Review, Vol. 16 No. 4, pp. 791-826.
9. Li, J., Pike, R. and Haniffa, R. (2008), "Intellectual capital disclosure and corporate governance structure in UK firms", Accounting and Business Research, Vol. 38 No. 2, pp. 137-159.

Special Issue Vol-02 Jan. to March 2021

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

कार्यालय

2020-21

New Agriculture Acts 2020 : Problems and Prospects

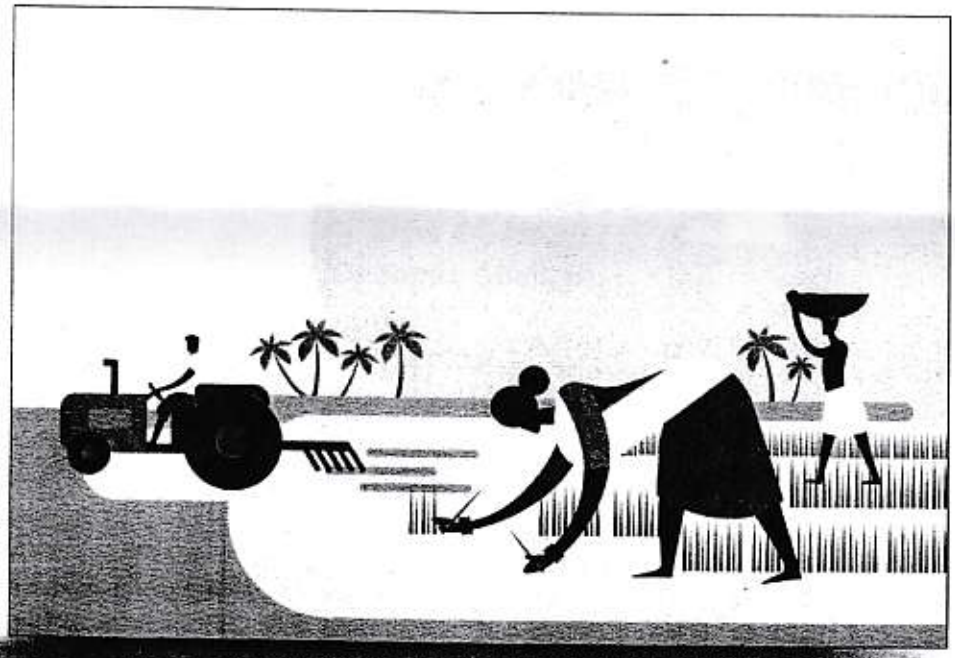

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad

Chief Editor
Dr.Bapug Gholap
Editor
Dr. Omprakash Kshirsagar
Co-Editor
Dr. Madan Shelke

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2021
Special Issue-02

One Day Interdisciplinary National Conference on

New Agriculture Acts 2020 : Problems and Prospects

Chief Editor
Dr.Bapug Gholap

Editor
Dr. Omprakash Kshirsagar

Co-Editor
Dr. Madan Shelke

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**
Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**
saien Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

- **Dr. Momin Mujtaba**
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**
115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**
B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**
Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**
AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. – 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

- **Krupa Sophia Livingston**
289/55, Vasanthapuram,
ICMC, Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
davidswbts@gmail.com

- **Dr. Wagh Anand**
Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

- **Dr. Ambhore Shankar**
Jalna,Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr. Ashish Kumar**
A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

- **Prof. Surwade Yogesh**
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

- **Dr.Deepak Vishwasrao Patil,**
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr.Varma Anju**
Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr.Pramod Bhagwan Padwal**
Associate Professor,Department of Marathi
Banaras Hindu University,
Varanasi-221005.(Uttar Pradesh)
Mobi. 9450533466
pbpadwal@gmail.com

Index

01] नवीन कृषी कायद्याचे फायदे आणि तोटे
प्रा.डॉ. खोकले आर.के., रेणापूर ||13

02] नविन कृषी कायदे आणि भारतीय शेतकरी
डॉ. तुकाराम वैजनाथराव पोवळे, उमरी, जि. नांदेड ||17

03] भारतातील नवे कृषी कायदे व कृषी क्षेत्रासमोरील समस्या व आव्हाने
डॉ. विकास प्रल्हादराव सावंत,सावनेर ||19

04] नवीन कृषी कायदे व त्याचे फायदे तोटे
श्री. बिचकुंदे शशिकांत संग्राम ||24

05] औरंगाबाद शहरातील औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांचा चिकित्सक अभ्यास
डॉ. भारत खंदारे, हजारे बापुराव साहेबराव ||27

06] हिंगोली जिल्ह्यातील ग्रामीण वस्त्यांच्या प्रकारांचा भोगोलिक अभ्यास
प्रा. डॉ. भगवान प्रभाकरराव शेंडगे, परभणी. ||29

07] कृषी कायदे २०२० चे समग्र अध्ययन
Prof. Dr. G.P. Bhalerao- Sengaon Dist- Hingoli ||33

08] नवीन कृषी कायदे २०२०: फायदे आणि तोटे
प्रा.नागनाथ विठलराव कांबळे, प्रा.डॉ.विश्वनाथ गोविंदराव कंधारे ||36

09] नवीन कृषी कायदे:एक दृष्टीक्षेप
डॉ.सुरेखा भिंगारदिवे, अहमदनगर. ||39

10] नवीन कृषी कायदे २०२० : वास्तव आणि अपेक्षा
प्रा. टोणे प्रकाश कृष्णा,कु. देशमुख माधुरी परशराम ||41

11] नवीन कृषी कायदा २०२० आणि ग्रामीण विपणन
डॉ. दशरथ काळे, नांदगाव खंडेश्वर ||45

12] नविन कृषी कायदे आणि करार शेती
प्रा. नरहरी सयाची राऊत, वर्धा ||49

13] नवीन कृषी कायदा २०२० चे फायदे आणि तोटे
डॉ प्रवीण भास्करराव हाडे–रिसोड जि. वाशीम ||51

27] नवीन कृषी कायद्याचे फायदे व तोटे
प्रा. तळणीकर एस.जी.,सेनगांव ||103

28] नवीन शेतकरी कायदे आणि शेतकरी आंदोलन
प्रा.डॉ.जितेंद्र पांडूरंगराव काळे, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड ||106

29] नवीन कृषी कायदे आणि विरोध : एक अभ्यास
डॉ.अमित रामलिंग कवठाळे उदगीर जि.लातूर ||108

30] नवीन कृषी कायदे आणि किमान आधारभूत किंमती (MSP) एक दृष्टिक्षेप
डॉ.कमलापूरे लता मल्लिकार्जुन उदगीर जि.लातूर ||110

31] नवीन कृषी कायदे - 2020 - फायदे - तोटे
प्रा.प्रमोद केशवराव मुळे, तुळजापूर जि.उस्मानाबाद ||113

32] नवीन कृषी कायदे आणि करार शेती
प्रा.हेमराज चौधरी, आर्वी, जि. वर्धा. ||115

33] नवीन कृषी कायदे आणि शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण
प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे, धुळे ||118

34] नवीन कृषी कायद्याचे फायदे आणि तोटे
काकासाहेब लक्ष्मण गरुड, औरंगाबाद ||123

35] कृषी सुधारणा विधेयकं : फायदे आणि तोटे
प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर, जळकोट ||125

36] नवीन कृषी कायदे 2020 : मूल्यमापन
प्रा. डॉ. अविनाश रामलाल निकम, शहादा, जिल्हा नंदुरबार ||128

37] महात्मा जोतीराव फुले : कृषी क्षेत्रातील एक अभ्यास
डॉ पिपळपल्ले आर. आर., शातलवार रमाकांत शिवाजीराव ||133

38] नवीन कृषि कायदा २०२० : एक संक्षिप्त अभ्यास
प्रा.डॉ.आश्विन गुरुनाथ हावा, उदगीर ||136

39] नविन कृषी कायदे एक दृष्टीक्षेप
प्रा.भांगे संगमेश्वर ज्ञानोबा ||138

27] नवीन कृषी कायद्याचे फायदे व तोटे
प्रा. तळणीकर एस.जी.,सेनगांव ||103

28] नवीन शेतकरी कायदे आणि शेतकरी आंदोलन
प्रा.डॉ.जितेंद्र पांडूरंगराव काळे, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड ||106

29] नवीन कृषी कायदे आणि विरोध : एक अभ्यास
डॉ.अमित रामलिंग कवठाळे उदगीर जि.लातूर ||108

30] नवीन कृषी कायदे आणि किमान आधारभूत किंमती (MSP) एक दृष्टिक्षेप
डॉ.कमलापूरे लता मल्लिकार्जुन उदगीर जि.लातूर ||110

31] नवीन कृषी कायदे - 2020 - फायदे - तोटे
प्रा.प्रमोद केशवराव मुळे, तुळजापूर जि.उस्मानाबाद ||113

32] नवीन कृषी कायदे आणि करार शेती
प्रा.हेमराज चौधरी, आर्वी, जि. वर्धा. ||115

33] नवीन कृषी कायदे आणि शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण
प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे, धुळे ||118

34] नवीन कृषी कायद्याचे फायदे आणि तोटे
काकासाहेब लक्ष्मण गरुड, औरंगाबाद ||123

35] कृषी सुधारणा विधेयकं : फायदे आणि तोटे
प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर, जळकोट ||125

36] नवीन कृषी कायदे 2020 : मूल्यमापन
प्रा. डॉ. अविनाश रामलाल निकम, शहादा, जिल्हा नंदुरबार ||128

37] महात्मा जोतीराव फुले : कृषी क्षेत्रातील एक अभ्यास
डॉ पिपळपल्ले आर. आर., शातलवार रमाकांत शिवाजीराव ||133

38] नवीन कृषि कायदा २०२० : एक संक्षिप्त अभ्यास
प्रा.डॉ.आश्विन गुरुनाथ हावा, उदगीर ||136

39] नविन कृषी कायदे एक दृष्टीक्षेप
प्रा.भांगे संगमेश्वर ज्ञानोबा ||138

40] नवे कृषी कायदे एक अभ्यास
पाटील गजानन हणमंत, प्रा.डॉ. शिंदे अनंत नामदेव, उदगीर ||141

41] नवीन कृषी कायदे २०२० संदर्भात शेतक-यांत जाणीवजागृतीची आवश्यकता
आकांक्षा भूषण कांबळे, जि.लातूर ||143

42] नविन कृषि धोरण आणि करार शेती
कविता किसन भोये – डॉ.आर.के.बिन्निवाले, सुरगाणा ||147

43] नवीन कृषी कायद्याचे फायदे आणि तोटे
प्रा.डॉ.गाजरे विलास अण्णाराव, जि.लातूर ||150

44] भारतातील कृषीच्या समस्या व उपाययोजना : एक भौगोलीक अभ्यास
प्रा.डॉ. विनकर विजय नागोजी, जि.लातूर ||154

45] नवीन कृषी कायद्याचे फायदे आणि तोटे
प्रा. संजीवकुमार श्रीमंत माने, उदगीर ||157

46] नविन कृषी कायद्याचे फायदे व तोटे
डॉ. संजय गव्हाणे, जि. औरंगाबाद ||161

47] नवीन कृषी कायदे आणि शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण
प्रा. डॉ. सुनिल बाळू घुगे, जि. नाशिक ||163

48] नवीन कृषी कायदा : एक राष्ट्र एक बाजारपेठ
डॉ.स्मिता काशिनाथराव मरवाळीकर, जि.बीड ||168

49] नवीन कृषी कायद्याचे स्वरुप व आक्षेप
प्रा.जाधव बाबुराव भीमराव, उदगीर ||170

50] कृषी कायदे फायदे व तोटे
प्रा. डॉ. मोरतळे एच. एन. & प्रा. डॉ. पाटील एस. बी., उदगीर ||172

51] रास्त शेतमाल किंमत: एक मृगजळ
प्रा.डॉ. मुळे संतोष अशोकराव & पाटील संतोष बालाजी, उदगीर ||174

52] नविन कृषी कायदे – २०२० एक अभ्यास
प्रा. डॉ. देविदास विक्रम हारगिले, जि. सिंधुदुर्ग ||180

53] सुधारित कृषि कायद्यांची रचना व त्यातील तरतुदी
प्रो.डॉ. महावीर नेमीनाथ सदावर्ते, जालना ||185

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

समितीमध्ये विकायचा कि खुल्या बाजारात हा पर्याय आता शेतकऱ्यानां खुला असणार आहे आणि त्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या मर्जीनुसार त्यांच्या कष्टाचा योग्य मोबदला मिळण्यास मदतच होणार आहे. शेतातील वस्तू या कोणत्या दराने विकायचा याचेही अधिकार आता शेतकऱ्यांना असणार आहेत.

परंतू प्रामुख्याने शेतकऱ्यांना त्यांच्या आर्थीक अधिकाराबद्दल सजग करणे हे देखील सरकारचीच जबाबदारी आहे. हे याठिकाणी प्रामुख्याने नमुद करावे लागेल अशा पध्दतीने आपणास नवीन कृषी कायद्याच्या संदर्भातील फायदे आणि तोटे यांचा विचार करता येइल.

संदर्भ सूची

१) कृषी भूगोल — डॉ. विजया साळुंखे

२) तीन कृषी सुधारणा कायदे — press information bureau on 4 Oct- 2020

३) abplive-com.cdn.amproject.org

४) maharashtratimes.com

❑❑❑

46

नविन कृषी कायद्याचे फायदे व तोटे

डॉ. संजय गव्हाणे
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
श्री. आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव रंगारी,
ता. कन्नड जि. औरंगाबाद

****

प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणुन जगात ओळखल्या जातो. भारतातील हवामान अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. भारतात अन्नधान्य, फळबाग, भाजीपाला व इतर कडधान्य उत्पादनासाठी लागणारे वातावरण उपलब्ध आहे. त्यामुळे भारत हा कृषीप्रधान देश असल्याचे दिसते. भारतातील शेती व्यवसायाला आधुनिकतेची व तंत्रज्ञानावर आधारित नाविन्यपूर्णतेची जोड हवी, तरच शेती व्यवसाय व त्यावर आधारीत उद्योग परिपक्व होतील व नागरिकांच्या उत्पन्नात वाढ होईल. स्वातंत्र्यानंतर भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण नव्हता. भारत इतर देशांवर मोठ्या प्रमाणात उत्पन्नाच्या बाबतीत अवलंबुन होता. शेती क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात असतांना देखील भारतात अन्नधान्याची कमतरता ही मोठ्या प्रमाणात अवलंबुन होती.

इंदिरा गांधींच्या काळात भारताने अमेरिकेबरोबर पी. एच. ४८० च्या करारा अंतर्गत मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्य आयात केले. त्यानंतर भारतात १९७० च्या दरम्यान 'हरित क्रांती' झाली व हळूहळू भारत वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्य पुरवण्यास सक्षम झाला. इस्त्रायल या अत्यंत छोट्या देशातील कृषी तंत्रज्ञान हे इतर राष्ट्रांना प्रेरणा देणारे ठरले. भारताने इस्त्रायल कडून कृषी तंत्रज्ञानाच्या माध्यामातून भारतात नविन प्रयोग राबवून उत्पन्न वाढविण्यावर भर दिला.

त्यातूनच शेतक-यांचा विचार करुन किमान हमी भाव, पीक विमा योजना, विविध सिंचन योजना, अल्पभुधारक योजना इ. माध्यमातून सरकारने शेतक-यांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला.

नवीन कृषी कायद्याचे धोरणामुळे सध्या देशातील वातावरण ढवळुन निघाले आहे. कृषी कायदा - २०२० हा कायदा शेतक-यांना आत्मनिर्भर करण्याच्या उद्देशाने केलेला आहे. कोणत्याही कायद्यात

काही उणिवा असतात व काही फायदे असतात. त्यातूनच यामुळे शेतक-यांनी काही कलमाच्या बाबतीत आक्षेप घेऊन आंदोलन सुरु केल्याचे दिसते.

केंद्र सरकारने २० सप्टेबर २०२० रोजी संसदेतील चर्चेनंतर कृषी क्षेत्राशी संबंधित तीन कायदे मंजुर केले व त्यानंतर या कायद्याला विरोध होताना दिसतो. कायद्याचे स्वरुपासंबंधी विविध मतप्रवाह व्यक्त होतांना दिसतात. नरेंद्र मोदी सरकारने या कायद्यामुळे कुठेही शेतकऱ्यांचे नुकसान होणार नाही अशी भूमिका मांडली. परंतु काही राज्यांनी याला विरोध केला आहे. विशेषत: पंजाब, महाराष्ट्र इ. विरोधी पक्षांनी या कायद्याचे राजकारण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची गृहितके :

१. नविन कृषी कायद्याची - २०२० ची संकल्पना समजून घेता येईल.

२. नविन कृषी कायद्याची - २०२० मुळे शेतक-यांचा फायदा व तोटा याचा अभ्यास करता येईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. नविन कृषी कायद्याची संकल्पना समजून घेणे.

२. नविन कृषी कायद्याचे फायदे व तोटे अभ्यासणे.

संशोधनाची पद्धती :

नवीन कृषी कायद्याचे फायदे व तोटे या शोध निबंधाचा अभ्यास करतांना दुय्यम साम्रीचा उपयोग करण्यात आला. प्रामुख्याने वृत्तपत्रे, मासिके, नियतकालिके, पुस्तके, इंटरनेट इ. साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे विश्लेषण :

कायदे :

१. शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा) कायदा - २०२०.

२. शेतकरी (सशक्तीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार कायदा - २०२०.

३. अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) कायदा - २०२०.

१. शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा) कायदा - २०२०.

फायदे :

शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य कायदा-२०२० हा कायदा कृषीमालाच्या विक्रीसंबंधी या कायद्यात तरतुदी करण्यात आल्या. त्यामुळे शेतक-यांना फायदा होणार आहे.

कृषी उत्पन्न बाजार समितीने मान्यता दिलेल्या बाजारांबाहेरही मालाची खरेदी-विक्री करता येईल.

कृषीमालाच्या राज्यांतर्गत आणि आंतरराज्य हालचालीतील अडथळे या कायद्यामुळे दूर होण्यास मदत होईल.

मार्केटिंग आणि वाहतुक खर्च कमी करुन शेतक-यांना अधिक चांगली किंमत मिळवुन देता येईल.

ई-ट्रेडींगच्या माध्यमातून शेतक-यांना सुविधा उपलब्ध करुन देता येईल. शेतक-यांच्या मालाला सर्व अडथळे दूर करुन योग्य किंमत देता येईल.

तोटे :

बाजार समित्या रद्द झाल्यास मध्यस्थ व्यापा-यांचे काय होणार त्यांचे नुकसान होईल, हा प्रश्न अनुत्तरीत आहे.

राज्याबाहेर माल विक्री झाल्यास बाजार शुल्क च्या माध्यमातून जो पैसा मिळतो त्याचे फायदे राज्यास मिळणार नाही.

किमान आधारभूत किंमतीची यंत्रणा यामुळे अडचणीत येऊ शकते. स्पर्धा मोठ्या प्रमाणात वाढु शकते.

२. शेतकरी (सशक्तीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार कायदा - २०२०.

फायदे :

शेतकरी (सशक्तीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार कायदा-२०२० या कायद्यात प्रामुख्याने शेती करार पद्धतीचा अवलंब आहे. या करारात शेतकऱ्यांना अगोदरच पिकासाठी करार करण्याची व्यवस्था आहे.

५ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असलेल्या शेतक-यांना या कंत्राटी शेतीचा फायदा होईल.

बाजारपेठेमधील सध्या जे किंमतीची सतत चढाओढ असते त्याची चिंता शेतक-यांना राहणार नाही. तर त्याची जबाबदारी कंत्राटदारावर राहील. शेतकरी निश्चित राहतील.

सध्या मध्यस्थी / दलाल यांच्यामुळे शेतकरी वर्गाचे मोठे नुकसान होते, ते यामुळे दूर होईल.

किंमती आधीच ठरवण्यास या करारामुळे मदत होईल.

तोटे :

या कायद्यामुहे मोठ्या कंपन्या वाटेल तेवढा साठा करु शकतील. त्यामुळे साठेबाजीला वाव मिळण्याचा धोका संभवतो.

शेतक-यांना कंपन्यांच्या सांगण्याप्रमाणे उत्पादन घ्यावे लागेल. शेतक-यांच्या स्वत:च्या निर्णयाला महत्त्व राहणार नाही.

३. अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) कायदा - २०२० :

फायदे :

किंमत स्थिर राहण्यास मदत होईल. ग्राहक शेतकरी या

दोघांना फायदा होईल व त्यामुळे शेतक-यांच्या उत्पादनात भर पडेल.

तोटे

अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) कायदा-२०२० या कायद्यातून सरकारने अनेक कृषी उत्पादने या यादीतून वगळलेत. त्यामुळे जनतेने सरकारला वेठीस धरले आहे.

डाळी, कडधान्ये, तेलबिया, कांदा, बटाटा यांना अत्यावश्यक वस्तूंच्या यादीतून वगळले. यामुळे साठा करण्यावर निर्बंध राहणार नाहीत.

निर्बंध कमी झाल्याने परकीय गुंतवणुक तसेच खाजगी गुंतवणुकींचा ओघ वाढेल.

निष्कर्ष :

नविन कृषी कायदा-२०२० या कायद्यामुळे सध्या देशातील शेतक-यांत मोठ्या प्रमाणात असंतोष बघावयास मिळत आहे. सरकारने स्पष्ट केले आहे की, आतापर्यंत खरेदी-विक्रीची जी व्यवस्था सुरु होती त्यात शेतक-यांचे हातपाय बांधले होते. जुन्या कायद्यामुळे भांडवलदार वर्ग तयार झाला होता. शेतक-यांचा गैरफायदा घेतला गेला होता. तो दूर होण्यास मदत होईल. शेतक-यांनी करार केल्यामुहे शेतीची मालकी संपुष्टात येईल याबद्दल शेतक-यांमध्ये कमालीची भिती आहे. परंतु या कायद्यामुळे असे घडणार नाही.

पंजाब व इतर राज्यातील शेतक-यांनी मोठ्या प्रमाणात या कायद्याला विरोध केला आहे. यात राजकारण विरोधी पक्षांकडून होतांना दिसून येते. मागील युपीए सरकारच्या काळात सुद्धा हा करार करण्यास उत्सुक होते. परंतु विरोधासाठी विरोध करण्याची प्रवृत्ती या कायद्याच्या आडुन होतांना दिसून येते. आजच्या २१ व्या शतकात करार शेती, किंमतेची स्थिरता इ. घटकांना महत्त्वाचे स्थान आहे.

संदर्भ :

१. महाराष्ट्र टाईम्स, संपादकीय लेख, आवृत्ती औरंगाबाद.
२. लोकसत्ता, संपादकीय लेख, आवृत्ती औरंगाबाद.
३. प्रतियोगिता दर्पण (मासिक), उपकार प्रकाशन, आगरा.
४. लोकमत वृत्तपत्र, लेख, आवृत्ती औरंगाबाद.
५. Internet website - www.bbc.com

□□□

47

नवीन कृषी कायदे आणि शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. सुनिल बाळू घुगे
सहा. प्राध्यापक,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सुरगाणा,
ता. सुरगाणा, जि. नाशिक

****

प्रस्तावना

भारतातील कृषी क्षेत्रामध्ये सुधारणा होण्यासाठी केंद्र सरकारने तीन विधयके संमत केली. १) शेती उत्पन्न व्यापार आणि वाणिज्य (प्रोत्साहन आणि सुलभता) विधेयक, २०२० २) शेतमाल हमी भाव आणि शेती सेवा करार (सबळीकरण आणि संरक्षण)विधेयक २०२० आणि ३) अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती)विधेयक २०२०.

पहिले विधेयक कृषी उतपादन व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन आणि सुलभता) विधेयकातील तरतुदीनुसार शेतकरी आपला शेतमाल देशाच्या कोणत्याही भागात नेऊन विकी करु शकतात. तसेच कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांच्या बाहेर शेतमालाची विकी करण्यात आल्यास राज्य सरकार बाजार शुल्क, सेस किंवा लेव्ही आकारु शकणार नाहीत.

दुसरे विधेयक हे करार शेती विधेयक आहे. त्यामध्ये शेतकऱ्यांना आपल्या पिकासाठी घाऊव विकेते, कृषीमाल प्रकिया उद्योग व उद्येजक किंवा कंपन्या यांच्याशी करार येईल.

तिसरे विधेयक हे अत्यावश्यक वस्तू कायदा आहे. कडधान्ये, डाळी, तेलबिया, खाद्यतेल, कांदे आणि बटाटे यांसारख्या वस्तू अत्यावश्यक वस्तू सेवा कायद्यातून वगळण्यात आल्या. धान्य उत्पादन, साठवणूक वाहतूक, वितरण आणि पुरवठा साखळीतील आधुनिकीकरणाला चालना मिळेल.

याआधी शेतमाल विकण्यासाठी शेतकऱ्यांना

2020-21

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 - C

Women's Rights : Status & Goal

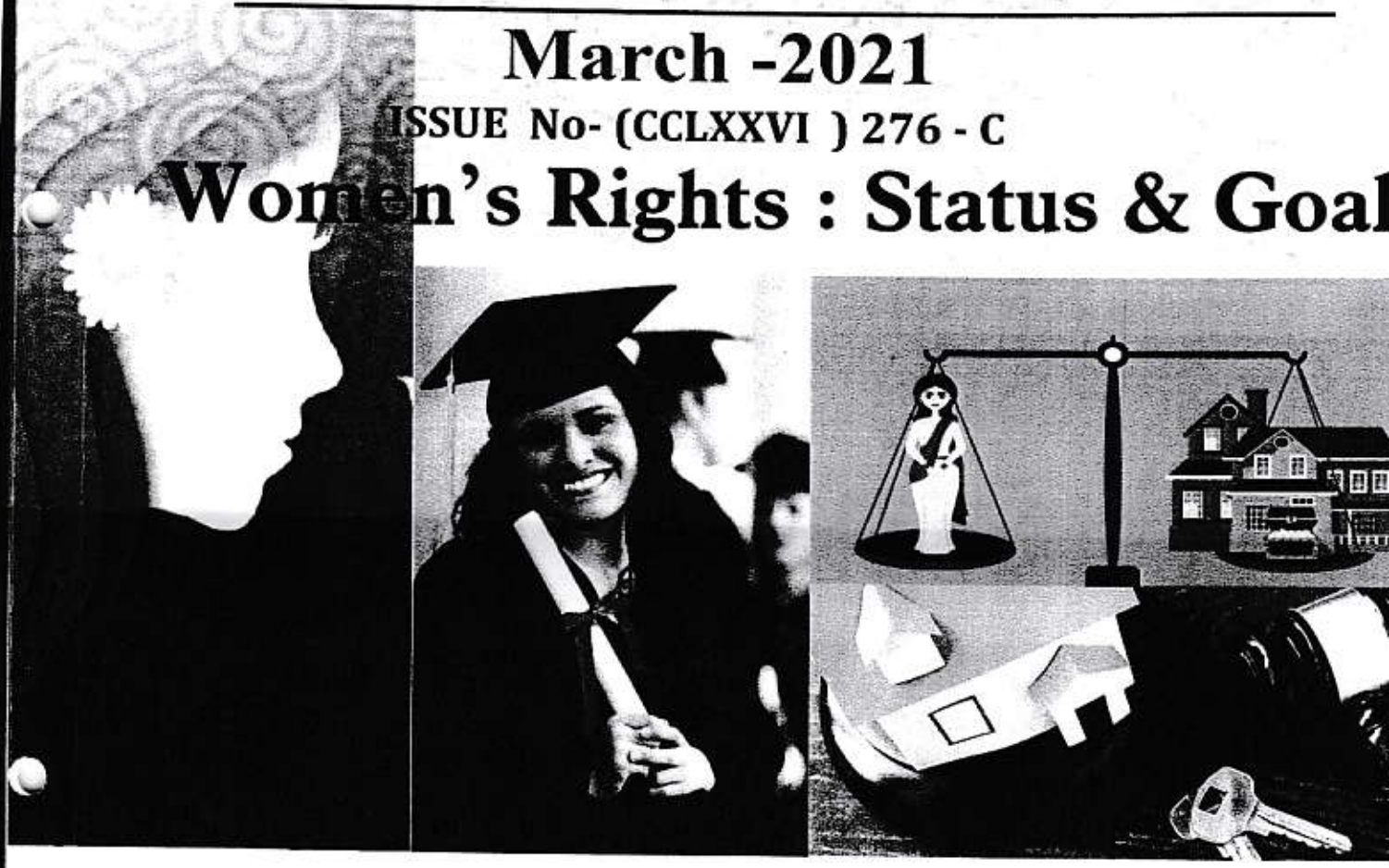

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor:
Dr.Virendra K.Junde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor:
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci,
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saone
Dist-Nagpur

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431103

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar PUBLICATIONS

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B..Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 (C)

Women's Rights : Status & Goal

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts & Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci.
Dr.Haribhau Admane Arts & Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March,2021

ISSUE No – 276 (CCLXXVI) C

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Aadhar INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Advisory Board

1. **Dr. Deepika Gupta**, Dean Faculty of Social Science,

   Vikram University, Ujjain (M.P.)

2. **Dr. Manju Singh,** HOD Dept. of Political Science,
   Rajasthan University, Jaipur.

3. **Professor Madhurendra Kumar**, HOD Dept. of Political Science, MS University Baroda, Gujrat.

4. **Professor Manuka Khanna**, Dean, Dept. of Pol. Science, University of Laucknow, U.P.

5. **Dr. Anupama Saxsena,** HOD Dept. of Political Sci. Guru Ghasidas Vishvavidyalaya, Bilaspur, Chattisgarh.

6. **Dr. Vipinchan Kaushik** Associate Professor Dept. of Political Science, D.B.S. College, C.S. J.A.M. University, Khanpur, U.P.

7. **Dr. Celine Mavi** – Assitant Professor, Dept. of Pol. Sci. Government College Thandla, Dist. Jjhabua, M.P.

8. **Dr. Mohan Kashikar** Chairman, BOS of Pol. Sci. & Head Dept. of Pol. Sci. R.T.M. University, Nagpur.

9. **Dr. Ratan Rathod**, Professor & Head Dept. of Pol. Sci. Sitabai Arts, Com. & Sci. College, Akola.

10. **Dr. Pratibha P. Bhorjar**, HOD Dept. of Pol. Sci. Government College

    S.G.B. Amravati University, Amravati.

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors Name	Page No.
1	महिलांच्या राजकिय सहभागा दरम्यान येणाऱ्या अडचणी	डॉ.अर्चना ज्ञा.पाटील	1
2	महिला सक्षमीकरणामध्ये प्रसार माध्यमांची भूमीका	डॉ.अल्पना देवकर	5
3	महिला सक्षमीकरण आणि सरकारी योजना	प्रा. होमराज टी. राठोड	10
4	आधुनिक समाजात महिला सक्षमीकरण	कु. स्वाती एम. उगेमुगे	14
5	महिलांचे हक्क व अधिकार	प्रा.पी.पी.सानप	18
6	स्त्री आत्मकथन आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. रेखा दिगंबर आढाव	20
7	स्त्री व राजकीय स्थिती	प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम	24
8	स्त्रीयांचे अधिकार स्वरुप आणि वास्तव	डॉ. संजय म. अवघुत	28
9	महिला सक्षमीकरण व शासकिय धोरणे	प्रा. डॉ. प्रतिभा गडवे (दातीर)	31
10	भारतीय संविधान आणि स्त्रियांचे मानवाधिकार : एक अध्ययन	डॉ. कैलाश फुलमाळी	37
11	भारतातील स्त्रीवादी चळवळ	प्रा.संजय अंकुशराव जगताप	43
12	महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण	राहुल जोंधळे	46
13	भारतीय संविधान आणि महिलांचे अधिकार	प्रा.डॉ.कमलाकर पी. तागडे	50
14	पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांचे नेतृत्व	प्रा.डॉ.संतोष मिसाळ	54
15	ग्राम पंचायत प्रशासनातील महीलांचा सहभाग	प्रा.नरेश वा. पाटील	56
16	महिला सक्षमीकरणाचा मुलाधार : हिंदू कोडबिल	प्रा.डॉ. सौ. रिता धांडेकर	62
17	भारतीय संविधान व महिलांचे हक्क	डॉ. संजय गव्हाणे	66
18	स्त्री — पुरुष आणि सामाजिक समतो	सहा.प्रा.वसंता सिताराम वंजारी	69
19	महिलांच्या सक्षमीकरणात शासकिय योजनांचे योगदान	सहा.प्रा. विकास एन. अड्याळकर	74
20	ग्रामिण भागातील महिलांचे सक्षमीकरण	प्रा. सुहास उत्तमराव वाघमारे	77
21	भूमंडलीकरण के दौर में लैंगिक समानता एवं डॉ. राममनोहर लोहिया	डॉ. अनुप सिंह	81

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) C
ISSN : 2278-9308
March, 2021

भारतीय संविधान व महिलांचे हक्क

डॉ. संजय गव्हाणे
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
श्री. आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव रंगारी,ता. कन्नड जि. औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटनेमध्ये लिंग समानता या सिद्धांताचा उल्लेख भारतीय राज्यघटनेतील प्रस्तावनेत आहे. प्रस्तावनेत मुलभूत अधिकार, मुलभूत कर्तव्ये आणि मार्गदर्शक तत्वे यांचा उल्लेख केलेला आहे. भारतीय राज्यघटना ही फक्त महिलांना समानता प्रदान करत नाही, तर राज्यांना महिलांच्या बाजूने सकारात्मक दृष्टीकोनातून भेदभाव नष्ट करण्यासाठी उपाययोजना करण्याचा अधिकार प्रदान करते.

भारतीय परंपरेत देखील महिलांना मानाचे स्थान दिल्याचे ऐतिहासिक पुराव्यातून वेळोवेळी सिद्ध झाले आहे. ऐतिहासिक काळात झाशीची राणी, जिजामाता यांनी राज्यकारभाराची घडी सुरळीत चालू ठेवल्याचे दिसून येते. स्त्रियांच्या शिक्षणाला समाजाचा विरोध पत्करुन चालना देण्याचे महान कार्य भारतात सावित्रीबाई फुले यांनी केले.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर भारताने आधुनिक विचारसरणीतून महिलांना राज्यघटनेत मतदानाचा अधिकार, संपत्तीचा अधिकार, नोकरी करण्याचा अधिकार, समानतेचा अधिकार देऊन भारतीय राज्यघटना जगात सर्वात सक्षम राज्यघटना असल्याचे दिसून येते. लोकशाही राष्ट्राचे मूळ हे राजकीय व कायद्याच्या चौकटीत विविध विकास योजनांच्या माध्यमातून महिलांची विविध क्षेत्रात प्रगती साधने आहे. भारताने महिलांच्या समान अधिकारांना सुरक्षित करण्यासाठी विविध आंतरराष्ट्रीय संम्मेलन आणि परिषदांमध्ये महिलांच्या अधिकाराविषयी आवाज उठविला आहे.

21 व्या शतकांत महिलांचे महत्त्व नाकारता येत नाही. प्रत्येक क्षेत्रात महिलांचे कार्य करण्याचे प्रमाण हे वाढत आहे. भारतीय संविधानाने स्त्रीयांच्या हक्काचे जतन करण्यासाठी राज्यसरकारने विशेष तरतुदी केल्या आहेत. परंतू त्यात राजकीय हस्तक्षेप वाढत आहे. कायद्याने कितीही संरक्षण असले तरी कायद्याची अंमलबजावणी करणारे हे पारदर्शक असले पाहिजे, तरच खऱ्या अर्थाने महिलांना त्यांचे हक्क हे मिळतील.

फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर मानव अधिकाराचा जन्म झाला. माणसा-माणसातील भेदभाव कमी होऊन सर्वांना समान अधिकार, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही त्रिसुत्री जगानी मान्य केली व त्यातच महिलांनाही समान अधिकार मिळावित यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाने (UNO) एक विधेयक मांडले ते म्हणजे महिलांच्या विरोधातील सर्व प्रकारचे भेदभाव संपुष्टात आणणारे विधेयक.

महिलांच्या शोषणाविरोधी व असमानतेविरोधी दिवसेंदिवस तक्रारी वाढतच आहेत. संविधानातील तरतूदींचा प्रभावीपणे वापर केल्यास महिलांना त्यांचा हक्क मिळण्यास मदत मिळेल.

शोधप्रबंधाची उद्दिष्टे :

1. भारतीय संविधान व महिलांचे अधिकार याचा आढावा घेणे.
2. भारतीय संविधान व महिलांचे शोषणा संबंधीचा अभ्यास करणे.
3. सविधानातील महिलांच्या हक्कांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके :

1. भारतीय संविधानात महिलांचे अधिकार याचा आढावा घेता येईल.
2. भारतीय संविधानात व महिलांचे शोषणासंबंधीचा अभ्यास समजून घेता येईल.
3. भारतीय संविधानातील महिलांच्या हक्कांच्या तरतूदींचा आढावा घेता येईल.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आलेला असून त्यामध्ये विविध प्रकाशित, अप्रकाशित, लिखित संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट इ. विविध साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

भारतीय संविधानातील महिला विषयी तरतूदी :

भारतीय राज्यघटनेमध्ये महिला विषयी विविध तरतूदी केल्या आहेत. समान अधिकार, सामाजिक भेदभाव, हिंसा व अत्याचार यांचा मुकाबला करणे, समान काम समान वेतन इ.

भारतात पूर्वीपासूनच महिलांना लग्नासाठी हुंडा द्यावा लागत असे. या अमानूष प्रथेविरुद्ध घटनेत महत्त्वाची तरतूद करण्यात आली. कलम 304 (ख) नुसार महिलांना संरक्षण प्रदान करण्यात आले आहे. महिलांच्या संमतीविना गर्भपात व इतर गुन्ह्यासाठी घटनेतील कलम 312-316 या तरतूदी नुसार महिला न्यायालयात दाद मागू शकतात.

महिलांच्या अब्रुनुकसानीसाठी तिच्यावर हल्ला करणे किंवा गुन्हेगारी बळाचा वापर करणे, कलम 354 नुसार न्यायालयात दाद मागितला जावू शकतो. महिलांना इच्छेविरुद्ध विवाह करण्यासाठी बळजबरी करणे, विवश करणे, त्रास देणे इ. कारणांसाठी कलम 366 नुसार कार्यवाही केल्या जावू शकते.

महिलांना कौटुंबिक न्याय मिळवुन देण्यासाठी, कोणत्याही स्त्री वर पती किंवा नातलगांद्वारे संबंधित स्त्री विरुद्ध केलेल्या हिंसे विरुद्ध कलम 498 (क) याद्वारे घटनेत तरतूद आहे. महिलासोबत अनैतिक व्यवहार कलम 505 नुसार घटनेत विशेष तरतूद केल्याचे दिसून येते.

सामूहिक बलात्कार कलम 376 (ख), तसेच विवाहाचे आमिष दाखवुन कोणत्याही पुरुषाने लगट करणे कलम 423 द्वारे संबंधित व्यक्तीवर गुन्हा दाखल करण्याची तरतूद केलेली आहे.

या व्यतीरिक्त महिलांच्या कल्याणासाठी व त्यांच्या समस्या दूर करण्यासाठी काही विशेष तरतूदी केल्या आहेत. मजूरी वेतन व लिंग भेदभाव समाप्त करण्यासाठी इ. स. 1976 मध्ये समान वेतन अधिनियम मंजुर करण्यात आला. इ. स. 1974 मध्ये कंपनी संशोधन अधिनियम च्या द्वारे कंपनीत महिलांसाठी नवजात शिशू गृहाची स्थापना करण्याची व्यवस्था करण्यात आली. महिलांच्या व मूलींच्या अनैतिक व्यापार विरोधी कायदा - 1956 मध्ये करण्यात आला.

इ. स. 1975-76 मध्ये व्यावहारिक व प्रायोगिक शिक्षा प्रदान करण्यासाठी विशेष कार्यक्रमाची सुरुवात केली. यानुसार स्वच्छता, खाद्य व पोषण आहार, मुलांची देखभाल, मुलांच्या प्राथमिक शिक्षेसंबंधी, कुटुंब व प्राथमिक स्वास्थ्य, परिवार नियोजन इ. संबंधी ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी शिक्षणाची व्यवस्था केली आहे.

विशेष कायद्यांद्वारे केलेल्या तरतुदी :

कौटुंबिक न्यायालय अधिनियम 1954, विशेष विवाह अधिनियम 1954 हिंदु विवाह अधिनियम 1955, संशोधित हिंदु वारस अधिनियम 2005, सती प्रथा बंदी अधिनियम 1987, बालविवाह प्रतिबंध अधिनियम 2006, व्यावसायिक सरोगसी प्रतिबंधित अधिनियम 2019, राज्याच्या द्वारा स्थापित दिशा कायदे 2019-20.

महिलांच्या सबलीकरणासाठी स्वातंत्र्यानंतर राज्यघटनेत मोठ्या प्रमाणात तरतूदी केल्यामुळे महिलांना आज समानता, स्वातंत्र्य, हक्काविषयी त्यांच्यात जाणीव झालेली आहे.

उपाययोजना :

1. महिलांच्या अधिकारांवर अतिक्रमण करणाऱ्या व्यक्ती, समुहांवर घटनेतील तरतुदीनुसार कार्यवाही झाली पाहिजेत.
2. महिलांच्या अधिकारांवरील अधिकारात राजकीय हस्तक्षेप होणार नाही याची दक्षता घेतली गेली पाहिजे.
3. सर्वच क्षेत्रात महिलांना विशेष प्राधान्य देऊन आर्थिक तरतूद करुन त्यांचे सक्षमीकरण करावे.
4. ग्रामीण भागातील महिलांना त्यांच्या राज्यघटनेतील तरतूदी विषयी जागरुक करावे.
5. महिलांना शिक्षणाच्या माध्यमातून अधिक बळकट करावे.

निष्कर्ष :

महिलांची परिस्थिती चांगल्या प्रकारे सुधारण्यासाठी वेळोवेळी कायद्याची अंमलबजावणी केली पाहिजे. कायद्यात तरतुदी असुनही आज महिलांची परिस्थिती सुधारलेली दिसत नाही. समाजाची परंपरागत दुषित मानसिकता, महिलांना दुय्यम लेखणे यामुळे महिलांचे प्रश्न हे 21 व्या शतकात अधिक जटिल झाले आहेत. त्यामुळे आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाचा उपयोग करुन सरकारवर दबाव आणुन आपले हक्क, प्रश्न सोडवण्यासाठी व अधिकारांची प्राप्तीसाठी अधिक सजग व सक्षम होणे काळाची गरज आहे. महिलांच्या प्रश्नांवर सरकारने पुढाकार घेऊन महिलांच्या अधिकाराविषयी त्यांना सतत जागरुक करणे गरजेचे आहे. तरच, खऱ्या अर्थाने संविधानातील तरतुदीचा उपयोग झाला असे म्हणता येईल.

संदर्भ :

1. डॉ. गोरे, गवळणे, मुळांगे, 'स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने', वरद पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती, 2005, औरंगाबाद.
2. डॉ. व्यंकट शिंदगावे, डॉ. गोविंदराव मल्लवाड, 'भारतीय प्रशासन' अरुणा प्रकाशन, 2008, लातुर.
3. [illegible] सरोज, 'महिलाएँ और मानवाधिकार', पोइंन्टर पब्लिशर्स, 2010, जयपुर.
4. भांबे नंदकुमार, 'मानवी हक्क व समाज', निराली प्रकाशन, 2010, पुणे.
5. प्रतियोगिता दर्पण (मासिक), 'राजनिती विज्ञान', उपकार प्रकाशन, आग्रा.

2020-21

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCLXXXIII) 283 (A)

April -2021

Contemporary India's Foreign Policy

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. R. D. Sikchi
Principal
Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola

Editor
Dr. Balasaheb G. Jogdand
Dept.of Political Science
Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola

Co-Editor
Dr. Sandip B. Kale
Head, Dept. of Political Sci.
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

Guest-Editor
Dr. Dipali S. Ghogare
Head, Dept. of Political Sci.
Dr. H. N. Sinha College,
Patur, Dist. Akola

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Sci.
College Pangaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCLXXXIII) 283

April -2021

Contemporary India's Foreign Policy

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. R. D. Sikchi
Principal
Sitabai Arts, Commerce &
Science College, Akola

Editor
Dr. Balasaheb G. Jogdand
Dept.of Political Science
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

Co-Editor
Dr. Sandip B. Kale
Head, Dept. of Political Sci.
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

Guest-Editor
Dr. Dipali S. Ghogare
Head, Dept. of Political Sci.
Dr. H. N. Sinha College,
Patur, Dist. Akola

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publicarion

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Editorial Board

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- Prof.Dr. Shabab Rizvi ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- Dr. Udaysinh R. Manepatil ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande,** Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

Prof.Virag Gawande

Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India _Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX -A

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मोदीकालखंडातील परराष्ट्र व संरक्षण धोरण : उपलब्धी विपुल आणि आव्हाने बाकी	डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर	1
2	डॉ. रतन व्ही. राठोड — एक स्थितप्रज्ञ व्यक्तिमत्व	डॉ. संदीप भिमराव काळे	11
3	सहृदय व्यक्तिमत्त्व - डॉ. रतन राठोड	डॉ. अलका विनायक देशमुख	16
4	सच्चा जीवनसाथी : डॉ. रतन राठोड	सौ. सुनिता रतन राठोड	18
5	माझ्या जीवनातील दीपस्तंभ : डॉ. रतन व्ही. राठोड	डॉ. संदीप बी. काळे	20
6	उमदं व्यक्तिमत्त्व : डॉ. रतन राठोड	डॉ. संदीप तुंडुरवार, / डॉ. शरद सांबारे, /डॉ. वकील शेख,	24
7	आदरणीय गुरूवर्य : डॉ. रतन राठोड	डॉ. दिपाली श्रीराम घोगरे	26
8	कर्तव्यदक्ष आणि विद्यार्थीप्रिय शिक्षक : डॉ. रतन व्ही. राठोड	प्रा. विजया नारायणराव शिरसाट	29
9	माझ्या जिवनाचे आधार स्तंभ	डॉ. अर्चना ज्ञा. पाटील	31
10	डॉ. राठोड सर - एक अजातशत्रु व्यक्तीमत्व	प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोंडे	33
11	प्रा.डॉ.रतन राठोड : ज्ञानदानाचा अखंड नंदादीप	डॉ. अनंत मदन आवटी,	35
12	भारत आणि चीन राजनीती संबंधाचे बदलते स्वरुप	प्रा.भागवत शंकर महाले	36
13	संयुक्त राष्ट्रातील भारताची भूमिका व स्थान आणि समकालीन जागतिक आव्हाने	डॉ.प्रा. प्रतिभा टावरी	43
14	भारताचे परराष्ट्र धोरण निर्धारणात राजकीय पक्ष व त्यांच्या दबावगटांची भूमिका: एक अभ्यास	प्रा. एन.ए.पाटील	47
15	भारताचे परराष्ट्र धोरण निर्धारणात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे योगदान: एक अभ्यास	प्रा.पाचंगे अंबादास नरसिंगराव	53
16	भारतीय विदेश नीति के निर्धारक तत्व	डॉ. कोनेरु बाबन्ना डुमलवाड	57
17	समकालीन भारताचे परराष्ट्रधोरण	प्रा.डॉ. प्रतिभा गडवे	60
18	भारतीय परराष्ट्र धोरण : स्वरुप आणि आव्हाने	प्रा. राधा मुरुमकार	63
19	श्रीलंकेतील वांशीक संघर्ष	प्रा.अरुण महादेव राख	65

20	क्वाड आणि भारताचे परराष्ट धोरण प्रा.डॉ.ज्योती प्रमोद राखुंडे	69
21	भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे बदलते संदर्भ :— विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा.डॉ.जे.जे. जाधव	71
22	भारत आणि चीन संघर्षात्मक संबंध डॉ. रूपराव उकंडराव गायकवाड	75
23	सार्क चे यशापयश प्रा. सचिन जयस्वाल	79
24	सार्क राष्ट्रे : सुरक्षितता आणि दहशतवाद डॉ. संजय गोरे	82
25	भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची तत्कालीन उद्दिष्टे प्रा.विजया नारायणराव शिरसाट	85
26	भारत आणि परराष्ट्रीय धोरण डॉ. अरविंद सोमनाथे	89
27	भारत व चीन संबंध प्रा.डी.टी. स्वर्गे	94
28	भारताचे आण्विक धोरण (Indias Nuclear Policy) प्रा. डॉ. संभाजी शामराव तनपुरे	97
29	भारत आणि चीन संबंध डॉ. अनंत मदन आवटी	103
30	भारतीय विदेशनीतिचे बदलते स्वरूप संदीप तुंडूरवार /डॉ.शरद सांबारे	112
31	संयुक्त राष्ट्र संघटनेत भारताची भूमिका डॉ.वसंत रामसिंग पवार	120
32	भारत— चीन सीमाविवाद डॉ. विनोद को. गायकवाड	123
33	समकालीन भारत—चिन संबंध प्रा. विनोद म. पुनवटकर	126
34	भारत आणि चीन संबंधातील परिवर्तन डॉ. अर्चना ज्ञा. पाटील	130
35	सार्क आणि भारत यांचे समकालीन संबंध डॉ. दिपाली श्रीराम घोगरे	134
36	भारतीय परराष्ट्र धोरण —एक निरिक्षण प्रा. गोपालकृष्ण श्री राखोडे	138
37	भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विकासाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन. (विशेष संदर्भ — सार्क आणि बिमस्टेक क्षेत्रिय संघटना) डॉ. ममता विजयराव पाथ्रीकर	141
38	समकालीन भारत कि परमाणू नीती प्रा.डॉ.प्रमिला डी.भोयर	146
39	भारत का मेक्सिको एवं वेनेजुएला के साथ सम—सामयिक संबंध की पड़ताल डॉ. रवी कुमार	150
40	समकालीन भारत की विदेश नीति के उद्देश्य डॉ. किशोर बी. वासनिक	154
41	भारत-पाकिस्तान संबंध : 2000 ते 2010 डॉ. संजय गव्हाणे	157

42	भारत आणि पाकिस्तान संबंध एक विश्लेषणात्मक अभ्यास सहा.प्रा. पवन महंत	160
43	भारत श्रीलंका संबंध प्रा. नितिन माणिकराव बिहाडे	165
44	भारताचे परराष्ट्र धोरण स्वरूप आणि आव्हाने निता दत्तू घडलिंग/अमित नानाभाऊ कुटे	168
45	भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे बदलते स्वरूप स्नेहा सोन्याबापु सोळंके	171

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 283 (CCLXXXIII) A
ISSN : 2278-9308
March, 2021

भारत-पाकिस्तान संबंध : 2000 ते 2010

डॉ. संजय गव्हाणे
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
श्री. आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय

प्रस्तावना :

कोणत्याही स्वतंत्र राष्ट्रांचे परराष्ट्र धोरण हे त्या राष्ट्राचे आंतरराष्ट्रीय संबंध निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाचे असते. स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणांवर पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात होता.

1947 नंतर भारताची दोन राष्ट्रांत विभागणी झाली. भारत व पाकिस्तान हे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर उदयास आले. पाकिस्तानच्या निर्मितीपासून दोन्ही राष्ट्रांत मैत्रीचे संबंध केव्हाच राहीले नाहीत. त्याच्यात सुरुवातीपासूनच भितीचे वातावरण होते.

विभाजनानंतर भारत-पाकिस्तान यांच्या सर्वात मोठा प्रश्न काश्मीरच्या संदर्भात दिसुन येतो. काश्मीरच्या प्रश्नावरुन आतापर्यंत चार युद्ध या दोन्ही राष्ट्रांत घडवुन आले. 1948, 1965, 1971, 1999 मध्ये दोन्ही राष्ट्रांत युद्ध झाली. प्रत्येक वेळी पाकिस्तानला माघार घ्यावी लागली. भारत व पाकिस्तान सतत अघोषित युद्धाच्या स्थितीत राहीलेली आहे. परंतू काश्मीर प्रश्नावरुन दोन्ही देशात सतत तणावाचे वातावरण राहिलेले आहे.

भारत व पाकिस्तान यांच्यात महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक ताश्कंद करार, सिमला करार झाल्यानंतर सुद्धा यांच्यातील संबंध सुधारलेले नाहीत. पाकिस्तानचे अमेरिकेकडून मिळालेल्या आर्थिक मदतीचा वापर भारताविरुद्ध दहशतवादी कार्यवाही करण्यासाठी वापरलेला आहे. भारत व पाक यांच्या जेव्हा जेव्हा शांततेसाठी चर्चा केली जाते तेव्हा भारतात दहशतवादी कारवाया केल्या जातात.

आशिया खंडात हे दोन राष्ट्र अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. आशिया खंडातील वातावरण शांत ठेवण्यासाठी या दोन राष्ट्रांत सौहार्दपूर्ण वातावरण असणे गरजेचे आहे. सार्क (SARRC) या अत्यंत महत्त्वपूर्ण संघटनेत या दोन्ही राष्ट्राचे योगदान यांच्यातील द्विपक्षीय संबंधावर अवलंबुन आहे.

भारताने सतत आपल्या शेजारील राष्ट्रांबरोबर शांततापूर्ण संबंध ठेवण्यावर भर दिलेला आहे. पाकिस्तान बरोबर चांगले संबंध ठेवण्यासाठी भारताने सतत पुढाकार घेतलेला आहे. भारताचे परराष्ट्र धोरण हे मुळात शांततापूर्ण सहहितत्त्वावर अवलंबुन आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

भारत व पाकिस्तान संबंध इ. स. 2000 ते 2010 या कालखंडातील अभ्यास करतांना काही उद्देश ठेवण्यात आले.

1. भारत व पाकिस्तान यांच्यात शांतता प्रस्थापित व्हावी, दोन्ही देशांच्या नागरिकांमध्ये परस्पर सुसंवाद निर्माण व्हावा.
2. आशिया खंडात शांतता प्रस्थापित होण्यासाठी भारत-पाक संबंधात विश्वासाचे वातावरण निर्माण व्हावे.
3. काश्मीरच्या समस्येचे निराकरण चर्चेच्या माध्यमातून व्हावे.

गृहितके :

भारत-पाकिस्तान संबंध : 2000-2010 या कालखंडातील अभ्यास करतांना काही गृहितके ठरवलेली आहेत.

1. भारत-पाक यांच्यातील संबंधात सुधारणा होणे आवश्यक आहे.
2. काश्मीरची समस्या व इतर समस्यांचे समाधान शांततेच्या माध्यमातून होणे आवश्यक आहे.
3. आशिया खंडात शांतता प्रस्थापित होणे गरजेचे आहे.
4. दोन्ही राष्ट्रांच्या नागरिकांत परस्पराविषयी सलोख्याचे वातावरण निर्माण झाले पाहिजे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला असून त्यामध्ये पुस्तके, साप्ताहिक, वृत्तपत्रे, मासिके आणि वेबसाईट इ.

भारत-पाकिस्तान संबंध : अटलबिहारी वाजपेयींचा काळ :

आग्रा शिखर परिषद :

कारगिल युद्धानंतर भारत-पाक यांच्यातील तणाव मोठ्या प्रमाणात वाढला. ही कोंडी फोडण्यासाठी सन 2001 मध्ये भारताचे पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी पाकिस्तानचे लष्करी हुकुमशाह परवेझ मुर्शरफ यांना भारत भेटीचे निमंत्रण दिले. यानुसार जुलै 2001 मध्ये आग्रा शिखर परिषद घडवून आली.

आग्रा शिखर परिषदेमध्ये पाकिस्तान जोपर्यंत काश्मीरच्या प्रश्नावर तोडगा काढला जात नाही तोपर्यंत भारत-पाकिस्तान संबंधात सुधारणा नाही, अशी भूमिका घेतली.

भारताने या प्रसंगी असे स्पष्ट केले की, भारत व पाकिस्तान यांच्यातील द्विपक्षीय संबंधात अनेक बाबी आहे. तेव्हा आपआपसातील वादग्रस्त मुद्दे बाजुला ठेवुन इतर प्रश्नांवर वाटाघाटी करणे, जेणेकरुन दोन्ही देशातील संबंधात सुधारणा घडवुन येतील. परंतु भारताची ही वस्तुनिष्ठ भूमिका पाकिस्तानला मान्य झाली नाही. त्यामुळे आग्रा परिषद अयशस्वी झाली.

नवी दिल्ली-लाहोर बस यात्रा :

भारत व पाकिस्तान यांच्यात 1998 मध्ये भारताने घेतलेल्या अणुचाचण्यांमुळे मोठ्या प्रमाणात तणावाचे वातावरण होते. ते दूर करण्यासाठी वाजपेयींनी 1999 मध्ये लाहोर बस यात्रेच्या माध्यमातून दोन्ही देशात शांततेसाठी पुढाकार घेतला. परंतु पुढे कारगिल युद्धाने शांततेचा भंग झाला.

13 डिसेंबर 2001 रोजी भारतीय संसदेवरील हल्ला हा लोकशाही वर हल्ला मानला गेला. जगातील सर्व राष्ट्रांनी या हल्ल्याचा तीव्र विरोध केला. पाकिस्तान स्थित दहशतवादी संघटनेवर सर्वच स्तरातून निषेध व्यक्त केला गेला. त्यामुळे भारत-पाक संबंध अत्यंत तणावपूर्ण झाले. भारत-पाक संबंधात अशा प्रकारे तणाव झाल्यामुळे प्रत्यक्षात युद्ध स्थिती निर्माण होऊ नये म्हणुन रशिया, अमेरिका, इंग्लंड इ. देशांनी दोन्ही देशातील तणाव दूर करण्यासाठी प्रयत्न केले.

डॉ. मनमोहनसिंग यांचा कालखंड :

पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांनी 2004 मध्ये सत्ता स्विकारल्यानंतर परराष्ट्र धोरणात आधुनिक विचारसरणीतून बघण्यास सुरुवात केली. या काळात भारताने पाकिस्तान बरोबर शांततेचे धोरणांबरोबर द्विपक्षीय संबंध वाढविण्यावर भर दिला.

इ. स. 2005 मध्ये भारत व पाकिस्तान यांनी आपआपसातील संबंध पूर्ववत करण्यासाठी क्रिकेट नितीचा आधार घेतला. दोन्ही देशातील खेळाडू एकमेकांच्या देशात क्रिकेटच्या माध्यमातून संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न केल्या गेले.

याच काळात श्रीनगर-मुझफ्फराबाद बससेवा सुरुवात झाली. भारत सरकार व पाकिस्तान यांच्यात सकारात्मक भूमिकेमुळे सन 2005 पासुनच दोन्ही देशातील संबंधात बरीच सुधारणा झाली.

फेब्रुवारी 2008 मध्ये पाकिस्तानात निवडणुका पार पडल्या. असिफ अली झरदारी यांची अध्यक्षपदी तर युसुफ रझा गिलानी यांची पंतप्रधानपदी निवड करण्यात आली. पाकिस्तानातील नव्या सरकारने भारताशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्यास उत्सुक होते. दोन्ही देशातील वातावरण चांगले होईल असे वाटत होते.

26 नोव्हेंबर 2008 रोजी मुंबई शहरावर दहशतवादी हल्ला झाला व पाकिस्तान स्थित दहशतवादी हल्ल्यामुळे पुन्हा एकदा दोनही देशातील संबंध हे अत्यंत तणावपूर्ण झाले. भारताने आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात विविध मंचावरुन पाकिस्तान स्थित दहशतवादी हल्ल्यांचा पुन्नोच्चार केला. भारताने पाकिस्तानला दहशवादी राष्ट्र घोषित करावे अशी मागणी केली.

नियंत्रण रेषेच्या उल्लंघनाचे प्रकार :

जम्मू काश्मीरच्या नियंत्रण रेषेपलीकडील पाकिस्तान सैन्याकडून नियंत्रण रेषेचे उल्लंघन या काळात फार मोठ्या प्रमाणात झाले. अशा प्रकारामुळे दोन्ही देशांतील संबंध तणावपूर्ण होण्यास चालना मिळाली.

भारताने आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद रोखण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेत (UNO) मध्ये वेळोवेळी प्रयत्न केले. भारताने सार्क, आसियान, ब्रिक्स इ. संघटनेत दहशतवाद रोखण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका निभावली. दक्षिण आशिया मध्ये शांतता स्थापन करण्यात भारताची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची होती. भारताने या काळात पाकिस्तानच्या आंतरराष्ट्रीय मंचावरुन दहशतवादी कारवाया रोखण्याचे आवाहन केल्याचे दिसुन येते.

निष्कर्ष :

भारत पाकिस्तान संबंध : 2000 ते 2010 या कालखंडातील अभ्यास केल्यानंतर असे दिसून आले की, भारताने पाकिस्तान बरोबर द्विपक्षीय संबंध सुधारण्यावर वेळोवेळी भर दिला आहे. तसेच दोन्ही राष्ट्रांमध्ये आर्थिक, सांस्कृतिक संबंध अधिक चांगल्या प्रकारे कसे निर्माण होतील यासाठी प्रयत्न केले आहे. काश्मीरच्या समस्येचे निवारण हे चर्चेच्या माध्यमातूनच सोडवण्याचा प्रयत्न पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी व डॉ. मनमोहनसिंग यांच्या काळात केल्याचे स्पष्ट दिसुन येते.

सारांश :

भारत-पाकिस्तान संबंधात सुधारणा करण्यासाठी भारताने स्वातंत्र्यानंतर सतत प्रयत्न केलेला आहे. शेजारील राष्ट्रांशी भारताने चांगले संबंध निर्माण करण्यासाठी भारताने पुढील काळात सतत प्रयत्न केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने शांततापूर्ण सहअस्तित्वाचे धोरण अंगिकारले आहे.

संदर्भ :

1. क्षीरसागर व्ही. एस., 'भारताचे शेजारील राष्ट्रांशी संबंध', के सागर पब्लिकेशन, पुणे.
2. देवळाणकर शैलेंद्र, 'मोदी कालखंडातील भारताचे परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर', (2016), सकाळ प्रकाशन, पुणे.
3. फडिया बी. एल., 'राजनीति विज्ञान', साहित्य भवन, आग्रा.
4. कुमार अमित, 'आंतरराष्ट्रीय संबंध एवं संस्थाए', युनिक पब्लिशर्स, नई दिल्ली.
5. जैन महेंद्र, 'प्रतियोगिता दर्पण (मासिक)', उपकार प्रकाशन, आग्रा.
6. जैन महेंद्र, 'सक्सेस मिरर (मासिक)', उपकार प्रकाशन, आग्रा.

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

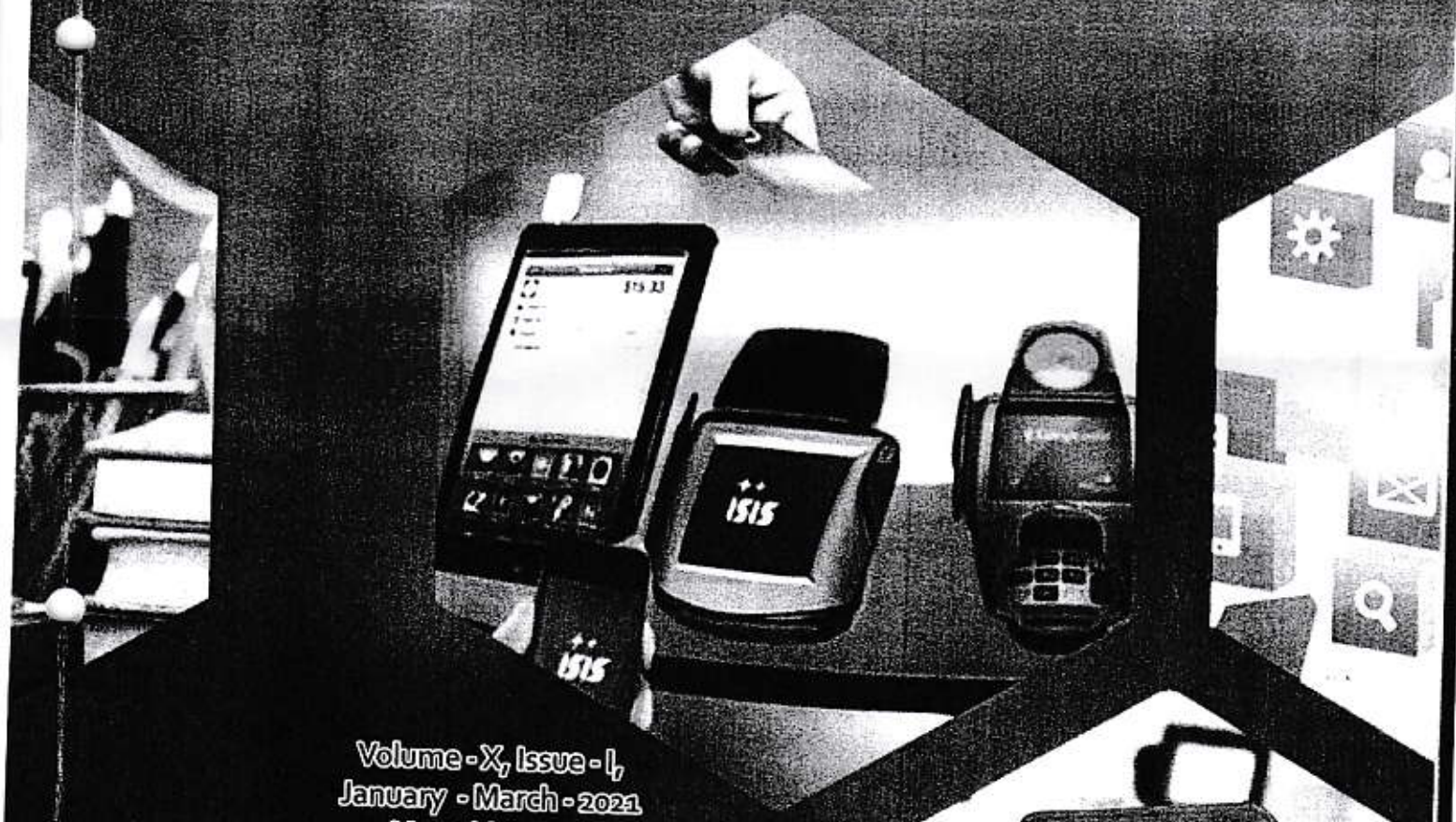

Volume - X, Issue - I,
January - March - 2021
Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - I January - March - 2021

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science
College Deogaon R. Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerece, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

EDITORIAL BOARD

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Safiqur Rahman
Assistant Professor, Dept. of Geography,
Guwahati College Bamunimaidam, Guwahati,
Assam.

Dr. P. N. Sagar
Principal, Jaikanti Arts and Commerce
Senior College, Latur (Maharashtra)

Dr. Avinash V. Pawar
Head Dept. of Economics,
Jaikanti Arts and Commerce Senior College,
Latur (Maharashtra)

Dr. Rajabhau S. Pawar
Head Dept. of Hindi,
Jaikanti Arts and Commerce Senior College,
Latur (Maharashtra)

Dr. Pramod L. Chavan
Head Dept. of History,
Jaikanti Arts and Commerce Senior College,
Latur (Maharashtra)

Dr. Sangita G. Ghar
Dept. of Geography,
Jaikanti Arts and Commerce Senior College,
Latur (Maharashtra)

Dr. Geeta V. Waghmare
Dept. of English
Jaikanti Arts and Commerce Senior College,
Latur (Maharashtra)

Dr. Keshav V. Algule
Dept. of Marathi
Jaikanti Arts and Commerce Senior College,
Latur (Maharashtra)

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	जलसिंचन प्रकल्पांचे कृषी उत्पादकता वाढीतील योगदान : गिरणा प्रकल्प-एक अभ्यास **डॉ. अजय वासुदेव काटे**	१-५
२	शेतकऱ्यांची आत्महत्या : एक ज्वलंत समस्या **प्रा. डॉ. भैरट आशा बालाजी**	६-९
३	भारतातील दारिद्र्याचे मापन, कारणे व उपाय योजना **डॉ. बालासाहेब शिवाजी पवार**	१०-१४
४	यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्येची कारणे व उपाययोजना : एक अध्ययन **कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे**	१५-२१
५	भारतीय अर्थव्यवस्था आव्हाने आणि संधी **भक्ती विकासराव चव्हाण**	२२-२५
६	अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या **प्रा. डॉ. दिलीप जानकीराम घोंगडे**	२६-३२
७	भारतीय आर्थिक विषमता - एक परिक्षण **प्रा. डॉ. घनश्याम जगताप**	३३-३८
८	वस्तू किंवा खाद्य पदार्थांच्या पॅकेजिंगमुळे त्याच्या किमतीवर झालेला परिणाम **प्रा. इंद्रजित नितीनराव बंगाळे**	३९-४१
९	भारतातील कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हाने व उपाय **प्रा. कविता किसन भोये**	४२-४७
१०	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हान **प्रा. डॉ. खोकले आर. के.**	४८-५२
११	महाराष्ट्रातील साक्षरता प्रमाण - एक अभ्यास **प्रा. डॉ. सुरेश वसंतराव खोंड**	५३-५८
१२	लोकसंख्या नियंत्रित ठेवण्याकरिता जाहिरात हे एक जनजागृती प्रभावी माध्यम **प्रा. कृष्णा गणपत सावंत**	५९-६४
१३	भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हान - बेकारी **प्रा. डॉ. देशमुख चंद्रशेखर जरासंध**	६५-६९

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	भारतातील दारिद्र्य: एक अभ्यास **डॉ. लिलाश्वर डी. खरपुरिये**	७०-७५
१५	भारतीय दुग्ध व्यवसाय: सद्यस्थिती, समस्या व उपाय **प्रा. डॉ. मारोती धोंडीबा कच्छवे**	७६-८१
१६	दारिद्र्य **डॉ. मदनपुरे व्यंकटेश काळूराम**	८२-८८
१७	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विषमतेचे वास्तव **प्रा. डॉ. श्रद्धानंद बा. माने**	८९-९१
१८	जागतिकीकरण व भारतीय आर्थिक धोरण **प्रा. डॉ. सरवदे एम. पि.**	९२-९५
१९	भारतीय शेतीच्या अल्प उत्पादकतेची कारणे **पुरुषोत्तम रंगराव चाटे**	९६-९८
२०	भारतातील महागाई - कारणे व परिणाम **प्रा. डॉ. राजेश्री अप्पाराव जाधव**	९९-१०५
२१	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी माध्यमांद्वारे चित्रांकनाची भूमिका **रामचंद्र नारायण चौरे** **प्रा. डॉ. शिरिष अंबेकर**	१०६-१०८
२२	शेतकरी आत्महत्या कारणे व उपाय **डॉ. रत्ना लाला जवरास**	१०९-११३
२३	वाढती लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास **प्रा. डॉ. रत्नाकर रामराव कांबळे**	११४-११८
२४	महागाई व पैशाचे मुल्य की अवमुल्यन **प्रा. डॉ. रेणुकादास बोन्नर**	११९-१२३
२५	भारतीय शेती आणि उत्पादकता मूल्यमापन **प्रा. डॉ. संध्या पुंडलिकराव सोनकांबळे**	१२४-१२७

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	महाराष्ट्र राज्यातील स्त्रीयांचे स्थान : नाशिक जिल्हा विशेष अध्ययन **प्रा. शशिकांत दिवाण भामरे**	१२८-१३३
२७	कृषी क्षेत्राच्या उत्पन्न वाढीस अडचणी निर्माण करणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास **शिवकुमार सुनिल मोरे**	१३४-१३८
२८	बेकारी एक भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हान **प्रा. डॉ. वसंत पांडुरंग सरवदे**	१३९-१४१
२९	जागतिकीकरण व शेतकरी **प्रा. डॉ. विजयकुमार सोन्नर**	१४२-१४४
३०	भारतात कृषी उत्पादकता कमी असण्याची कारणे **डॉ. विष्णु बळीराम पवार**	१४५-१५०
३१	भारतीय अर्थव्यवस्थेत सामुहिक शेतीचे योगदान **विठ्ठल हरिभाऊ नागरे**	१५१-१५५
३२	आर्थिक विषमता **डॉ. संजय गव्हाणे**	१५६-१५९
३३	महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादकता एक अभ्यास **प्रा. डॉ. विनोद व्यंकटराव चिंते**	१६०-१६६
३४	कोरोना महामारीच्या काळात शेतकऱ्यांच्या जिवनात सामाजिक, आर्थिक स्थितीचा अभ्यास **धनश्री वैजिनाथ जायभाये**	१६७-१७२

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com) AP-3

३२. आर्थिक विषमता

डॉ. संजय गव्हाणे
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, श्री. आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव रंगारी, ता.कन्नड, जि.औरंगाबाद.

प्रस्तावना

भारतासारख्या संघराज्य व्यवस्थेत समतोल आर्थिक विकास होणे ही महत्त्वाची बाब आहे. परंतु भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर नियोजनकाळात समतोल आर्थिक विकास होणे गरजेचे होते. परंतु तसे न होता त्यामध्ये विषमता वाढतच आहे. भारतासारख्या अर्धविकसित देशात तर आर्थिक विषमता प्रकर्षाने जाणवते. प्रसिद्ध व संख्याशास्त्रज्ञ डॉ. महालोबनीस यांच्या अध्यक्षतेखाली 1960 साली भारत सरकारने राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विभागणीचा अभ्यास करण्यासाठी नेमलेल्या समितीच्या अहवालानुसार पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनाच्या काळात (1951-1961) भारतामध्ये आर्थिक विषमता अधिक प्रमाणात वाढली. भारताच्या एकंदर राष्ट्रीय उत्पन्नात आणि दरडोई उत्पन्नात वाढ झाली. परंतु या काळात श्रीमंत लोक अधिक श्रीमंत झाले; मध्यम वर्गाची आर्थिक स्थिती खालावली. श्रीमंत आणि गरिब या दोन वर्गामधील अंतरही अधिकच वाढले. तृतीय पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत आणि त्यानंतर या एकंदर परिस्थितीत विशेष फरक घडुन आलेला नाही. समाजातील आर्थिक विषमता नष्ट करणे हे भारतातील आर्थिक नियोजनाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट आहे. औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत देशामध्ये सार्वजनिक, वित्तीय आणि किंमत धोरणाचा अवलंब करुन राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विभाजनामध्ये आवश्यक असे बदल घडवुन अधिक प्रमाणात आर्थिक समता निर्माण करता येते. परंतु भारतासारख्या अर्धविकसित देशात केवळ अशा प्रकारच्या उपयांनी हे कार्य साध्य होणे अवघड आहे. विकसनशील देशात सामाजिक आणि आर्थिक उद्दिष्टे गाठण्यासाठी विकासकार्याचा वेग वाढविला पाहिजे. सर्वसाधारण जनतेला आणि विशेषत: समाजातील पददलित वर्गाला उत्पादनक्षम रोजगाराची वाढती संधी प्राप्त व्हावयास हवी. याशिवाय आर्थिक विषमता दूर करणाऱ्या उपाययोजनांची देशाच्या आर्थिक विकासकार्याशी सांगड घालणे क्रमप्राप्त आहे. अशी सांगड घालणे अगदी सरळ आणि सोपे नसते. उदा. आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी श्रीमंत वर्गावरील कराचे प्रमाण वाढविले, तर त्याचा प्रतिकूल परिणाम प्रर्वतकाच्या प्रोत्साहनावर होऊन एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाची वाढ ज्या गतीने व्हावयास पाहिजे, त्या गतीने होऊ शकत नाही. समता साधते, परंतु समृद्धी दुरावते. अशा अडचणीतुन त्याच्या परिस्थितीच्या संदर्भात उचित असा व्यावहारिक मार्गच शोधावा लागतो. प्रवर्तकांना पुरेसे प्रोत्साहन तर राहिल, परंतु त्यांचे अकारण अडवणुकीचे धोरण तर चालु दिले जाणार नाही अशी दक्षता घ्यावी लागते. ज्या ठिकाणी खाजगी भांडवलदार प्रतिसाद देणार नाहीत त्या क्षेत्रात सरकार हस्तक्षेप करुन सुत्रे आपल्या हातात घेईल. असे धोरण आमलात आणण्याची सरकारची तयारी असल्यास समता समृद्धीने एकीकरण साधता येते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

1. भारतातील आर्थिक विषमतेची कारणे अभ्यासणे.
2. भारतातील आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची गृहीतके

1. भारतातील आर्थिक विषमतेला वेगवेगळी कारणे दिसुन येतात.
2. भारतातील आर्थिक स्थितीमध्ये फार मोठी तफावत आहे.

अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यास पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

आर्थिक विषमतेची कारणे

1. संपत्तीचे असमान वितरण

भारतामध्ये संपत्तीचे असमान वितरण आपणास दिसून येते. देशातील 20 टक्के श्रीमंताकडे 46.1 टक्के संपत्ती तर खालच्या स्तरातील 20 टक्के लोकांच्याकडे 8.1 टक्के संपत्ती आहे. त्यामुळे आर्थिक विषमता वाढत आहे.

2. दोषयुक्त करव्यवस्था

भारतातील कर व्यवस्था दोषयुक्त आढळुन येते. एकूण करामध्ये अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण जास्त आहे. त्याचा भार गरिब लोकांवर अधिक पडतो. कर उत्पन्नाचा गरिबासाठी योग्य उपयोग केला जात नाही. मोठ्या प्रमाणात कर चुकवेगिरी आढळुन येते. परिणामत: श्रीमंत अधिक श्रीमंत व गरीब अधिक गरीब होतात.

3. आर्थिक उदारिकरण

भारतात आर्थिक सुधारणानंतर गरीब व श्रीमंतातील विषमतेची दरी रुंदावतच गेली आहे. ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागामध्ये आर्थिक विषमता वाढत आहे. उदारीकरणामुळे कामगार संघटनांचे अस्तित्त्व कमी-कमी होत आहे.

4. वेतनातील तफावत

भारतामध्ये वेतनात मोठ्या प्रमाणात तफावत आढळते. देशात मोठ्या संख्येने अप्रशिक्षित कामगार वर्ग असल्याने त्यांना कमी वेतन दिले जाते. तर कुशल प्रशिक्षित अशा कमी संख्येने असणाऱ्या कामगारांना उच्च वेतन दिले जाते. वेतनातील फरकामुळे विषमता वाढते.

5. शिक्षणाची संधी

शिक्षित उच्चशिक्षित प्रशिक्षित कामगारांना चांगले वेतन मिळते. भारतात गरिबांच्या मुलांना दारिद्र्यामुळे शिक्षण व उच्च शिक्षणाच्या संधी मिळत नाही. त्यांना लहान वयातच शिक्षण सोडावे लागते. भारतात उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण केवळ 10 ते 11 टक्के आहे. परिणामत: उच्च वेतनाचा रोजगार मिळत नाही. त्यामुळे आर्थिक विषमता वाढते.

6. जागतिकीकरण

जागतिकीकरणामुळे भारतात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी प्रवेश केला आहे. या अकुशल कामगार, स्त्रिया व लहान मुलांना वेतन देतात. त्यामुळे आर्थिक विषमता वाढत आहे.

7. खाजगीकरण

1991 नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात खाजगीकरणाला महत्त्व देण्यात आले आहे. खाजगीकरण आर्थिक विषमतेला जन्म देते. भारतात उद्योग, सेवा, सार्वजनिक उपक्रम यांचे खाजगीकरण झाल्याने अधिक विषमता वाढत आहे.

8. भाववाढ

काही ऑस्ट्रेलियन अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते भाववाढीमुळे देखील आर्थिक विषमता वाढत आहे. भाववाढीमुळे गरिबांची खरेदी शक्ती कमी होते. भारतात स्वातंत्र्यानंतर सतत भाववाढ होत आहे.

9. शेतजमीनीचे विषम वाटप

भारतात 10 टक्के कुटुंबाकडे एकूण शेतजमीनीच्या सुमारे 56 टक्के जमीनीचे मालकी हक्क आहे. तर 70 टक्के कुटुंबाकडे 14 टक्के मालकीचा हक्क आहे. ग्रामीण भागात आर्थिक विषमता असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे शेतजमिनीच्या मालकी हक्काची अत्यंत विषम वाटणी होय.

10. वाढती बेकारी

मागील दशकात आर्थिक विकासाच्या असमाधानकारक गतीमुळे वाढत्या. लोकसंख्येमुळे व वाढत्या श्रमिकांच्या संख्येमुळे देशातील बेकारांच्या संख्येत सतत वाढ होत असल्याने आर्थिक विषमता वाढत असल्याचे दिसुन येते.

अशाप्रकारे आपणास वरील वेगवेगळी कारणे आर्थिक विषमतेची दिसून येतात.

भारतातील आर्थिक स्थिती

भारतातील अब्जाधीशांची संख्या वाढते आहे आणि त्याचवेळी गरिबांची संख्याही वाढते आहे. गरिब आणि श्रीमंत या दोन वर्गाबद्दल कायम चर्चा होत असते. अगदी जिल्हा परिषदेपासून ते खासदारकीपर्यंतच्या प्रत्येक निवडणुकीत प्रत्येक गरिबाला उच्च उत्पन्न गटात आणण्याचे दिले जाणारे आश्वासन त्या गरिबाला मत देण्यासाठी सुखावते. खरोखरच गरिबी नष्ट झाली तर कल्पनाचित्र छान मांडता येईल. परंतु सर्वच राजकीय पक्ष गरीब होतील हे निश्चित आहे. आज भारतात एकीकडे गरीब आणि श्रीमंत लोकामधील दरी वाढत चालली आहे तर दुसरीकडे श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेत. या मुद्याकडे लक्ष वेधले गेले. कारण 2019 चा नाईट फ्रॅंक अहवाल नुकताच आला आहे. या अहवालानुसार जगातील अब्जाधिशांची संपत्ती गतवर्षीच्या तुलनेत बारा टक्क्यांनी 2.5 बिलियन डॉलर प्रतिदिन या दराने वाढत आहे. त्याचवेळी गरीबांच्या संख्येतही वाढ झाली आहे. 3.8 बिलियन लोकांच्या संपत्तीत अकरा टक्यांनी घट होऊन ते अजून गरीब झाले आहेत.

ऑक्सकॉम इंटरनॅशनलचे कार्यकारी संचालक विन्नी ब्यान्यिमा यांनी सांगितले की एकीकडे गरीबांना पुरेसे अन्न मिळवण्यासाठी पैसे नाहीत तर दुसरीकडे भारतीय अब्जाधीशांची संपत्ती, 2018 मध्ये प्रतिदिन 2200 कोटी रुपयांनी वाढली. जर हे असेच चालु राहिले तर देशाचा सामाजिक आणि लोकशाहीचा पाया ढासाळायला वेळ लागणार नाही. या ऑक्सकाम अहवालानुसार भारतात 10 टक्के लोकसंख्येच्या ताब्यात 77.7 टक्के संपत्ती आहे. याच 10 टक्क्यातील सर्वोच्च स्थानावरील लोक की जे एकूण लोकसंख्येच्या एक टक्काच आहेत त्यांचा समावेश होतो. त्यांच्या ताब्यात राष्ट्रीय संपत्तीच्या 51.53 टक्के हिस्सा आहे. भारतातील नऊ अब्जाधीशाकडे असलेली संपत्ती ही निम्या भारतीय लोकसंख्येच्या संपत्ती एवढी आहे. 2018 मध्ये अठरा नवीन अब्जाधीशांची भर पडून भारतातील एकूण अब्जाधीशांची संख्या 119 झाली. यांची एकूण संपत्ती 325.5 बिलियन डॉलर होती.

केंद्र व राज्य सरकारे यांनी सार्वजनिक आरोग्य, मलनिस्सारण आणि पाणीपुरवठा यावर केलेला महसुली आणि भांडवली खर्च 2,08,166 कोटी रुपये होता. तो सर्वात श्रीमंत अब्जाधीश मुकेश अंबानी यांच्या एकूण संपत्तीपेक्षाही कमी होता. संपत्तीच्या अशा विषम वाटपामुळे जगभरातील गरीबी नष्ट करण्याच्या प्रयत्नांना सुरुंग लागुन देशाच्या अर्थव्यवस्था ढासळत आहेत आणि अर्थातच लोकांच्या रागात भर पडत आहे. सरकारची पक्षपाती धोरणे अशा संपत्तीच्या विषम वाटपाला कारणीभुत ठरल्याचे इतक्या वर्षात दिसत आहे. या संपत्तीच्या असमान वाटपाच्या अर्थव्यवस्थेमुळे सर्वात जास्त अन्याय स्त्रिया आणि मुलींवर होतो असेही या अहवालात निरिक्षण आहे. सार्वजनिक सेवावरील खर्चावर आलेली सरकारी आर्थिक बंधने गरीब, स्त्रीया आणि मुलींना अधिक जाचक ठरतात. परिणामी कुटुंबव्यवस्थेवर त्याचे दूरगामी परिणाम होऊन एकसंघ समाजव्यवस्था खिळखिळी होते.

सारांश

भारतातील बेकारी आणि दारिद्र्याच्या समस्येतूनच आर्थिक आणि समाजिक विषमतेचा प्रश्न निर्माण होतो. अलिकडच्या काळात उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण स्वीकारल्यापासून आर्थिक व सामाजिक विषमतेचा प्रश्न गंभीर बनत चाललेला आहे. या समस्येचा अभ्यास करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

निसर्ग व संसाधने यांची लयलुट करुन साध्य होणारा विकास हा चिरस्थायी नसतो. भविष्यकाळातील पिढ्यांना त्यांच्या उपभोगासाठी साधनाची उपलब्धता राहील, असा विचारपुर्वक वापर करुन होणारा विकास ही आजच्या विकासाची मुख्य अट मानली जाते. नैसर्गिक साधने पर्यावरण, उदा. शुद्ध हवा, मृदा, पाणी, ऊर्जा इ. घटकांची शाश्वत उपलब्धता यावर भर दिला जात आहे.

थोडक्यात 15 ऑगष्ट 1947 रोजी स्वतंत्र झालेला भारत त्यावेळच्या परिस्थितीवर मात करुन, सर्वसमावेशक विकासाच्या दिशेने अग्रेसर होतांना विविध क्षेत्रातील बदलांना सामोरे जात आहे. मात्र या सर्वाला 'शाश्वत विकासाचे निकष' असनेही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ

1. डॉ. घाटगे एल. एन. आणि वावरे एस. के., भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, 1312 शिवाजीनगर, पुणे, 411005, प्र. आ. 2010.
2. Rudder Datta and K. P. M. Sundharam (2018), Indian Economy, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 110055.
3. डॉ. देसाई व डॉ. सो. भालेराव, (2016), भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, 41, बुधवार पेठ, पुणे, 411002.
4. जाधव-काळे-मगर-सुर्यवंशी, अर्थव्यवस्था, नियोजन आर्थिक विकास आणि कृषी, रत्तारी पब्लिकेशन, दुसरी आवृत्ती, एप्रिल 2012.
5. जागतिकीकरण नवीन गुलामगिरी, ॲडमिरल विष्णु भागवत.
6. पाटील वा. भा., संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन, जलगाव, प्रथम आवृत्ती, 2006.

20-21

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal

Recognized International Indexed & Peer Reviewed Journal

ISSN 2456-1665

IMPACT FACTOR 4.94

VOLUME VI | ISSUE II | FEBRUARY 2021

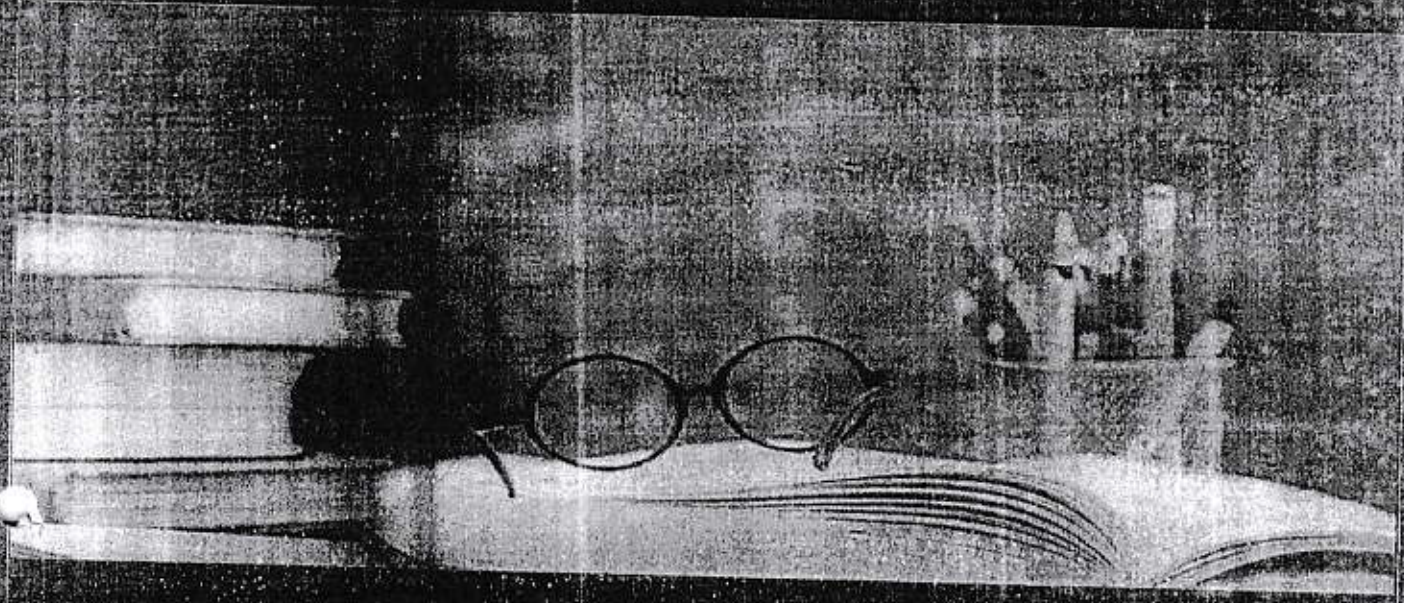

Prof. Dr. Gajhans D.S.
Chief Editor

Dr. Tukaram Gajar
Executive Editor & Publisher

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal

Recognized International Indexed & Peer Reviewed Journal

ISSN 2456-1665

IMPACT FACTOR 4.94

VOLUME VI | ISSUE II | FEBRUARY 2021

Website: www.cmrj.in

Email: cosmosjalna@gmail.com

Prof. Dr. Gajhans D.S.
(Chief Editor)
Chairman, BoS in Geography,
Dr.B.A.M. University, Aurangabad.
Professor in Geography,
M.S.S. Ankushrao Tope College,
Jalna, MS, India.
Mb.08788119761

Dr. Tukaram Gajar
(Executive Editor & Publisher)
Asst. Professor in Geography,
Asst. Coordinator, IQAC,
M.S.S. Ankushrao Tope College,
Jalna, MS, India.
Mb. 07588089926

The opinions / views expressed in the research papers submitted by concerned authors are purely those of the respective authors only. Editorial board, Advisory Board, Review Committee or Publisher are not responsible for that. The respective authors are responsible for any infringement of copyright laws for the published content.

INDEX

	औरंगाबाद जिल्ह्याची लोकसंख्या संरचना	डॉ. राजेंद्र भिमराव भालेराव	1-7
	महामारीसारख्या आपत्तीचे व्यवस्थापन व समाजकार्य अभ्यासन	डॉ. अनिल आनंद सरगर	8-12
	आधुनिक महाराष्ट्रातील बहुजनांचे समाज सुधारक पंडिता रमाबाई (इ.स. 1858–1922)	प्रा. आर. बी. वाघ	13-17
	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी गोंड जमातीतील स्त्रीयांचा आहार व आरोग्य: एक चिकित्सक अध्ययन (कोरची तालुक्याशी संबंधित)	मिनाक्षी दादाजी नागदेवते	18-26
	विश्व व्यापार संगठन और भारत	डॉ. अर्चना वी. जैन	27-31
	मराठवाड्यातील वारकरी संतांचे कार्य	डॉ. दिपाली चंद्रकांत पांडे	32-37
	Problems and Prospects of Agro Tourism Industry in Maharashtra	Dr. Kishor Lipare Prof. Vishal Landage	38-43
	Impact of Pandemic COVID-19 on Education in India	Prof. Pooja R. Gaikwad	44-49
	A Study of Buying & Selling Practices in Livestock Markets: With Reference to Select Livestock Markets in Marathwada Region	Mr. Gawade N.B. Dr. Biradar M. B.	50-55
	Impact of Yoga Practices on Child Mental & Emotional Development	Jyoti Anandrao Muley	56-60
	भारतातील पाणी समस्या व आंतरराज्य जलसंघर्ष: एक भौगोलिक अभ्यास	डॉ. राजपांगे एम.जी.	61-65
12	Analytical Study of Goods & Service Tax : A Study	Dr. Sanjay Dhanvijay	66-70
13	An Analytical Study of Indian Tax: A Study	Dr. Sanjay B. Bagde	71-76
14	Analytical Study of Marketing Strategy: A Study	Dr.Mahendrakumar D.Katre	77-84
15	Analytical Study of Skill Development Programme: A study	Dr. Vijay R. Bagde	85-90
16	भारतातील उच्च शिक्षणाची वस्तुस्थिती आणि आव्हाने	प्रकाश साहेबराव काळवणे	91-94
17	Biodynamic Potential of Benzimidazole Derivatives: A Review	Popat M. Jadhav	95-106
18	USE OF TQM IN ACADEMIC LIBRARIES	Dr. Dagdu Tukaram Ghatkar	107-111
19	Role of Corporate Social Responsibility in Agricultural Sector in India	Dr. Kishor Lipare Prof. Vishal Landage	112-118
20	A Comparative Study of Anxiety between Working Unmarried & Married Women	S. S. Lalsare Y. P. Jadhav	119-122
21	समकालीन मराठी ग्रामीण कथा साहित्यातील विषमतेचे चित्रण	डॉ.गवराम नाना पोटे	123-128
22	A COMPARATIVE STUDY OF EXPLOSIVE LEG STRENGTH BETWEEN URBAN AND RURAL STUDENTS	DR. NILESH RAJENDRA GADEKAR	129-131
23	A Study of Selected Tourism Centres in Beed District	Mr. Chavan J. D.	132-137
24	फासिझम	प्रा. तळणीकर एस.जी.	138-141
25	Study of Emotional Intelligence Among School Students	Piyusha Raypure	142-145
26	General Landuse Pattern in Aurangabad District: A Review	Jadhav V. L.	146-148
27	Analytical study of Feminism in Mrs.Myatri Pushpa's Hindi Short Stories	Syed Shabbir Syed Vazeer Prof. Dr. Maqbool Saleem	149-151

औरंगाबाद जिल्हयातील लोकसंख्या संरचना

डॉ. राजेंद्र भिमराव भालेराव
भूगोल विभाग प्रमुख,
श्री आसारामजी भांडवलदार कला,वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय, देवगांव रंगारी,
ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.
dr.rajbhalerao123@gmail.com
9922912963/7391861325

प्रस्तावना:-

पृथ्वीवर बदल घडवून आणणा-या इतर विविध गतिमान घटकांप्रमाणे किंवा त्यांच्या पेक्षा जास्त प्रभावीपणे परिवर्तनशीलता निर्माण करणारा मानव हा मूलभूत घटक आहे. लोकसंख्या ही मानवी समुहांची महत्वपूर्ण अभिव्यक्ती असून पृथ्वीवर अस्तिवात असणा-या विविध प्राकृतिक आणि सांस्कृतिक दृष्यांचे प्रतिक असते. कोणत्याही देशाची लोकसंख्या ही इतर नैसर्गिक उत्पादक घटकांइतकीच महत्वाची असते. लोकसंख्येची वाढ व आर्थिक प्रगती यांचाही अत्यंत घनिष्ठ संबंध असतो. कोणत्याही देशाची आर्थिक प्रगती ही उत्पादनासाठी लागणारे नैसर्गिक उत्पादक घटक व ते वापरले जाण्यासाठी लागणारी लोकसंख्या यावर अवलंबून असते. पुरेशी लोकसंख्या नसेल, तर उत्पादनाचे सर्वच घटक वापरले जाणार नाहीत. आणि तेवढया प्रमाणात एकूण उत्पादनात घट होईल. या दृष्टीने उत्पादनाचा एक घटक म्हणून लोकसंखेला अत्यंत महत्व आहे. मानव आपल्या ज्ञानाच्या बळावर पर्यावरणातून गरजा भागविण्यासाठी सतत प्रयत्नशिल असतो.

संज्ञा :- लोकसंख्या, परिवर्तनशीलता, प्राकृतिक, सांस्कृतिक प्रगती.

उद्दिष्टये :-

१. लोकसंखेचा अभ्यास करणे.
२. तालूकानिहाय लोकसंखेचा अभ्यास करणे.
३. तालूकानिहाय स्त्री, पुरुष लोकसंखेचा अभ्यास करणे.
४. तालूकानिहाय साक्षरतेचा अभ्यास करणे.
५. तालूकानिहाय लिंगगुणोत्तर तपासणे.
६. ग्रामीण/शहरी लोकसंखेचा अभ्यास करणे.

माहीती संकलन व संशोधन पध्दती :-

सदरील लेखाकरीता द्वितीयक माहीतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. ही माहीती प्रकाशित व अप्रकाशित साहीत्यातून घेण्यात आलेली आहे. त्याच प्रमाणे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहवाल, जणगणना अहवाल, जिल्हा सांख्यिकीय अहवाल वामधुन घेण्यात आलेली आहे. सदर माहीतीचे विश्लेषण हे विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीने करण्यात आले आहे. त्याच प्रमाणे नकाशे, आलेख, सरासरी, टक्केवारी या द्वारे सदरील माहीतीचे विश्लेषण केले आहे.

अभ्यास क्षेत्र :- सदरील संशोधना करीता औरंगाबाद जिल्हा (महाराष्ट्र) निवडण्यात आला आहे. औरंगाबाद जिल्हाचा विस्तार $19^0\ 19'$ व $20^0\ 40'$ उत्तर ते $74^0\ 34'$ $76^0 04'$ पूर्व रेखांश असा आहे. औरंगाबाद जिल्हामध्ये नऊ तालूके आहेत. ते पूढील प्रमाणे – औरंगाबाद, पैठण, वैजापूर, गंगापूर, खुलताबाद, फुलंब्री, कन्नड, सिल्लोड, सोयगाव इ. तालूके आहेत. सोयगांव तालूक्यामध्ये अजिठयांच्या डोंगररांगा पसरलेल्या आहेत. त्याच प्रमाणे सिल्लोड, कन्नड व खुलताबाद तालूक्यातही हया पसरलेल्या आहेत. दक्षिण पश्चिमेकडुन उत्तर पूर्वेकडे हया रांगा समुद्रसपाटीपासून ६०० ते ८०० मी उंच आहेत. जिल्हयात गोदावरीच्या उपनदया आहेत. हयामध्ये शिवना, खाम, येळगंगा, शिवभद्रा, येलभद्रा, गथारी, पूर्णा, दुधना,

नदीमी, [illegible] गिरजा इ. आहेत. जिल्ह्यातील उत्तरेला तापीच्या उपनदया आहेत. हयामध्ये गडदगड, हिवरा, [illegible] व [illegible] इ. आहेत. जिल्हाच्या उत्तरेला जळगांव जिल्हा पूर्वेला जालना व बुलढाणा, दक्षिणेला बिड व अहमदनगर व पश्चिमेला नाशिक जिल्हा आहे.

औरंगाबाद जिल्हयातील एकूण लोकसंख्या :-

अ. क्र.	तालूका	जणगणना २००१	जणगणना २०११	वाढ	लोकसंख्यावाढीचा शेकडा दर
१	कन्नड	२९१२६७	३४१०१९	४९७५२	१७.०८
२	सोयगाव	९०१४२	११३०८७	२२९४५	२५.४५
३	सिल्लोड	२९१०५६	३५९९६३	६८९०७	२३.६७
४	फुलंब्री	१३१३२७	१६१०१२	२९६८५	२२.६८
५	औरंगाबाद	११६५५६७	१५९०३७४	४२४८०७	३६.४४
६	खुलताबाद	१०१५००	११८३२८	१६८२८	१६.५७
७	वैजापूर	२५९६०१	३११३७१	५१७७०	१९.९२
८	गंगापूर	२७९१९७	३५८१५५	७८९५८	२८.२८
९	पैठण	२८७३५६	३४७९७३	६०६१७	२१.०९
एकूण लोकसंख्या		**२८९७०१३**	**३७०१२८२**	**८०४२६९**	**२७.७६**

औरंगाबाद जिल्हयातील एकूण लोकसंख्या :-

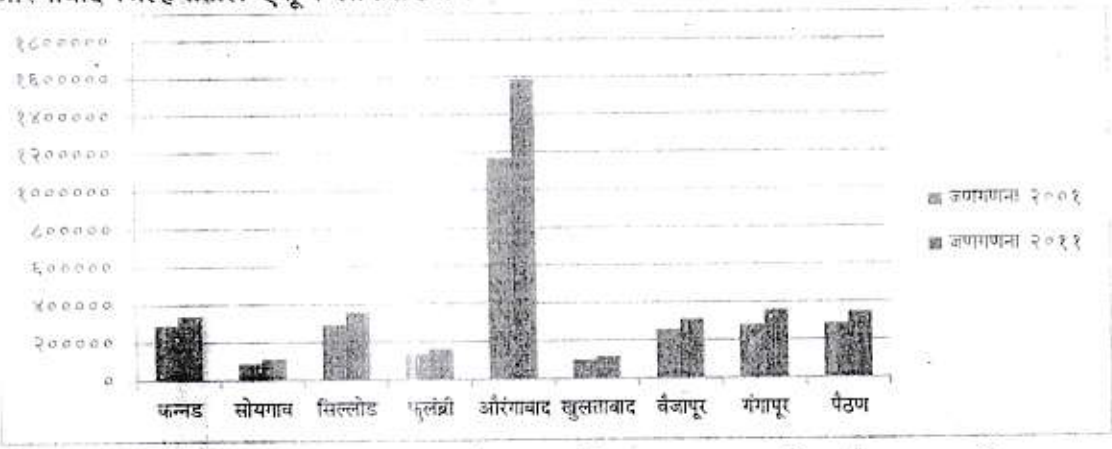

जिल्हयामध्ये औरंगाबाद तालूक्याची लोकसंख्या दोन्ही जणगणना मध्ये सर्वात जास्त आहे. सन २००१ च्या तूलनेत सन २०११ च्या जणगणना मध्ये सदरील तालूक्याची लोकसंख्या ४२४८०७ इतकी वाढलेली आढळते व सर्वात कमी लोकसंख्या सोयगाव तालूक्याची दोन्ही जणगणना दरम्यान २२९४५ ने वाढली आहे. औरंगाबाद जिल्हयाची लोकसंख्या ८०४२६९ इ. वाढलेली आहे. वाढीचा शेकडा दर २७.७६ आहे.

जिल्हयातील एकूण स्त्री -पुरुष लोकसंख्या :-

जणगणना	एकूण स्त्री	एकूण पुरुष	एकुण
२००९	१३९१६५०	१५०५३६३	२८९७०१३
२०११	१७७६८१३	१९२४४६९	३७०१२८२
एकूण वाढ	**३८५१६३**	**४१९१०६**	**८०४२६९**

जिल्हयाची संशोधन काळात ८०४२६९ इतकी लोकसंख्या वाढलेली आहे. यात स्त्री ३८५१६३ तर पुरुष ४१९१०६ ने वाढलेले आहेत.

औरंगाबाद जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्या :-

अ.क्र.	तालुका	जणगणना	पुरुष	महिला	पुरुष वाढ	महिला वाढ
१	कन्नड	२००१	१३३१९७	१२३६६७		
		२०११	१५६४९६	१४३७६४	२३२९९	२००९७
२	सोयगांव	२००१	४६३६७	४३७७५		
		२०११	५८८९६	५४१९१	१२५२९	१०४१६
३	सिल्लोड	२००१	१२६७१५	१२०४७४		
		२०११	१५६९४९	१४४७८४	३०२३४	२४३१०
४	फुलंब्री	२००१	६७३२२	६४००५		
		२०११	८३५९१	७७४२१	१६२६९	१३४१६
५	औरंगाबाद	२००१	१३७८४०	१२५५४८		
		२०११	१४७९१९	१३३३४९	१००७९	७८०१
६	खुलताबाद	२००१	४६००९	४२६९७		
		२०११	५३११३	४९४६६	७१०४	६७६९
७	वैजापूर	२००१	११४१३५	१०८४०२		
		२०११	१३९५८३	१३०४९२	२५४४८	२२०९०
८	गंगापूर	२००१	१३३४१४	१२३४५८		
		२०११	१३२९१४	१२३२५४	-५००	-२०४
९	पैठण	२००१	१२९८१४	१२३०२४		
		२०११	१५२३६४	१४२५६६	२२५५०	१९५४२
१०	**एकूण**	**२००१**	**९३४८१३**	**८७५०५०**		
		२०११	**१०८१८२५**	**९९९२८७**	**१४७०१२**	**१२४२३७**

औरंगाबाद जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्या :-

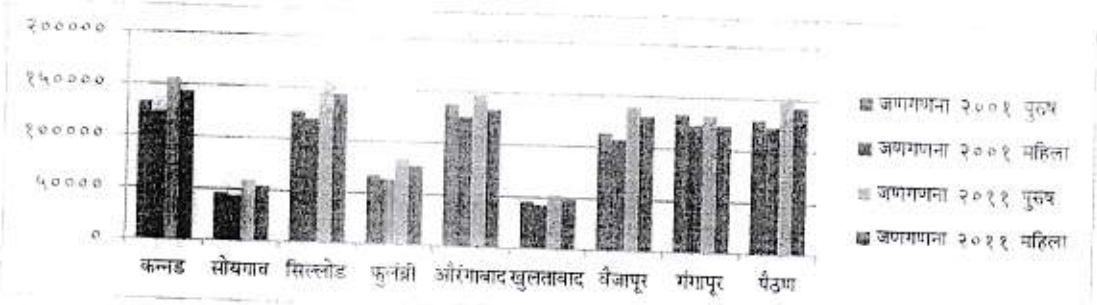

जिल्हयातील ग्रामीण भागातील लोकसंख्या जणगणना अनुक्रमे २००१ व २०११ दरम्यान सर्वात जास्त पुरुष लोकसंख्या सिल्लोड तालूक्यात ३०२३४ ने वाढलेले आहेत. तर स्त्रीयांची संख्या सिल्लोड तालूक्यात २४३१० ने वाढली आहे. गंगापूर तालूक्यात स्त्री व पुरुष अनुक्रमे -२०४ व -५०० ने घटली आहे. जिल्हयातील ग्रामीण भागात सदरील काळामध्ये लोकसंख्या २७१२४९ ने वाढली आहे.

सन २००१ च्या जगणगणनेनुसार ग्रामीण भागात ६५.४७ % लोकसंख्या आहे. सन २०११ च्या जणगणनेनुसार ग्रामीण भागात ५६.२३ % लोकसंख्या आहे. दोन्ही जणगणनेमध्ये ग्रामीण भागात लोकसंख्या कमी होत आहे.

जिल्हयातील नागरी लोकसंख्या :-

अ.क्र.	तालुका	जणगणना	पुरुष	महिला	एकूण
१	कन्नड	२००१	१७८६४	१६५३५	३४३९९
		२०११	-	-	४०७५९
२	सोयगांव	२००१	-	-	-
		२०११	-	-	-
३	सिल्लोड	२००१	२२८७३	२०९९४	४३८६७
		२०११	-	-	५८२३०
४	फुलंब्री	२००१	-	-	-
		२०११	-	-	-
५	औरंगाबाद	२००१	४६९२३७	४२३२४६	८९२४८३
		२०११	-	-	१३०९१०६
६	खुलताबाद	२००१	६६४५	६१४९	१२७९४
		२०११	-	-	१५७४९
७	वैजापूर	२००१	१९१५६	१७९०८	३७०६४
		२०११	-	-	४१२९६
८	गंगापूर	२००१	११६५२	१०६७३	२२३२५
		२०११	-	-	१०१९८७
९	पैठण	२००१	१७६८१	१६८३७	३४५१८
		२०११	-	-	५३०४३
१०	एकूण	२००१	५७०५५०	५१६६००	१०८७१५०
		२०११	८४२६४४	७७७५२६	१६२०१७०

जिल्हयातील नागरी लोकसंख्या :-

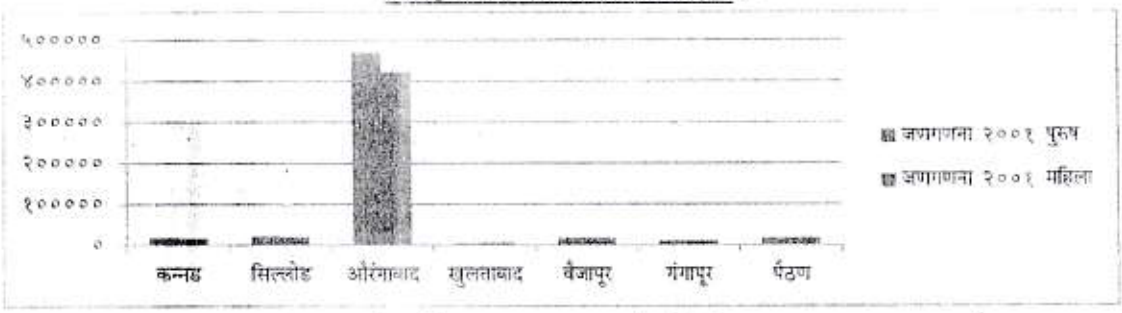

जिल्हयातील नागरी भागामध्ये औरंगाबाद तालूक्यामध्ये दोन्ही जणगणना काळात सर्वात जास्त अनुक्रमे ८९२४८३ तर १३०९१०६ लोकसंख्या आहे. जणगणना २००१ च्या तुलनेत जणगणना २०११ मध्ये जिल्हयातील नागरी भागात ५३३०२० लोकसंख्या वाढलेली आहे.

सन २००१ मध्ये नागरी भागात ३७.५३ % जनता राहत होती ती सन २०११ मध्ये नागरी भागात ४३.७७ % लोक राहतात. जिल्हयातील नागरी भागात लोकसंख्या वाढत असुन औरंगाबाद जिल्हयात नागरीकरण वाढत आहे.

लिंगगुणोत्तर :-

(१००० पुरुषा मागे असलेली स्त्रीयांची संख्या)

अ.क्र.	तालुका	जणगणना	लिंग गुणोत्तर	वाढ
१	कन्नड	२००१	९२८	
		२०११	९२०	-८
२	सोयगांव	२००१	९४४	
		२०११	९२०	-२४
३	सिल्लोड	२००१	९४६	
		२०११	९२५	-२१
४	फुलंब्री	२००१	९५१	
		२०११	९२६	-२५
५	औरंगाबाद	२००१	९०३	
		२०११	९१८	१५
६	खुलताबाद	२००१	९२८	
		२०११	९३३	५
७	वैजापूर	२००१	९४८	
		२०११	९३६	-१२
८	गंगापूर	२००१	९२५	
		२०११	९२०	-५
९	पैठण	२००१	९४८	
		२०११	९३६	-१२
१०	एकूण	२००१	९३६	
		२०११	९२३	-१३

लिंगगुणोत्तर :-

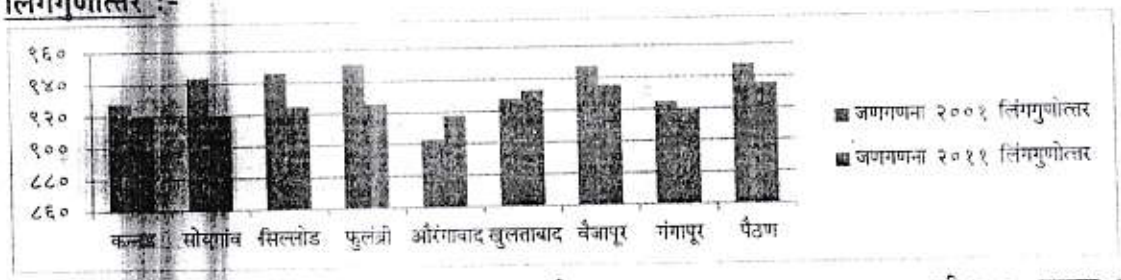

जिल्हयामध्ये जणगणना २००१ च्या तूलनेत २०११ च्या जणगणनानुसार स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी झालेले आहे. हे प्रमाण फुलंब्री तालूक्यामध्ये प्रतिहजार पुरुषामागे २०११ मध्ये २५ ने कमी झालेले आढळते हे प्रमाण जिल्हयात सर्वात जास्त आहे. तर औरंगाबाद तालूक्यात हे प्रमाण १५ ने वाढलेले आहे. सन २००१ च्या जणगणनेनुसार प्रतिहजार पुरुषामागे ९३६ स्त्री या असे होते ते २०११ च्या जणगणेप्रमाणे ९२३ स्त्रीया असे झाले दोन्ही जणगणानात हे प्रमाण १३ ने कमी झाले आहे. जिल्हयात दर हजारी पुरुषामागे स्त्रीयांची संख्या कमी होत आहे. सन २००१ च्या जणगणनेप्रमाणे जिल्हयात दर हजारी पुरुषामागे ९३६ स्त्रीया आहेत. तर

२०११ च्या जणगणाप्रमाणे दरहजारी पुरुषामागे स्त्रीयांचे प्रमाण ९२३ आहे. जिल्हयात दरहजारी पुरुषामागे स्त्रीयांचे प्रमाण कमी होत आहे.

साक्षरता (ठक्यामध्ये) :-

अ.क.	तालुका	जणगणना	साक्षरता	वाढ
१	कन्नड	२००१	६८.८	
		२०११	७४.६०	५.८
२	सोयगांव	२००१	६५.१०	
		२०११	७०.५७	५.४७
३	सिल्लोड	२००१	६६.१	
		२०११	७२.८९	६.७९
४	फुलंब्री	२००१	६६.१	
		२०११	७३.०२	६.९२
५	औरंगाबाद	२००१	८०.३	
		२०११	८५.०३	४.७३
६	खुलताबाद	२००१	६८.८	
		२०११	७५.८२	७.०२
७	वैजापूर	२००१	७०.८	
		२०११	७६.३६	६
८	गंगापूर	२००१	६९.१	
		२०११	७६.६१	७.५१
९	पैठण	२००१	६५.५	
		२०११	७३.४८	७.९८
१०	**एकूण**	**२००१**	**७२.९**	
		२०११	**७९.०२**	**६.१२**

साक्षरता :-

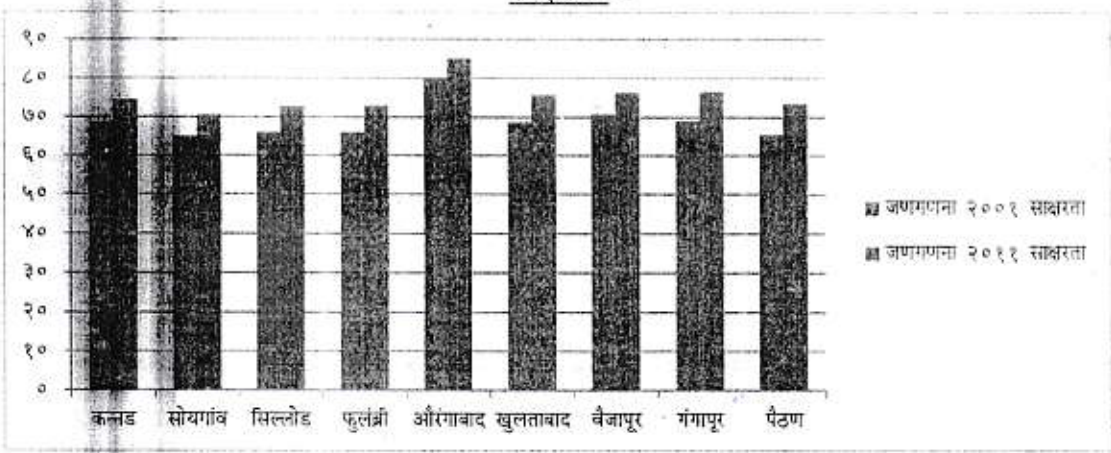

जिल्हयामध्ये दोन्ही जणगणना प्रमाणे जिल्हयाची साक्षरता वाढलेली आहे. गंगापूर तालूक्यात सर्वात जास्त साक्षरता ७.५१ % नी वाढलेली आहे. त्याचप्रमाणे औरंगाबाद तालूक्यामध्ये सदरील कालखंडात सर्वात कमी ४.९३ % साक्षरता वाढलेली दिसून येते.

जिल्हयात सन २००१ च्या जणगणनेच्या तूलनेत सन २०११ च्या जणगणनेत ६.१२ % साक्षरता वाढलेली आहे. सन २००१ च्या जणगणनेप्रमाणे जिल्हयाची साक्षरता ७२.९ % आहे. तर २०११ च्या जणगणनेप्रमाणे ७९.०२ % आहे. औरंगाबाद जिल्हयाची लोकसंख्याची साक्षरता ६.१२ % ने वाढली आहे. वाढत आहे.

निष्कर्ष :- १. औरंगाबाद जिल्हयाची लोकसंख्या ८०४२६९ इ. वाढलेली आहे.

२. जिल्हयाचा लोकसंख्या वाढीचा शेकडा दर २७.७६ आहे.

३. जिल्हयात ३८५१६३ स्त्रीया तर ४१९१०६ पुरुष वाढलेले आहेत.

४. सन २००१ च्या जणगणनेप्रमाणे जिल्हयाच्या ग्रामीण भागाची ६२.४७ % लोकसंख्या आहे. तर सन २०११ च्या जणगणनेपमाणे ती ५६.२३ % लोकसंख्या आहे. ग्रामीण भागात लोकसंख्या कमी होत आहे.

५. सन २००१ च्या जणगणनेप्रमाणे जिल्हयाच्या नागरी भागात ३७.५३ % जनता राहते तर २०११ मध्ये नागरी भागात ४३.७७ % लोक राहतात. औरंगाबाद जिल्हयात नागरीकरण वाढत आहे.

६. सन २००१ च्या जणगणनेप्रमाणे जिल्हयात दर हजारी पुरुषामागे ९३६ स्त्रीया आहेत. तर २०११ जणगणनेप्रमाणे स्त्रीयाचे प्रमाण ९२३ आहेत. जिल्हयात दर हजारी पुरुषामागे असलेले स्त्रीयांचे प्रमाण कमी होत आहे.

७. सन २००१ च्या जणगणने प्रमाणे जिल्हयाची साक्षरता ७२.९ % आहे. तर २०११ च्या जणगणने प्रमाणे ७९.०२ % आहे. औरंगाबाद जिल्हयाची साक्षरता ६.१२ % वाढली आहे वाढत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. लोकसंख्या भूगोल.
२. जिल्हया आर्थिक व सामाजिक अहवाल.
३. जिल्हा जणगणना अहवाल २००१.
४. जिल्हा जणगणना अहवाल २०११.
५. जिल्हा सांख्यिकीय अहवाल.

20 - 2021

21/10/21

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

April To June 2021
Issue 38, Vol-04

Date of Publication
01 May 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

19

Geographical Study of Geological Changes of Crime Incidents In Jamner Taluka

Rahul Dharmaji Navghare
G.D.M Art Commerce & Science College, Jamaner, Tq- Jamner, Dist- Jalgaon Maharashtra

Dr. Rajendra B. Bhalerao
Head Department of Geography, Shri Aasaramaji Bhadvaldar Art Commerce & Science College, Devgao Rangari, Tq- Kanad, Dist-Aurangabad, Maharashtra

Abstract:

Since last so many decades the Indian culture has been spreading the massage of equality, courtesy and diversity in equality to the world. Indian society is disfigured by the cause of explosion of population. The sub division of geography is criminal geography in which we study the various crime incidents of human being. In the present research paper basically deals with the crime incidents taking place in Jamner taluka which is in the Jalgaon district. Jamner taluka is greater than other talukas in Jalgaon district by its map,there are 78 villages controls under only one police station. For maintaining the law and order in Jamner taluka there are 53 police officers and some assistant officers. Jamner is vast taluka by geographically and there is lack of transport facilities. There is one town and two PO and two bit division in Jamner taluka.

Keywords: Crimes incidents Geographical factors &Police Administration

Introduction:

Introduction=man is a social animal he lives in the groups the impact of geography occurred on man meal, living and thoughts the food, living of man& thoughts are impressed by the geographical factors. In the modern time the living of man Conception has changed, man is following the unlimited his needs. But he cannot completes his unlimited basic needs that's why he is doing wrong acts to complete his needs. On 26th January 1950 Indian Constitution has implemented in the independent India since Indian Constitution has awarded to all its Citizen fundamental rights like freedom, equality, fraternity and with them we have some duties like respect to national anthem, Indian Flag and national equity. There is corelation between the geographical environment and crime behavior as per the changed of season, there is the change in the crime acts its depends on the geographical changed "Which acts are prohibited by the law that is called crime".

Definition:

According to Eliot and Merril "Crime may be defined as an antisocial behavior which group rejects and which attaches penalties"

Study Area- Jamner is a taluka place in Jalgaon district There is not any other big taluka in the jalgaon as per the map of Jamner. Its total map is 1360g,cm and population as the census of 2011 is 349957.This Taluka is as recorded as 20/ 32 South 21/36 South pole and 75/ 31 East to 75 East pole The south and north are less spread than East and West. The Village numbers are 157 in the Jamner Taluka.

Objectives

1] To study crime incidents in the Jamner taluka.

2] To study the impact of geo- geography on the crime incidents.

3] To study the various type crime incidents in the Jamner taluka

4] To study the causes of the crime incidents in the Jamner Taluka

5] TO study rainy season impact on the crime incidents.

Database and Research Methodology

The present research paper will be focused on the numerical crimes data which is collected from Jamner police station during years 2014 to 2019. All the information of the numerical crimes which projected through the line-graph and bar-graph will be analyzed Interpretation of the Subject There are four rivers on the four sides of Jamner taluka, Ajinta situated in the north and between, Waghur, Sur, Rang, Vaki, such small rivers are flowing and met to the Tapi River. This division of rivers and valleys that's why the low and high grade land be seen in Jamner taluka,most of the part of land is under the forest area, in that different types of trees are seen such as, mango, tamarind, pipal tree and so. The land of south division is not fruitful that's why most of people search for employment in big cities but when the people not get the jobs they take the wrong way and became criminal. Different types of crime be found through record of the Jamner police station like killings, rapes, robbery.

Police Administration machinery

Jamneris vast division as its map there Neri, Betwada, Shahapur, Khadgaon are bits and Jamner is the town in that police station 46 male police officers and 3 female police officers. To maintain the law and order some time SRPF be called, 78 villages under the control of Jamner police station.

Police Administrative Machinery in Jamner taluka.

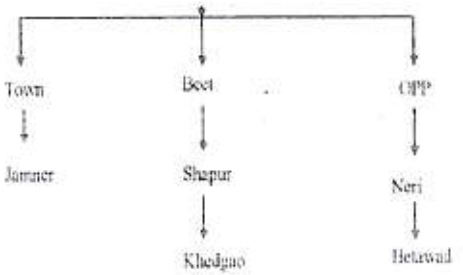

Table of Servant

1	2	3	4	5	6	7
Police Officer PI-1	Assistant Police Inspector	Constable	Police Naik	Police Constable	Lady Constable	Total Staff
API-1	03	14	16	15	01	53
PSI-2						

Source: Police Attendance Register

Hypothesis

1] Various crime incidents happened in Jamner taluka.

2] Ups and downs in the crime incidents be seen during year 2014 and 2019

3] The numbers of robbery crime incidents be seen in year 2014 and 2019 as the police record of Jamner police station.

Following of Crime Table

Sr.No	Type of Crime	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Total
1	Murder	07	05	03	-	01	05	21
2	Culpable Homicide	-	-	-	-	-	-	-
3	Attempt to murder	01	01	02	-	02	01	07
4	Rape	01	02	02	05	03	02	15
5	Dacoity	-	-	-	-	02	-	02
6	Robbery	05	02	-	05	03	02	17
7	House breaking	15	09	06	15	04	04	53
8	Theft	31	34	30	30	26	38	189
9	Criminal Breach of Trust	01	-	-	-	-	01	02
10	Cheating	09	06	08	09	02	04	38
11	Kidnapping	02	03	-	01	-	01	02
12	Rioting	14	08	10	04	11	19	66
13	Hurt	37	32	35	26	22	23	175
14	Abduction	07	07	04	04	05	10	37
15	Outraging Modesty of Women	22	21	13	16	14	07	93
16	Attack on Government Servants	07	04	06	03	03	02	26
17	Abetment of suicide	02	02	01	-	01	02	08
18	Section 498-A of I.P.C	20	15	16	17	04	-	72
19	Mischief to House	01	02	-	01	-	-	04
20	Causing death by negligence	13	13	14	17	18	17	91
21	Other convictions	40	31	25	35	26	16	173

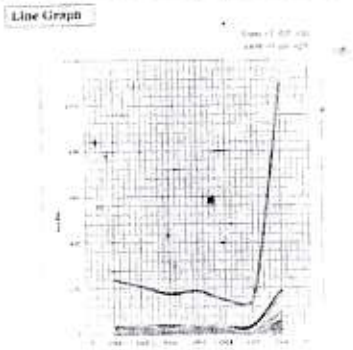

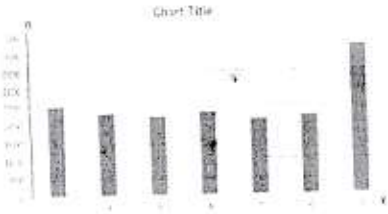

Solution/ Application

1] Jamner taluka can be free from the crime incidents when the unemployed youth get the jobs.

2] He financial cause is the big cause in the crime happening. so skill based business should be open at taluka level.

3] The responsibility of senior leadership of Jamner to teach the value based education to political anarchy.

4] The most of part of south east is barren for that should available irrigation facility.

5] Geographical structure of Jamner is inaccessible for drinking water, electricity, irrigation, roads, communication it should make accessible.

6] The lab of land study should open at grampanchayat level.

7] Most of the farmers and farming labours are under the BPL should be facilitate with proper policies.

Conclusion

1] At the election times more roits be happened during the years 2014 and 2019.

2] From 2014 to 2019 during these six years not any killing be recorded.

3] All type of crime incidents be seen in Jamner taluka.

4] The unemployed youth mostly addicted of alcohol because that the robbery mostly recorded in Jamner.

Reference:

1) Prof. S.N. Gandewar "Bhartiy samaj vadatil vishy ani samshya" Vidhyabharti Publication, Geetajali market javal, Latur-413512 PP-187 to 188 ISBN 81-7876-035-35

2) Dr.Pardip Agalave (2008) "Bhartiy samaj sarchana ani samsya Shri.Sainath Publication 1, Bhagvaghr complex, dharmpeth Nagpur-10 Nagpur.

3) Shri. Chandrashekhar Thakare, Dr. Narendra Makud and Girish J. Khatri (2006) "Yavatmal Jilhyatil pik utpadaktevar jalsichanacha prabhav yek bhogalik study" Maharashtra bhugoalshastr research patrika khand xx ank-2 page no.6 to 7

4) Shri. Sardar Aa. Patil and the.g. Gatade (2006) Kolahapur Jilyatil loksakhy vadhichy sthalkali bdalach Abhyas Maharashtra bhugoal shastr research invention xx ank-2 page no. 29 to 37.

5) Prof. Sabhaji B.Patil (2018) "Khandesh Bhugoal prashant publication-3 pratap nagar sant dyaneshaver mandir road. M.J. College Javl, Jalgao 425001 page no. 5 to 30

6) Prof. Sabhaji B.Patil va other (2013) Apala Jalgao District (Pradeshik va samany bhugoal) vurnda publication, Jalgao 425001 page no. 12 to 3510

7) Prof. Purushattam Mahajan (2019) Jalgao district Press, gujral petrol pump javal university road jalgao, Page No. 74 to 80

8) Prahalad Kachare va Shekhar gaykwad (2013) Publication va Vitarak yashvantrao chavan vikas parashashan probhodhani, yasda avar, baner road pune-411007. ISBN-978-81-898771-16-1.

9) Prof. Sabhaji Patil (2016) "Jalgao district samanya Dayan academic book publication 3 pratap nagar shri. Sant dyaneshwar mandir road jalgao 425001 ISBN-978-93-85664-17-5

10 https://www.jamnerps.mahapanchayat.gov.in

2020 - 21

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No - CCLXXVII (277)-D

Impact of COVID-19 on Indian Economy

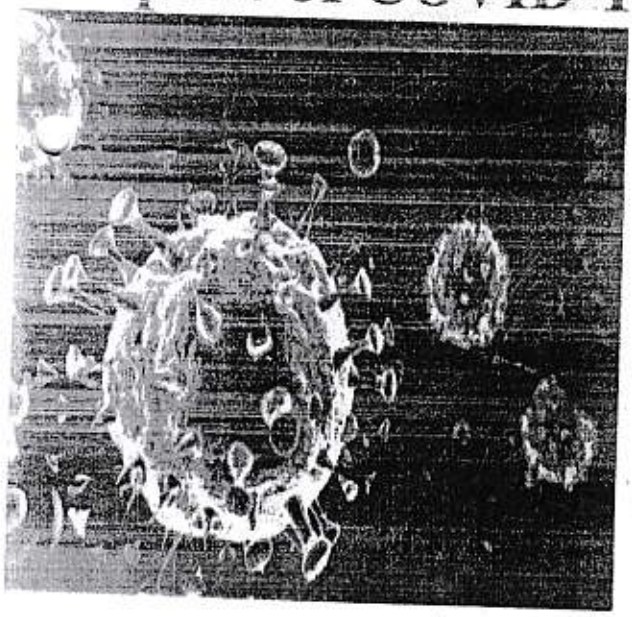

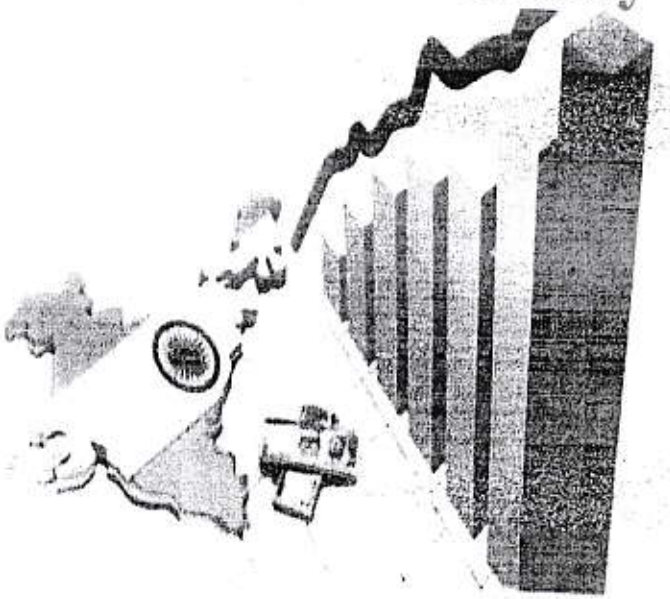

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
A. S.R.& D. T. Institute Amravati

Executive Editor
Dr. A. N. Gharde
Principal
Arts, Commerce & Science College,Maregaon Dist.Yavatmal

Editor
Dr.Santosh Gaikwad
Dept. Of Commerce
Arts, Commerce & Science College,Maregaon Dist.Yavatmal

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Principal

ISSN-2278-9308

'Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) A | March, 2021

भूराजकीय व भौगोलिक घटकांचे जामनेर तालुक्याच्या विकासातील योगदान

1. संशोधक: - प्रा. राहुल धर्माजी नवघरे

सहायक प्राध्यापक भूगोल विभाग , गि.द.भ.कलाश्री. के.रा.न.वाणिज्यव म.धा.विज्ञान महाविद्यालय, जामनेर जि जळगाव.

2. मार्गदर्शक-डॉ. राजेंद्र बी. भालेराव

सहायक प्राध्यापक वभूगोल विभाग प्रमुख, श्री. आसारामजी भांडवलदार कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय देवगांव (रंगारी) ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.

सारांश:- प्रस्तुत संशोधन लेखात जामनेर तालुक्यातील राजकीय व राजकीय भौगोलिक घटकांचा कृषी, ग्रामविकास, शिक्षण, आरोग्य, बीज पाणीपुरवठा, ऊर्जा सामाजिक-आर्थिक, लोकसंख्या व इतर भौगोलिक घटकांच्या अनुषंगाने अभ्यास केला आहे. या संशोधन लेखामुळे जामनेर तालुक्याच्या विकासातराजकीय व भूराजकीय हे भौगोलिक घटक कशा प्रकारे कार्य करतात याचे सविस्तर विवेचन केलेले आहे.

बिजसंज्ञा:- राजकीय भूगोल, भुराजकीय , कृषि, शिक्षण, सामाजिक- आर्थिक, राजकीय व भौगोलिक घटक

इ.

प्रस्तावना:- राजकीय भूगोल ही एक तुलनेने "तरुण" वैज्ञानिक शाखा आहे. त्याचे मूळ अठराव्या शतकातील आहे, जेव्हा भौगोलिक ज्ञानाचे वाढते वेगळेपणाच्या संदर्भात, राजकीय भूगोल वर्गीकरणाच्या प्रयोगांमध्ये स्पष्ट दिसू लागले. आय. कान्ट, ज्यांनी कोनिग्सबर्ग विद्यापीठात भूगोल शिकविले, त्यास भौतिक, व्यावसायिक, नैतिक आणि राजकीय भूगोल (1755) मध्ये विभागले. अशाच प्रकारचे वर्गीकरण सेंट पीटर्सबर्ग विद्यापीठाचे प्राध्यापक ए. बुशिंग (1766) यांनी केले होते, ज्यायोगे भौगोलिक गणितामध्ये, नैसर्गिक आणि राजकीय विभागले गेले. राजकीय भूगोलाचा विषय हा होता जगाच्या वास्तविक राज्यांमधील विभाजन, त्यांच्या प्रदेश आणि परस्पर स्थानाचे विश्लेषण, सीमांचे स्वरूप आणि आंतरराज्यीय संघटनांचा अभ्यास. हे अशा वेळी उद्भवले जेव्हा भूगोल केवळ एक नैसर्गिक विज्ञान मानले गेले होते, जे नैसर्गिक वातावरण आणि लँडस्केप्सच्या अभ्यासामध्ये गुंतलेले आहे. निसर्ग-केंद्रीकरण देखील भौगोलिक लँडस्केपच्या नैसर्गिक परिस्थिती आणि प्रकारांद्वारे राजकीय प्रक्रियेचे स्पष्टीकरण करणारे स्वतंत्र विज्ञान म्हणून राजकीय भूगोलची प्रारंभिक पद्धतशीर रचना निश्चित करते.

अभ्यासक्षेत्र:-जामनेर हा भारताच्या महाराष्ट्र राज्यातील जळगाव जिल्ह्याचा एक तालुका आहे.जामनेर तालुक्याचा विस्तार हा २०° ४८' 33" उत्तर अक्षवृत्त व ७५° ४६' ४४"पूर्व रेखावृत्या दरम्यान आहे.जामनेर तालुका कापूस, केळी आणि संत्री या पिकांकरिता प्रसिद्ध आहे. जामनेर तालुका जळगाव जिल्हापासून ३७ किलोमीटर अंतरावर आहे. जामनेर तालुका शिक्षणासाठी प्रसिद्ध आहे. जामनेर तालुका औरंगाबाद-बुराहनपुर महामार्गावर आहे. जवळचे रेल्वेस्थानक जळगाव आहे. दिनांक २८ मे १४९० रोजी

जामनेर तालुक्याची निर्मिती झाली. जामनेर तालुका मुगला काळापासून अस्तित्वात आहे. "जामैहनुर" यावरून जामनेर असे नाव पडल्याचे मुगल कालीन पत्रव्यवहारात नोंद आढळते.

संशोधनाचेमहत्व:- मानवीजीवनात संशोधनाचेमहत्त्व फारमोठेआहे.मनुष्य हासमाजशीलप्राणीआहे.

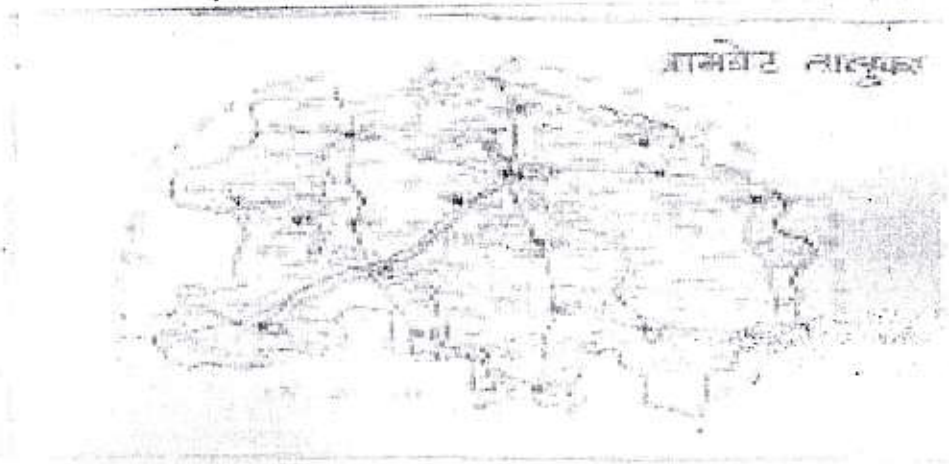

सामाजिक जीवनात त्यालाविविध प्रकारचेअनुभव येतअसतात.समाजाचेस्वरुपवकार्यपद्धती जाणून घेण्याच्या निकडीतूनचसदरसंशोधनविषयनिवडलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:- संशोधनाची उद्दिष्टे ठरवणे हा संपूर्ण संशोधन प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. आपण काय करणार आहोत, हे स्पष्टपणे समजायला हवे. यामुळे संशोधनाला दिशा मिळते. उद्दिष्टे ही स्पष्ट शब्दांमध्ये असायला हवीत आणि उद्दिष्टांची लांबलचक यादी न बनवता, मोजकीच उद्दिष्टे ठेवायला हवीत. उद्दिष्टे निश्चित करताना, ती आपण गाठू शकू किंवा नाही याचाही विचार करायला हवा. संशोधनाच्या शेवटी उद्दिष्टे व निष्कर्ष याचा संबंध स्पष्ट करता यायला हवा. यामुळेच उद्दिष्टे निश्चित करणे महत्त्वाचे ठरते.प्रस्तुतसंशोधनाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. राजकीय भूगोलाचा वभूराजनिती यांचापरस्परसंबंध अभ्यासणे.

२. भूराजकीय परिस्थिती वलोकसंख्याशास्त्रीयघटक यांचा अभ्यास करणे.

३. भुराजकीय वराजकीय समस्यांची सोडवणूक करुनउपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके:-प्रस्तुतसंशोधन लेखातपुढीलप्रमाणे गृहितकेमांडतायेतील.

१. राजकीय वभूराजकीय यादोन्हींचापरस्परसंबंध आहे.

२. लोकसंख्या वराजकारण यांचासकारात्मकसंबंध आहे.

संशोधन पद्धती:- संशोधनलेखातमाहिती मिळविण्यासाठी फक्त द्वितीयकसाधनांचा वापरकेलाआहे. संशोधनासाठी माहिती गोळाकरण्यासाठी पुस्तके , मासिके, वर्तमानपत्रे, शोधप्रबंध'जर्नल्सवशासकीयसंकेतस्थळेयांचावापरकरण्यात आलाआहे.

माहितीचे विश्लेषण :- भौगोलिक घटकांचा परिणाम हाकुठल्याही प्रदेशाच्या विकासातमहत्त्वाची भूमिका निभावतो. ज्याप्रदेशाचाभूगोलगतिमानवविकसिततेथीलतोप्रदेशसाधनसामग्रीनेसमृद्ध असतो. म्हणूनचजामनेर तालुक्याचेविकासातील काहीप्रमुखभौगोलिक घटकहेपुढीलप्रमाणे आहेत.

१. भौगोलिक स्थान:- कोणत्याही देशाचा, जिल्ह्याचावतालुक्याचा विकासहात्याप्रदेशाच्या भौगोलिक स्थान, आकारवविस्तार याघटकांमुळेहोतअसतो. जामनेर तालुक्याच्या आर्थिकवाराजकीय विकासातील हामहत्त्वाचा घटकआहे.

२. भूपृष्ठरचना:- हादुसरामहत्त्वाचा भौगोलिक घटकआहे. मैदानीप्रदेशात शेतीचाविकासझालेलाआहेतरपठारीवडोंगराळ भागातवाहतुकीच्याअपुऱ्या सुविधांमुळेविकासझालेलानाहीत्यामुळेभूपृष्ठरचनाहाघटकअत्यंत महत्त्वाचा आहे.

३. हवामान :-हाघटकशेतीसाठीअत्यंत महत्त्वाचा आहे. अतिउष्णवअतिथंडप्रदेशातशेतीकेलीजाऊशकतनाही. पिकांना आवश्यक तापमानवपर्जन्य यांची आवश्यकता असते.शेतीबरोबरचमासेमारी, वाहतुक, उद्योग धंदेवव्यापार हेसुदधाहवामानावरअवलंबून असतात. म्हणून हवामान हाघटकजामनेर तालुक्याच्या विकासातमहत्त्वाची भूमिका बजावतो.

४. मृदा:-शेतीच्या दृष्टीने मृदेलाफारमहत्त्व आहेकारणकाहीविशिष्ट पिकांना विशिष्ट मृदाउपयुक्त असते. जामनेर तालुक्याची मृदाहीकसदारअसल्याने तिलाअनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

५. पाणी:-पाणीहीसर्वसजीवांनालागणारी संपत्ती आहे. वाहतूक , उद्योगधंदे वव्यापारयासाठीपाण्याची अवश्यकताअसते. औद्योगिक विकासहापाण्यावरअवलंबून असतो.

६. वनस्पती :-मानवाचेआर्थिक जीवन वनस्पतीवरअवलंबून असते. वनस्पती याप्रकारात वृक्ष वगवतयांचा समावेशहोतो.घनदाटवनस्पती असणाऱ्या ठिकाणी लाकुडतोडीचाव्यवसाय चालतो.

७. प्राणी:-वन्यप्राणीवपाळीवप्राणी असेप्राण्यांचे दोनप्रकारपडतात. प्राण्यांचाउपयोग वाहतूक करण्यासाठी वदूध उत्पादनकरण्यासाठी होतो.

८. खनिजे:- खाणकामव्यवसायहाखनिजांवरअवलंबून असतो. मोठ्या प्रमाणात खनिजे असणाऱ्या भागातकारखानदारीवाढुनऔद्योगिक विकासहोतोवरोजगाराच्यासंधीनिर्माण होतात. जामनेर तालुक्यालाखनिजे कमीप्रमाणात असलीतरीऔद्योगिक विकासदुसर्याघटकांमुळेझालेलाआहे.

९. वाहतूक वदळणवळण :-कोणत्याही प्रदेशाचाविकासहावाहतुकवदळणवळणाच्यासुविधांवरअवलंबून असतो.वाहतूकीचीरस्तेमार्ग, रेल्वेमार्ग, जलमार्गववायुमार्गहीप्रमुखसाधनेआहेत.शेतातील मालघरीआणण्यासाठी वबाजारात नेण्यासाठी वाहतुकसाधनांचा वापरहोतो. कारखान्यासाठीलागणारा कच्चामालवतयार होणारापक्का मालबाजारात नेण्यासाठी वाहतुक महत्त्वाची असते. दळणवळणाच्या साधनांचा कारखानदारी वव्यापार यावरपरिणाम

होतो.शैतकर्वानादळणवळणामुळेहवामानवहवामानातीलबदलांचीमाहितीमिळते.यामाहितीचा उपयोग शेतीच्या कामासाठी होतो.

१०. लोकसंख्या :-जेथेलोकसंख्येचेप्रमाणफारकमीअसते. तेथील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचावापरमोठया होतनाहीवत्यामुळे आर्थिक विकासहोतनाही. लोकसंख्या जास्त असुनसुध्दा चालतनाहीनसताबेरोजगार वबेकारी वाढते. पर्याप्तलोकसंख्या असणेमहत्त्वाचे असते.

११. मजुर:-कुठल्याही आर्थिक व्यवसायासाठी मजुरांचीआवश्यकता असते. व्यवसायामलागणाऱ्या मजुरांची संख्यावमजुरांचाप्रकारहात्याव्यवसायावरअवलंबून असतो.

१२. भांडवल :-कुठल्याही व्यवसायात भांडवलाचीआवश्यकता असते. वस्तू खरेदी करण्यासाठी भांडवल लागते.

१३. शासकीय धोरण:-कोणत्याही देशातशासनकोणत्या प्रकारचेआहे. त्याचापरिणामतेथीलआर्थिक व्यवसायावरहोतअसतो. लोकशाहीशासनअसणाऱ्या देशातव्यवसायस्वातंत्र्य असल्याने मोठ्या प्रमाणात व्यवसायकरण्यासाठी वावअसतो. शासकीयपाठबळहेव्यवसाय उभारण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो.कमीदरानेव्याजपुरवठा, व्यवसायासस्वस्त दरानेजमीनउपलब्ध करुनदेणे, बाजारपेठ उपलब्ध करुन देणेइत्यादी शासकीय धोरणाचा व्यवसायउभारण्यात मदतहोते.

संशोधनाचे निष्कर्ष:- अध्ययनात उपयोगी आणलेल्या पद्धती आणि काढलेलेनिष्कर्ष यांचेत्यातचिकित्सक वृत्तीने परीक्षण केले जाते. तसेच त्यात संशोधकांच्या निष्कर्षावर टीका केली जाते म्हणून शास्त्राची प्रगती होते. अध्यायन निष्कर्ष आणि अध्ययन पद्धती यावरील टिकेमुळेसुधारणा होते.अध्ययन पद्धती गुप्त असल्या तर त्या पद्धतीचे आणिनिष्कर्षाचेप्रामाण्य पारखून घेता येत नाही. त्यामुळे अभ्यास पद्धतीचा आणि तंत्रात सुधारणा होत जाते आणि त्यामुळे होणारी हानी टाळता येते. सामाजिक शास्त्रांचा कोणताही निष्कर्ष अंतिम स्वरूपाचा नसतो.जामनेर तालुक्याचे संशोधन करतांना वरीलसर्वभौगोलिक घटकांचा अभ्यास केलाआहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1. शैलेश वाघवसिद्धार्थ सोनवणे(२०१४); "राजकीय भूगोल"अथर्वपब्लिकेशन जळगाव.
2. Sudeepta Adhikari (2017); Political Geography, Rawat publication Jaipur.
3. माजिदहुसैन (२०१४) "कृषिभूगोल"रावतपब्लिकेशनजयपुर.
4. सुधीर बोधनकरवप्रा. विवेकअलोणी (२०१४) "सामाजिक संशोधनपद्धती"श्री साईनाथप्रकाशननागपुर.
5. प्रा. एस. व्हिढाकेवडा. व्हि. जेपाटिल(२०००), "राजकीय भूगोल"प्रशांतपब्लिकेशन जळगाव.
6. घोरमोडेके.यु. (२००८), शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे"विद्याप्रकाशननागपुर.

20-21

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 10 | ISSUE - 9 | JUNE - 2021

श्री. आसारामजी भांडवलदार कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय (रे.) ता. कन्नड जि.औरंगाबाद कार्यालय

"औरंगाबाद जिल्हयातील पशू संसाधनः—एक भौगोलिक अभ्यास"

डॉ. राजेंद्र भिमराव भालेराव.
भूगोल विभाग प्रमुख, श्री आसारामजी भांडवलदार कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय,
देवगांव रंगारी, ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.

1.सारांश :—

मानवाचे जीवन निसर्गावर अवलंबुन आहे. मानव स्वतःचे जीवन अधिक सुखसोयीचे व सुरक्षित करण्याकरीता प्रयत्नशिल असतो. निसर्गातून उपलब्ध झालेल्या साधन संपदा मध्ये जमीन, वने, प्राणी, मासे, खनिजे इ. महत्वाचे आहेत.

भारतामध्ये 70 % लोक खेडयात राहतात. भारताची जणगणना 2011 प्रमाणे 125.03 कोटी लोकसंख्या आहे. भारत हा कृषी प्रधान देश असल्यामुळे कृषी बरोबरच वेगवेगळया पशूचेही पालन करीत असतो. वाढत्या लोकसंखेची गरज भागविण्यासाठी पशूधन अत्यंत महत्वाचे आहे. यामध्ये म्हशी, गायी, शेळया, मेंढया, कोंबडया व तत्सम पक्षी, पूरक उत्पादनासाठी अत्यंत महत्वाचे आहेत.

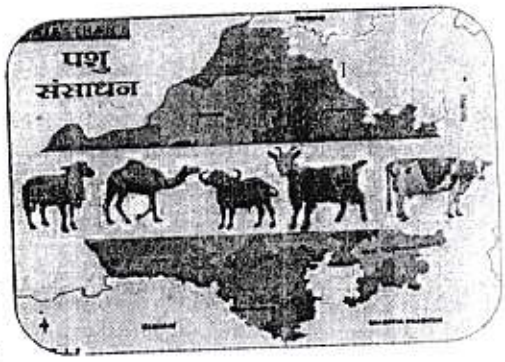

2.संज्ञा :— साधन संपदा, पशूधन, कृषी, प्राणी, खनिजे.

3 प्रस्तावना :—

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतातील 70 % लोक कृषीवर अवलंबून आहेत. उत्पादनामध्ये वाढ व्हावी म्हणून कृषी बरोबरच ग्रामीण भागाच्या विकासात पशूधन अत्यंत महत्वाचे आहे. यामध्ये पुरक व्यवसाय म्हणजे दुध, अंडी, मास, इं. महत्वाचे आहेत.

भारतामध्ये सर्वप्रथम पशूगणना सन 1919 मध्ये करण्यात आली, ही गणना लोकसंख्या जणगणनेप्रमाणेच असते. घरोघरी जावून जनावराचा प्रकार, वय, लिंग बघून गणना केली जाते.

4.अभ्यास क्षेत्र :—

सदर संशोधनाकरीता औरंगाबाद जिल्हा (महाराष्ट्र) निवडण्यात आलेला आहे. औरंगाबाद जिल्ह्याचा विस्तार 19^0 19′ व 20^0 40′ उत्तर ते 74^0 34′ व 76^0 04′ पूर्व रेखांश असून एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 10100 चौ.कि.मी आहे. जिल्ह्यामध्ये नऊ तालूके आहेत. (1) औरंगाबाद, (2) पैठण, (3) वैजापुर, (4) गंगापुर, (5) खुलताबाद (6) फुलंब्री, (7) कन्नड, (8) सिल्लोड, (9) सोयगांव, इ. आहेत. सोयगांव व कन्नड तालूक्यामध्ये अंजिठयाच्या डोंगररांगा पसरलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे सिल्लोड व खुलताबाद तालूक्यात हया पसरलेल्या आहेत. दक्षिण पश्चिमेकडुन उत्तर पूर्वेकडे हया रांगा समुद्रसपाटी पासून 600 ते 800 मी. उंच आहेत.

Principal
Shri. Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science

औरंगाबाद जिल्हा प्रामुख्याने गोदावरीच्या खो–यात वसलेला असून जिल्ह्यात गोदावरीच्या उपनदया वाहतात. यामध्ये, शिवना, खाम, येळगंगा, शिवभद्रा, येलभद्रा, गलाटी, पूर्णा, दुधना, गिरजा इ. नदया आहेत. जिल्ह्याच्या उत्तरेला तापीच्या उपनदया वाहतात, यामध्ये गडदगड, हिवरा, सोनद व वाघूर इ. होय.

औरंगाबाद जिल्ह्याच्या उत्तरेला जळगाव जिल्हा असुन पूर्वेला जालना व बुलढाणा, दक्षिणेला बिड व अहमदनगर व पश्चिमेल नाशिक जिल्हा आहे.

5.संशोधनाची उद्दिश्टये :–

1 औरंगाबाद जिल्ह्यातील पशूधनाचा अभ्यास करणे.
2 जिल्ह्यातील पशूधनाच्या प्रकाराचा अभ्यास करणे
3 पशूच्या लिंगानुसार अभ्यास करणे.

6 संशोधन पध्दती व माहीती संकलन :–

सदरील संशोधना करीता वर्णनात्मक व तुलनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. हया लेखा करीता द्वितीयक माहीतीचा वापर करण्यात आला आहे. ही माहिती मासिके, पुस्तके, पशुगणना अहवाल, आर्थिक सामाजिक समालोचन अहवाल यातून घेण्यात आलेली आहे. हया माहीतीचे विश्लेषण सांखिकीय पध्दतीने, स्तंभालेख, सरासरी, रेषा आलेखाद्वारे करण्यात आलेले आहे.

7. संशोधनाच्या मर्यादा :–

सदर लेखाकरीता औरंगाबाद जिल्हा निवडण्यात आला आहे. यामध्ये पशूगणना सन 1997, 2003 ,2007 व 2012 चा विचार करण्यात आलेला आहे. या संशोधन पर लेखामध्ये फक्त पशूधनाचाच अभ्यास करण्यात आला आहे.

8.अभ्यास विषय :–

ग्रामीण भागाच्या विकासामध्ये कृषी बरोबरच पशूधन अत्यंत महत्वाचे आहे. पशूधना पासून मानवाला अंडी, मास, सेंद्रीय खत, कातडी, लोकर इ. मिळत असते.

महाराष्ट्र राज्यातील औरंगाबाद जिल्हयाचे स्थान

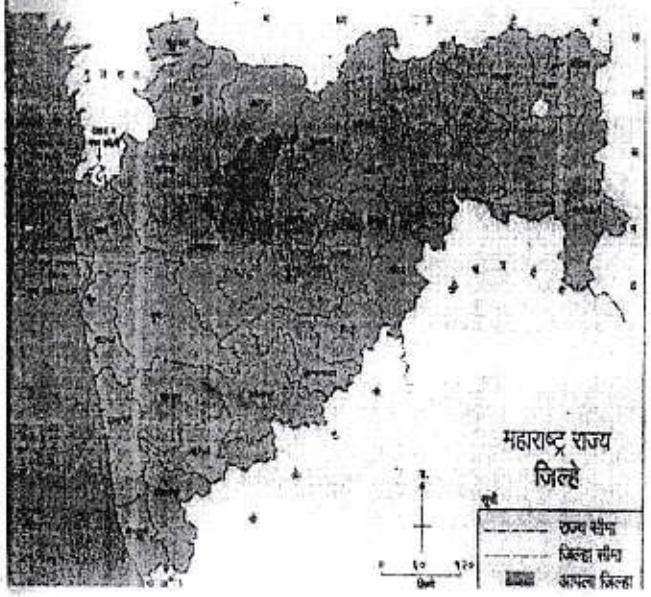

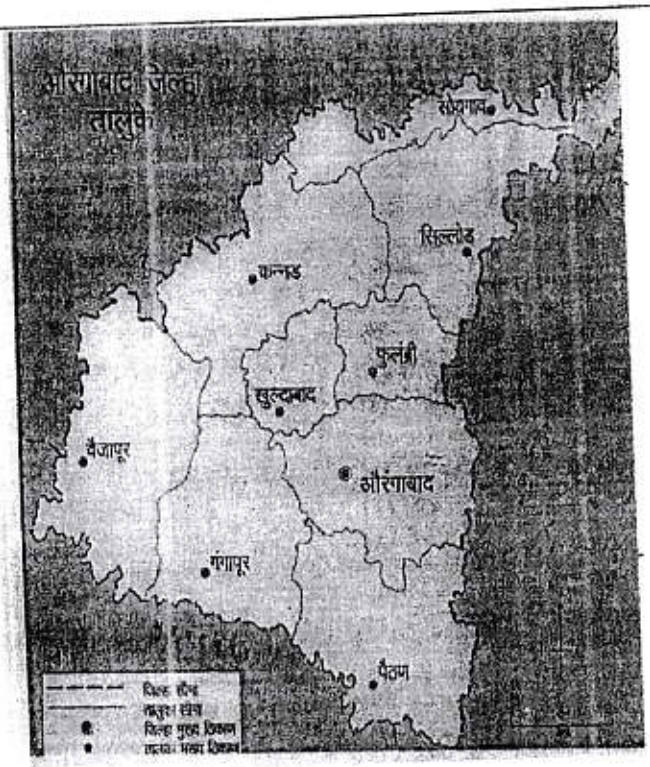

औरंगाबाद जिल्ह्यातील पशूधन :-

अ. क.	पशू प्रकार	पशू गणना 1997	पशू गणना 2003	पशू गणना 2007	पशू गणना 2012	एकूण सरासरी
1	गायी, गुरे, ढोरे	613861	87000	499707	582657	445806
2	म्हैस	102189	30000	98755	93523	81116.75
3	मेंढया	93585	464000 शेळया व बकरी	95630	38219	172858.5
4	बक–या (शेळया)	411109	0	354309	303013	267107.75
5	घोडे	6228	0	732	1062	2005.5
6	गाढव	0	0	397	322	179.75
7	इतर पशूधन	0	0	12296	0	3074
8	कोंबडया	523156	499000 तत्सम पक्षी	550104	633330	551397.5
9	डुकरे	20587	0	0	17251	9459.5
10	उंट	1153	0	0	0	288
11	खेचर	0	0	0	3	0.75
12	एकूण पशूधन	1771868	1080000	1611930	1669380	1533294.5

जिल्ह्यातील एकूण सरासरी पशूधन दर्शविणारा आलेख

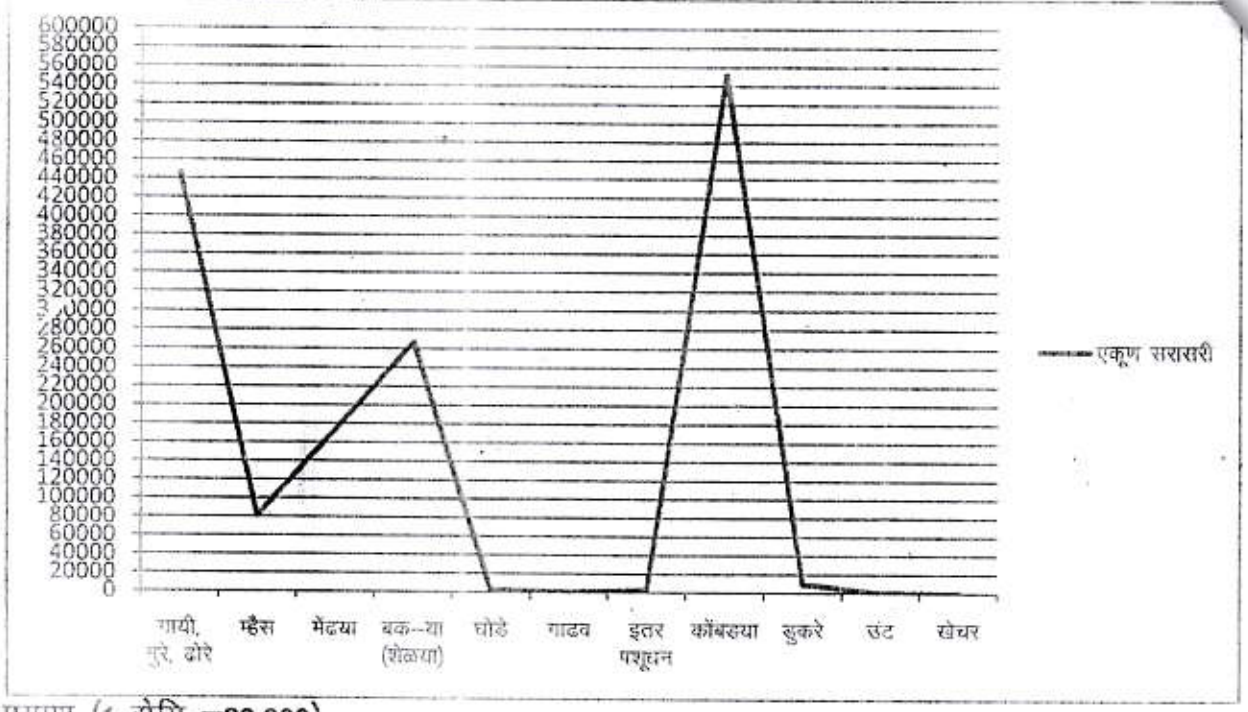

प्रमाण (1 सेमि =20,000)

जिल्ह्यातील एकूण सरासरी पशूधन दर्शविणारा आलेख

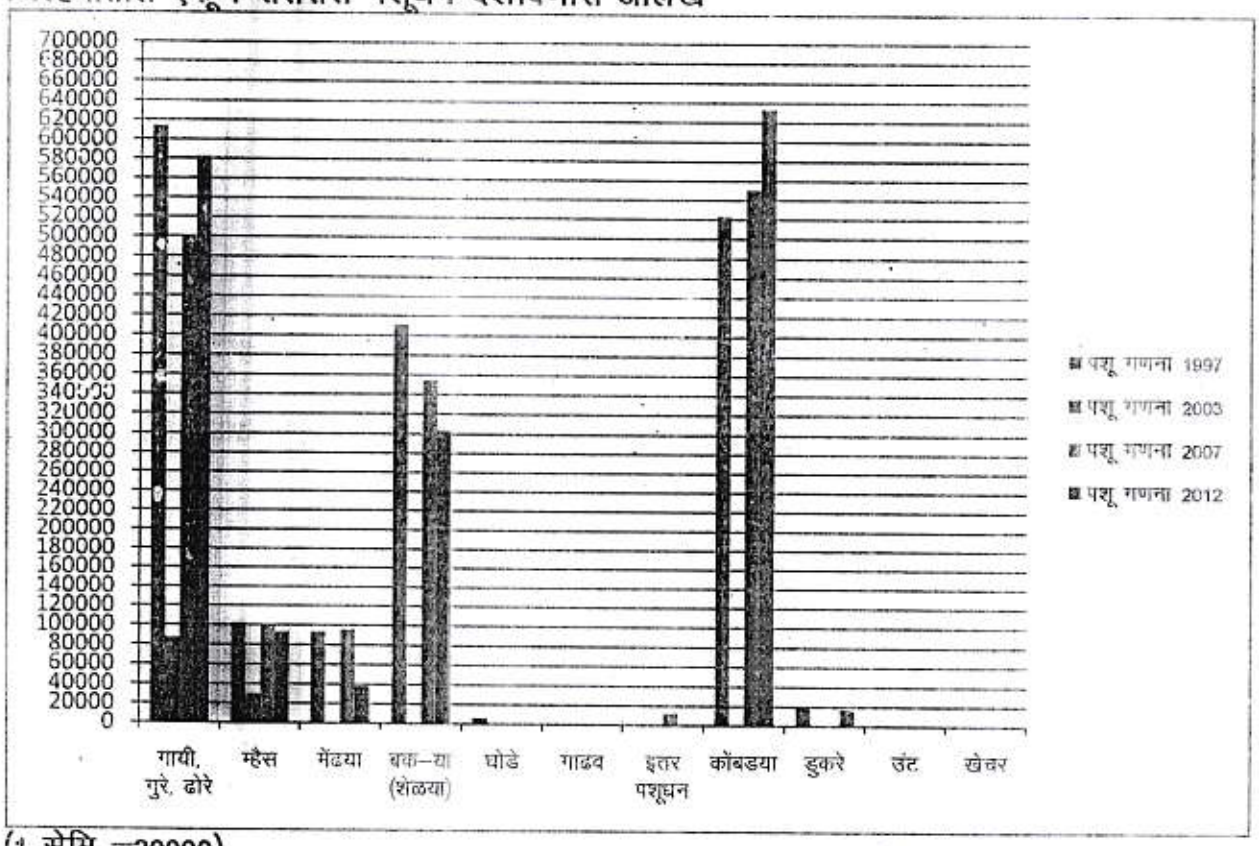

(1 सेमि =20000)

औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये सन 1997 च्या पशूगणने प्रमाणे एकुण गायी (गुरे, ढोरे) 613861 ऐवढे असून सन 2003 च्या पशूगणने प्रमाणे एकूण गायी (गुरे, ढोरे) 87000 ऐवढे आहे. म्हणजेच हया दोन गणने प्रमाणे जिल्ह्यात या काळात गायींचे प्रमाण 526861 कमी झालेले आढळते. सन 2007 च्या पशूगणने प्रमाणे गायींचे एकूण प्रमाण 499707 ऐवढे असुन सन 2012 च्या गणने प्रमाणे हेच प्रमाण 582657 ऐवढे आहे. या दोन गणनेत गायीचे प्रमाण 82950 ने वाढले आहे. सन 1997 च्या तूलनेत बाकीच्या गणनेप्रमाणे जिल्ह्यात गायी (गुरे, ढोरे) यांचे प्रमाण कमी होतांना दिसते. संशोधन कालखंडामध्ये जिल्ह्यात एकूण गायी (गुरे, ढोरे) सरासरी 445806 ऐवढी आहे.

औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये सन 1997 च्या पशूगणने प्रमाणे एकूण म्हशींची संख्या 102189 ऐवढी आहे. सन 2003 मध्ये 30,000 एकूण म्हशींची संख्या होती. सन 2007 च्या पशूगणने प्रमाणे जिल्ह्यात एकूण म्हशी 98755 ऐवढया आहेत. त्याच प्रमाणे सन 2012 च्या पशूगणने प्रमाणे 93523 ऐवढया आहेत. या दोन पशूगणना काळात 5232 म्हशी कमी झालेल्या आहेत. एकूण संशोधन काळखंडामध्ये जिल्ह्यात सरासरी 81116.75 ऐवढया म्हशी आहेत.

संशोधन काळखंडातील पशूगणना 1997 प्रमाणे जिल्ह्यात 93585 मेंढया आहेत. त्याचप्रमाणे पशूगणना 2003,2007 व 2012 प्रमाणे अनुक्रमे 464000,95630 तर 38219 ऐवढया मेंढया आहेत. सन 2007 च्या तूलनेत सन 2012 मध्ये 57411 मेंढया कमी झालेल्या आढळतात.

सन 1997 मध्ये जिल्ह्यात 411109 बक–या असुन सन 2007 च्या पशूगणनेमध्ये एकूण बक–या 354309 ऐवढया आहेत. सन 1997 च्या तूलनेत 2007 मध्ये 56800 बक–या कमी झालेल्या आहेत. त्याच प्रमाणे पशूगणना 2012 मध्ये जिल्ह्यात एकूण बक–या 303013 ऐवढया होत्या सन 2007 च्या तूलनेत सन 2012 मध्ये 51296 बक–या कमी झालेल्या आहेत.संशोधन काळात बक–यांची संख्या कमी होतांना दिसते.

जिल्ह्यामध्ये सन 1997 मध्ये 6228 घोडे होते. ते सन 2007 मध्ये 732 ऐवढे झाले. या दोन पशूगणनेत घोडयांची संख्या फार कमी झालेली आहे. त्याच प्रमाणे पशूगणना 2012 मध्ये घोडयांची संख्या 1062 ऐवढी आहे. पशूगणना 2007 च्या तूलनेत सन 2012 मध्ये घोडयांची संख्या वाढलेली आहे.

कोंबडया हया पशूगणना सन 1997 प्रमाणे 523156 ऐवढया आहेत. त्या सन 2003 मध्ये 499000 ऐवढया झाल्या, म्हणजेच या काळात त्या कमी झालेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे पशूगणना 2007 मध्ये एकूण कोंबडया 550104 ऐवढया असून 2012 मध्ये जिल्ह्यात कोंबडयाची संख्या 633330 ऐवढी आहे. या दोन पशूगणनेत 83226 ऐवढया कोंबडया वाढलेला आहेत. जिल्ह्यात संशोधन काळखंडात सरासरी 551397.5 ऐवढया कोंबडया आहेत.

जिल्ह्यामध्ये संशोधन काळात पशूगणना सन 1997 प्रमाणे एकूण पशूधन 1771868 ऐवढे आहे. तर पशूगणना 2003 मध्ये ते 1080000 ऐवढे झाले. या दोन काळात जिल्ह्यात पशूधन 691868 ऐवढे कमी झालेले आहे.

पशूगणना 2007 मध्ये जिल्ह्यामध्ये 1611930 ऐवढे पशूधन होते. ते 2012 मध्ये 1669380 ऐवढे आहे. या दोन पशूगणनेत जिल्ह्यातील पशूधन 57450 ने वाढले आहे.

संशोधन काळात जिल्ह्यामध्ये एकूण पशूधन सरासरी 1533294.5 ऐवढे आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यात दिवसेंदिवस पशूधन कमी होत आहे.

9.निष्कर्ष :–

1.औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये संशोधन काळखंडात सरासरी गायींची (गुरेढोरे) संख्या 448506 ऐवढी आहे.
2.जिल्ह्यात संशोधन काळखंडात सरासरी म्हशींची संख्या 81116.75 ऐवढी असून जिल्ह्यातील म्हशींची संख्या कमी होत आहे.
3.जिल्ह्यात संशोधन काळखंडात सरासरी 172858.5 ऐवढया मेंढया आहेत.
4.सरासरी 267107.75 ऐवढया बक–या जिल्ह्यात असून संशोधन काळात बक–यांची संख्या कमी होत आहे.
5.संशोधन काळखंडात जिल्ह्यात सरासरी 2005.5 ऐवढे घोडे आहेत.
6.औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये सरासरी 551397.5 ऐवढी कोंबडयांची संख्या आहे.
7.जिल्ह्यामध्ये संशोधन काळात पशूधन कमी होत आहे. जिल्ह्यात एकूण सरासरी पशूधन 1533294.5 ऐवढे आहे

10 संदर्भ ग्रंथ –
आर्थिक भूगोल – प्रा. बी. एन. नागलगाव
प्रा. के. आर. कांदे
प्रा. एस. के. शेळके
2.कृषी भूगोल – सत्येंद्र अग्रवाल
3.कृषी भूगोल – डॉ. सुरेश फुले
4.दूध उत्पादन व्यवसाय – डॉ. पी. एम. देशपांडे
5.Farm equipment census – 1997
6.जिल्हा जणगणना अहवाल – 2011
7.जिल्हा सामाजिक व आर्थिक अहवाल – 2005
8.Live stock census – 2012
9.Maharashtra Live stock census – 2012
10.Maharashtra Economic Survey

20-2021 र भामदेव

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXX) 282

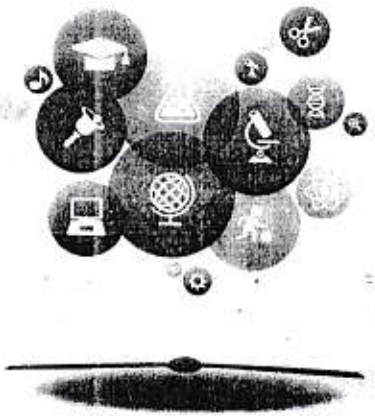

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Principal

ISSN : 2278-9308 March, 2021

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 282 (CCLXXXII)

ISSN : 2278-9308 March, 2021

महाराष्ट्र राज्यातील पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. राजेंद्र भिमराव भालेराव.

भूगोल विभाग प्रमुख

श्री आसारामजी भांडवलदार कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय, देवगांव रंगारी, ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद ४३१११५.

१ सारांश :— वनस्पती व प्राण्यापासून मानवास मोठया प्रमाणावर उत्पादन मिळत असते. या उत्पादनाचा वापर करून मानव स्वत: चा विकास घडवून आणतो. मानव आपल्या अन्न, वस्त्र, निवारा इ. गरजा भागविणारे पदार्थ, वनस्पती आणि प्राणी यांच्यापासुन मिळवतो. वनस्पती आणि प्राणी यांच्यात सुधारणा आणि वाढ करून स्वत:च्या विकासाठी विविध उत्पादने मानव घेतो यालाच कृषि, असे म्हणतात.

२ संज्ञा :— वनस्पती, प्राणी, विकास, कृषि, अन्न, वस्त्र, निवारा, संस्कृति.

३ प्रस्तावना :— मानवाच्या इतर अनेक व्यवसायापैकी कृषि हा सर्वात प्राचीन व्यवसाय आहे. जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे २/३ लोकसंख्या शेतीवर अवलंबुन आहे. मानवी संस्कृतीचा विकास शेती व्यवसायामूळेच झाला आहे. जगात वेगवेगळया भागात वेगवेगळी पिके घेतली जातात. ही निरनिराळी पिके घेण्याकरीता निरनिराळी जमीन लागते.

भारत हा कृषि प्रधान देश आहे. भारतातील ७०% लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. भारतामध्ये हवामान मोसमी असून मान्सून वा—यापासून पाऊस पडतो. म्हणूनच भारतीय कृषि ही मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून आहे.

४ अभ्यास क्षेत्र :— महाराष्ट्र राज्य हे भारताच्या पश्चिम मध्य भागात वसलेले आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या पश्चिमेस अरबी समुद्र व सहयाद्री पर्वत आहेत. महाराष्ट्राच्या उत्तर पश्चिम भागात गुजरात राज्य आहे. तर उत्तरेस मध्यप्रदेश, पूर्वेला छतीसगड, दक्षिण पूर्वेला तेलगंणा राज्य व दक्षिणेला कर्नाटक राज्य आहे. गोवा राज्य हे महाराष्ट्र राज्याच्या दक्षिण पश्चिमेला आहे.

महाराष्ट्र राज्यात ३६ जिल्हे असुन प्रशासकीय विभाग सहा आहेत. ते पुढील प्रमाणे कोकण,. पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती व नागपूर. सन २०११ च्या जणगणनेप्रमाणे राज्याची लोसंख्या ११.२४ कोटी आहे. महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ३.०८ लाख चौ.कि.मी. आहे. राज्याचा अक्षांश विस्तार $15^0 44'$ उत्तर ते $22^0 6'$ उत्तर आणि रेखावृत्तीय विस्तार $72^0 36'$ पूर्व ते $80^0 54'$ पूर्व या दरम्यान आहे.

महाराष्ट्र राज्य हे उष्ण कटिबंधीय हवामान विभागात येते. सहयाद्री पर्वतावर उगम पावणा—या गोदावरी, भिमा व कृष्णा या नदया पठारी प्रदेशात वाहतात. तापी ही पश्चिम वाहिणी नदी अरबी सागरास मिळते. राज्याची राजधानी मुंबई असून उपराजधानी नागपूर आहे.

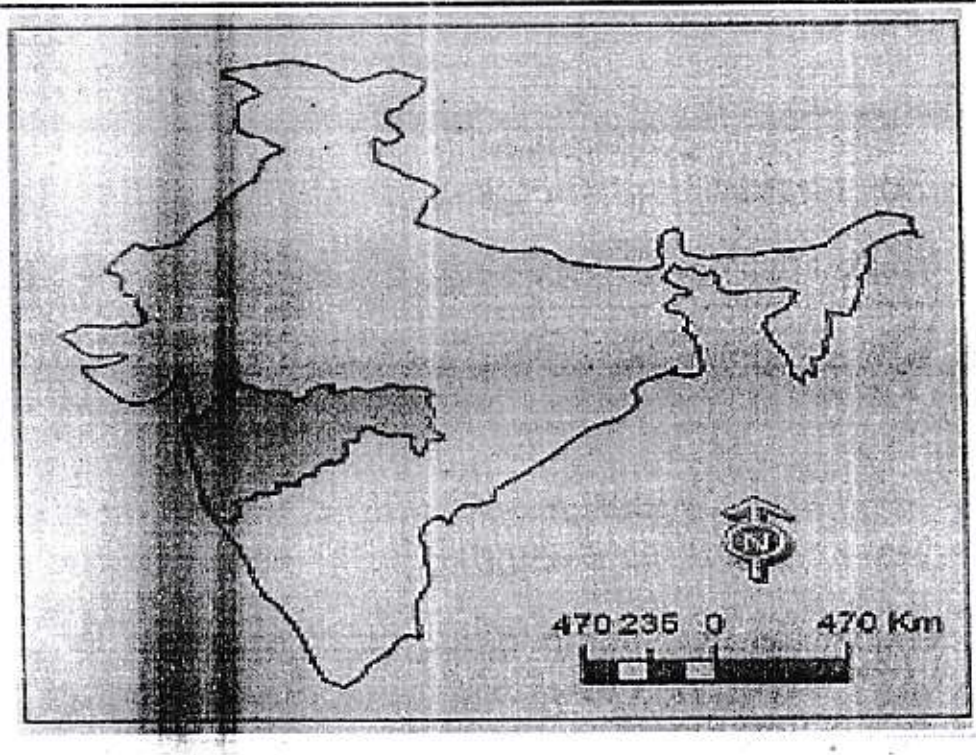

महाराष्ट्र राज्य

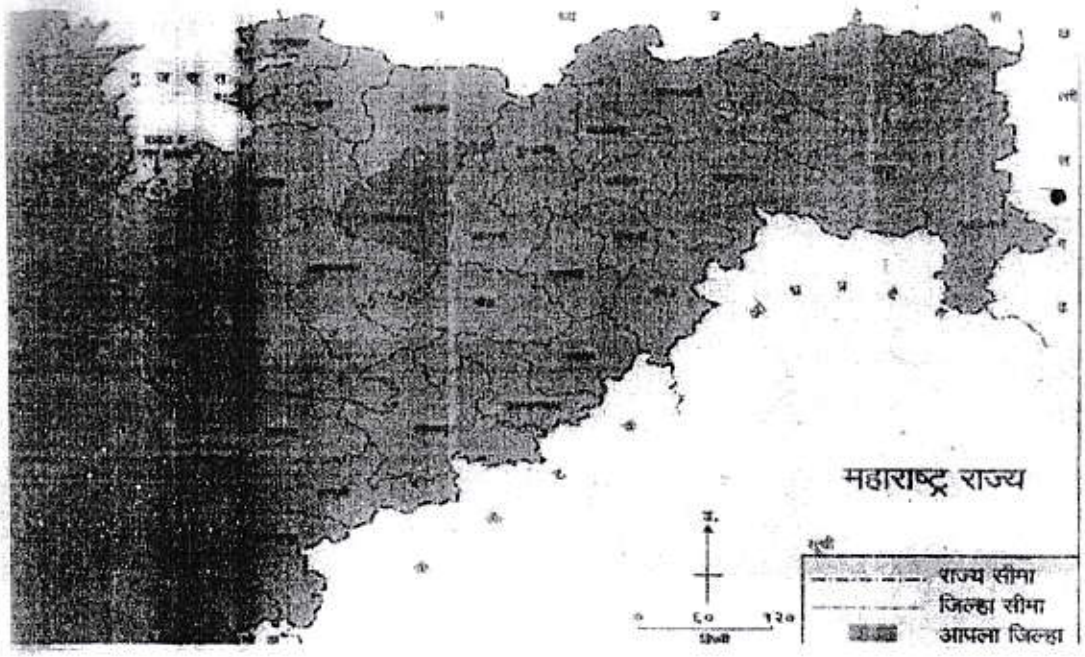

५ संशोधन पद्धत
ही माहीती फा
यातून धण्यात
सदर दि
आहे. तसेच सर
केले आहे. दिली
६ अभ्यास विष

अ.क्र.	पि
१	ता
२	गह
३	ज्व
४	[illegible]
५	[illegible]
६	[illegible]
७	[illegible]
८	[illegible]
९	[illegible]
१०	भा
११	एह पि

५ संशोधन पध्दती :— प्रस्तूत शोध लेखा करीता द्वितीयक माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. ही माहीती महाराष्ट्र राज्याचा आर्थिक पाहणी अहवाल, सांख्यिकीय अहवाल, जणगणना अहवाल यातुन घेण्यात आली आहे.

सदर द्वितीयक माहीतीचे विश्लेषण हे विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीने केले आहे. तसेच सदर माहीतीचे विश्लेषण हे विभाजीत वर्तुळ, स्तंभालेख, रेषालेखा व आकृत्या द्वारे केले आहे. द्वितीयक माहीतीचा कालखंड हा २०००—०१ पासुन २०१७—१८ पर्यंतचा आहे.

६ अभ्यास विषय :—

१ महाराष्ट्र राज्याचे पिकाखालील क्षेत्र :— (००० हेक्टर)

अ.क्र.	पिकाखालील क्षेत्र	२०००—०१	२०१०—११	२०१७—१८	एकूण सरासरी
१	तांदूळ	१५१२	१५१६	१४५१	१४९३
२	गहू	७५४	१३०७	११३८	१०६६
३	ज्वारी	५०९४	४०६०	३४६४	४२०६
४	बाजरी	१८००	१०३५	७८८	१२०८
५	सर्व तृणधान्य	९८२४	८९८५	८०६३	८९५७
६	सर्व दाळी	३५५७	४०३८	४५७७	४०५७
७	अन्नधान्य	१३३८२	१३०२३	१२६४०	१३०१५
८	ऊस	६८७	१०४१	—	५७६
९	कापूस	३०७७	३९४२	४३५१	३७९०
१०	भूईमूग	४९०	३९५	२९१	३९२
११	एकूण पिकाखालील क्षेत्र	४०१७७	३९३४२	३६७६३	३८७६०

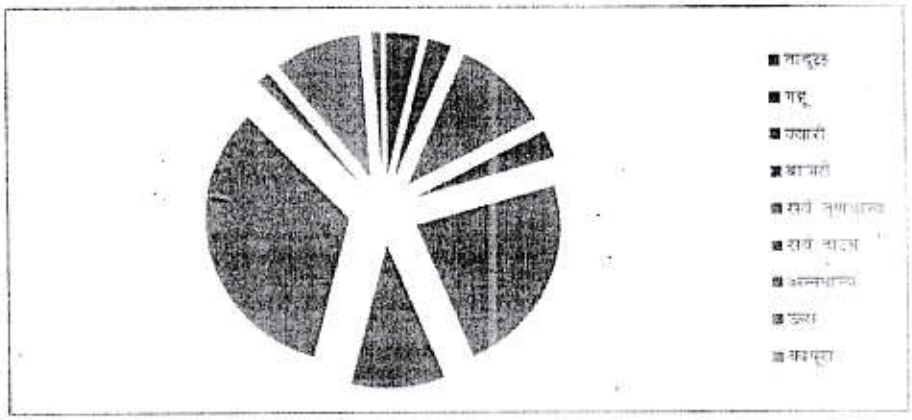

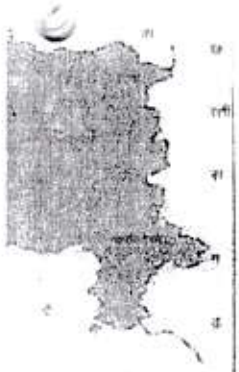

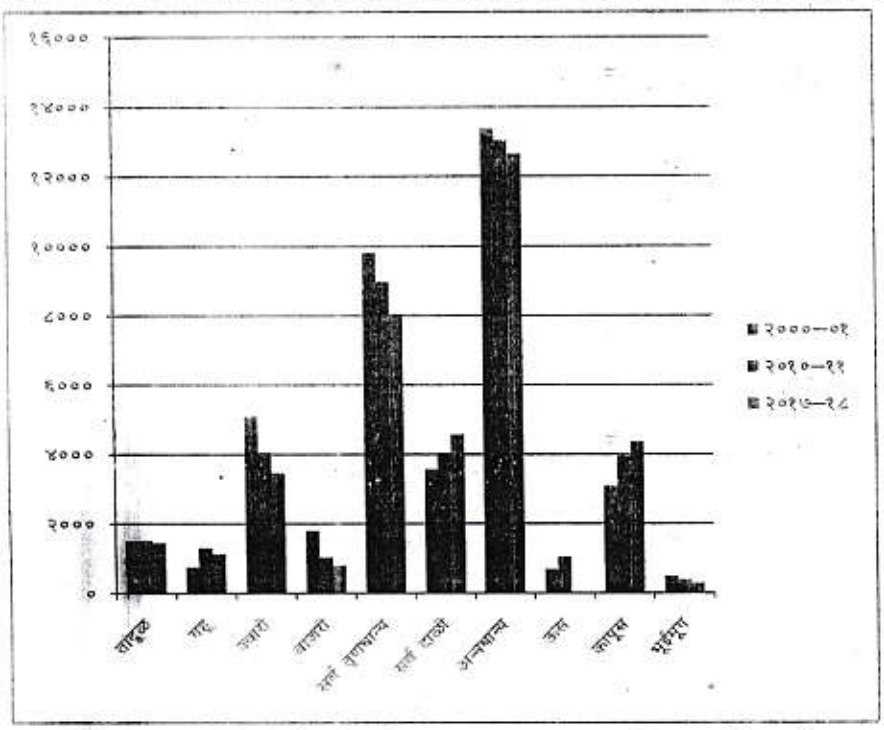

राज्यामध्ये पिकाखालील क्षेत्र सर्वात जास्त अन्नधान्य पिकाखाली आहे. अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्र हे २०००—०१ मध्ये १३३८२ हजार हेक्टर असून २०१०—११ मध्ये ते १३०२३ हजार हेक्टर आहे. अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रामध्ये घट होतांना दिसत आहे. ही घट सन २०१०—११, सन २०१७—१८ मध्ये अनुक्रमे ३५९ हजार हेक्टर तर ३८३ हजार हेक्टर आहे.

तर सर्वात कमी पिकाखालील क्षेत्र हे भूईमूगाचे आहे. ते २०००—०१ मध्ये ४९० हजार हेक्टर होते. २०१०—११ मध्ये ३९५ हेक्टर झाले या दोन कालखंडामध्ये भूईमूगाखालील पिकाचे क्षेत्र ९५ हजार हेक्टर कमी झालेले आहे. सन २०१७—१८ च्या पिकाखालील क्षेत्र २९१ हजार हेक्टर ऐवढे आहे. २०१०—११ च्या तूलनेत २०१७—१८ मध्ये भूईमूग या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये १०४ हजार हेक्टर ची घट पहावयास मिळते.

महाराष्ट्र राज्याचे एकूण पिकाखालील क्षेत्र हे सन २०००—०१ मध्ये ४०१७७ हजार हेक्टर होते. ते २०१०—११ मध्ये ३९३४२ हजार हेक्टर झाले, या दोन कालखंडात राज्याचे एकूण पिकाखालील क्षेत्र ८३५ हजार हेक्टरने घटले आहे. सन २०१७—१८ मध्ये राज्याचे एकूण पिकाखालील क्षेत्र हे ३६७६३ हजार हेक्टर आहे. २०१०—११ च्या तूलनेत २०१७—१८ मध्ये एकूण पिकाखालील क्षेत्रात २५७९ हजार हेक्टर घट झालेली आहे. याचाच अर्थ असा कि महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण पिकाखालील क्षेत्रात घट होत आहे.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 282 (CCLXXXII)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

२ राज्यातील विविध पिकांचे उत्पादन :—(उत्पादन ००० टन)

अ.क्र.	उत्पादन ००० टनामध्ये	२०००—०१	२०१०—११	२०१७—१८	एकूण सरासरी
१	तांदूळ	१९३०	२६९१	२७३१	२४५१
२	गहू	९४८	२३०१	१८८५	१७११
३	ज्वारी	३९८८	३४५२	२३९०	३२७६
४	बाजरी	१०८७	११२३	६६९	९६०
५	सर्व तृणधान्य	८४९७	१२३१७	१०९४४	१०५८६
६	सर्व दाळी	१६३७	३०९६	३६८४	२८०६
७	अन्नधान्य	१०१३४	१५४१३	१४६२८	१३३९२
८	ऊस	४९५६९	८५६९१	८३१३८	७२७९९
९	कापूस	१८०३	७४७३	६०९४	५१२३
१०	भूईमूग	४७०	४७०	३४५	४२८
११	एकूण उत्पादन	८००६३	१३४०२७	१२६५०८	११३५३२

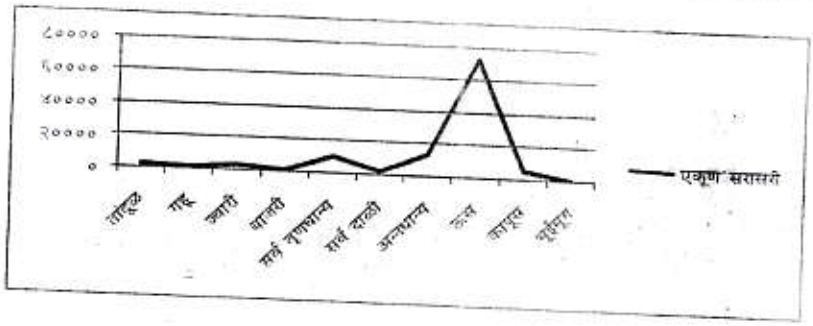

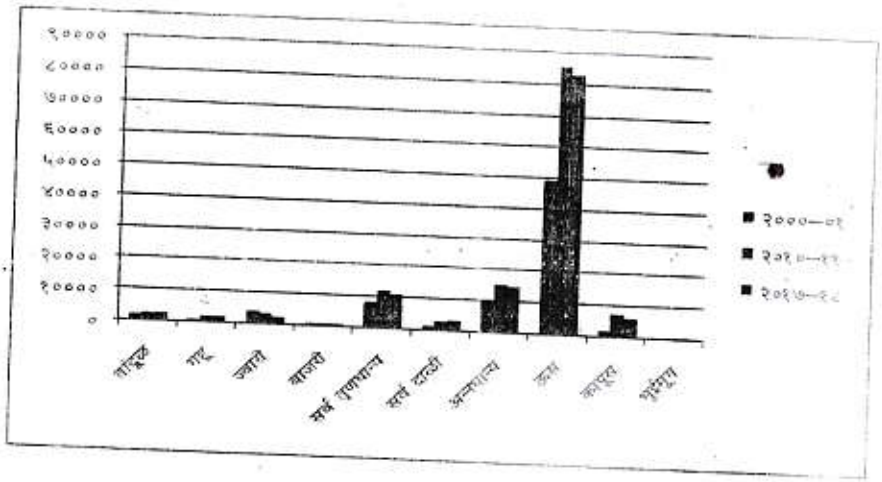

महाराष्ट्र राज्यामध्ये संशोधन कालखंडात सर्वात जास्त उत्पादन ऊसाचे सरासरी ७२७९९ हजार टन झालेले आहे. सन २०००—०१ मध्ये ४९५६९ हजार टन तर सन २०१०—११ मध्ये ८५६९१ हजार टन उत्पादन ऊसाचे झालेले आहे. हया दोन कालखंडामधील ऊसाच्या उत्पादनात

१६१२२ हजार टन वाढ झालेली आहे. सन २०१७–१८ मध्ये ऊसाचे उत्पादन ८३१३८ हजार टन झालेले असुन सन २०१०–११ च्या तुलनेत सदरील वर्षी २५५३ हजार टनाने उत्पादनात घट झालेली आहे.

राज्यामध्ये सर्वात कमी उत्पादन भुईमूग या पिकांचे झालेले दिसते. २०००–०१ मध्ये ४७० हजार टन झालेले आहे. सन २००९–०१ व सन २०१०–११ हया दोन्ही वर्षामध्ये सारखेच उत्पादन झालेले पहावयास मिळते.

त्याच प्रमाणे एकूण तृणधान्याचे उत्पादन संशोधन काळामध्ये सरासरी १०५८६ हजार टन झालेले आहे. अन्नधान्याचे सरासरी १३३९२ हजार टन झालेले असुन तांदळाचे उत्पादन २४५१ हजार टन झालेले आहे.

महाराष्ट्र राज्यामध्ये २०००–०१ मध्ये एकूण पिकांचे सरासरी उत्पादन ८००६३ हजार टन झालेले असून सन २०१०–११ मध्ये एकूण सरासरी उत्पादन १३४०२७ हजार टन झालेले आहे. हया दोन कालखंडामध्ये राज्याच्या एकूण पिकांच्या उत्पादनात सरासरी ५३९६४ हजार टन वाढ झालेली आहे. सन २०१७–१८ मध्ये एकूण सरासरी उत्पादन १२६५०८ हजार टन ऐवढे झालेले असून सन २०१०–११ च्या तुलनेत हयावर्षी सरासरी ७५१९ हजार टन घट झालेली आहे.

राज्याचे संशोधन कालखंडात एकूण पिकांचे सरासरी ११३५३२ हजार टन उत्पादन झालेले आहे.

७ निष्कर्ष :—

१ महाराष्ट्र राज्यात भूईमूग या पिकाखाली इतर पिकां खालील क्षेत्रा पेक्षा सर्वात कमी क्षेत्र आहे.
२ संशोधन कालखंडात राज्यामध्ये अन्नधान्य पिकाखाली सर्वात जास्त क्षेत्र सरासरी १३०१५ हजार हेक्टर आहे.
३ संशोधन काळामध्ये अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्र कमी होत आहे.
४ राज्यात संशोधन कालखंडामध्ये सरासरी ३८७६० हजार हेक्टर क्षेत्र एकूण पिकाखाली आहे.
५ राज्यात भूईमूग या पिकाचे उत्पादन सर्वात कमी सरासरी ४२८ हजार टन एवढे आहे.
६ संशोधन कालखंडामध्ये राज्यात ऊसाचे उत्पादन सर्वात जास्त सरासरी ७२७९९ हजार टन झालेले आहे.
७ संशोधन कालखंडात राज्याचे एकूण पिकांचे उत्पादन सरासरी ११३५३२ हजार टन ऐवढे आहे.

संदर्भ सुची :—

१ कृषि भूगोल :— डॉ. सुरेश फूले
२ आर्थिक भूगोल :— प्रा. बी.एन. नागलगावे
३ पर्यावरण भूगोल :— डॉ. विठ्ठल वारपूरे
४ Patterms of Agriculture Devlopment in Nanded District Ph. D. Thesis :— वाघमारे सखाराम
५ लोकसंख्या भूगोल . के. ए. खतीव
६ लोकसंख्या भूगोल . डॉ. विठ्ठल वारपूरे
७ संदर्भ महाराष्ट्र
८ महाराष्ट्राचा भूगोल :— डॉ. जयकुमार मगर
९ महाराष्ट्र राज्याचा आर्थिक अहवाल

प्रस्तावणा

खेळाडूच्या
मानसशास्त्राचा
खेळाडू व्यक्तीच
शक्तीच्या साह्य
आणि अशाच
असते. सर्वात
तात्त्वीक विवेचन
शारीरिक क्षमता
तरी या कौशल्या
मानसिक शक्ती
याचाही प्रत्यय
खेळाडू पैकी
यावरून सहजरि
त्यात केवळ सा
हे अत्युच्च क्रीडा
खेळतो म्हणजे
भावनिक स्थिरता
प्रशिक्षण काळात-
मानसिक प्रशिक्षण
खेळाडूला सरा
खेळाडूची आंतरि
करणे व त्या खे
शिकणे याकडे
असते.याकरिता
उरतात खेळाडूला
भर दयावा. परंतु
सहज व यांगले
सांगताना पं.म.
काही ठळक गोष्ट
सर्वच किडा
व्हावी मानसशास्त्र
व ध्येयनिश्चीती.
असते.खेळाडूच्या

20 -2021

2/1/2021

Aarhat Publication & Aarhat Journal's

AMIERJ

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

A Peer Reviewed Research Journal

ISSN- 2278-5655
Online and Print Journal
SJIF Impact Factor 7.372

Volume–X, Issues– I

Jan – Feb, 2021

Chief-Editor:
Dr.Rajendra Patil

Principal
Shri. Asaramji Chandiwalchar Arts, Commerce & Science
College Deogaon (R) Tq. Kannad Dist. Aurangabad-431115

ISSN-2278-5655

AMIERJ

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-X, Issues- I

Jan-Feb 2021

28	डॉ.विद्या शशिशेखर शिंदे	समकालीन मन्नू भंडारीजी की कहानियो में चित्रित महानगरीय जीवन	244
29	डॉ.राजेंद्र भीमराव भालेराव	औरंगाबाद जिल्ह्यातील स्त्री पुरुष प्रमाण (Sex - Ratio) एक भौगोलिक अभ्यास	251
30	डॉ.सुनील रजपूत	बौद्ध धम्म आणि धम्म परिषदा	257
31	Noor Aisha & Amiteshwar Ratra	Technology Integration through National Education Policy 2020: Implementation of Blended learning for Equitable Quality Education	262
32	Mr. Vijayanand P Bansode	Mahatma Phule's Educational Thought For The Egalitarian Society: A Critical Survey	273
33	Dr. Pulla Lakshmi & Dr. G. Mythili	Training Needs Assessment of Teachers and Academics of Indira Gandhi National Open University	280
34	Dr. Rabi Narayan Behera	The terrain tradition and cropping pattern practices: mapping the changes across the farming systems in Meghalaya Plateau	299
35	Nisha Kutty and Sujata Bhan	Effectiveness of Method of Loci technique on Memory of children with learning difficulties	310

Aarhat Publication & Aarhat Journals is licensed Based on a work at http://www.aarhat.com/amierj/

ISSN-2278-5655

AMIERJ

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Jan-Feb 2021

Volume-II Issues-I

औरंगाबाद जिल्हयातील स्त्री–पुरूष प्रमाण (Sex - Ratio) :– एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. राजेंद्र भिमराव भालेराव.

भूगोल विभाग प्रमुख, श्री आसारामजी मांडवलदार कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय, देवगांव रंगारी, ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.

सारांश

देशाच्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकासात लोकसंख्या अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावत असते. लोकसंख्या ही त्या देशाची महत्वाची साधन संपदा असून मानवा जवळ क्षमता, दूरदृष्टी, कल्पकता श्रम करण्याची प्रवृत्ती असल्यामुळे ते देशाचा विकास घडवून आणण्यासाठी उपयोग होत असतो. देशातील साधन संपदाचा वापर करून मानव स्वतःचा व देशाचा विकास घडवून आणत असतो.

संज्ञा :– राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक लोकसंख्या, बौध्दिकक्षमता, दुरदृष्टी, कल्पकता

Aarhat Publications Aarhat Journals is licensed Based on a work at http://www.aarhat.com/amierj/

प्रस्तावना :–

देशातील साधन संपदापैकी लोकसंख्या ही फार मोठी साधनसंपदा आहे. मानव हा समुहाने राहतो मानवाजवळ एक सामाजिक दृष्टीकोन असतो आणि निकोप सामाजिक जीवनाच्या दृष्टीने लोकसंख्येमध्ये स्त्री–पुरूष प्रमाण समान असणे अत्यंत महत्वाचे असते.

उद्दिष्टे :–

1 औरंगाबाद जिल्हयातील स्त्री–पुरूष प्रमाण (Sex - Ratio) अभ्यासणे.

2 तालूका निहाय स्त्री–पुरूष प्रमाण अभ्यासणे.

3 स्त्री–पुरूष प्रमाणातील बदल अभ्यासणे.

4 स्त्री–पुरूष प्रमाणातील बदलांचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

अभ्यास क्षेत्र :–

औरंगाबाद जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्याच्या मध्यभागी वसलेला जिल्हा आहे. सदरील जिल्हा हा मराठवाडयाची राजधानी म्हणूनही ओळखला जातो. औरंगाबाद जिल्हयामध्ये नऊ तालूके आहेत. त्यामध्ये सिल्लोड, सोयगांव, फुलंब्री, कन्नड, औरंगाबाद, गंगापुर, वैजापुर व पैठण इ. आहेत. औरंगाबाद जिल्हयांचा विस्तार 19^0 19′ व 20^0 40′ उत्तर ते 74^0 34′ व 76^0 04′ पूर्व रेखांश असा आहे. तालूका निहाय विस्तार पुढीलप्रमाणे.

ISSN-2278-5655

AMIERJ

Marhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-X, Issues-I Jan-Feb 2021

(1) खुलताबाद 20.05°N ते 75.18°E (2) कन्नड 20.27°N ते 75.13°E (3) पैठण 19°28′48″N ते 75°22′48″ (4) गंगापुर 19.6991°N ते 75.00860°E (5) फुलंब्री 20°06′N ते 75°25′E (6) सिल्लोड 20.3°N ते 75°25′E (7) सोयगांव 20.5943°N ते 75.617836°E (8) वैजापुर 23.57°N ते 72.75°E असे आहेत.

महाराष्ट्र राज्यातील औरंगाबाद जिल्हयाचे स्थान

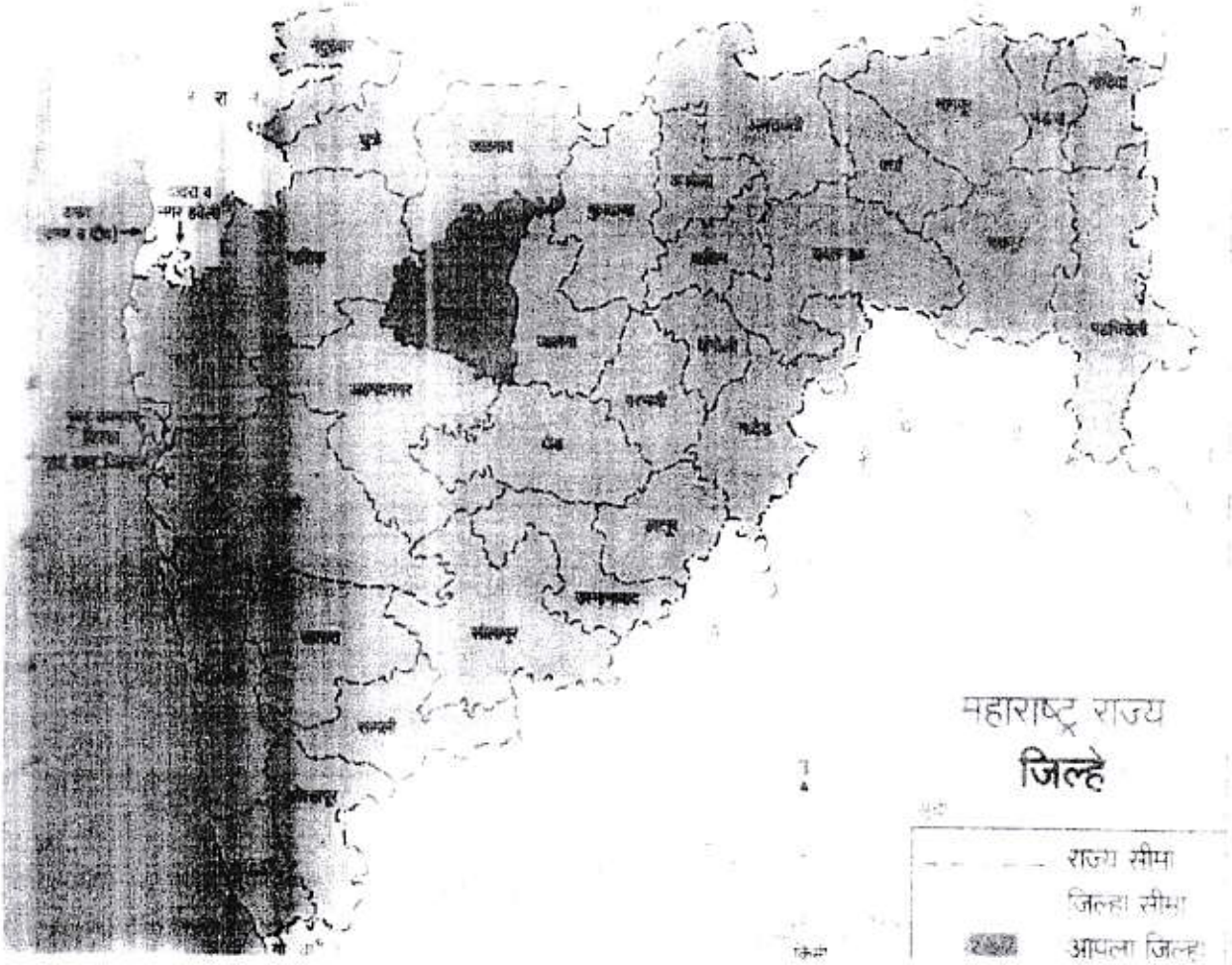

ISSN-2278-5655

AMIERJ

Marhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-X, Issues- I

Jan-Feb 2021

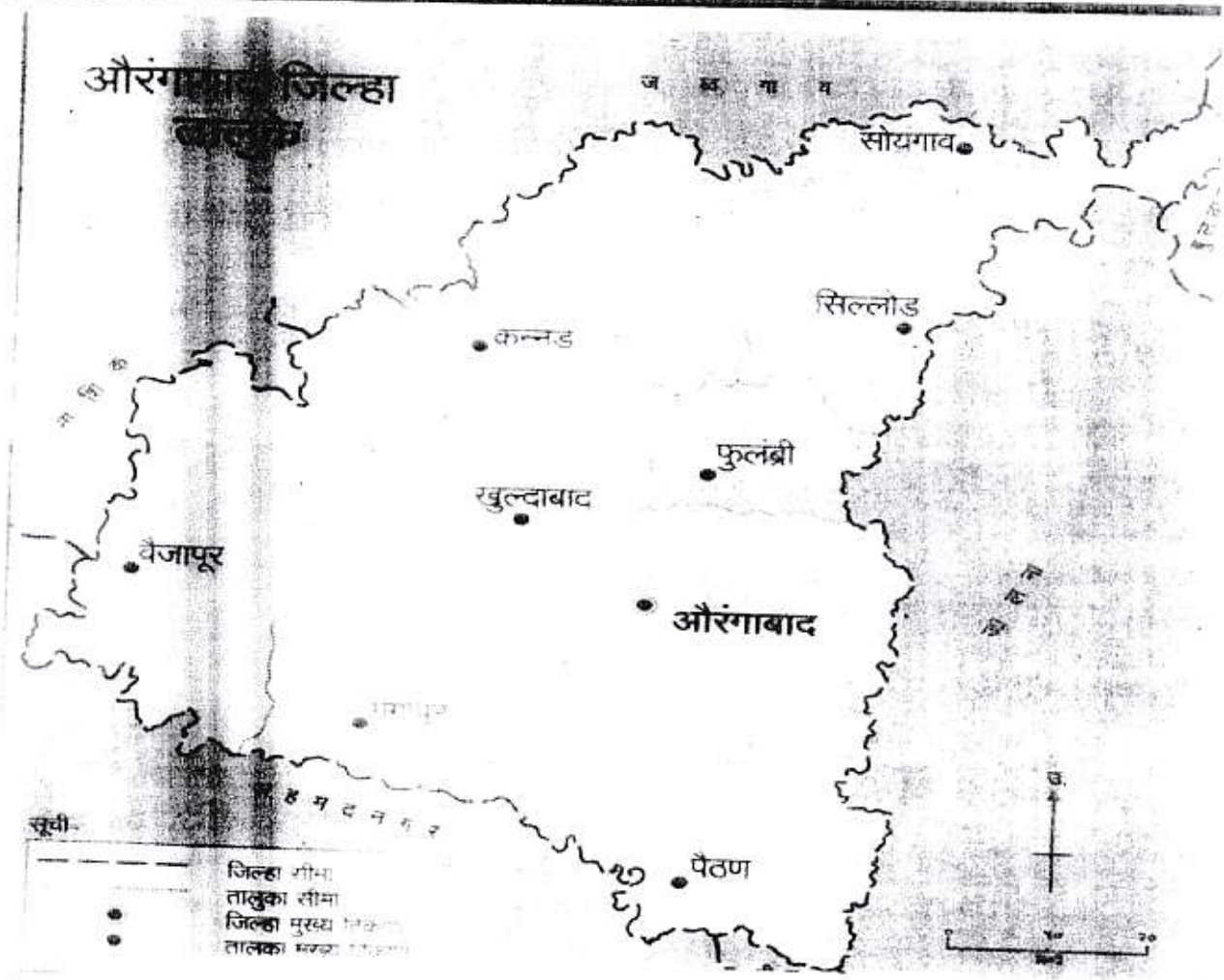

औरंगाबाद जिल्हा हा दख्खनच्या पठारावरील एक महत्वाचा जिल्हा आहे. जिल्हयात गोदावरीच्या उपनदया वाहतात. त्याच प्रमाणे अजिंठयांच्या डोंगर रांगा जिल्हयात पसरलेल्या आहेत. जिल्हयामध्ये म्हैसमाळ हे एक थंड हवेचे ठिकाण असुन वेरूळ लेणी व अजिंठा लेणी जगभर प्रसिध्द आहे.

संशोधन पध्दती व माहीती संकलन :– सदरील संशोधन हे द्वितीयक माहीतीवर आधारीत असुन वर्णात्मक व तुलनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. द्वितीयक माहीती ही जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन अहवाल, जणगणना अहवाल, सांखिकीय अहवाल यातुन घेण्यात आलेला आहे. सदर माहीती ही नकाशे, आकृत्या, स्तंभालेखा द्वारे प्रस्तुत करण्यात आलेली आहे.

सदरील लेखा करीता औरंगाबाद जिल्हयांचा सन 1951 पासूनचा कालखंड विचारात घेतला गेला असून तालूक्या करीता सन 1991 पासून कालखंड घेतला आहे.

ISSN-2278-5655

AMIERJ

Multidisciplinary International Education Research Journal

Jan-Feb 2021

औरंगाबाद जिल्हयातील लिंग गुणोत्तर

स्त्री–पुरूष प्रमाण

जिल्हा	जणगणना	लिंगगुणोत्तर	बदल
	1951	974	
	1961	955	-19
	1971	935	-20
औरंगाबाद	1981	936	+1
	1991	922	-14
	2001	924	+2
	2011	923	-1

औरंगाबाद जिल्हयामध्ये सन 1951 पासुन सन 2011 पर्यंत स्त्री–पुरूष प्रमाण हे कमी-कमी होत आहे. सन 1951 च्या जणगणनेत स्त्रीयांचे प्रमाण दरहजारी पुरूषामागे 974 स्त्रीया हे प्रमाण होते. ते 1961 मध्ये 955 इतके आढळते या दोन जणगणात हे प्रमाण 19 स्त्रीयाने कमी झालेले आढळते. त्याच प्रमाणे 1971 मध्ये स्त्रीया 1991 मध्ये 14 स्त्रीया कमी झालेल्या आहेत.

1991 च्या तुलनेत सन 2001 मध्ये स्त्रीयाचे प्रमाण दोन ने वाढले आहे व सन 2001 मध्ये ते प्रमाण एक ने कमी झालेले आहे.

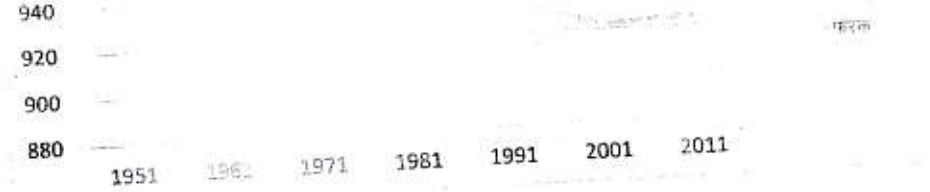

तहसिल नुसार लिंगगुणोत्तर (Sex - Ratio) :–

अ. क.	तालुका	जणगणना 1991	जणगणना 2001	फरक	जणगणना 2011	फरक
1	कन्नड	932	928	-4	920	-8
2	सोयगांव	952	944	-8	920	-24
3	सिल्लोड	943	946	3	925	-21
4	फुलंब्री		951		926	-25
5	औरंगाबाद	891	903	12	918	15
6	खुलताबाद	924	928	4	933	5

ISSN-2278-5655

AMIERJ

...nat Multidisciplinary International Education Research Journal
Issues- Jan-Feb 2021

-	वैजापुर	944	944		936	-8
8	गंगापुर	938	925	-13	920	-5
9	पैठण	953	948	-5	936	-12
10	एकुण जिल्ह	922	924	2	923	-1

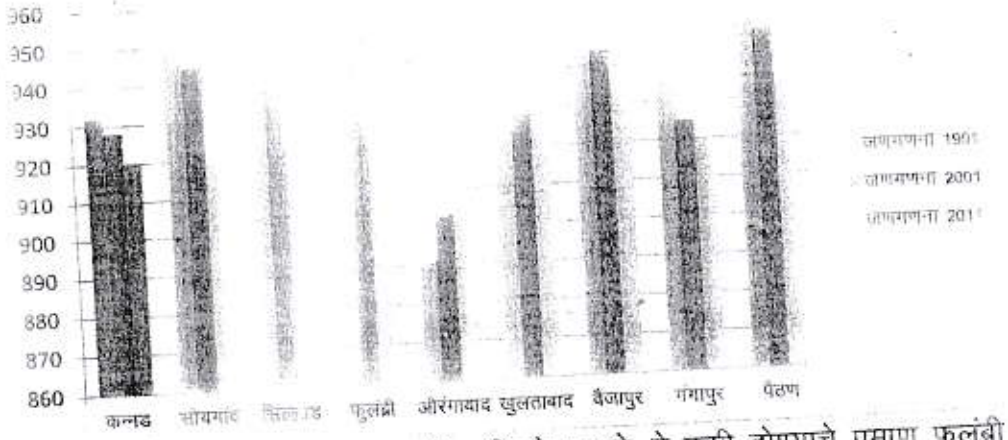

जिल्हयातील तालूकानुसार स्त्रीयांचे प्रमाण कमी-कमी होत आहे. हे कमी होण्याचे प्रमाण फुलंब्री तालूकयात सर्वात जास्त आहे. सदरील तालुक्यामध्ये सन 2001 च्या जणगणनेप्रमाणे दरहजारी पुरूषामागे 951 स्त्रीया होत्या व सन 2011 च्या जणगणनेप्रमाणे 926 स्त्रीया असे झाले. म्हणजेच या तालूक्यात दोन्ही जणगणना मध्ये 25 स्त्रीया कमी झालेल्या आढळतात. त्याच प्रमाणे सोयगाव, सिल्लोड, कन्नड, पैठण व वैजापुर तालूक्यामध्ये दरहजारी पुरूषामागे सन 2001 च्या जणगणनेच्या तूलनेत 2011 मध्ये हे प्रमाण अनूक्रमे 24,21,8,12,व ,8, ने कमी झालेले आहे.

मात्र औरंगाबाद तालूक्यात सन 1991 च्या जणगणनेप्रमाणे Sex-Ratio 891 होता. 2001 च्या जणगणनेमध्ये Sex-Ratio 903 झाला हया दोन्ही जणगणनेत सदरील तालूक्यात हा दर 12 ने वाढला आहे. तर जणगणना 2011 प्रमाणे Sex-Ratio 918 झाला 2001 च्या तुलनेत 2011 मध्ये हयाच तालूक्यात Sex-Ratio 15 ने वाढलेला आहे.

खुलताबाद तालूक्यामध्ये Sex-Ratio प्रत्येक जणगणने मध्ये वाढत आहे. गंगापूर तालूक्यामध्ये Sex - Ratio कमी होताना दिसतो.

निष्कार्श :—

औरंगाबाद जिल्हयामध्ये सन 1991 पासुन सन 2011 पर्यंत दर हजारी पुरूषामागे स्त्रीयांचे प्रमाण कमी कमी होत आहे.

जिल्हयाचे दरहजारी पुरूषामागे स्त्रीया कमी होणाचे प्रमाण सरासरी 6.75 ऐवढे आहे.

ISSN-2278-5655

AMIERJ

at Multidisciplinary International Education Research Journal
Issues-I Jan-Feb 2021

[illegible] तालूक्यामध्ये Sex-Ratio वाढत आहे.
[illegible] तालूक्यामध्ये Sex-Ratio कमी होण्याचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे.
[illegible] तालूक्यामध्ये Sex-Ratio घटत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

[illegible] जिल्हयाचा सामाजिक,आर्थिक अहवाल - 1991
[illegible] जिल्हयाचा सामाजिक,आर्थिक अहवाल - 2001
[illegible] जिल्हयाचा सामाजिक,आर्थिक अहवाल - 2011
[illegible] भूगोल - डॉ. सुरेश [illegible]
[illegible] भूगोल - के. ए. [illegible]
[illegible] भूगोल - डॉ. विठ्ठल [illegible]

S.No: 2262

IRJIF-Impact Factor-5.010

ISSN 2454-9827

Certificate of Publication

Let It Be Know By This Certificate That

DR. RAJENDRA B. BHALERAO

Manuscript Title

TRANSPORTATION AND COMMUNICATION IN AURANGABAD DISTRICT: A GEOGRAPHICAL STUDY

Was Published In Volume 7 Issue 11 November 2021 Of

NORTH ASIAN INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & HUMANITIES

Editor in Chief

A Peer Reviewed Refereed Journal

Date of Issue

01/11/2021

Email: nairjc5@gmail.com, info@nairjc.com , Website: www.nairjc.com

20-2021

Principal

North Asian International Research Journal of Social Science & Humanities

ISSN: 2454-9827 Vol. 7, Issue-11 November -2021

IIJIF I.F. : 5.010 Index Copernicus Value: 57.07 DOI NUMBER: 10.6947/2454-9827.2021.00009.9 Thomson Reuters ID: S-8304-2016

A Peer Reviewed Refereed Journal

TRANSPORTATION AND COMMUNICATION IN AURANGABAD DISTRICT: A GEOGRAPHICAL STUDY

*DR. RAJENDRA B. BHALERAO

*Head Dept. of Geography Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Comm. and Sci. College Devgaon Rangari, Tq. Kannad, Dist. Aurangabad.

ABSTRACT

The rapidity is an important issue in our day today; in the human world it has been increasing regularly, and hence playing important role in the form of transport in the development of country.

The world has come to close because of the communication and transport system in the present scenario. We are very connected to our family & friends though they are thousands of miles away. Through this transport & commercial we overcome the barrier of physical distance which is the result due to advance technologies.

KEY-WORDS: Transport, Communication, Development, Economic, Technology.

INTRODUCTION

The transportation communication is an essential world/global level affairs of man. The Geographical diversity at the world create the transports and communication system in the world. Man uses proper shoulders, and heads for transporting things in man created thirds on heads and shoulders from the ancient times.

The modern machineries manufacturing world has changed the transport system using the oil, electric power today. In transport system there are certain ways like water ways, rail ways, road ways, airways etc. By using these various ways we have been developing our sectors such as agricultural, industrial, educational, tours, cultural etc. The Transport play as crucial role for developing the social, economical, political and cultural progress of the world.

OBJECTIVE

1. To study the ways of T.S. in Aurangabad district.
2. To study the railway in Aurangabad district.
3. To check the transports means.
4. To study the communication system.

RESEARCH METHOD AND DATA COLLECTION

The present research deals with the primary and secondary source of data collection, select from books, social and economic discussion reports, district population reports, district surveys reports, etc. The method of present research paper is an analytical and descriptive methods etc.

I have used line graphs, bar graphs, maps and tables to indicate the releted numerical information.

- **Research Limitation :**

The census of 2001 to 2011 during these years data of population records have collected here. The year 2012 and 2013 also discussed here in this research paper, only particularly limiting the data of Aurangabad district.

- **Research Area :**

The Present research paper deals with Aurangabad District (MS) the dimension of Aurangabad is 10100.59 sqkm and 19^0 19' and 20^0 40' south to 74^0 34 and 76^0 west is line directed of Aurangabad district these line subdivision in Aurangabad district. Aurangabad District have eight talukas, they are as follows.

1) Aurangabad 2) Paithan 3) Vaijapur 4) Gangapur 5) Khultabad 6) Kannad 7) Sillod 8) Soygaon etc.

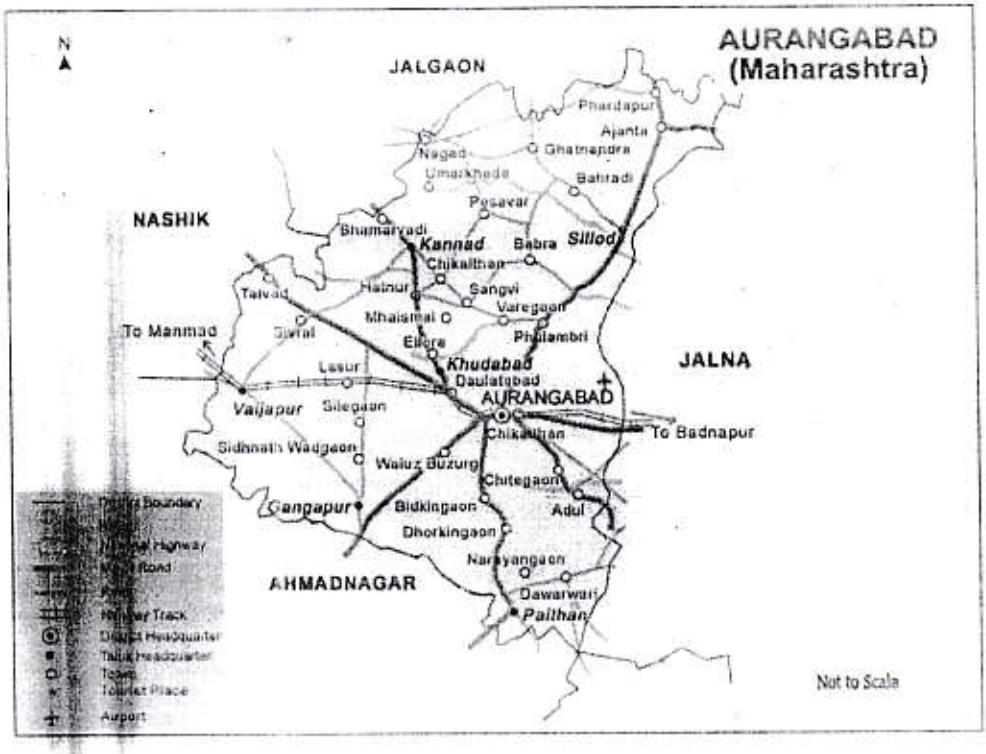

For the development of business in various areas transport and communication play an important role.

Goods or man transports from one place to another place means transport

RAILWAY ROUTS OF DISTRICT

A	Dimension of Railway	Year 2010	Year 2011	Year 2012	Year 2013	Year 2014
1.	Dimension on	102 Km	102 Km	102 Km	102 Km	102 Km

In Aurangabad district there is dimension of 102 km from the year 1980-81 to Railway.

TYPES OF VEHICLES IN THE DISTRICT

Sr.No.	Vehicles Types	Year 2001	Year 2011	Growth
1.	Bus	962	6065	5103
2.	Cars	8226	32387	24161
3.	Jeep	5501	18383	12582
4.	Taxi	2172	1970	202
5.	Auto Riksha	11271	47962	36691
6.	Two Wheeler	136327	484435	348108
7.	Goods Carriers	9683	66687	57004
8.	Total	174142	657889	483747

There are plenty of two Wheelers in the district. But as compared to the other vehicles the taxies are very few number. The Goods carriers are 9683 in the year 2001. Which raised numbers is 66687 in 2011. During 10 year there is an rapid increase in the vehicles of goods carriers. With the increased number 57004.

TYPES OF HIGHWAY IN THE DISTRICT: (IN KM)

Sr. No.	Types	Year 2010	Year 2011	Year 2012	Year 2013	Total Average
1.	National Highway	12996	134	134	134	132.99
2.	State Highway	1079.20	1073.76	1056	1056	1066.24
3.	Main District High Way	1764.10	1241	2355	2355	1928.77
4.	Dries Highway	1267	2648	1269	1269	1463.25
5.	Rural Highway	3596	3537	4706	4706	4136.25
6.	**Total**	**7836.26**	**8633.76**	**952**	**9520**	**8877.5**

Better transport play a very vital role to improve the lives by affording facilities. The selected period of nationa highways are 132.99 km in the height. As compared to state highway which are short in length and are prim

ways including rural ways with increased in number by a survey report. The total 8877.5 km long ways seen in the district.

ROAD AND COMMUNICATION IN THE DISTRICT

Sr.No.	Types	Year 2010	Year 2011	Year 2012	Year 2013	Total Average
1.	Per. 100 km	87	97.27	84	91	89.81
2.	Per Lakh Population Road Highway	283	350.89	-	388	255.47
3.	Total Long Length of the Road	8700	9625	9520	9520	9391.21
4.	Post Office	355	336	336	336	340.75
5.	Telegram/ Tar office	1	1	1	1	1
6.	Telephone BSNL	952552	80103	72725	67277	78839.25

The Length of roads in Aurangabad district like per 100 Sq. Km. having average 89.81 km. The Length of road in 2010 was 283 km per lakh population in research field. The Same length is found 350.89 km in 2011. In One year the length of road has increased by 67.89 km in the district. An average the Length of road ratio per lakh population is total average 255.47 km in the district. The total length of roads is increasing during the research period in the district. In 2010 the total length of roads was 8700 km. And in 2013 it is 9520 km. The total length of roads has increased by 820 km.

There are 01 total telegram office in the district during the selected this area period. It has not hence there is no any increase. There is only one telegram office.

CONCLUSION

1. There is 102 long steel way of Railway in the district.
2. There are more two wheelers in the district.
3. There are increased of vehicle goods with 57004 in number in reacher periods.
4. 132.99 km long national high ways in the district. The Gramin roads are increased in the numbers.
5. Total 8877.5 km long ways are in the district.
6. 336 post office in the district.
7. The telephone BSNL sets are 78839-25 in the district.

REFERENCE

1. Economic Geography - Prof. B.N. Nughagare, Prof. K.R. Kande, Prof. S.K. Shelke
2. Industrial Geography - Prof. Sakharam Waghmare, Dr. Uttamrao Pathare
3. Indian Geography - Dr. Jaykumar Magar
4. Maharashtra Geography - Dr. Pandurang Keche
5. District Report - year 2001 to 2011.
6. Social and Economic Report, Year 2010-2011 to 2012-13

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Trends, Challenges and Issues in The Science, Social Science and Languages for Social Welfare

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Guest Editor

Dr.D.G.Kanase

Principal,

Dr.Patangrao Kadam Mahavidyalaya , Sangali

Member Management Council, Shivaji University, Kolhapur

Executive Editor

Dr.N.V.Gaikwad

Head, Department of Geography,

Dr.Patangrao Kadam Mahavidyalaya , Sangali

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.86

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Survey of Powdery mildew fungi on some medicinal plants in Gautala forest, Aurangabad Maharashtra

Ganesh S. Balhal, Sanjay M. Pawar
[1]Asaramji Bhandwadar Art's, Commerce and Science College Deogaon Rangari.,
2 UG, PG and Research Center Shivaji Arts Commerce and Science College,
Kannad, Dist. Aurangabad 431103 (M.S) India.
Balhalganesh843@gmail.com

Abstract

Medicinal plants are very important in human health care as well as wealth care is concerned. Depending upon environmental conditions Powdery mildew disease may cause significant destruction and loss in (Angiospermic) medicinal plants.

Therefore survey of the area was carried to study powdery mildew infection on medicinaly important plants from Gautala forest. Four powdery mildew fungi Oidium abri, Oidium caricae papayae, Microsphaera pseudolonicerae and Oidium xanthemi, species on Abrus precatorius, Carica Papaya, Cocculus hirstus and Xanthium strumarium respectively have been collected from Gautala forest, Kannad Dist. Aurangabad (MS) during phytopathological survery of from November 2020 to January 2021.

Keywords : *Powdery mildew, Gautala forest, Medicinal plants.*

Introduction :

Medicinal plants are very important in human health care as well as wealth care concerned. According to WHO about 80% of worlds population depends on traditional medicine for their health needs. Powdery mildew are very common on cultivated as well as forest medicinal plants grows luxuriantly in dry seasons. Depending upon environment conditions the Powdery mildew disease may cause significant destruction and loss in medicinal plants and yields.

The Gautala reserve forest is situated at North-West side of Kannad. The forest is spread upon sahyadri hill ranges of Western ghats. Small trees, Shrubs, Herbs Climbers and Grasses are medicinally important component of Gautala forest. Therefore an extensive survey of the area was carried out to study Powdery mildew infection on various medicinal plants.

Materials and Methods :

During the primary investigation of Powdery mildew on medicinal plants from Gautala forests in the month of November 2020 to January 2021. Powdery mildew infected four plants along with stem, leaves were collected in seperate paper bags and brought to the laboratory for investigations. The intensity of disease was notice along with symptonological characteristic features of Powdery mildew from infected host. However in pathological investigations slides of infected plant parts were prepared under pathological investigation Conidia, Conidiophore and mycelium observed. In some cases perfect stage of pathogen was reported. However Powdery mildew fungi with host medicinal plants were identified with the help of reputed literature.

Results and Obeservation :

During the phytopathological survey from the month of November 2020 to January 2021, Powdery mildew infection on four plants species abrus Precatorius, Carrica papaya, Cocculus hirsutus and Xanthium strumarium was observed.

Oidium abri on Host *Abrus precatorius* L. (Family Fabaceae)

Medicinal importance

Plants used in nervous debility and locally lacuderma, stiff joints, paralysis, alopecia and obstinate cough.

The leaves and roots contain glycyrrhizin and minute amounts of the toxin abrin. They used internally to treat sore throats and a range of chest conditions including asthma and dry coughs. Stem decoction is used as a treatment for stomach ache, colds, sore throat and asthma.

Pathosymptoms on host

The infected samples were collected from Kolawadi region of Gautala forest range during the month of January 2021. Powdery mildew normally appears as white florae patches on both the surface of the leaves when plant start flowering and continuoes till the end of session.

Pathogen

Odium abri Hosagoudar has been reported the pathogen for this is hyphae sepatate hyaline, 4 µm in width conidosphore straight 59 – 78 µm in lenth conidia ovoidal 14.3 to 39.1 µm.

Oidium cariceae papayae on Host *Carica papaya* Linn. (Family - Caricaceae)

Medicinal importance

The many benefits of papaya owed due to high content of vitamin A, B and C proteolytic enzymes like papain and chymopa pain which have antiviral, antifungal and antibacterial properties. It can also used treatment of a numerous disease like warts, corns, sinuses blood pressure, dyspepsia amenorrhea and stimulate reproductive organs.

Pathosymptoms on host

Papaya is fruit yielding plant. The samples of this infected plants were collected from Hivarkheda starting area of forest in the month of December 2020. The Powdery mildew developes as white granular growth on both the side of leaves. Many times entire leaf blade may be covered by powdery mildew mass.

Pathogen

Oidium cariceae – papayae **Yen**

Mycelium hyaline branched, sepatate condiophores erect 68.5 – 121 µm in length, conidia cylindrical 34.6 – 45.4 × 11.5 – 14.8 in size.

Microsphaera pseudolonicerae On Host *Cocculus hirsutus* L. Diels. (Family-Euphorbiaceae)

Medicinal importance

Cocculus hirsutus is a popular medicine in Asia especially Pakisthan and India. *Cocculus hirstus* is used in various state of India by most people especially in rural areas depending on herbal medicines tract many disease including inflammation related ailments such as rheumatism arthritis, muscle swelling insect bites, pains etc.

Pathosymptoms on host

Specimen was collected from Kolwadi area of Gautala forest in November 2020. Disease reported as Powdery growth on upper surface of leaves as well as lower surface of leaves.

Pathogen

Mycelium branched conidiophores simple 45.3 – 112 µm long, septate 4-8 µm in width, conidia solitary ellipsoidal, 30 – 45 × 11.2 – 21.8 µm in size.

Oidium xanthemi on **Host-** *Xanthium Strumarium* Linn (Family - Asteraceae

Medicinal Importance

Xanthium Strumarium has many medicinal properties like cooling, laxative fattening, anthelmintic, tonic, digestive, antipyretic, improves appetite. The plant is considered to be useful in treating long standing cases of malaria, rheumatism, kidney disease, tuberculosis.

Pathosymtoms on host

The species has been collected from Gautala forest in November 2020. The white Powdery mildew infection was found on both surface upper is large and lower is less it turns brownish white colour as disease.

Pathogen

Myeelium superficial dense, hyaline, septate 6-8 µm in diameter, conidiophores simple erect, 2 -3 sepatate, conidia unicellular hyaline rectangular or barrel shaped.

Discussion

Powdery mildew is extremely common and widepred and economically one of the most important groups of disease infecting many plants. Extensive survey of Powdery mildew carried out in the present work and record the incidence of powdery mildew fungi on four medicinal plants. For which extensive visits carried out to different localities in the region. Similarly repeated visit where made to disperse prone areas to observe the incidence of powdery mildew and to capture stages of development on medicinal plants.

Symtomological work, etiology and morphological feature of causal organism may be conidial statge or both conidial and ascocarp stages are notice.

It was observed during survey that Powdery mildew on four medicinal plants were found to be flourished with perfect and oidial stage i.e. *Oidium abri* on *Abrus precatorius, Caricae papayae* on *Carica papaya, Microsphaera pseudolonicerae* on *Cocculus hirsutus* and *Odium xanthemi* on *Xanthium Strumarium.*

Reference

1) Amano (Hirta) K., Japan scientific press, Tokyo; PP.741. (1986).
2) Anshurani and Ashwani Kumar Mycol. Pl. Pathol. 25(3):168-171. (1995).
3) Bakshi, B.K. Controller of Publications, New Delhi. PP 400.(1976).
4) Bappamal, M, V.B. Hosagaudar and K. Udaiyan India New Botanist 22:81-175. (1995).
5) Chitrive, A. J. and Wangikar, P. D. Indian Phytopath. 31:103-104.(1978)
6) Chona, B. L., Kapoor, J. N. and Gills, H. S. Indian Phytopath. 13:72-75. (1960).
7) Dubey, P. K. P. Prakash and C. Manoharachary Indian Bot. Reptr. 2(2):156-157 (1983).
8) Golovin, P. N. Acad. Sci. USSR, Moscow – Leningrad, 266 pp. (1960).
9) Hirate, K., Mycol. Soc. Japan 9:73-88.(1963).
10) Jamaluddin, Nath. V., Namdo R.K. J.Trop. for 9 (1): 94-96. (1993).
11) Joshi, G.C., Tiwari, K. C., Pande, V.N., Pandey, G. Bot. Res. 18 (1-2): 30-34.(1997).
12) Khan M. W., Sharma G.K., India Phytopath. 48:314-324. (1995).
13) Labeda A., Sellakova B., Pejchar M. And Jerabkova H. Acta Hort. 871:465-475.
15) Narayanswamy, P. and Ramkrishnan K. The Madaras Univ.J.37-38(B):84-99. (1967-68).
16) Pawar, S.M. Ph.D Thesis. Dr. B.A. Marathwada University Aurangabad pp.250.(2006).
17) Ramkrishnan, T. S Indian ACAD. Sci. 51B:164-168.(1960).
18) Somani, R. B., Sapkal, K. N. Wangikar, P. D. and Kodmelwar, R. V. Indian phytopath. 28:216.(1976).

www aiirjournal.com

1964-2014
celebrating
Golden Jubilee
BHARATI VIDYAPEETH
Founder Hon'ble Dr. Patangrao Kadam

'Social Transformation through Dynamic Education'

BHARATI VIDYAPEETH'S
DR. PATANGRAO KADAM MAHAVIDYALAYA

Sangli 416 416 (Maharashtra) INDIA

Department of Geography and Internal Quality Assurance Cell

Organised

One Day Multidisciplinary International e-Conference

On

Trends, Challenges and Issues In the Science, Social Science and Languages for Social Welfare

CERTIFICATE

This is to certify that Prof. /Dr. /Mr. /Ms. **Ganesh Subhash Balhal, Shri. Asaram bhandwaldar Art's, Commerce and Science College Deogaon Rangari** has participated in One Day Multidisciplinary International e-Conference on ***'Trends, Challenges and Issues in the Science, Social Science and Languages for Social Welfare'*** organized by the Department of Geography and Internal Quality Assurance Cell of ***Bharati Vidyapeeth's Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Sangli*** on Monday, 17th May 2021.

He/She has Participated/Published/Presented a research paper entitled **Survey of Powdery mildew fungi on some medicinal plants in Gautala forest, Aurangabad Maharashtra**

Mr. T. R. Sawant Co-ordinator	**Dr. N. V. Gaikwad** Convener	**Dr. A. R. Supale** Co-ordinator, IQAC	**Dr. D. G. Kanase** Principal

cele

BHARAT

Founder Hon'ble

'Social Transformation through Dynamic Educatio

BHARATI VIDYAPEETH'S
DR. PATANGRAO KADAM MAHAVIDY

Sangli 416 416 (Maharashtra) INDIA

Department of Geography and Internal Quality Assurance Cel

Organised

One Day Multidisciplinary International e-Confere

On

Trends, Challenges and Issues in the Science Science and Languages for Social Welfa

CERTIFICATE

This is to certify that Prof. /Dr. /Mr. /Ms. **Ganesh Subhash Balhal, bhandwaldar Art's, Commerce and Science College Deogaon Rangari** in One Day Multidisciplinary International e-Conference on ***'Trends, Issues in the Science, Social Science and Languages for Social Welfar*** the Department of Geography and Internal Quality Assurance Ce ***Vidyapeeth's Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Sangli*** on Monday, 1

He/She has Participated/Published/Presented a research paper entitled **Sur mildew fungi on some medicinal plants in Gautala forest, Aurangabad**